оцифровано
dzarlon-on (Hurlom.com)

проект
Магнит Орш

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

SHOUT
SHARE
IT

-
- ЛЕСЯ УКРАЇНКА
- ЛЕСЯ УКРАЇНКА
  - — 3!
- notes
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
  - 5
  - 6
  - 7
  - 8
  - 9
  - 10
  - 11
  - 12
  - 13
  - 14
  - 15
  - 16
  - 17
  - 18
  - 19
  - 20
  - 21
  - 22
  - 23
  - 24
  - 25
  - 26
  - 27
  - 28
  - 29
  - 30
  - 31
  - 32
  - 33
  - 34
  - 35
  - 36
  - 37
  - 38

- ○ 39
- ○ 40
- ○ 41
- ○ 42
- ○ 43
- ○ 44
- ○ 45
- ○ 46
- ○ 47
- ○ 48
- ○ 49
- ○ 50
- ○ 51
- ○ 52
- ○ 53
- ○ 54
- ○ 55
- ○ 56
- ○ 57
- ○ 58
- ○ 59
- ○ 60
- ○ 61
- ○ 62
- ○ 63
- ○ 64
- ○ 65
- ○ 66
- ○ 67
- ○ 68
- ○ 69
- ○ 70
- ○ 71
- ○ 72
- ○ 73
- ○ 74
- ○ 75
- ○ 76
- ○ 77
- ○ 78
- ○ 79
- ○ 80
- ○ 81
- ○ 82

- ○ 83
- ○ 84
- ○ 85
- ○ 86
- ○ 87
- ○ 88
- ○ 89
- ○ 90
- ○ 91
- ○ 92
- ○ 93
- ○ 94
- ○ 95
- ○ 96
- ○ 97
- ○ 98
- ○ 99
- ○ 100
- ○ 101
- ○ 102
- ○ 103
- ○ 104
- ○ 105
- ○ 106
- ○ 107
- ○ 108
- ○ 109
- ○ 110
- ○ 111
- ○ 112
- ○ 113
- ○ 114
- ○ 115
- ○ 116
- ○ 117
- ○ 118
- ○ 119
- ○ 120
- ○ 121
- ○ 122
- ○ 123
- ○ 124
- ○ 125
- ○ 126

○ 127
○ 128

АКАДЕМІЯ
НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ
РСР
ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА
ДУМКА»

ЛЕСЯ
УКРАЇНКА
ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У ДВАНАДЦЯТИ ТОМАХ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У ДВАНАДЦЯТИ ТОМАХ

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА
ДУМКА»

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

том
7
ПРОЗОВІ
ТВОРИ
ПЕРЕКЛАДНА
ПРОЗА
КИЇВ
1976
Є. С. ШАБЛІОВСЬКИЙ (голова),
М. Д. БЕРНШТЕЙН, Н. О. ВИШНЕВСЬКА,
Б. А. ДЕРКАЧ, С. Д. ЗУБКОВ, А. А. КАСПРУК. П Й. КОЛЕСНИК, В. Л. МИКИТАСЬ,
Ф. П. ПОГРЕБЕНЫИК
Редактор тому Н. О. ВИШНЕВСЬКА
Упорядкування та примітки Т. Г. ТРЕТЯЧЕНКО
Редакція * художньої ˆлітератури
у тДЬ" передплатне © Видавництво «Наукова думка», 197Ь
ПРОЗОВІ
ТВОРИ

ТАКА ЇЇ ДОЛЯ (Образок з життя)

Невелика хата у Прісыш Чугаїхи, але зате порядна, біла, не гірш, як у людей. Та й нащо їй велика хата? Сама вона живе в ній із своїм старим: ні діток не має вона, ні родини; от хіба тільки сусідка або кума забіжить часом на попрядки чи так у свято прийде одві-дати; а то Пріська все сама та сама. Тепер же вона має гості; не які й гості: з свого-таки села прийшла до неї кума її, Мотря, давня приятелька (ще дівчатами товаришували). Сидять вони собі та й прядуть, розмовляють; та розмова ведеться помалу, щораз уривається; веретена шпарко ходять; видно, не для забавки та робота взята.

— Чи давно, кумо, навідувались до дочки? — пита Пріська.

— А от, мабуть, тижнів зо два, як була в неї.

— Ну, що ж? Як там вона?

— Ей, вже її життя! Відомо, не було їй добра, то й не буде...

Розмова затихла, і знов шумлять веретена. Мотря похилила журливо голову і ще пильніше взялась до роботи. Пріська почала стиха поспівувати:

Чи ти мене, моя мати, в барвінку купала,
Що ти мені, моя мати, долі не вгадала?..

— Так, кумо, так! Не вгадала я долі своїй донечці: втопила її

головоньку за п’яницю; я ж думала, як луч-че. Ви ж, кумо, знаєте, які мої достатки; а то ж багатир, цілий грунт має, єдинак у матері!

— Чи ви не знали його вдачі, що він п’є?

— Ой, чому ні! Казали мені люди, вже по заручинах, що бачили його в місті п’яного. Бився з москалями;

а мати його ходила за ним та просила, щоб додому їхав. Та де! Не вважає на матір, ні на людей; там такий, як уп’ється, то й на матір не раз кидається бити. Чула я, кумонько, чула теє все; та що ж? Думаю: як там раз щось трапилось, то чи то воно завжди так буде! От, може, з хлопцями загулявся або хто підпоїв! А може, ще й брешуть люди, так, із заздрощів. Та хоч би й

правда тому була, що любить гуляти, то що ж уже!

Дівчина вже заручена; одмовити — треба сплатити за безчестя; та й горілка, що люди випили на заручинах, теж його була; а де ж мені, бідній, було те все посплачувати! Та ще й то думаю собі: він парубок молодий, то й гуляє; а ожениться, то, може, йому той шум з голови

вийде. Жінка, господарство, то те, то се, та й забудеться.

— А дочка ваша як на те пристала?

— Та що! Дочка, звісно, не хотіла, цілий тиждень від заручин до весілля все було плаче та просить: «Матіночко рідна, не топіть ви моєї головоньки!» Та не слухала я її, бо вона молода, ледве шістнадцять минуло; що вона ще знає!

— От бачте, якби були послухали тоді, то й не нарікала б на вас дочка тепереньки.

— А чого вона має на мене нарікати? Хіба ж я винна? Я ж думала, як лучче; що ж, коли її доля така!

— Що там, кумо! Доля долею; а якби таки ви лучче людей розпитали, чи що... А то так уже зовсім, немов з мосту та в воду.

— Що ж мені людей питати? Чи то люди знають, яка кому доля суджена? Таж от я: пішла заміж; ні я свого чоловіка перед весіллям не бачила, ні він мене; батьки заручили й повінчали; та й що ж? Чи мені зле було, чи що? Хвалити бога, ми з старим жили не гірш, як люди живуть. Не без того, щоб часом не посварив, не раз було і попоб’є; а все ж я за ним лиха не зазнала, не то що тепер, що хіба хтй не хоче, той не обидить! Ото тільки покійна свекруха було не раз допече до живого, та й то: я було змовчу, все корюся, то вона й подобрішає. Ще коли б моїй дочці така доля, як мені була!

І знов замовкли обидві. Мотря пильно пряде; тільки часом одведе руку від мички, щоб хустку поправити, а може, й сльозу втерти потайну. Пріська знову завела пісні:

Дала мене мати далеко від себе,

Наказала не бувати аж сім літ до себе.

А я, молодая, того tie стерпіла,

Сивенькою зозулею у рік прилетіла...

— Ох, прилітала й моя сива зозуленька до мене. Як допекли їй там оті прокляті, не витримала моя голубонька: втекла до своєї матінки! Приходить ото вона до мене, така змарніла, аж я злякалася, глянувши на неї. «А то ж що тобі, моя дитино?» — кажу я та аж заплакала. «Вже,— каже вона,— мамо, хоч ви мене бийте, хоч ви мене проганяйте, не піду я від вас до тих недовірків; краще в ополонку, як до них!» — «Бог з тобою, моя дитино,— кажу я їй,— чи ж я тебе проганятиму, моя доню! Тільки ти роздумай гаразд: може, то ще так! Чи то раз бува, що чоловік із жінкою сваряться? Ще таки, може, погодитесь; може, воно й минеться!..» — «Ой, ні, не минеться! — каже вона.— Не можу я того більш терпіти! Не піду я туди, не піду!» Та що думаєте? Прийшов її чоловік та й почав просити та перепрошувати. «Я, каже, не дам її нікому і пальцем зайняти; а матір, коли вона їй хоч слово скаже лихе, далебіг, і з хати вижену, не то що!» Що ж! я подумала, подумала: «Іди, кажу, дочко, може, тобі й справді ліпше буде; аж бач, як присягається!» Та й що мені було робити? То таки чоловік: як же я можу жінки до нього не пускати? Пішла вона; та що ж? Спершу то таки чоловік трохи шанував, а потім то ще гірше бити почав та ще й докоряє, гризе по цілих днях. Ой, доню моя безталанная!..

— Що ж, може, її хоч свекруха жалує?

— Де там! Коли вже чоловік збиткується, то свекрусі... Сказано: чужа мати!.. Ой, кумо, засиділась я у вас, вже й нерано; а я ще хотіла у Будища піти, одвідати мою безталанную та хоч розважити її трошечки...

— Ідіть, кумо, йдіть! Просіть її там, щоб до нас коли прийшла; вже давненько я її не бачила.

— Вона б і радніша; та чи ж пустять її? Там такі...

— Ой, кумо, кумо, занапастили ви свою дочку!

— Ні, кумо, не кажіть ви сього мені! Що я винна? Хіба я своїй дочці ворог? Така вже її доля!

— Може!

Мотря взяла гребінь, поцілувалася з кумою і подалась до дверей.

— Будьте здорові

— Ідіть здорові

СВЯТИЙ ВЕЧІР!

(Образочки)

1

Сім'я сидить за столом, вечеряє,— вже й кутя, й узвар на

столі. В хаті так ясно, світло горить якось надзвичайно весело і разом урочисто. Вся сім'я гомонить, кожному хочеться сказати щось радісне, кожний почуває себе щасливим і повним надій, хоч ніхто не знає, чого, власне, сподівається він і чи справдяться його надії... Тая радість перелітає з одного обличчя на друге, мигтить, мов зірниця, в очах, бринить чарочками, лунає в дзвінкому дитячому сміхові. І гомін, і сміх; але не той-то буйний, непевний гомін, коли люди гомонять і сміються надто голосно, щоб заглушити своє горе й сльози,— ні, се гомін спокійний, хоч і веселий. Як любо, урочисто-спокійно лунає те спільне: «Святий вечір!.. Будьмо

здорові з святим вечором!»

2

Пишно убрана кімната; видно, що багаті люди живуть,— а задля свят прибрано той покій ще пишніше. На столі білий, як сніг обрус, добірні страви й напитки. І тут ясно, і тут урочисто, та веселість не така щира,— мов трохи з примусу говоряться ті веселі речі, не зовсім вільно грає усмішка на устах. Край стола, на м'якому оксамитному фотелю, сидить молодий хлопець; його вродливе обличчя бліде, як воскове, брови надто виразно чорніють, уста усміхаються, але усміх той мимоволі виходить якийсь журливий, хоч хлопець силкується сховати тую журбу, та й інші удають, мов не бачать її... Часом серед розмови хлопець затримається, утопить свої чорні очі в просторінь і замислиться. Ох, як весело було торік у сю тіору! він був повний життя, повний надій — а тепер... Тепер він сидить без сили, слабий... Чи діжде він другого святого вечора? Що ж се? знов тая журба, знов той жаль? Ні, годі! Он усі так приязно, весело (занадто весело!) бажають йому щастя-здоров'я!.. Нині ж бо «святий вечір»!..

3

Біле, біле поле. Ледве видніє шлях, що в'ється й зникає у нічному морозному тумані. Швидко біжать легкі саночки, як тільки можна швидко,— але якою тихою здається та їзда молоденькому вандрівникові! То їде малий школяр додому з далекої школи,— та й спізнилося бідне хлоп'я! Пильно вглядається школярик у тую млу,— чи не мигтить вже вогник де-небудь?.. Ох, як довго їхати! Коли б швидше, коли б ще застати дома вечерю, щоб разом з братами й сестрами їсти кутю та кликати мороза! А у полі мороз таки добре діймає,— школярик міцно тре руки, перебирає ногами,— холодно! Та нема часу кутатись: он, здається, вже рідне село!.. Так, се воно!., он один за другим виринають з темноти вогники, мигтять веселенько, мов очка дитячі, вони мов вітають хлопчика: «Святий вечір! Святий вечір!»

Малесенька тісна кімнатка. Коло стола, при невеличкій лампочці, сидить молода дівчина; вона схилилась над шиттям, над пишною білою шовковою сукнею. Пильна робота! Голка жваво поблискує в швидких руках. Остатній вечір перед святами, а сукня балева багатої панни не буде скінчена! У великому магазині не були б прийняли тої роботи,— там і без неї стільки шиття,— а коли б і прийняли, то надто дорого прийшлась би панні та ласка; ну, а бідна швачка взяла роботу — й перед самим святом, та ще мусить і за малу плату бути вдячна! Тихо в хаті, тільки чути проникливий шелест шовку та часом зітхання робітниці. Яка вона самотня тепер, тая робітниця, як тихо в її хатині! А колись?.. Робота спинилась, голка випала з рук, і шиття посунулось додолу. Що се? Чи тепер потопати в мріях? Остатній вечір! До роботи!

От робота вже й скінчена. Швачка встала, випростала свій зігнутий стан, підійшла до вікна, притулилась чолом до холодної шибки й дивиться втомленими очима на вулицю. В сусідньому будинку видно крізь вікна рух,— маленькі постаті в ясних уборах, — либонь, там різдвяне деревце вже засвітили. А в другому домочку тепер видно ясне світло,— вечеряють, либонь... Швачка пильно задивилась на те віконце і на те світло лагідне, на віях у неї затремтіла сльоза... У людей святий вечір!.. А у неї? Ба! у неї теж святий вечір!..

МЕТЕЛИК

Бідний нічний сірий метелик сидів в темному вогкому льоху за бочкою з капустою. Сидів він сумно, стуливши свої темні крильця. Так смутно йому було, дарма що не був він там самотнім,-— мав-таки сусіда; сусід той був лилик; та з того сусідства невелика була користь для метелика: лилик був неговіркий, понурий собі, та до того ще з якимсь презирством дивився на бідного метелика,— сказано, нерівня!

Лилик сидів тихо в своєму кутику, ні за чим він не жалкував, та нічого й не бажав, хіба тільки кутка ще темнішого, щоб міг сидіти там спокійно і ніколи того прикрого, разливого світла не бачити. Правда, тут у льоху теє світло не дуже докучало,— а все-таки часами дехто надходив зо свічкою, навіть часом і над бочкою нахилявся, набираючи капусти,— і се було дуже прикро лиликові; коли б сила, він би теє світло крилами згасив навіки.

Метелик на своїм недовгім віку ще не бачив світла, душею тільки чув він, що десь-то єсть сторона краща, ясніша, ніж його рідний льох, бо часом з малого віконця, що було в льоху, падав блідесенький промінь, та не міг метелик і розібрати, що то воно таке теє світло і яке воно повинно бути. У темному куточку

промінець той був ледве примітний — тоненький, як ниточка, та блідий, мов погляд недужої дитинки. Сидить, було, метелик та все шле свої думоньки на світ той ясний;— але де? того ні думка, ні серце не знали, а порадитися ні з ким, бо де ж та порада? (Хіба — лилик, так знаєте сами, з нього поради було мало!) Летіти шукати того світла метелик не мав відваги і сили.

Хто знає, може, наш метелик так і вік свій короіййй звікував би у темряві самотній,— та інша доля судилася йому. Якось прийшла служниця по капусту до льоху та поставила свічку долі, якраз навпроти метелика. Боікй яким величним, блискучим, повабним здалось метеликові те світло! Він затріпотів крильцями й хотів кинутися-на світло, але служниця в ту хвилину взяла світло й пождалася геть з льоху. Не втерпів метелик, забув своє без* силля, забув свою несвідомість. «Світло, світло!» —■-і полинув за ним; лилик тільки свиснув йому услід, потім,' заліз ще далі за бочку й заснув; нічого йому ніколи ˆне снилось. А метелик полетів та й полетів за тою свічкою так швидко, скільки сили було в його бідних крильцятах.

Аж ось він опинився у великій кімнаті — там сиділо за столом велике товариство. На столі була ясна-ясна лампа,— метелик аж оторопів від того блискучого проміння і безсильний впав на стіл, тріпочучи крильцями. Хтось із товариства хотів його прогнати з стола, але він, опам'ятавшись, знов зірвався і почав кружляти понад лампою, щораз то меншими й меншими кружками: хотів він бачити якнайближче те ясне сонце, яким йому здавалась лампа. Чи думав же він, що там життя стратить? Хто ж бачить смерть у сяєві? Воно горить, миготить, міниться,— там світло, там тепло, там життя! Метелик летить все ближче, ближче до згубливого світла. Ох, то ж його згуба! Даремно всі відганяли його від світла. І от — метелик влетів у самий поломінь. Трісь! отеє ж йому й смерть! Лампа спалахнула, а далі знов почала горіти з такою самою ясністю, як і перше. «Дурне сотворін-ня! — мовив дехто з товариства.— Хто велів йому летіти на вогонь? І женуть його, так ні, таки лізе! дурному дурна й смерть!»

А хіба ж розумніша була б його смерть, якби він навіки заснув у темнім льоху? Те світло спалило його,— але він рвався на простір! Він шукав світла!

Волинь, 1889 р.

ВЕСНЯНІ СПІВИ (Спогад)

Зима була надворі, давно вже сніг покрив зеленую руту, а мені в думці чогось весняні спогади стоять, весняні співи бринять!.. Чого се так? — не знаю. Хто знає, чого йому часом веселого літнього ранку з очей сльоза покотиться або чого йому

суворого зимового вечора весняний подих згадається? чого? Хто знає?..

* *

*

Згадалось мені, як тихого весняного вечора сиджу, було, я в своїй одинокій хатинці на хуторі, серед степів харківських, та згадую свою рідну Волинь і шлю до неї свої думки сумнії. Сонечко стоїть низько на заході й червонить своїм світлом гарячим спечений степ. Ось пройшла череда й на дорозі курява встала,— червона, мов дим пожару, здається вона проти західного сонця. Хуторяни заметушились: гукають, заганяють товар. Ма-*лі хлопці стовпились біля криниці, коней напувають. Го->мін, гамір... Далі все стихло, тільки у мене під вікном я чую якісь тихі голоси. Отож хуторяни збираються «па колодки». Щовечора так вони збираються під моїм вікном і ведуть розмови, не раз аж до пізнього вечора.

— Хоч би господь дощику послав! — чую я початок розмови. Щовечора завжди розмова починається тими словами, й слова ті бринять зовсім не так байдужо, як звичайна розмова «о погоді»,— ні, я чую глибокі зітхання при тих словах. Видно, що то говориться зовсім не «для годиться».

— Еге ж! якби-то дав бог! А то хто його зна, що й робить, хоч бери та переорюй все поле вдруге! — обізвався журливо один господар.

— Пізно вже переорювати! — додав другий.

— Отак буде,— вкинула одна молодиця,— і так того поля, мов украдено, а тут ще все вигорить, та й що ж будем робить?

— Що? Прийдеться знов у пані здіймати грунти.

— У пані? Знов у неї? Щоб так було, як торік, що більше було потім позову за гроші, ніж самих тих грошей?

— А що ж маєм робити?..

Спільна розмова затихла, тільки чутно було уривчасті слова, з якими часом одна сусіда оберталась до другої. Здалека доносились різні співи — то співали парубки та дівчата, сходячись на «вулицю».

Ось пройшов парубок вулицею. Йшов він тихо, недбало похитуючись; подерта свитина висіла у нього на однім плечі. Проходячи біля хати, він завів пісні:

Гей! та виріс я в наймах, в неволі,

Та не знав я долі ніколи!

Та гей!..

Виспівуючи, він ішов до греблі. Там, біля греблі, під вербами були другі колодки, отам-то й збиралась молодь на «вулицю». На колодках під моїм вікном збирались тільки старі. Сиділи, правда,

тут дві ще зовсім молоді молодички і журливо поглядали вони в той бік, де шуміли верби над греблею.

Єсть у полі дві зірниці,

Отож мої брат-сестриці! Гей! —

пронеслось немов на відповідь тій бурлацькій пісні, що тільки що замовкла. Се співав молодий москаль, що прийшов «на побивку» в своє село, але в тім селі, окрім землі та старої хатини, нікого рідного у нього не було. Почувши пісню свого товариша, наймита, москалик і собі подав голос, виходячи з хати. От вони зустрілись і пішли вдвох до греблі. Було здалека чутно, як пара молодих голосів виводили:

Ані роду, ні родини,

Ані вірної дружини!

Гей!..

Розмова під моїм вікном знову розпочалась.

— А чули ви, що на завтра кликано до волості?

— Чого?

— Та кажуть, що там мають читати щось таке про той позов за наші грунти. Наша пані таки не дарує свого!

— Свого? коли б же то було її! а то ж воно наше було за дідів, за прадідів!

— Еге! За дідів було так, а за внуків буде інак! От іще нас перше попотягають по судах добре за ту дідівщину!

— Попотягають, бодай їх чорти тягали!

Голосний гомін знявся в цілій громаді. Не можна було розібрати течії розмови, тільки часом з гомону спільного виринали слова, викрикнуті чиїмсь грубим, зважливим голосом: «Ні, годі!., таки того не буде!.. Що моє, то не твоє!..»

А співи все більше, все голосніше лунали по хуторі. Он іде дівчина швидкою ходою. Її огрядна постать гарно вирізується в світлі молодого місяця, що вже зійшов на тихому небі. Стрічка має за віночком вродливої дівчини, її гарне убрання та ясне намисто і ввечері здалека видно.

Вона дівчина бідна, але завжди вбирається краще від господарських дочок, бо їй дбати нема на кого, вона робить сама на себе.

Ой хоч же я убогая —

Візьмуть мене люди.

А вже ж тобі, вражий козаче,

Пароньки не буде!..—

якось надто голосно і зважливо виспівує вона.

Ой дай же нам, боже, та на рушничку стати!..—

задзвеніли зненацька тоненькі голоски трьох подруг, дівчат молоденьких, що бігли швиденько на вулицю, немов утікаючи від

когось.

Хутко замовкли одинокі співи, а під вербами загули співи двох великих гуртів дівчат і парубків. Розлягаються тії хори по хуторі і линуть далеко-далеко, в степ розлогий, перебивають один другого, то спільно лупають, то знов затихають, і чутно тоді тільки спів соловейків, що по садочках щебечуть. Потім знов те дзвінке голосне щебетання заглушають ще голосніші співи челяді.

Сидить голуб на дубочку, голубка на вишні,

Скажи, скажи, серце, правду, що в тебе на мислі?..—

виводить парубочий гурт.

Порадь мене, дівчинонько, як рідная мата,

Ой чи мені женитися, чи на тебе ждати...—

перебивав дівочий гурт. Далі обидва гурти збилися і, замість пісні, залунав дзвінкий сміх.

Стара громада затихла; хто прислухався до співів па «вулиці», хто думав якісь поважні думи, а деякі вже й по хатах розійшлись, і тільки молоді молодички провадили стиха якусь жалібну розмову, либонь, якесь хатнб лихо одна другій розказували.

А соловейки в садках щебетали голосно-дрібно і радісно, і немов тужливо тая пісня котилась-лилась та єдналася з співами. Спільне щось було в обох тих співах.

Коли се з вулиці понеслись поважні гуки. То співали обидва гурти разом:

Набирали некрутоньків в неділеньку вранці...

Ох, либонь, не одно серце між старою громадою затремтіло при тій пісні...

Через який час під вікном на колодках не було вже нікого. Громада тихо розійшлась поєдинці. Молодь ще довго виспівувала під вербами, але й вопа втомилась нарешті і почала розходитись. На різних кутках відгукувалися ще довго легкою луною пісні дівчат, що вертались додому.

Місяць так ясно блищав на темному небі. Темпіли верховіття верб там далеко над греблею. Соловейки притихли на хвилину, теж умовкли. Все кругом уже спало. Тільки якийсь парубок, ідучи вулицею, співав:

Ой не спиться, не лежиться, і сон мене не бере!..

Його пісня так виразно лунала серед нічної тиші і розходилась по мовчазному степу. Хлопець іде і зникає у вечірній сутіні. От і не видно його. Тільки з-за греблі здалека лине його пісня:

Світи, світи, місяченьку, і ти, ясная зоря!

Та просвіти доріженьку аж до милої двора!..

Волинь, 1-ого грудня 1889

ВІДА НАВЧИТЬ

Був собі горобець. І був би він нічого собі горобчик, та тільки біда, що дурненький він був. Як вилупився з яйця, так з того часу нітрошки не порозумнів. Нічого він не тямив: ані гніздечка звити, ані зерна доброго знайти,— де сяде, там і засне; що на очі навернеться, те і з'їсть. Тільки й того, що завзятий був дуже,— є чого, нема чого, а він вже до бійки береться. Одного разу літав він з своїм товаришем, теж молодим горобчиком, по дворі в одного господаря. Літали вони, гралися, по сміт-ничку громадили та й знайшли три конопляні зернятка. От наш горобчик і каже:

— Мої зернятка! Я знайшов!

А чужий і собі:

— Мої! коли мої! коли мої!

І почали битися. Та так б'ються, та так скубуться, аж догори скачуть, аж пір'я з них летить. Бились, бились, поки потомились; сіли один проти одного, надулись і сидять; та вже й забулись, за що була бійка. Коли згадали: а де ж наші зернята? Зирк, аж зернят вже й нема! По дворі ходить курка за курчатами, квокче та промовляє:

— Дурні бились, а розумні поживились, дурні бились, а розумні поживились!

— Що ти кажеш? — питають горобці.

— Та то я дякую вам, що ви такі дурні. От поки ви здуру бились, то я з моїми курчатками поснідала вашими зернятками! Що-то, сказано, як хто дурний!.. Нікому було вас бити та вчити! Якби вас хто взяв у добру науку, то, може б, з вас і птахи були!..

Чужий горобчик розсердився за таку мову.

— Вчи своїх дурних курчат розуму, а з мене й мого розуму досить! — підскочив, тріпнув крильцем, цвірінькнув та и геть полетів. А наш горобчик зостався і замислився.

«А правда,— думав він,— краще бути розумним. От курка розумна, собі наїлася, а я мушу голодний сидіти».

Подумав, подумав та й почав просити курку:

— Навчіть мене розуму, пані матусю! Ви ж такі розумні!

— Е, ні! — каже курка.— Вибачай, серденько! Маю я й без тебе клопоту доволі,— он своїх діточок чималенько, поки то всіх до ума довести! Шукай собі інших учителів! — та й пішла собі в курник.

Зостався горобчик сам.

«Ну, що робить? Треба кого іншого питати, бо вже я таки не хочу без розуму жити!» — і полетів у гай.

Прилетів у гай, коли бачить, сидить зозуля на калині та все: «Куку! куку!» От він до неї:

— Тіточко, що я вас проситиму! Навчіть мене розуму! У вас же нема своїх дітей; а то курки просив, то вона каже, що в неї й

так багато клопоту.

— А я тобі от що скажу,— відповіла зозуля,— як у мене свого клопоту нема, то чужого я й сама не хочу! От не мала б роботи — чужих дітей розуму вчити! Се не моє діло! А от коли хочеш знати, скільки тобі літ жити, то се я можу тобі сказати.

— Аби ти була жива, а за мене не турбуйся! — відрізав горобець і полетів геть.

Полетів він геть аж на болото, а там ходив бузько і жаб ловив. От підлетів горобчик до нього та й каже несміло:

— Пане, навчіть мене розуму. Ви ж такі розумні...

— Що, що, що? — заклекотів бузько.— Тікай-но ти, поки живий! Я вашого брата!..

Горобчик мерщій від нього, ледве живий від страху.

Бачить він, сидить на ріллі гава і сумує. От він до неї:

— Дядино, чого ви так зажурились?

— Сама не знаю, синочку, сама не знаю!

— Чи не можете, дядиночко, мене розуму навчити?

— Та ні, синочку, я й сама його не маю. А от коли ти вже так хочеш, то полети до сови: вона, кажуть, вельми розумна-розумна, то, може, вона тобі що порадить. А я до того розуму не дуже, бог з ним!..

— Прощавайте, дядино! — сказав горобчик.

— Щасливо!

Полетів горобчик питати, де сова сидить; сказали йому, що вона в сухому дубі в дуплі мешкає. От він туди,— бачить, справді сидить сова в дуплі, тільки спить. Горобчик до неї:

— Пані! чи ви спите? пані! пані!

Сова як кинеться, як затріпоче крилами.

— Га? що? хто? — кричить, витріщаючи очі.

Горобчик і собі трошки злякався, а все-таки хоче свого дійти.

— Та се я, горобець...

— Горобець? Який горобець? Не бачу! Чого прити-рився? І яка вас лиха година по дневі носить? Осе напасть! і вдень не дадуть заснути!..

І сова знов заснула.

Горобчик не посмів її вдруге будити, сів собі на дубі та й почав ждати ночі. Ждав, ждав, аж йому обридло. Коли се, як стало вже добре темніти, прокинулась сова та як заведе: «Гу-у-у!.. Гу-гу-гу-у-у!..» Горобчик аж отерп зо страху; хотів уже втікати, та якось утримався. Вилізла сова з дупла, глянула на горобчика, а очі в неї світять! Страх, та й годі!..

— Ти тут чого? — спитала.

— Та я, вибачайте, моя пані, ще зранку тут сиджу...

— І чого?

— Та чекаю, поки ви встанете...

— Таж я встала! ну, чого тобі треба? чого стримиш?

— Я хотів би вас просити,— вибачайте ласкаво,— чи не могли б ви мене розуму навчити? Адже ви такі мудрі...

— Не на те я мудра, щоб дурнів розуму навчати! Хто дурнем вродився, той дурнем і згине. Тікай-но ти, а то я голо-о-дна! — гукнула сова та як засвітить очима...

Горобчик миттю як схопиться, полетів світ за очі, десь у гущавину заховавсь та там і проспав аж до самого ранку. Спить горобчик, та так міцно, коли се у нього над головою щось як заскрегоче: «Че-че-че!» Горобчик прокинувся, аж дивиться, сидить на сучку сорока-білобо-ка та так скрегоче, аж очі заплющила.

— З ким ви, панянко, так розмовляєте? — спитав її горобець.

— А тобі що до того? Чи ба, який цікавий! А хоч би й з тобою!

— Та я дуже радий, як зо мною. Я б вас просив, моя панно, щоб ви мене розуму навчили.

— А нащо тобі, мій молодчику, розум? Без розуму легше в світі жити, та таки й веселіше! А ти, голубчику, ліпше красти вчися, от як я, то тоді й розуму не треба. З великого розуму не тяжко й з глузду зсунутись; ти ось поговори зо мною, то я тебе навчу, як і без розуму прожити...— і заскреготала сорока, та що далі, то все хутчіш та все дрібніш...

— А бодай тобі заціпило, скреготухо! — крикнув горобчик.— Ото глушить! цур тобі! — та скоріш від неї геть.

Сів собі горобчик на полі та й думає: «Де я того розуму навчуся? Скільки світу злітав, а щось небагато навчився, хіба вже воно так і зостанеться...» Зажурився він, поглядає сумно по полю, а по полю чорний крук ходить, та так поважно.

«Ну, ще в сього поспитаю; се вже останнє»,— подумав горобчик.

— Навчіть мене розуму! — звернувся він просто до крука.— Я вже давно його шукаю, та ніяк не знайду.

— Розум, молодче, по дорозі не валяється,— мовив поважно крук,— не так-то його легко знайти! А я тобі от що скажу: поки біди не знатимеш, то й розуму не матимеш. От тобі моя наука. А тепер іди, мені ніколи.

Полетів горобчик, засмутився. «Що то мені така наука?» — гадає собі; однак більшу ні в кого розуму не питав,— обридло вже. Посумував трохи, що мусить без розуму жить, а потім і забув. Почав знов гуляти веселенько. Ні гадки йому.

І не зоглядівся горобчик, як і літечко минуло. Настала осінь з вітрами холодними, з дощами дрібними, а дедалі й сніжок став перепадати. Біда горобчикові,— холод, голод! Вночі, де не сяде,

спати не може, так холодний вітер і пронизує; вдень їсти нічого, бо все зібрано в клуні, а якщо й знайде, то за сваркою втеряє. От і почав наш горобчик до розуму приходити,— годі сваритися! Куди горобці летять, і він за ними; що вони знайдуть, то і він поживиться, та все без сварки, без бійки, то горобці його й не женуть від себе,— а перше то й близько не підпускали. Побачив горобчик, як інші пташки в теплих гніздечках сидять, почав він і собі придивлятись, як то гнізда будуються. Почав він пір'ячко до пір'ячка збирати, соломку до соломки складати та гніздечко звивати. Так статкує наш горобчик, так дбає! Дедалі всі горобці почали його поважати; куди зберуться на раду, то й його кличуть, так він вславився між ними своїм розумом. Перезимував він зиму щасливо, а на весну вже став великим та мудрим горобцем; сидів він у гніздечку не сам, а з горобличкою, і четверо яєчок в гніздечку лежало. Як виклюнулись гороб'ята, то горобцеві новий клопіт — годувати діточок, та вкривати, та глядіти, та од хижого птаства боронити,— не до гуляння було! А вже що господарний був горобець, то, було, аж сусіди-горобці дивуються: «Які ви, пане сусідоньку, мудрі! і де ви того розуму навчились?»— питають, було, його. А він, було, тільки голівкою кивне: «Біда навчила!» — каже.

Волинь, 1890 р.

ЧАШКА

17-го вересня! Свято Софії, Віри, Надежди і Любові. Скільки іменин, скільки іменинниць, скільки подарунків, візитів, прийомів!.. Панна Надежда теж сьогодні іменинниця,— їй минув 21 рік. Так, 21 рік... А далі почнуться критичні роки для панни. Про сі критичні роки мама сьогодні вже натякнула раз, хоч іще досить делікатно, в формі поздоровлення: «Поздоровляю тебе, Надічко! от ти вже й повнолітня,— бажаю ж тобі якнайскоріше певного щастя...» Як то «певного щастя», думала Надічка, вбираючись у нову рожеву сукню — подарунок мамин. Однак її думка ненадовго спинилась над маминими словами, бо сьогодні її думка взагалі не могла ні над чим довго спинятись. От Надя починає в думці перебирати своїх знайомих, що мають прийти сьогодні поздоровляти її. «Сьогодні повинно прийти багато гостей... А полковник Трубацький вже й букета прислав через лакея... Чи прийде-то Василько? Ну, напевне! А що то він мені подарує? Адже ж повинен він що-небудь мені подарувать!» Наді чогось-то зробилось трохи смішно при сій думці, ні, не те щоб смішно, а так якось весело і... і таки трохи смішно!.. Отже, панич Василько справді мав щось подарувати. Ох, він уже цілий тиждень думав про той подарунок. «Ну, що б мені подарувати Наді?» — він, бачте, все ще звав у думці панну Надежду Надею, дарма що їй

минув 21 рік, та він же друг її дитячих літ... Так, він друг її дитячих літ. «Чого-то завжди, коли я починаю говорити якось поважніше, вона завжди сміється,— думав Василько,— взагалі вона дуже часто сміється, надто часто, невже ж таки друг дитячих літ не може... однак, що ж я їй подарую? От, от питання!.. Боже правий, аже ж то сьогодні вже її іменини...»

Панич хутенько вбрався і вийшов на місто. Він вийшов на найбільшу вулицю, тихо проходив біля магазинів та роздивлявся по вітринах. Ні, не може, не може він нічого знайти «достойного». А, ось ювелірний магазин,— може, тут? Він пильніше почав придивлятись. «Он цілий рядок брошок. Он досить гарненька, і ще й з якимсь написом, що ж то? Атоге!.. [1] Ні, се не підходить. Он серце з стрілою,— надто сентиментально. Ах, ось чудова брошка, і якраз-якраз для неї!» Брошка була справді гарна, то була філігранна срібна галузка, немов лавровий вінок, над нею рубінова зоря з золотим променем, а посередині слово Speranza![2] «От і добре!» Василько увійшов у магазин і казав подати собі ту брошку з написом «Speranza». «Яка їй ціна?» — «25 р.» Василько раптом почервонів. «Що він собі думав. Боже правий, де ж у нього такі гроші?!» Промовивши щось невиразне, либонь, що не візьме, він хутко вийшов з магазину. Магазинер провів його іронічним поглядом. Василько йшов, схиливши голову, і вже не заходив у ювелірні магазини. Підвівши знічев'я голову, він побачив вітрину з посудом. «А що якби купити їй, наприклад, чашку?.. Що ж, се нічого! Справді, добре!» Він увійшов у магазин і знайшов собі чашку по своїх коштах, але таки досить гарненьку. Були на ній виписані гірлянди квіток, зо два метелики і золотистий напис: «Souvenir» [3]. Тепер Василько певною ходою пішов просто до Наді. У Наді вже було скілька гостей і скілька подарунків, однак все більше букети. Василько подав їй свою чашку, примовивши тихо і несміло якесь поздоровлення. Вона прийняла, подякувала і усміхнулась. Василькові здався той усміх дуже ласкавим, а може ж він і був таким. Після того усміху Василько почув себе сміливішим, він рад би був поговорити з Надею, розмовитись більше, але ті гості, візити, подарунки... ах, то найнудніша річ на світі... Надя поставила чашку біля себе, найближче. Інші подарунки вона ставила далі або віддавала меншій сестрі сховати, а чашку все тримала біля себе близенько. А скільки у неї гостей сьогодні!.. От іде полковник Трубацький, високий, огрядний вояк. Ось він поздоровляє Надю таким певним голосом, з таким штучним військовим поклоном і подає якусь малесеньку

[1] Любов (італ.).— Ред.

[2] Надія (італ.).— Ред.

[8] Подарунок на спогад (францРед.

скриньочку. О небо! се ж брошка з написом «Speranza». Василько аж зів'яв. Надя простягла руку полковникові, коли се раптом — трісь! От і по чашці! Так, широкий рожевий рукавець скинув її зо столу. «Пане Василю! погляньте, що сталося з вашим подарунком!» — жалібно скрикнула Надя і нахилилась, щоб позбирати черепки. Василько встав, щоб помогти їй, але полковник перейняв його, і Василькові нікуди було доступитись. Надя з полковником позбирали черепки безталанної чашки. Надя встала і журливо дивилась на розбиту чашку: «Ах, як мені шкода! Пане Василю, ну що ж се таке? що ж мені робить?.. Ох, піду хоть черепки сховаю!» І Надя пішла сховала черепки у свій туалетний столик, ще й старанно загорнула їх у вату. Разом з чашкою розбилась і веселість Надипа. Цілий день вона була якась немов смутненька. То ж той подарунок був для неї такий дорогий, то ж від друга її дитячих літ... Так, від друга її дитячих літ!..

Знов 17 вересня! Надя знов іменинниця. їй 22 роки. Але мама торік недаром бажала їй «певного щастя». Сьогодні будуть її заручини. Вона знов стоїть, як і торік, перед свічадом, вбирається. Ба ні,— вже вбралась, тільки шукає ще чогось пильніш у туалетному столику. «Ах, де вона поділася, і якраз, коли найпотрібніше, я конечне хочу, щоб він побачив свій торішній подарунок, щоб він побачив, як я доховую його подарунки... Але де ж се вона?.. А, ось, певне, вона у сему пуделочку». І Надя витягла з шухлядки чимале пуделочко, де були різні її покраси; перебираючи у ньому, вона надибала щось загорнуте у вату: «Що се ще таке?» Надя почала розгортати вату і витягла звідти — черепок! так, черепок безталанної торішньої чашки власне з тим золотистим написом: «Souvenir». Надя зморщила брівки, непевно якось поглянула на черепки, далі зібрала їх всі в одну руку і кинула за вікно геть у садок... Далі нахилилась і почала шукати знов. Ось вона підвелась і поглянула у свічадо. На грудях у неї блищала брошка з написом «Speranza»!.. У садку на доріжці лежав черепок і блищав золотистим написом: «Souvenir»... Але на нього ніхто не дивився...

ЛЕЛІЯ

(Казна для дітей)

У невеличкій кімнаті лежить на ліжку слабий хлопчик. Лежить він, не спить, дивиться, широко розкривши оченята, на вікно, заслонене хустиною: хустина не зовсім заслонила вікно, збоку трохи видко шибку й видко, як палає смужка блакитного світла аж додолу.

— Павлусю, куди ти так дивишся? — спитала мама хлопчика, бо то ж мама сиділа й гляділа свого слабого синка.

— Та я дивлюся на ту смужку. Мамо, звідки вона? З чого

вона? — сказав хлопчик.

— То місяць так світить, Павлусю, то світло, а заслонити вікно, то й не буде смужки. Може, заслонити? — спитала мама.

— Ні, не треба,— так гарно.

— Не дивись, Павлусю, краще засни,— ти ж слабенький, тобі треба заснути.

— Мамочко, я ще не хочу спати, мені так гаряче... Я не буду спати, краще ти мені казочку розкажи.

— Яку ж тобі, моя дигино, казочку розказати?

— А от ти колись мені розказувала про тих маленьких діточок, що то живуть у квітках, вони звуться ельфи: ти казала, що в кожній квітці живе маленький ельф або ельфа, що вони щоночі виходять з квіток і грають, танцюють, співають. Мамо, а яка найстарша ельфа? Ти ж казала, що у них є цариця. Яка вона?

— Вона, Павлусю, зветься Лелія, бо живе у самій найкращій лелії в світі. В якій квітці ельф живе, то так і зветься, як та квітка.

— Мамочко, голубочко,— почав просити Павлусь,— розкажи мені що-небудь про тих ельфів, я так люблю, як ти про них розказуєш.

— Ні, Павлусю, вже пізно ті казки казати, нехай-но завтра вдень, а то тепер тобі спати пора. Се казка довга, все одно тепер не скінчу, то ти все будеш думати про неї та й до світу не заснеш. От краще я заслоню від тебе свічку, то ти собі спатимеш, а завтра встанеш здоровенький, будемо тоді й казки казати, і все гаразд буде. Спи, моє любе хлоп'ятко!

Мама заслонила свічку великою книжкою, щоб світло не падало Павлусеві в очі, поцілувала Павлуся, мовивши «добраніч», а сама сіла на крісло біля його ліжка з шиттям в руках і ждала, поки він засне. Але Павлусь не спав, він дивився, як мама шиє. Голка все блись, блись.,. Тепер вже не так хутко...

Далі Павлусь почав знову дивитись на ту ясну смужку, що падала з вікна. Він все думав про мамині казки: «Яка то шкода, що мама не схотіла казати мені казки. Тепер так нудно. Коли там ще я засну... А яка та Лелія? Чи така маленька, як усі ельфи? Мама каже, що ельфи такі, як метелички маленькі... Яка тая Лелія?» Павлусь дивився на смужку і все думав, думав, довго так...

І от здалося йому, що смужка та затремтіла, почала темніти, мовби хто заслонив її тінню. Павлусь підвівся трохи, глянув,— коли бачить, аж проти нього стоїть якась постать, немов людська. Він спершу злякався трохи, потім же бачить, що то щось зовсім не страшне,— таке маленьке, немов якась дівчинка малесенька; от він і нічого, перестав боятися. Дивиться на ту дівчинку, а вона така гарнесенька: очиці ясні, кучері довгі, сріблясті, сама в білій

прозорій шаті, на голівці малесенька золота коронка, ще й крильцята має хороші та барвисті, як у метелика, так і міняться різними барвами, немов тая веселка. В рученятах у дівчинки довге стебло, квітка білої лелії, і пахне вона на всю хату. Павлусь глянув на дівчинку і зараз якось пізнав, що це цариця Лелія,— а він же так хотів її побачити.

— Ти Лелія? — спитав він у дівчинки.

— Так, я Лелія. Я чула, як ти про мене розпитував, от я й прийшла до тебе. Ти радий?

— Радий, дуже радий! — покликнув Павлусь і про-стяг до неї обидві руки.

Лелія усміхнулась, та так любо, аж в хаті ясніше стало і місячна смужка порожевіла.

— Може, ти хочеш зо мною куди полетіти? — спитала у Павлуся Лелія.

— Як же я полечу? Хіба в мене є такі крила, як у тебе? — сказав Павлусь.— Я не вмію літати.

— Ну то я тебе візьму на руки.

— Ти... ти ж така маленька, а я більший від тебе, я тяжкий.

— То нічого,— сказала Лелія і знов усміхнулась, потім торкнула Павлуся квіткою своєю, і раптом Павлусь почув, як він сам зробився квіткою, тільки не лелією, а рожевим маком. От Лелія взяла його в ручку, притулила до себе і швиденько вилетіла з хати в садок. Всі квіти в садочку склонились перед нею і захитались, з них почали вилітати маленькі діточки — ельфи.

— Спіть, спіть! — сказала Лелія їм.— Сеї ночі я не маю часу бути з вами.

Ельфи повлітали знов у квітки, квітки постулялися і поснули.

— Ну, Павлусю, куди ж ми полетимо? — спитала Лелія.

— Куди хочеш,— відповів Павлусь, бо він, хоч і зробився квіткою, однак міг словами говорити.

— Понесу ж тебе он у той панський садок, що то на горі: там ростуть мої сестри, молодші лелії, може, вони нам що цікавого розкажуть.

І Лелія знялась угору, швидко-швидко полинула, далі спустилась у панський великий сад. В саду стояв пишний палац, у деяких вікнах в палаці було світло: видно, пани ще не спали. Але в саду не було нікого. Лелія стала просто у квітнику, а там же то лелій білих — сила. Тихо-тихо так стоять і не хитаються.

— Ото сплять,— гукнула на них Лелія,— і не чують, що ми коло них. А вставайте лишень, ви,— і Лелія торкнула їх своєю квіткою.

Раптом всі лелії захитались і заговорили, з кожної квітки виглянуло бліденьке личко ельфика.

— Вибачай, царице-сестрице,— забриніли вони,— якби ти знала, як ми пізно поснули.

— А чого ви пізно засипляєте? Хто ж вам спати не дає? — гнівно Лелія спитала.

— Ох, нам же нема спокою ні вдень, ні вночі. Ох, бідні ми квіти!

— Що вам таке? Чого ви бідкаєтесь?

— Та де ж нам не бідкатись! Удень нас полють, руками займають, листя обривають, а часом і віку збавляють, гострим ножем стинають, несуть нас у велику хату, у панську палату, поставлять у воду, гублять нашу вроду. Ох, сестрице, скільки нас погинуло, любий світ покинуло... От було недавно свято,— кільки ж нас було потято!

— Бідні, бідні мої сестриці,— мовила журливо Лелія, і в очах слізоньки заблисли.— Що ж, мої любі, за те маєте вигоду: глядять вас, жалують, втішаються вами, поки ви в садочку — життя ваше красне.

— Ой, не красне воно, не красне,— життя наше нещасне. Скільки в садочку стояли, щастя-долі не знали... Темненької ночі ми до сну охочі, головоньки схилимо біленькі,— де візьметься панство вельможне, заможне, паничі й панянки молоденькі. Веселі співи гучні, музиченьки бучні не дають нам спати до півночі... Нащо нам вигода та така догода! Ми зовсім до неї неохочі...

Замовкли бідні лелії і низько посхиляли свої білі головоньки.

•

Коли се одчинилися в палаці великі скляні двері, і вийшла молода панна, убрана в хорошу білу сукню. Вона сіла на ганку і якось неохоче дивилася на той садок, залитий місячним сяйвом.

— Ах, як голова болить,— мовила вона сама до себе,— навіть по ночах спати не можу! А се все з нудів, я знаю. Де ж таки! Гину тут на безлюдді, в селі. Сиди цілий день, як заклята, нема з ким і слова мовити. Правда, увечері гості приїздять, але то такі гості!., вони вже мені обридли. Та мені тут все обридло: і сей садок, і сей дім, і квітки. Все у нас таке нецікаве, от хоч би й сі квітки. Хто ж видав, насадити таку силу сих лелій, та ще й білих! Якби хоч лелії які цікавіші — рожеві чи па-састі, а то... Вже білі лелії можна знайти у кожному міщанському та навіть у хлопському садку. А пахнуть як, аж в голові морочиться, жадної делікатності нема в тих квітках. Піду звідси, а то ще гірше голова розболи-ться! — І панна пішла знов у палац, причинивши з досадою двері.

Лелії так стало шкода своїх погордованих сестриць.

— Шкода мені вас, дуже шкода,— мовила вопа до них,— та що робити, коли я не маю сили перенести вас звідси куди інде.

Нічого я вам не пораджу, мої безталанні...

Лелія пройшла стиха біля всіх лелій, журливо дивлячись на них, коло крайнього кущика вона спинилась.

— А де ж моя сестра наймолодша? — спитала, показуючи на порожнє місце скраю.

На відповідь лелії знову забриніли:

— Немає сестриці, немає,— в іншому садочку процвітає. Віддала сестрицю наша панна: випросила дівчина Мар'яна, за щиру свою роботу влітку випросила щонайменшу квітку. Немає сестриці, немає,— в іншому садочку процвітає.

— Треба буде її відвідати, як там вона в іншому садочку мається,— мовила Лелія і хотіла ще про щось розпитати, але Павлусь попросив летіти далі. Сказав, що йому тут невесело,— лелії засмутили своїми розповідями.

— Ну, то полинемо у велике місто, там, може, щось веселіше побачимо.

Лелія знялась високо вгору, і в одну мить Павлусь побачив велике місто, широкі вулиці, блискуче світло, розкішні крамниці, а на вулицях,— що того люду! Люди метушаться,— ті сюди, ті туди, аж в очах миготить! Павлусь і Лелія тихо линули понад юрбою і придивлялись до крамниць, там-бо у вікнах було виставлено багато всякого дива, там і ляльки, там і цяцьки, там і ласощі різні, і золоті оздоби, і сукні коштовні, і книжки з малюнками... та де! Всього ані списати, ні переказати, що там було!

Лелія спинилась біля одної дуже великої крамниці, там в освіченому вікні стояло багато квітів. Хороші то були квіти! Яких тільки там не було,— всякі були, які лише є на світі! Були навіть такі, яких ніде не буває... Рожі, лелії усяких барв, конвалії, фіалки та ще якісь дивні сріблясті й золотисті квіти, хто їх зна, як і звуться. І всі ці квіти у віночки звиті та в пучечки пов'язані, а деякі так галузками порозкладені: та все такі розкішні та красні, аж сяють.

Павлусь аж руками сплеснув.

— Ох, які ж красні квітки! Я таких ще й не бачив. Куди леліям, що там у саду! Леліє, поговори з ними, нехай вони тобі що-небудь розкажуть.

— Ні, Павлусю, вони нічого не розкажуть, вони не можуть говорити, бо неживі.

— Неживі? Як же вони виросли такі гарні, коли не

живі? А чому ельфи не сидять в них?

— Ельфи, серденько, не сидять ніколи в таких квітках, бо ці квітки не справжні, вони зроблені, через те не пахнуть і листя мають грубе, шорстке, а ми не любимо таких квітів і сидіти в них

не хочемо, хоч би як були майстерно зроблені.

— То вонп зроблені? — якось невесело мовив Павлусь.— А хто ж їх робить, з чого, як?

— А от я тобі покажу, коли хочеш, де їх роблять,-^

і Лелія знялася вгору з Павлусем, аж на четвертий поверх тої ж таки самої кам'яниці. Павлусь глянув, бачить —■ якась кімната з голими стінами, брудними, серед хати довгий стіл, нічим не накритий, а на столі купа різних шматок, дротів, бавовни, ниток, стоять слоїки з клеєм, в них повстромлювані квачики, в мисочках роз-проваджені фарби різні, позолота, і всього того так багато, всюди такий нелад! За столом, на лавках, сидять дівчата, убрані по-міському, але надто вбого, запнуті брудними фартушками; кожна дівчина має ножички і багато маленьких шильців, колодочок, лещаток; перед кожною дівчиною лежить купа отого шмаття та дріб'язку.

Одні дівчата витискають гострою машинкою листя та пелюсточки, другі вправляють дроти в те листя, треті фарбують, четверті крохмалять, завивають та розправляють, п'яті роблять серединки з бавовни та ниток, а остатні вже клеять пелюсточки докупи й роблять з них квітку, востаннє підмальовують, поправляють, закручують — і квітка готова.

Дівчата роблять мовчки, хутко, не одриваючись од роботи. Вони не уважають, що кругом такий бруд і нелад, що одежа, руки в них забруднені фарбою та клеєм,— їм нема часу на то уважати, вони звикли до сеї роботи. Вони не уважають, що важко потомились, поблідли від сидні в душній хаті за марудною роботою, що в хаті тхне фарбою та клеєм, аж дихати важко, їм нема часу на це уважати. Аби робота йшла хутко, аби їм більше зробити,— бо яка робота, така й плата! Та якби ж так, а то плата ще й менша від роботи. А он біля дівчат походжає найстарша робітниця, вона настановлена, щоб глядіти, аби хто чого не зіпсував чи не вкрав, аби робота йшла сквапно та справно,— треба статкувати!

В кінці стола дві дівчини, схилившись над роботою, стиха розмовляють, бо найстарша далеко, не почує.

— Ой серце Катрусю,— говорить одна, вправляючи дріт в зелений листок,— ой, як мені хочеться їсти,— просто аж руки трясуться! Тож то від самісінького ранку нічого не їла! Прийшла я сьогодні пізно па роботу,— і сама не знаю, як се я так спізнилась! Та от, мене не пустили обідати, та ще й кажуть, що не заплатять за сей день нічого. Нащо, мовляв, спізнюєшся! Ой біда, та й годі...

— Правда, що біда,— відповіла друга дівчина,— а от я то вже ніколи не спізнююся на роботу, хіба що вже... Ой мені лишенько, — скрикнула раптом і оглянулась на той куток хати, де була

найстарша.

— Що тобі, Катрусю? — запитала товаришка.

— Цить, цить, а то ще почує. Ой лихо, що я наробила,— та я ж миску з фарбою перекинула, скільки шмаття поплямила! Що ж мені тепер буде? Пропала моя плата... Мовчи, серденько, нікому не кажи, може, воно так минеться!

Але найстарша побачила, що там в кінці стола щось негаразд, і вже бігла до дівчат.

— А що тут уже накоїли? Га!..— гукнула вона, та так грізно та голосно, що Павлусь аж затремтів.

— Ой Леліє,— скрикнув він,— неси мене звідси, я не хочу тут бути. Тут погано, бридко, страшно.

Лелія миттю спустилась на землю.

— Може, хочеш знов на квітки подивитися, на ті, що у вікні виставлені? — спитала вона.

— Ні, ні, не хочу, я зовсім тут не хочу бути, в цьому місті, не треба мені сих бридких квіток, я хочу додому, до мами!

— Ну, добре, додому, то й додому, а от тільки я ще хотіла би полинути до своєї молодшої сестриці, що росте у селянки в садочку,— як то вона там мається!

— Мені, Леліє, вже не хотілось би нікуди летіти, але як вже ти так хочеш... Тільки не будьмо там довго!

— Ні, ми туди ненадовго.

Лелія полинула швидко-швидко; Павлусь бачив, як миготіло світло по вулицях міських у нього під ногами, як поспішалась та метушилась юрба людей... Хвилиночка, мить — і вже зникло місто. Здається, хутко летіли, однак Павлусь побачив, що вже день займається

і світло рожеве ранньої зорі бореться з блакитним світлом місяця. Лелія тихо спускається додолу біля якоїсь маленької, низенької, похилої хатинки. А, се ж хатина знайомої дівчини Мар'яни,— Павлусь зараз пізнав. Се ж його рідне село, а дівчина — їх сусідка. Павлусь не раз у неї бував. Он і грядочка з квітками — така малесенька, а чого там тільки нема — і чорнобривці, і тоя, і любисток, і рута, й канупер, і м'ята кучерява, ще й повної рожі кущик невеличкий, та все те барвінком хрещатим обплетено. Посередині росте біла лелія. Видко, що господиня за лелію дбає, — обполола чистенько, ще й прутиками обтикала для захисту. А лелія ж то розцві-лася,— напрочуд! Онде ж і господиня сама, дівчина Мар'яна, вона походжає проміж квітками, а за нею ходить її братик, білоголовий хлопчина, і носить збан з водою. Мар'яна показує йому, де поливати, а він поливає. Могла би вона й сама

теє зробити, та знає, яка то утіха для малого брата, коли вона дозволить собі помагати.

— Слухай, Івасю,-— озвалася Мар'яна до брата,— ти ж добре полий оцю білу квітку. Вона зветься лелія — знаєш? Її треба добре поливати, бо вона недавно пересаджена, то треба, щоби прийнялась. Та тільки ти помалу, щоби не зломив часом. Або дай краще я сама поллю!

Івась не хотів було дати збанка, але Мар'яна таки полила сама свою дорогу квітку.

— А правда, Івасику, чи моя лелія хороше пахне? Правда, хороше?

— А невже ж ні! — мовив хлопчик, нахиляючись обережно над квіткою.— Вона краще пахне за всі квітки.

— Отож-то,— втішно сказала Мар'яна,— отже, слухай, Івасику, я от зараз піду на роботу, як поснідаємо, а ти тут наглядай, щоби кури в квітках не греблися та щоби хлопці часом не зламали моєї лелії. Будеш глядіти?

— Буду.

— Ну, то добре ж, як будеш глядіти, то я тобі яке пуделочко або цукру від панів принесу, а як не глядітимеш, то буду гніватися на тебе, бо ти знаєш, яка то квітка! Як сю зломлять, то де я другу дістану?

— Добре, добре, буду глядіти.

Мар'яна з братом розмовляючи пішли в хату снідати. Тоді Лелія з Павлусем приступили до білої лелії.

— Здорова, люба сестрице, Леліє-царице,— забриніла вона, вгледівши їх,— де ти літала, де ти бувала? Чи моїх сестричок не видала?

— Видала, видала і про тебе розпитала.

— Як же вони маються, мої сестриці, мої любі жалібниці? Чи згадують про сестру молоденьку, про лелію біленьку?

— Згадують, згадують, щодня плачуть по тобі.

— Нехай же не плачуть, нехай не ридають, тільки нехай добрим словом спогадають. Я ж тут маю таку вигоду, як ще не мала зроду. Щ® мені в дівчини краще, ніж у княгині, мені в цій квітниці краще, ніж цариці,— красую, питаю, лишенька не знаю! Моя люба Мар'я-ночка краща мені, як сестричка,— як на неї подивлюся, мов до сонечка всміхнуся. А дівчинонька Мар'яна щовечора і щорана мене поливає, поле, доглядає. Ще сонце не сходить, а вже моя господинька з хатини виходить. Вийде моє серце, ухопить відерце, біжить до криниці, набере водиці, щоби було чим поливати квіточки в квітниці. Як нас поливає, то кожного ранку співає веснянку:

А в тому саду чисто, метяно, ще й хрещатим барвіночком

дрібно плетяно.

Бринить голосочок, як срібний дзвіночок, по садочку лунає, та вже й соловейко, що співа раненько, так співати не здолає! Пісня до роботи додає охоти, а Мар'яні вдень не до гуляння — на роботі з ранку до смеркання. На чужому полі ніжки натомила, на чужій роботі ручки натрудила, на чужих городах цілий день полола, бур'яном колючим руки поколола. Ой то ж натоми-лась, як прийшла додому, то аж похилилась. Стала приступать їй до серця досада... Глянула на мене: «Ти ж моя відрада! Ой ти ж моя мила, лелієчко біла, як же ти цвітеш пишно, як подивлюся, аж усміхнуся, так мені з тебе втішної Я ж тебе, квіточко мила, за свою працю заслужила, на свою долю посадила,— рости ж, леліє, розкішна, красна, щоби була моя доленька щасна».

Так співала, розповідала молоденька лелія, а цариця Лелія слухала та всміхалася радісно, так-то вже вона раділа, що її сестриця така щаслива і така мила своїй господині. Приступила вона до сестри*, торкнула її своєю квіткою, що мала в руках, і промовила:

— Рости ж, леліє, розкішна, красна, щоби була доля щасна!

Раптом та молоденька лелія виросла висока, висока, квітки на ній дивно розцвілися і спалахнули світлом сріблясто-рожевим, на листі засвітилася діамантова роса

і різними барвами замиготіла, заграла і зникла. Павлусь глянув, аж він у своїй кімнатці, лежить на ліжку.

— Леліє! — скрикнув він.— Я ще не хочу додому, я хочу знов у той садочок, неси мене!

Лелія стояла перед ним рожева, мов хмарка на сході сонця.

— Ні, любий,— мовила,— нехай іншим часом, на сей раз досить, мені ніколи, ще маю багато роботи. Он вже день. Прощай, будь здоров!

Лелія торкнула його квіткою, потім нахилилася, поцілувала, кивнула голівкою і зникла. Павлусь простяг до неї руки, хотів голосно гукнути і... прокинувся.

Дивиться, аж сонячний теплий промінь палає просто йому в очі, а над ним стоїть його мама і цілує його в чоло, промовляючи:

— А, ти вже встав, прокинувся! Моя люба дитино. Ну, як же маєшся?

— Добре! — відповів Павлусь, обіймаючи її.— Зовсім добре... А знаєш, мамочко, який мені гарний сон приснився? Мені снилася Лелія!

33

ЖАЛЬ

(Оповідання)

«Ой жалю мій, жалю!..»

Г

В господі панства Турковських чималий рух сьогодні. Оце тільки задля обідньої години трохи втихомирилось, хоч і не зовсім,— у сусідній кімнаті чистять підлогу, і через те там панує чималий шарварок. Та й у гій кімнаті, де обідають пани, теж нелад: сюди знесені деякі стільці, старі навіски та різні дріб'язки. Потрави подаються нашвидку, абияк, бо слуги не мають часу, то за прибиранням, то за іншими клопотами. Пан сидить трохи понурий, однак нічого не каже, не свариться за те безладдя, бо знає, що тепер справді не час вигадувати вигадок: адже сьогодні у них «вечір»,— має бути великий збір гостей, та ще яких гостей! Вже ж треба господиням господу причепурити.

Пані та обидві панночки, дочки, зовсім мало вважають на обід; та не який там той обід.: собі картофльова юшечка та якась там печеня, не конечне дбано за той обід. Воно-то в кухні порання чимало сьогодні: печуть, варять, смажать, та все то не на обід, а на вечерю. Ох, та вечеря ще завдасть клопоту господині! Пані схоплюється не раз посеред обіду та біжить у пекарню довідатись до чого.

— Ах, коли б мені не зіпсувались тістечка! Що я тоді робитиму? — клопочеться пані.

— Ну що ж, пошлеш купити,— відрікає пан байдуже.

— Ет, тії куповані вже всім обридли! Ні, краще піду нагляну, а то там справді попсують.

— Та ти б уже перше скінчила обід, чи що.

— А, що там обід! — і пані зникла.

— Хоч би ти, Софійко, помогла мамі справлятись, а то вона зовсім з ніг збилась сьогодні,— каже пан старшій дочці.

— Ох, татку, я сама тепер так не маю часу! Та й що там я можу помогти? Я на тому зовсім не знаюся!

Але панночка, говорячи се, не зовсім правду казала, бо перше всього не через те не хотіла вона йти до кух-пі, що не мала часу (час би ще знайшовся), але хто ж може вимагати від вродливої, тендітної панночки, щоб вона перед таким вечором ішла смалити своє личенько та рученята в пекарні? Одначе й не зовсім неправду сказала, бо справді не мала вільного часу: не розміркувала ж іще одної дуже пильної справи: досі не зважила, яку сукню має надіти увечері — чи блакитну, чи кремову? Блакитна сукня дуже зграбненько пошита і, здається, їй до лиця, але кремова по свіжішій моді зроблена, і Софії здається, що вона має в тій сукні «поетичніший» вигляд.

— Надю! Чи пішов Павлусь до столярні довідатись про канапку? — спитала Софія в молодшої сестри.

— Адже бачиш, що Павлуся нема за столом...

— Чом се її не несуть! От іще й не поспіє вона сьогодні на вечір. І що було раніш казати її зробить?

— Та чого ж ти так журишся? — розважав Софію батько.— Ще до вечора далеко.

— «До вечора далеко!» То що ж? Власне й треба, щоб її раніш принесли, а то ще так буде, що канапку в одні двері нестимуть, а гості в другі йтимуть. Та що вже там!.. Пізно розпочали теє все, то пізно й буде.

— А я б на твоєму місці уже б мовчала,— обізвалась Надя,— через твою канапку (потрібна вона дуже!) тепер у хаті холоднеча така, що аж руки по дубіли: мама казала, що мало дров купила, бо дуже багато грошей стратила на тую канапку.

— От тобі й маєш! — покликнула Софія.— А як же буде сьогодні? Гості теж будуть мерзнути, чи що?

— Ну, вже ж для гостей напалять! — відказав пан Турковський.

— А завтра будемо зубами цокотіти! — вкинула прикро Надя.

Хтозна, до чого дійшла б тая розмова у двох сестер, якби не надійшла мати з кухні. Вглядівши матір, Надя змовкла, не змінила, однак, зухвалого виразу лиця. Софія, ображена, закусила губку і зсунула темні брови; встала, підійшла до вікна і почала виглядати, чи не йде Павлусь від столяра.

— Іде, іде! — І Софія побігла братові назустріч.— Ну, що? як? Що вони тобі казали? — Готова? принесуть? швидко?

— Та пожди, пожди! не даєш і слова сказать! Мамо, дайте мені, на милість бога, їсти! — говорив, роздягаючись, молодий хлопець.

— Ах, який-бо ти, Павлусю! — защебетала знов Софія.— Кажи-бо вже скоріш! готова?

— Та... не знаю... я її не бачив,— відказав Павлусь, уже сидячи за столом і з великим смаком заїдаючи кар-тофльову юшечку, трохи застиглу.

— От тобі й маєш: «Не знаю»! Добре сказано!

Пощо ж ти ходив, коли так? — приступала до нього Софія.

— Та стій-бо. Я прийшов,— хазяїна не було вдома.

— Ну, а ти і пішов?! — перебила Софія.

— Я сів і почав дожидати хазяїна. Лихо його знає, куди він подівся. Прийшов хазяїн, я зараз і спитав у нього, чи готова канапка? Він мені сказав, що забувсь, про яку я канапку говорю...

— Як забув? Се що таке?!

— Ну, так він сказав. Потім сказав, що згадав, яка то канапка, тільки не знає, чи вона готова. Потім пішов подивився, вийшов і сказав мені: «У половині восьмої увечері вам принесуть канапку».

— А багато ж там треба кінчать? — спитала мати.

— Та я не знаю.

— То чом же ти не спитав у нього?

— Що ж там я мав питать, він же сказав: «принесуть», ну, то чого ж! Мамо, нема ще юшки?

— Нема.

— Мамо, ну що ж то буде? А як вони не принесуть у половині восьмої? — розпачливо питала у матері Софія.— Тії майстри завжди тільки дурять...— їй в голосі бриніла досада, навіть сльози.

— Та чого ж ти, справді, Софійко, в таку безнадійність вдаєшся? А може, й не одурять, розважала дочку пані Турковська. — От іди лишень вбиратись, бо вже пора,— поки се та те, а воно вже й не дуже рано.

— Ох, не рано! — зітхнула Софія.

— Та йди вже, йди! — мовила мати.

Софія пішла.

— А мені пора одягатись? — спитала Надя.

— Тобі?., та... як хочеш. Або пожди, ще поспієш! От пішла б помогла Марії фортеп'яно витирати, а то вона не дуже тямить, то щоб чого не зіпсувала.

Надя з великою неохотою пішла до салону. За кілька хвилин було чути, як вона била по клавішах і тріпала стиркою по струнах фортеп'яно.

Софія тим часом уже вбиралась у своїй кімнаті. Вона стояла перед великим свічадом і кінчала причісування: злотисті кучері були вже врихтовані, майстерно-зальотно підшпилені над чолом і притримані гребінцем-діаде-мою; скілька кучерів на плечі недбало спускалось. Ох, всі ті кучері завдали панні Софії немало роботи! Ще й тепер вона не зовсім певна, чи так вони лежать, як би слід. Вона граціозно схиляє своє кругленьке свіже личко, поетично-невинний усміх грає на рожевих устах, блакитні очиці трошки скоса, трошки немов здивовано, наївно дивляться в свічадо. Так, так, сії кучерики над чолом бездоганні.

Софія ще раз дивиться в свічадо, очиці блиснули огнем утіхи, і вона тихо відступала від зеркала, не зміняючи пози і виразу лиця. В сю хвилину увійшла Надя, швидко, скоса поглянула на сестру й почала мовчки собі вбиратись.

А Софія все поралась; вона покладала велику увагу на свій туалет сьогодні. Адже сього вечора має бути у них сам князь, господар того дому, що ним управляє її батько. Чи ж не варто подумати о собі?

От Софія вже і вбрана. Знов стоїть вона перед свічадом, поправляючи на собі зграбненьку кремову сукню. «Як то багато значить, коли сукня зроблена у доброї модистки, не то що у якої-

небудь нещасної швачки або, крий боже, вдома!» — дума*; Софія.

Софія не дуже висока, ще б трошки, і її можна було б назвати навіть низькою,— тим вона тримається завжди просто і ходить на високих корках. Вона пе зовсім рада з свого зросту,— їй хотілось би бути трохи вище. Зате вона дуже зграбна, а своїми рученятками навіть дуже втішається, дарма що Надя називає їх котлетками.

От обидві сестри виходять з своєї кімнати, щоб показатись матері. Вони стоять поруч: на старшій сукня штучна, ясної барви, старанно добрана до лиця; на меншій убрання не конечне свіже, якоїсь міньонної барви, либонь, перешите з маминої сукні, та й пошите не дуже зграбно: трохи коротке (се дуже дражнить Надю!) і якогось дитячого крою; не видно, щоб те убрання шилось у дорогої модистки.

Пані Турковська, вглядівши дочок, підійшла зараз до Софії й почала її оглядати з поважним видом і критичним, дуже пильним поглядом.

— Ти б, Софійко, наділа на шию рожеву синельну: треба, щоб у твоєму убранні було щось рожеве, а то трохи вже одностайно виходить. Пожди: я тобі ще принесу нову брошку... Так буде добре. Ти сьогодні гарненько причесана, тільки — Надю, принеси лишень гребінця! — і пані Турковська почала поправлять на чолі Софії дрібно фризовану гривку.

Потім, оглянувши Софію ще раз, вона поглянула на Надю.

— Нічого собі. Добре. От тільки — нащо то завжди настрембичувать теє волосся? Наче така вже доросла особа! До чого то дівчині в тринадцять літ такі куафюри?!

— Мені, здається, вже чотирнадцять! — мовила Надя ображено.

— Ну, нічого, нічого там сперечатись. Іди причешись гладенько.

Надя пішла надувшись.

— Слухай-но, Софійко: як тобі здається моя наколка? Не спортила її швачка?

— Ні, нічого; і вона вам, мамочко, дуже до лиця!

— Ну, що там вже мені добирати до лиця! Я так тільки питаю, чи варто купувати у тому магазині.

Пані скінчила свій туалет.

— Слухай, Софійко,— обізвалась пані Турковська знов до дочки,— я піду в свою хату та трошки там поприбираю; а то ті панії завжди ходять по всіх хатах. Я б тобі радила трохи і в твоїй прибрати. Поклич Марію.

— Добре.

Софія увійшла в свою хату. Наді вже не було там. Давши

трохи лад, Софія сіла й замислилась: «Який то буде сей вечір? Мама казала, що князь обіцяв прибути... Кажуть, він старий, той князь... А яка в нього карета гарна! Я бачила, як він їхав раз вулицею... Він дуже багатий. Татко казав, що в нього, опріч будинку, єсть ще й маєток десь там... Багатий!.. О, добре бути багатим!..» Софія глибоко задумалась. Вона навіть по чула, як принесли канапку.

Канапка вже стояла в салоні,— новісінька, модного фасону, оббита рожевим атласом. Отже, Надя, що була на той час у салоні, власне, ще хотіла випробувати пруткість пружин,— сиділа на канапці і гойдалася, здіймаючи руки та весело всміхаючись. .

Якраз у ту хвилину увійшла Софія, глянула і руками сплеснула.

— Ну, скажіть, на милість бога, що се ще таке? — покликнула вона до Наді.— Тільки що принесли канапку, а вона вже й розсілася!

— Чого ж ти розкричалася? Що я зроблю твоїй канапці? Золота вона, чи що?

— Золота чи ні, а псувати нової речі я не позволю!

— Заспокойся, прошу тебе! От, не бачила твоєї канапки! Думаєш, як уже твоя канапка...

— Авжеж моя, звичайно, не твоя.

— Ну, добре, добре, втішайся собі нею, а я на неї й дивитись не хочу!

І Надя, розгнівана, вийшла з салону, гримнувши дверима.

Софія зосталась сама і любувалася новою канапкою. Незабаром почувся перший дзвінок, і почали сходитися та з'їздитись гості. Софія розмовляла з гостями, але між веселою розмовою у неї все снувалась думка: «А що ж то князя нема?»

Пані Турковська була зовсім заклопотана. Вона метушилась по цілій господі: то в салон зайде поговорити з гостями, то в кухню забіжить: просто зовсім зморилась. Добре, що Софійка вміє забавити гостей, а то вже прийшлося б розірватись. Пан Турковський щось не має таланту бавити гостей: повагом собі походжає по салону або сяде й поведе якусь поважну розмову з одним гостем, а за інших забуде. Зате ж Софійка звивається, мов ластівка: і з паннами пощебече, і з панями чемненько поговорить, і паничам щось закине.

Дуже їй весело сьогодні, вона любить велике товариство. Чому се тільки той князь не їде? Пора б уже!..

Гостей все більше та більше прибува, а князя як нема, так нема. Се почало непокоїти навіть і пані Тур-ковську. «Що, як він зовсім не приїде? Се вже бог зна що буде! Адже тоді данії висміють, бо всі знають, що князь мав приїхати. Правда,

аристократи пізно приїжджають, але ж і для аристократа вже пора б!..»

Аж ось залунав дзвоник... Так, се він прибув, князь!

Князь повагом увійшов до салону. Він був чоловік вже немолодого віку, але ще бадьорий, обличчя мав досить приємне, довге сивувате волосся зачісував так зручно, що його не здавалось дуже мало. Був невеликого зросту, ціла його постать була дуже аристократична, рухи зграбні й поважні.

Господар і господиня пішли назустріч князеві. Господар надто низько вклонився князеві, господиня теж надто ввічливо повітала його. Князя попровадили до салону і рекомендували декого з гостей (звичайно, не всіх!); меншої дочки теж пе рекомендували (нащо там ще з дітьми докучати князеві?). Тільки Софію підвели до нього.

— Наша дочка...

— Дуже приємно!

«Вона досить миленька!» — подумав князь.

Софія знов повернулась до пань, а князя почав бавити господар. Князь сидів на чільному місці, але йому було видко звідти рожеву канапку і на ній Софію. Софія чогось іще більше оживилась. її очі сіяли, обличчя злегка зашарілось. Вона то легенько сиділа на канапці, то зривалася з неї і миготіла поміж гуртом панночок. «Чистий метеличок»,— подумав князь; очі його все звертались до постаті Софії. Нарешті, якось увільнившись від господаря, він почав поступати на той куток, де стояла нова канапка. Софія, власне, сиділа на ній і розмовляла з якоюсь панею, граціозно відкинувшись на спинку канапки і склавши ручки. Її постать в ясній сукні гарно відбивала на рожевому атласі. «Далебі, вона преми-ленька!» — знов подумав князь.

Власне, тепер та пані, що розмовляла з Софією, встала, і князь постарався зайняти її місце.

Князь повів з Софією розмову: він зняв річ про міські зимові забави, концерти, театри і таке інше. Далі річ зійшла на музику (се теж тема досить звичайна в розмовах з панночками). Князь просив Софію заспівати що-небудь; вона довго відмагалась, далі згодилась.

Софія попросила якусь негарну панну провадити на фортеп'яно, далі заспівала французький романс «Si tu m'aimais!»досить чисто вимовляючи слова. Голос її не був дуже сильний, але, як то говориться, «для дому» дуже приємний; в її співі не було якогось великого виразу (та й сам романс не дуже вимагав того), але виспівала вона свою п'яску досить миленько. Під час того співу обличчя мало вираз невинний, але трошечки зальотний, вона разів зо два скоса поглянула на князя.

При перших нотах романсу князь усміхнувся і подумав: «А, і сюди залетіло тее «Si tu m'aimais»! О, князь чував той романс не раз! чув і в концертах від модних сопрано, чув його і в елегантних товариствах... Отже, прийшлось почути ще й тут. «Однак вона гарненько співає, справді, нічого собі! Чиста пташечка!..» — думав князь, не зводячи з Софії очей.

— Дуже дякую! Ви вчинили мені правдиву втіху вашим співом. Vous chantez et enchantez[2],— мовив князь по скінченні того співу.

Софія тільки злегка всміхнулась на відповідь, скромно спустивши очиці. Князь просив іїце співати, але Софія не схотіла, відмовившись утомою. Вона відійшла від піаніно і сіла знов на канапці. Князь сів біля неї знов, та щось уже й не відходив.

Пані Турковська з великою втіхою поглядала на ту пару. Проходячи біля дочки, вона кинула на неї уважний погляд, Софія відмовила їй тріумфаторським поглядом. «О, вона у мене розумна дитина!» — подумала пані Турковська.

Раз було князь поглянув на годинник: дванадцята година. «Чи не піти вже додому?» — подумав він, однак зостався.

Незабаром покликано було гостей до вечері. Князеві прийшлось сидіти поруч із Софією. Він їв небагато і мало звертав уваги па кулінарні заходи господині, але зате молодій господині, своїй сусідці, увагу немалу ока-зував. Пані Турковська не була в претензії на князя. «Справа наладжується добре!» — думала вона.

Через який час після вечері гості почали розходитись. Прощаючись, князь обіцяв відвідувати часами Тур-ковських, «їх милу сім'ю». Нічого й казати, що сім'я та відповідала дуже радо на милу обіцянку.

[1] «Якби ти мене кохав!» (Франц.).— Ред.

[2] Ви співаєте і чарувте (франц.) — Ред.

Ледве зачинились двері за остатніми гостями, як Софія припала на канапку і, усміхаючись, замислилась.

— А що, мамочко, добре ми з канапкою поводились сього вечора? — питала вона у матері, лукаво поглядаючи.

— О, ти у мене розумниця! — відмовляла пані Тур-ковська, теж усміхаючись.— Ну, що ж тобі князь там говорив? — запитала вона.

— Що?., нічого... так, всякі речі! — відповіла Софія,

Пані Турковська любо поглянула на неї.

— Ну, добраніч, моя дитино! Ти, певне, дуже втомилась? — і мати надто щиро поцілувала свою любу доню.

Заснувши, Софія потопала у золотих снах.

II

Від того дня, коли відбувся вечір, Софія стала дуже

прихильна до канапки. Навіть щодня стирала порох із неї, ще й надто старанно, такою роботою вона перше ніколи не займалась. Хто б то з її знайомих міг собі в'я-вити панну Софію та зо стиркою в руках? Правда, не з брудною, але все ж таки з стиркою! Ну, та ніхто ж того й не бачив, як тії тендітні рученята звивалися біля канапки, обмітаючи порох. От і тепер стоїть вона коло неї з стирочкою; стоїть Софія і дивиться на свою канапку: вона ніяк не може надивитись на свою милу$_г$ зграбнень-ку канапочку.

У тому споглядданні застала Софію Надя, увійшовши в салон.

— Що ж то, знов до роботи берешся? — спитала вона в сестри не без іронії в голосі.

Взагалі від тої пори, як канапка стала в хаті, сестри зробились якось менше прихильні одна до другої. Надя майже завжди оберталась до сестри з якимсь посміхом, а та відповідала їй гордо або з прикрістю. Так само й тепер Софія відповіла на те запитання не дуже мирним тоном:

— А що ж? Хіба й мені так$_т$ як тобі, треба сісти та скласти ручки? Адже сьогодні теж будуть гості, то, здається мені, не пошкодило, якби й ви взяли стирочку та хоч би з того піаніно трошки пил змели!

— Змітай сама, коли вже тобі так до сподоби тая робота! А мені не потрібна ні тая робота, ні тії гості! —. і з тим словом Надя вийшла з хати.

Софія мало звернула уваги на тії слова, її тільки вразив тон, з яким Надя вимовила те слово: гості.

«Що вона собі думає? Завжди, як має князь прибути, то вона мені якісь штуки строїть! Що я їй винна?.. Ну, та дарма!..»

Софія скінчила роботу, старанно сховала стирочку, потім вернулась і сіла на канапці. Вона так любила сидіти на тій рожевій канапочці і потопати у рожевих мріях. Тут їй ніхто не заважав марити досхочу. Сливе по цілих днях вона сиділа там, і тільки які-небудь гості перебивали її мрії,— найчастіше то був князь.

«Він досить приємний, той князь. По всьому видно, що аристократ: і манери, і вирази, і поводіння — все ге в нього так тонко, аристократично виходить. Тільки, що не дуже молодий, але які ті молоді, що я бачила: ні один з них не вміє так гречно розмови повести, так до ладу все сказати, як той князь... Що-то як чоловік багатий: якось зовсім інший вигляд має, навіть рухи немов якісь вільніші... от як у князя... Сьогодні мама спитала мене: чи хотіла б я бути багатою? Я думаю!..»

Сі розмаїті мрії перебив князь. Софія з усміхом встала до нього на вітання. Той прихід її не здивував зовсім і не збентежив. Князь бував у них майже щодня і часами сидів досить довго,

надто в остатні дні: не раз було скілька годин пробуде у них. Але сьогодні князь був якийсь немов збентежений, та й було-таки чого: сьогодні не для звичайних відвідин прибув він в господу панства Турковських, ні! Сей день мав рішити всю його прийдешність. Так, князь наважив зробити освідчення панні Софії. Не обійшлось тут без вагання: все ж таке одруження похоже на mesalliance[1], рід Турковських не належить до аристократії. Але ж князь почував, що життя без Софії стало для нього неможливим, і думка одружитися з нею запанувала над ним безповоротно. «Що ж,— вона хоч і не іменитого роду, але чесної сім'ї. Турковська — дуже миленька фамілія. Та така врода, як у Софії, може скрасити всяку фамілію, вона вроджена бути княгинею!.. Але як то вона прийме моє освідчення? Вона така молодесенька... правда, без віна, але все ж!.. Ну, та якось-то воно будеї II faut bien courir le risque!» [1].

З такими думками увійшов князь у господу Турков-ських. Серце його дуже билось, але він повів справу, як належить чоловікові поважного віку і високого роду: говорив тихо, з великим шануванням, але голосом чоловіка, певного в собі. Скінчивши свою річ, він схилив голову і ждав відповіді.

— Я згоджуюсь,— тихо забриніла та жадана відповідь. в

Щасливий князь не зважився глянути в очі Софії і... добре зробив!

Незабаром він попрощався і пішов додому, не тям-лячись від втіхи.

Софія зосталась сама... коли се раптом увійшла, майже вбігла, в салон пані Турковська.

— Ну, що? що тобі князь казав?

— Освідчився. Просив сповістити його, коли має бути весілля.

Про те, як Софія прийняла те освідчення, не було й речі. Сама Софія навіть не згадала про те, а пані Турковська не вважала потрібним питати. Мати з дочкою без слів порозумілися.

За годину сім'я Турковських сиділа за столом і радилася. Пан Турковський був дуже втішений; він казав, що се задля його дочки «блискуча партія», пані, як видно, теж була такої думки. Софія сиділа гордо і посеред розмови давала зрозуміти, що скоріш вона робить ласку князеві, ніж він їй. Одначе видно було по її обличчю, що вона почувала себе щасливою.

— От так-то: наша Софійка буде княгинею. Хто б сподівався! — мовив пан Турковський.

— Я завжди сподівалась для неї неабиякої партії.

Хоч звичайно: князь Борис такий чоловік... Так як же ти думаєш: коли ми могтимем справити весілля? Треба б уже щось

певне сказати князеві,— питала пані Турковська. .

— Ну що ж: я думаю, нема чого довго уводити. Князь, певне, віна не вимагатиме...

— Я думаю! — вкинула Софія.

— Запевне! — додала Турковська.— А все ж треба дещо справити, спорядити.

— Мені здається, що можна не завдавати собі великого клопоту з виправою. Ще буду мати час до справляння строїв. Може, по весіллі поїдемо за границю, то там далеко краще могтиму все купити,— говорила Софія, а думками вже літала по великих заграничних містах і потопала в прийдешніх розкошах. О, се були крилаті мрії, тільки князь займав у них невеличке місце...

— Коли ще тая подорож буде, а ти вже купувати строї збираєшся! — мовила Надя, що сиділа увесь час немов трохи сердита.

— Чого коли? Се від мене залежить! — відповіла Софія.

Надя не відказала па се нічого. Вона при матері не сміла змагатися з сестрою, бо знала, що мати завжди стане в обороні Софії. А вона б знала, що сказати, якби можна... «І чого та Софія йде за того старого?.. Не знаю, він такий противний! Нащо тата аапросив його тоді на вечір?..» І багато таких думок снувалось в На-диній голові. Вона з першого разу не вподобала князя, а трохи ще й те додало досади, що її не рекомендували князеві разом із Софією, та й потім він майже не звертав на неї уваги.

Тим часом нарада була скінчена. Зважено було, що шлюб має відбутися через два тижні, і князя сповістили про те.

Цілих два тижні князь щодня заносив або засилав дарунки різні, і ті коштовні дарунки надто тішили Софію. Вона була і весела, і задумана, довгенько просиджувала на своїй канапці, думаючи та розважаючи. Канапка стала для неї другом, і вона наважила не розставатися з нею: її одну мала взяти Софія з батьківської хати, більш ніяких речей не брала: нащо вони! матиме всього доволі, чого забажає.

А от і шлюбний день! Умовлено було не справляти дуже бучного весілля, але все ж гостей було скликано чимало. Не справляти ж весілля коханої дочки зовсім буденно! Та й з ким же шлюб бере,— хай бачать всі!

Софія була дуже гарна в шовковій шлюбній сукні. Вона походжала поміж панночками-товаришками, говорила з ними ввічливо, але мимо того почувалося щось інше в її поводінні. їй здавалось, що для неї вже починається якесь інше життя і що вона чужа сьому око-лові. Вона думкою буяла вже по тому новому розкішному світі, потопала в нових розкошах та забавах і раз по

раз усміхалася. Деякі з панночок стиха говорили: «Радіє, радіє! Тішиться, не тямиться: а молодій слід би поважнішого бути, до того ж по шлюбі молоді мають виїхати за границю, і вона розстанеться з родиною, може, надовго». Софія тих розмов не чула і з ясним чолом походжала по рідній оселі.

В домі панував шарварок. Збирали речі Софіїні, вкладали. Пані Турковська була заклопотана і хутко звивалась біля Софіїних речей. Але по салону вона походжала спишна і розповідала паніям знайомим про те, що Софія мав зараз по весіллі поїхати «за границю». Пан Турковський ходив собі, як завжди, повагом по салону і розпочинав поважні розмови з ким-пебудь з гостей. Тільки сьогодні у тих розмовах частіше споминався князь і його статки.

Аж ось приїхав князь — і рушили до церкви. Софія сидить в екіпажі і радісним поглядом дивиться на місто, вона проїжджає давно відомими вулицями, але тепер їй здається, що ці вулиці мають святочний вигляд, будинки, магазини — усе те сьогодні немов якесь трохи інше. Навіть сонце світить так любо, немов приязно усміхається їй на вітання. І Софії так легко, так весело на душі... А от і церква, навстежи відчинені двері, і видно велику юрбу народу, що стовпилась там. Софія виходить з екіпажа і йде в церкву, назустріч їй лунає спів: «Гряди, гряди!..» Як багато народу зібралось, скільки знайомих і незнайомих, і всі вони прийшли на неї дивитись. При сій думці очі Софії грають гордим втішним вогнем. Софія не хоче вгадувати, яке враження робить жених. «Вони не дивляться на нього, вони дивляться на мене!» І Софія сяє від втіхи, стоячи під вінцем. От уже й скінчена відправа... Софія — княгиня, її поздоровляють, вона на всі боки киває головою, щаслива, стурбована. Чи ж не гарна вона, чи ж не «ясна» вона?

Після шлюбу в господі гостям подали по чашці шоколаду, і вони почали розходитись. В господі повстала заметня, розмова була уривчаста, про збори, про подорож, про речі, потрібні для подорожі. Нема часу до лірики, коли б не спізнитись на поїзд. Половина гостей подалась випроводжати Софію з князем на дворець залізниці. Панство Турковські теж поїхали.

Поїзд уже стояв. Хутко влагодили справу подорожі. Молоді подались до вагона. За хвилину Софія вже стояла у вікні вагона першого класу і, прощаючись, махала шлюбним букетом...

III

Князь і княгиня вернулися з шлюбної подорожі. Софія відпочивала після втіх заграничних і поки що мало виходила з дому. От вона сьогодні лежить у розкішному neglige[1] і недбало шиє якесь тендітне шиттячко. Князь сидить біля неї на фотелі з

якоюсь не зовсім розрізаною книжкою в руках, але не читає: і князь, і Софія забули про те читання,— вони розмовляють.

— Ну, що ж, Sophie, я думаю, час би нам вже деякі візити поробити?

— Звичайно, що можна б на сих днях почати виїзди. Я туалети маю,— ти знаєш,— щонайсвіжіші. Як же ти думаєш, до кого нам подобніше найперше поїхати?

— А я думаю, що слід би до тітки найперше: вона ж моя найближча родичка і може образитись, коли її обминемо. А потім треба до баронеси поїхати, конечне треба. Вона поважна пані і має зв'язки в світі, не слід нехтувати знайомістю з нею.

— Та я ж нічого не кажу, чом же й не поїхати,— мовила Софія байдужим тоном, але її таки непокоїли тії візити, найгірше візит до баронеси. Вона вже не раз чула про ту баронесу, про її свідомість, про достотне знаття всіх звичаїв папських; казали, що баронеса «справжня аристократка», яких тепер і поміж правдивим панством небагато.

— Так, так, пора тобі вже вступити в світ...— промовив князь і замислився. Його теж непокоїла думка: як прийме світ його Sophie? Все ж на неї трохи скрива дивляться в товаристві. Sophie вродлива, зграбна, навіть едукована не гірш від інших пань, але все ж... ніби чогось бракує.

— До тітки можем навіть сьогодні поїхати,— провадив далі князь,— ще не пізно.

— Е, пі вже, сьогодні я по можу: поки вберуся, поки що, то буде пізно,— краще вже завтра. А сьогодні я хочу докінчити оце саше,— і Софія показала свого роботку з тоненьких рожевих та блакитних стрічечок,

— Як завтра, то й завтра — як хочеш,— згодився князь.

Візити поробили па другий день. Потім одного дня князь сам, без Софії, поїхав до баронеси; власне, хотів він дізнатись, яке враження справила Софія на баронесу; з того можна було бачити, як прийме її світ.

Баронеса прийняла князя привітно, вона була його давня знайома, знала, який має вплив на нього, і се їй було приємно.

— Bonjour! [1] Я дуже рада, що ви зібрались так хутко мене вдруге відвідати! — мовила вона, вітаючи князя.

— Що ж, я завжди радий бачитися з вами якнайчастіше. Ви знаєте, яку повагу...

— Так, так! але я думала, що ви тепер роз'їздитесь по балах та по забавах з молодою жінкою, а про старих друзів забудете...

— О ні! як можна!.. Звісно, треба буде Sophie показати світ. Вона така ще несвідома дитина... Скажіть по щирості, як вам здалася моя Sophie?

— Вона дуже мила особа... дуже мила... Тільки... вам слід зайнятись нею... Так, так,— слід зайнятись... Така моя думка.

Потім, побачивши, що князь, похиливши голову, замислився, вона додала:

— Вибачайте, що я з вами так говорю sans gene[2], але, я думаю, ви не образитесь за мою щирість, я кажу вам се по праву давньої дружби...

— Звичайно, звичайно, баронесо, і я вам дуже вдя-чен за ту щирість, приймаю за честь!

Далі розмова звернулась на інші теми. Незабаром князь почав прощатись. На відході баронеса мовила йому ще раз:

— Так, так,— я б радила вам зайнятись вашою Sophie.

Ідучи додому, князь міркував над тими словами: «Треба зайнятись добре Sophie...» Вона правду каже.

Sophie багато дечого бракує. Звісно, з часом то все прийде, але все ж треба, щоб вона як можна скоріш привикла до світових звичаїв. Треба її частіше в люди вивозити».

З такими думками князь увійшов до своєї господи. Він обвів критичним поглядом свій салон, в думці рівняючи його до салону баронеси. «Так, у нас багато дечого слід би змінити... Наприклад, постанова в нашому салоні: все нове, добране старанно, але все чогось немов бракує... щось немов не до ладу; нема тієї distinction як то в інших... як би от у баронеси».

Справді, в салоні щось немов не так було, як би повинно. Не видно там було пильної руки господині, не видно було різних petits riens[3], що додають такої зграбності кімнаті і так оживляють її. Була ще там одна річ,— спинившись на ній, погляд князя прибрав якийсь чудний вираз,— ся річ була рожева софка. «Нащо Sophie поставила її тут? Вона тут зовсім не до ладу. Правда, з нею зв'язані такі милі спогади...— князь усміхнувся,

і погляд його на хвилину злагіднів, але ненадовго.— А все ж вона тут не на своєму місці. Ну, нехай би Sophie поставила її у себе в будуарі, чи що,— се інша річ, там вона, може б, і краси додала... але тут!..» — і князь наважив усунути канапку з салону. В розмовах з дружиною він часто звертав річ на теє.

— Слухай, Sophie,— мовив одного разу він,— я давно мав тобі сеє казати: мені здається, що краще було б, якби канапку деінде постановити.

— От як? — мовила Софія.

— Не думай, моя люба, що я хочу тобі щось неприємного сказати. Ти знаєш, як я сам люблю сю канапоч-ку: вона мені нагадує найщаслпвіші хвилини мого життя. Але тут вона не підходить до всієї постанови і буде вражати чуже байдуже око. Якби вона стояла в твоєму будуарі, в тому милому рожевому

кубелечку...

— Ну що ж, коли ти вже так хочеш...

— Та ні, може, тобі се прикро...

— Ні, що ж, може, воно й справді так буде краще. Нехай вона стоїть в будуарі.

Софія згодилась на се скоріше, ніж князь думав, і на другий день канапка вже стояла в «рожевому кубелечку», де могли її бачити тільки близькі знайомі Софії. Там вона справді додавала краси і вигоди. Князеві траплялось бачити часом досить милі картини.

Одного ранку сиділа Софія на канапці в білому neglige frou-frou \ сиділа так легко і граціозно, як той весняний метеличок... зовсім як колись. На устах і тепер був колишній чарівний усміх, і погляд той самий, що колись,— та звертався вій не до князя... Біля канапки на фотелі сидів молодий гарний панич і провадив якісь дотепні речі. Його розмова, його постава, його погляд — все нагадувало князя в той колишній незабутній вечір. Князь увійшов у будуар, глянув і трохи насупився; либонь, він подумав, що канапці доладніше було стояти в салоні... Та що ж! так завжди в світі ведеться, не замикать же своєї жінки,— хіба він турок?

— Се ти, Борисе? — обернулась до нього Софія.— Знаєш, m-r Анатоль приніс мені запрошення від княгині Карабазі. У неї має відбутися невеличкий спектакль. На добродійні цілі... здається, на користь якогось при-юту?..

— Так, на користь приюту робочих дітей, княгине,— додав m-r Анатоль.

— Отож княгиня запрошує мене до участі в сьому ділі. Сподіваюсь же, з твоєї сторони не буде перешкод?

— Запевне, коли се тебе так забавляє,— твоя воля,— говорив князь, усміхаючись, хоч і не дуже був з того догодний, бо княгиню Карабазі він не вважав за особу de la bonne societe[4], вона була якогось непевного орієнтального роду.

— Після спектаклю мають бути живі картини. Так, здається, ви казали? — знов звернулась Софія до панича.

— Так, княгине. ,

— Де ж, власне, має те все відбутися? — питав князь.

— В домі самої княгині Карабазі. Се буде зовсім приватна, домова забава,— мовив панич, потім запитав Софію: — Так я можу сказати княгині, що ви згоджуєтесь?

— Так, я згоджуюсь!

Панич попрощався і вийшов. Ледве що він вийшов, Софія встала і подалась до дверей в іншу кімнату.

— Куди ти? — спитав князь.

— Піду вбиратись. Мені треба сьогодні в різних магазинах

бути, вибрати матерії, та потім треба до модистки заїхати тощо.

— Що ж, то, може, для спектакля маєш справляти костюми?

— А так! Ох, матиму я* з ними клопоту досить, найгірше з тим турецьким костюмом,— хто його зна, що й робити! Треба хіба в перський магазин заїхати.

— З яким турецьким костюмом?

— То ж має бути жива картина «одаліски».

— А ти хіба і в живій картині будеш?

— Отож, власне!.. Се повинно бути дуже цікаво — живі картини! Яка то ще буде картина, окрім «одалісок»?.. Треба буде заїхати до княгині розпитати про все та порадитись про ті костюми. Ох, коли б не спізнитись!.. — і Софія швиденько вибігла з кімнати.

«Яка вона весела! Як їй теє все цікаво!» — подумав князь. Далі сів на фотелі і замислився. Ох, мав він над чим думати: його справи грошові з якого часу були не в найліпшому стані. Збирався він навіть і з Софією про се поговорити, та все якось часу не виходило. «Та що її тим смутити? Вона молода, прагне втіхи, забав, нащо її журити? Що то мені казав Турковський недавно? Якісь непорозуміння, якісь поплутані рахунки з комірниками моїх домів... Я щось добре не розібрав. Треба буде навідатись до нього. Та нехай потім, тепер щось не хочеться. Добре, що Sophie забавилась тими костюмами, може, сьогодні не прийдеться нікуди їхати з нею... Добре було б. Щось мене сьогодні знов тая астма бере...»

І заспокоївшись, що ніхто йому не перешкодить, князь сів, щоб на дозвіллі розібрати численні рахунки своїх вірителів. Пильна, сутужна робота. Князь так поринув у тому хаосі рахунків, що не чув, як слуга світло приніс, як дзвонила Софія, він відривався від своєї роботи тільки тоді, коли приступи астми змушували його, потім знов брав перо і ще пильніше брався до роботи.

За роботою застала його Софія.

— Чом не збираєшся їхати, Борисе? Вже час! — промовила вона, торкнувши його за плече.

— Що? Куди їхати? — спитав непритомно князь, дивлячись на неї затуманеним поглядом.

— Як куди? В оперу! Ти забув, чи щ>?

— Ні, ні, не забув, правда, ми мали їхати в оперу. А що... що там сьогодні?

— Боже правий! «Джіоконда»! Сьогодні ж перший виступ знаменитого тенора, що то про його було стільки мови у баронеси... Та що се з тобою робиться? Якийсь ти... Може, тобі не хочеться їхати зо мною, то m-r Ана-толь обіцяв мене провести,

якщо тобі ніколи.

— Ні, мені нічого! Чого ж би я мав не хотіти? То я так, щось замислився, я зараз...

За півгодини князь уже слухав знаменитого тенора, але серед чудових італьянських арій князева думка зненацька відлітала далеко. «А що то буде завтра? — думалось князеві.— Боже! Термін векселя Зільберштеґша!..»

IV

— Слухай, Sophie! Я тобі давно збираюсь про се казати, та все якось...

— А що там таке? Ти маєш такий чудний, таємничий вираз! — і Софія при тих словах усміхнулась.

— Та не то, щоб таємниця якась, а все ж...

— Та кажи, що там вже таке!

— Бачиш: нам прийдеться, може, ощадніше жити.

— А то чому? — запитала Софія, здивовано підвівши брівки.

— Наші грошові справи того вимагають.

— Хіба вони так уже надто погано стоять, тії справи?

— Поки що то ще не надто погано, але нам слід ощадніше жити, принаймні хоч який час.

Софія здвигнула плечима і почала дивитись у просторінь.

— Я, здається, і так живу ощадніше, ніж багато інших з нашого стану, але ж не можна, хотівши бувати в світі і приймати у себе товариство, вбиратись comme une bourgeoise[5] і утримувати свій салон comme une mansardeL [6] Я думаю, ви б самі не хотіли, щоб я замкнулась дома, немов та черниця.

— Та ні,— хто ж тобі про се говорить? Я зовсім тте проти тебе самої се говорив...

—- А коли так, то що ж, власне, я можу у сих «справах» порадити?

Князь не знав, що йому відповісти на таке запитання, і сидів який час мовчки. Далі він знову несміло зняв річ:

— Я хотів тільки сказати, що нам би пора...

— їхать до баронеси,— перебила Софія»— сподіваюсь, «ощадність» не перешкодить нам у сьому?

— Але ж, Sophie...

— Я думаю, нашу розмову ми можем і потім докінчити, а тепер я піду вбиратись, бо й так пізно.

Але князь більш не важився кінчати тієї розмови. Софія теж не верталась до неї, князь шукав поради між своїми рахунками. Тим часом справи все гіршали* дедалі віритслі почали навідуватись частенько.

«Що тут робити? Що робити? — в розпуці питав сам себе князь, ходячи шпарко туди й сюди по кімнаті.— Ні, так не можна!

Я мушу їхати до Турковського на пораду,— він чоловік свідомий, він мусить мені порадити, хоч би задля своєї дочки! Не може бути, щоб з моїх домів не було мені користі. Я їду до нього!..» — і князь подався було до дверей, але йому назустріч входив слуга і зараз же подав якийсь лист князеві.

— Поклади на столі,— мовив князь, не глянувши на той лист.

— Ясний пане! Якийсь хлопець приніс сього листа і казав, що пан Турковський просив якнайскоріше доручити листа ясному панові.

— Добре, можеш собі йти!

Слуга вийшов. Князь сів і почав пильно читати, зсунувши брови. На лиці видно було дивування, далі неспокій, сливе жах.

Турковський просив у листі вибачення, що не прибув сам до князя, аби розмовитися з ним особисто. Потім він доносив князеві, що полишає службу через те, що літа й здоров'я не дозволяють йому клопотатись такими трудними справами. Далі до листа додані були рахунки плати комірної, яку зміг зібрати Турковський; взагалі плати вийшло дуже мало, але Турковський поясняв се тим, що деякі з комірників давніш поплатили,

з другими знов вийшли якісь «пепорозутvііпня», до того ремонт потребував немало грошей. В кінці Турковський додавав, що виїжджає в село, недавно куплене,— як то відомо князеві,— пильні справи того вимагають. Одначе пап Турковський сподівався, що матиме ще не раз втіху побачення з князем, хоч до літа се навряд чи буде можливим.

Дочитавши листа, князь устав і міцно задзвонив. Слуга миттю з'явився на порозі.

— Де той, що листа приніс? — запитав князь.

— Він пішов, ясний пане,— казав, що відповіді не треба.

— Ти сам занесеш панові Турковському листа.

— Ясний пане,— перебив несміло слуга,— той хлопець казав, що папа Турковського нема...

— Знаю! іди собі! — відмовив гнівно князь, і слуга зник.

Князь кинувсь на фотель і впав у тяжку задуму.

Далі встав і відчинив вікно. Астма душила його. Остатнього часу надто часто вона приступала до нього. Розпука і гнів робили приступ ще тяжчим.

— Стара лисиця той Турковський! А я? Де мої очі були?! Ах, що робити? Що робити?

— Ясний пане! Зільберштейн і Фліттергольд просять побачитися з ясним паном.

— Хай пождуть! — ледве мовив князь, не обертаючись до слуги.

Через хвилину слуга знов увійшов.

— Розовський і Мошицький бажають на одну хвилину бачитися з ясним паном!

Князь обернувсь і хотів поступити до дверей, але не міг і в знесиллі впав на фотель.

— Клич... пані!..— здавленим голосом вимовив.

Софія стурбована вбігла в кімнату. Схопила за руку

князя, раптом зблідла і затремтіла. ,

— Лікаря! — скрикнула.

Але вже лікар не приніс ніякої потіхи. Софія стала вдовою!

Раптова смерть чоловіка вразила її. Так хутко, так несподівано вдовою зостатись! Вона стояла, дивилась непритомно і мов хотіла щось пригадати, щось зрозуміти. «Як се? що се? що се буде?» — питав її безпорадний погляд. Раптом погляд її знов упав на мертвого чоловіка, вона затремтіла, неначе від жаху, закрила руками лице і зомліла. Слуги кинулись до неї, подаючи поміч, і потім довго розмовляли між собою і дивували з горя молодої княгині.

Софію занесли в будуар ледве притомну і положили на канапці. Перша її думка, як прийшла вона до тямку, була: «Ах, що буде зо мною?..»

Похорони князя були тихі, не дуже бучні. В світі мало говорили про його смерть, далеко більш говорилось про несподівану руїну його маєтку: «Ce pauvre

comte s'etait done гиіпё!» [7] — говорили одні. «Хто б міг сподіватись?» — казали другі. «Ainsi va le monde!» [8] — додавали інші, а врешті хутко се ні для кого не було більш цікавим.

V

Софія сиділа на канапці в чорній жалобній сукні. Вираз її обличчя не зовсім відповідав смутковому убранню,— на лиці скоріш дивування видко було, аніж смуток. «Що ж буде далі?» — говорив її погляд.

— Вибачайте, ясна пані! — мовила, увійшовши, служниця — єдина, що зосталась при Софії,— вибачайте, там якісь панове бажають бачити ясну паню.

— Я не приймаю нікого.

— Вони кажуть, що конечне мусять бачитись. Казали, що готові цілий день ждати.

— Ах, як се нудно! Ну, добре, я вийду.

В салоні її дожидало троє людей. Елегантний салоник, певне, ніколи не бачив таких гостей. Обличчя тих людей були виразно орієнтального типу, їх чорні гострі очі пильно оглядали всі речі в кімнаті і немов міряли саму кімнату. Вони стояли тихо і тільки часами мінялись уривчастими швидкими фразами.

— Ну, і довго нам ще ждати? — запитали вони у служниці,

що верталась від Софії.

— Ясна пані зараз вийде,— відмовила служниця, кинувши на їх погляд, повний презирства.

Вони якось дивно переглянулись при слові «ясна пані», однак не сказали нічого. В ту хвилину вступила

Софія. Глянувши на тих людей, Софія змінилась на виду: вона відразу догадалась, що то віритслі.

— Чим можу служити? —• спитала вона їх трохи непевним голосом.

— Сподіваємось, що пані відомо, які стосунки мав з нами покійний князь? — замість відповіді спитав Софію один з віритслів.

— Так, я знаю. Але... ті справи...

— Ми, власне, прийшли, щоб скінчити з тими справами.

— Але я не знаю достотне тих стосунків, скільки того довгу... і взагалі...

— Ну, ми будем зараз то показувати! — і з тими словами один з віритслів витяг з кишені спору пачку вексельових рахунків; потім, бачачи, що Софія не зважується і взятись до тієї папуші, додав: — А от і загальна сума всіх довгів.

Софія глянула на ту «загальну суму», і в очах їй блиснула розпука.

— Коли ж я повинна сеє сплатити? — спитала.

— Зараз! — відказали в один голос віритслі.

— Але ж... се неможливо! Я не можу сплатити вам такої суми зараз! — тремтячим голосом вимовила Софія.

— То ми будем описувати ваш дім,— спокійно відповіли віритслі.

Потім вони перекинулись між собою скількома незрозумілими словами і вийшли з хати, не глянувши на скаменілу Софію.

Софія стояла нерухомо, безвладно опустивши руки, обличчя її мало вираз дитячої безпорадності. Але зненацька їй в очах прокинувся якийсь промінь надії. «Я пошлю телеграму таткові! — пронеслась у неї думка.— Так, він певне може помогти мені! Він мусить помогти!» Вона швиденько написала скілька слів на клаптику паперу, хутенько вбралась і поїхала сама на телеграф. Спершу вона нікого, нічого не бачила навкруги себе і власні думки снувались без ладу в голові, але потім, під впливом ясного, свіжого, зимового ранку і тієї веселої, гучної юрби, що снувалась бадьоро вулицями, думки її стали спокійніші. «Так, так, напевне татко визволить мене з сеї напасті!» — думала вона і дивилась перед себе з надією.

Вернувшись від телеграфу додому, вона застала вжо там

вірителів, що походжали по всіх кімнатах певною, вільною походкою і наглядали, як описують всі речі. Софію се вразило страшенно. «Вже! Так хутко!.. Боже! Куди ж я подінусь!» — вона з жахом вибігла знов на вулицю. Вона йшла, бігла, сама не знала куди. «Що робити? Поки-то прийде відповідь таткова, а тут!.. Ні, треба кудись іти, когось порадитись! Кого ж? Хіба піти до тітки? Ні,— вона завжди була непривітна до мене,— не піду... До кого ж я вдамся? — Софія спинилась...— Піду до баронеси!» — несподівано зважила вона. Софія сама не знала, звідки прийшло їй те на думку і чого, власне, має вона там шукати поради, але не час було розважати над тим. Хутко прийшла до дому баронеси, раптово, поривчасто подзвонила і спитала, чи дома баронеса і чи приймає. Слуга пішов і вернувся з відповіддю, що баронеса нікого не приймає. Одначе Софія, мовивши, що конечне мусить бачити баронесу, швидко подалась у кімнати. Не заставши нікого в салоні, вона вступила до будуара.

Баронеса була сама в будуарі. Вона сиділа перед коминком на великому вигідному фотелі; сеє вона дозволяла собі тільки без сторонніх людей, знати ж було, що вона нікого не ждала. Сиділа вона, відкинувшись на спинку фотеля, але постать її була випростана (горбитись вона не звикла). Вбрана вона була тепло і закутана була в не менше теплій шалі, хоча у кімнаті і так було тепло, а перед коминком навіть гаряче. Очі її дивились на вогонь, на гордому, колись гарному обличчі панувала сувора задума. Від тих дум брови зсунулись, очі дивились надто поважно, а вид здавався ще старішим.

Зненацька увійшла Софія. Баронеса здригнулась і прикро споглянула на Софію.

— Ах, ви так несподівано увійшли! — мовила, розтягаючи слова, то ж було знаком прикрого настрою.

— Вибачайте, баронесо! — озвалась до неї Софія збентежена. — Я ніколи б не відважилась турбувати вас, але тепер... в таку хвилину...

— Чим можу служити? — запитала знов так само баронеса.

— Ви знаєте мої нещасні обставини!.. Чи сподівалась я, що се так може далеко зайти... ах, се так несподівано!..

— Почасти, я думаю, се могло бути сподівано. Повне ж, для вас не були таємницею справи небіжчика вашого мужа: ii n'etait pas un richard[9]. Велика шкода, що так сталося, але треба було б завчасу подумати о тім. II fallut etre un peu economes [10].

— Ох, так!., тоді!., хто ж знав.. Тепер нещастя, така руїна... все описують!..— і Софія слізьми умилася.

Баронеса насупилась і почала дивитись в другий бік. «Уоііа une scene bien bete!» [11] — думала вона.

— Заспокойтесь, немае чого так надто десперува-ти,— вдалась вона знов до Софії,— хоч, справді, не знаю, чим би могла вам порадити.

Софія трохи стишилась від холодного тону баронеси.

— Я думаю, ви, баронесо, яко давній друг князеві, і при тому ваші зв'язки в світі...

— Що ж, се тут не поможе! Я не знаю, що б вам сказати... Хіба вже при таких обставинах, si votre situation est si extreme [12], вам прийдеться, може, подумать

о місці...

— О якому місці? — запитала Софія.

— О якому-небудь обов'язку, наприклад — місце гувернантки...

— Я? За гувернантку? — перепитала Софія паче непритомно, мов не розуміла значення речей баронеси.

— Так, за гувернантку. Врешті, ви, може, й справді не в стані бути нею,— votre education n'est pas si faite [13]. Адже ж ви, певне, не можете давати лекцій музики? Ви учились музики?

— Я вчилась тільки співу!.. Та ні, се неможливо, я про се не можу навіть думати! — сказала Софія, вставши стурбована, сливе ображена.— Не можу! та й не хотіла б!

— Ну, в такім разі, коли ви не можете бути за гувернантку,— провадила далі баронеса байдужим голосом, незважаючи на турботу Софії,— то в такім разі вам прийдеться хіба шукати місця компаньйонки, се не потребує великої едукації. Та от, наприклад, — я їду хутко на води за границю і, власне, бажала б мати при собі яку особу pour la compagnie [1]. При ваших крайніх обставинах...

— Так, мої обставини лихі, але врешті не такі вже крайні. Я послала телеграму до батька і хутко збираюся їхати сама.

— А, коли так!..— баронеса теж встала з фотеля.— Бувайте здорові! — і вона подала руку Софії, що рушила до неї прощатись.

— Одначе радила б вам подумати...— додала баронеса, коли Софія вже зовсім відходила.

— Спасибі! Adieu! [2] Сьогодні я їду до батька! — і Софія вийшла з будуара.

VI

Пан і пані Турковські сиділи собі сами в своїй сільській господі. В цілому домі було тихо і якось самотньо, бо й не було в ньому нікого, окрім старих, навіть Наді не було, вона зосталась в місті в інституті.

Обоє старі сиділи мовчки, пані плела панчоху, пан читав якусь газету.

— Слухай-но, щось ніби заїхало до двору! — зне~ нацька обізвалась пані до чоловіка.

— Хто ж би то? — пан Турковський встав і хотів вийти подивитись.

Коли се якась постать жіноча швидко вбігла в хату і кинулась до пані Турковської.

— Софійко! Се ти? — скрикнули разом батько й мати.— Так несподівано!

— Ах, мамочко! — і Софія заридала, припавши на плече матері.

— Що тобі, моя Софійко? Заспокойся, на бога!

— Ви одержали мою телеграму? — спитала Софія, трохи заспокоївшись.— Ви знаєте моє лихо?

— Знаємо, знаємо, але що ж мали робити? Чим же ми могли тобі порадити? — Далі, трохи згодом, мати додала: — А що ж ти думаєш тепер робити?

Софія з дивом глянула на матір.

— Що ж? я не знаю!..

— Ну, потім вже про те подумаєм, а тепер ти, Со-фійко, либонь, втомилася з дороги, відпочинь!

[1] За компаньйонку (франц.).— Ред.

[2] Прощайте! (франц.).— Ред.

Софія пішла з матір'ю в другу хату. Хата нагадала Софії власну її хату, що вона жила панною. І свічадо те саме, і постанова.

— А де ж Надя й Павлусь? — згадала Софія.

— Вона в місті, в інституті, а Павлусь в гімназії! Де ж їх тут тримати? Яку можуть вони осягнути едука-цію і кар'єру в сій глушині? Се тільки для нас, старих, добре. Нам уже що! Аби

спокій!

Слово «глушина» вразило Софію прикро.

Пані Турковська пішла наглянути, як і куди будуть зносити речі Софії.

— А тобі я радила б заснути трохи: ти така здорожена та зжурена,— мовила вона дочці, відходячи.

Софія не думала спати лягати. Приступила до вікна і стала дивитись. Вікно виходило в садок, садок був невеличкий, але в ньому було кілька старих дерев, що стояли, сумно схиливши віти під тяжким навісом снігу. За садком видко було чиюсь хатину стареньку, снігові намети підходили їй аж попід віконечка. Далі видко було вулицю і громадську криницю з журавлем високим. По той бік вулиці стояла церковця з зеленим дахом, і навколо неї мріли крізь туман зимовий похилі хрести на сільському цвинтарі. На вулиці не було ніякого руху, тільки часом яка молодиця прийде по воду до криниці, тихо, риплячи, нахилиться журавель, потім знов випростається, і знов вулиця самотня. В близьких хатах ще не світилось, хоч надворі вже смеркало.

«Правдива глушина!» — подумала Софія, відступила од вікна і вийшла геть з хати...

Скільки жила Софія на селі, то більш не задивлялась на той краєвид.

— Слухай, Софійко,— мовила їй мати через скілька день,— одначе, як же ти думаєш далі бути?

Тепер се питання не здивувало Софії.

— Не знаю! треба щось думати,— відповіла,— звісно, що тут я нічого не діждусь.

— Хто його зна! — вкинув пан Турковський.— І лихо знало того князя, що він так хутко вмре! Ну, хоч він

і старий був, а все ж міг би ще жити. І де він свої гроші подів? Здається ж, мав і доми, і маєтки.

— Та що вже там! — з досадою мовила Софія,— Тому нічого не порадиш. Треба — що мені тепер почати, бо що ж: от я прожила тиждень, проживу ще тиждень, а далі що?

— Та що ж, Софійко,— відмовив знов Турковський,— тобі треба вдруге заміж вийти, та й годі! Що ж, не нажилась за князем, то, може, наживешся за графом! Ти ще молода, не вік же тобі зоставатись удовою.

— Заміж! Цікаво, за кого б то я тут могла вийти заміж?

— Ну, за кого! звісно, так хутко не може ніхто знайтись, але поживеш, пождеш...

— Ждати! Та й що ж я діждуся? Я, здається, усіх тут у вас бачила, кого могла побачити.

На тім розмова кінчилась. Софія пішла у свою кімнату, сіла й

задумалась. Не в перший раз була між ними така розмова. «Мама правду каже: я мушу думати щось, бо тут жити я не можу,— з самої нудьги можна пропасти! Сумно, глухо!.. Татко каже: заміж. Але хто ж справді тут єсть? Хіба той відставний майор, що то приходить до татка і кожний раз такого диму з тютюну напустить на всю хату, що я аж млію? Або той акцизник, що тільки й мови у нього про собаки та про горілку? Фе! аж бридко!.. А з путніх людей хто ж мене тут знайде? Та й де б він тут узявся!..»

Тут увійшла мати і торкнула Софію за плече.

— Софійко, там пан Шпачинський приїхав. Може, вийдеш?

— Ні! Пощо маю виходити? Що я з ним говоритиму? Про карти, про коні чи про ярмарки?..

— Але що ж ти всіх цураєшся? Не можна так,— що ж з того буде, як ти будеш ховатись від усіх?

— А що ж з того, як буду виходити?

— Ну, все ж роздивишся на людей. Сама ж нарікаєш, говориш: нудьга, глушина!

— Хіба ж не правда?.. Що ж мені ваші люди поможуть?

— Бачиш, Софійко, якщо не хочеш вік бути вдовою, то треба щось думати. Удруге трудно сподіватися такої партії, як покійний князь,— тепер і аристократи дивляться за віном, а твій титул тут небагато поможе.

— Та що ж? Невже мені за якого-небудь Шпачин-ського йти?.. Воліла б уже згинути у сій глушині. От подумаєш — партія!

Пані Турковська подалась до дверей.

— То не вийдеш? — спитала.

— Ні!

Пані Турковська вийшла до гостя сама.

Софія почала турботно ходити по хаті. «Ні, мушу сама собі ради шукати! — розважала вона.— Перш усього треба вирватися з сієї глушини,— що, справді? Якої долі я можу тут сподіватись? Треба в ширший світ, там, може, знов у люди вийду. А ні, то хоч знатиму, що не засніділа я у Ведмежому Куті (от іще назва!), не поховала себе живою!..»

Увечері за чаєм Софія мала зважливий вираз лиця. Знати, що вона мала щось на думці і от-от хтіла вимовити його.

— Знаєте що, тату? — обізвалась вона зненацька.— Я хутко поїду від вас.

— Що ти кажеш? Куди? — запитали батько й мати в один голос.

— Знов у місто. Що ж я тут робитиму? Нічого я тут не діждусь, а тільки зануджуся марне. Я тільки вам тут заважаю.

— Ну, се пусте!., тільки вже коли ти думаєш, що тута марне час уводиш, то звичайно... Але що ж ти робитимеш в місті? Де ти

подінешся?

— Де? Коли вже інакше не можна, то мушу стати десь на службу.

— Ти — на службу? Подумай, що ти кажеш!

— Ну, а що ж, що ж маю робити? У місті я хоч можу мати надію на ліпше, там хоч людей бачитиму, світ, нудьги тутешньої збудуся! Та й невже я навіки йду в службу? і я ж вільна яку хочу службу вибрати.

— Ба, уважай сама — ти вже не дитина... Тільки як же так їхати? Треба б щось певного знати, бо де ж так відразу можна службу знайти?

— О, я об тім не журюся! Мене одна баронеса запрошувала за компаньйонку до себе, ще тоді, як мала до вас їхати. Аби моя хіть!

— Хіба ти хочеш їхати до неї?

— Я мушу їхати до неї.

Батько й мати не затримували довго дочки. Другого ж таки дня Софія почала збиратись, а за три дні була вже в місті. Першого дня вона вдалась до баронеси.

— А, се ви!.. — мовила на вітання баронеса, і ледве примітний посміх чувся в тих словах.

— Так. Я роздумалась, порадилася з родиною і зважила, що можу прийняти ваші запросини.

— Се добре, бо я от хутко виїжджаю за границю. Якби ви трохи спізнились, то б не застали мене. Якщо ви стаєте у мене, то збирайтесь у дорогу.

— Я готова.

— Коли можете переїхати до мене?

— Хоч зараз.

— То переїздіть. Тоді поговоримо про всі умови. Поможете мені збиратись.

— Добре. Я зараз переїду.

От Софія і в баронеси. На службі!.. Відразу мусить взятись до роботи: треба вкладати речі баронеси,— хутко виїздити. Софія пішла до будуара, аби взяти деякі речі, потрібні в дорозі. Ступивши на поріг, вона спинилася нагле і відкинулася цілою постаттю, немов угляділа щось дивне чи страшне.

— Боже, моя канапка!..— скрикнула вона стиха, але спотвореним голосом.

Так, у кутку в будуарі стояла її рожева канапка. Софія стала і з жалем дивилась на тую канапку... Коли се з другої хати почувся голос баронеси: «Eh

bien!..» [1]

Софія кинулась, хутко пройшла до будуара і, зітхнувши,

взялась до роботи. Знайшла несесер бароне-син і почала вкладати у нього різні «найпотрібніші» дріб'язки. З нервовим поспіхом поралась вона, хутко справилась і, віддавши несесер служниці, пішла в свою кімнату. Там вона заломила руки і заридала: «Ах, яка се мука, бачити свою колишпю найдорожчу річ тепер!.. Як сей будуар похожий до мого... Ох, коли б вже скоріше виїхати звідси, чи що!..» Софія мусила знов іти вкладатись. За роботою вона в думці боролася з своїм жалем. «Ну що ж, поїду за границю, нічого сього бачити не буду, не буде часу журитися... А може, там і доля знайдеться...»

За день, за два все було влагоджено, і рушили в дорогу.

«Богу дякувати! Хоч далі від сього міста! — думала Софія.— Хоч мене жаль той гризти не буде!»

Шкода, жаль не зостався у рідному місті.

65

Швидко, швидко летить поїзд! Красні краєвиди, мов у сні, зміняються. Високі гори, квітчасті долини, швидкі річки — все так швидко повстає і зникає, немов у тій казці, що то від помаху чарівної хусточки вставали й гинули гори та долини. Далі почалися великі темні луги. Струнке високі дерева снуються перед очима, неначе водять який чарівний танок. Он веселеє коло молодих сосонок,— як чудово грає між ними багряний промінь західного сонця 1

Софія стоїть у вагоні першого класу і дивиться у вікно так пильно, насупивши брови. Її не чарують розкішні картини, будять вони в серці жаль пекучий! «Тут я проїздила тоді! — пригадує вона.— Князь казав мені: «Як будеш проїздити вдруге сею стороною, то пригадуй містини знайомі!..» Пригадую, пригадую!..»

— Sophie, зачиніть вікно — протяг! — обізвалась баронеса, лежачи в другому кутку вагона.— Поки доїду до тих вод, то зовсім розхоруюся!

Софія закусила губу і ще більш насупилася, однак причинила вікно. Стала знов і дивилась та поринала у спогадах.

— Sophie, подайте несесер! — знов баронеса озвалась.

Софія не чула того. «Тут я згубила тоді свою обручку. Я так за нею журилась, а князь казав: «Не журись, не варт, кращу куплю». У Відні купив мені обручку; ох, де вона тепер? Нема, та й на що б здалася!..»

— Подайте мені несесер! — гукнула баронеса.— Що се з вами сьогодні робиться? Нічого не чуєте!.. Чи мушу сама встати?

Софія мовчки подала баронесі жадану річ і подалася знов до вікна.

— Годі вже вам там стояти. Збирайте краще всі речі, щоб чого

не забутись, бо хутко нам треба буде виходити. Чуєте?

— Зараз! — і Софія почала раптово збирати та складати різні дріб'язки, що порозкидала баронеса навколо себе.

Став поїзд. Усі рушили до двірця. Софія вела баронесу під руку, бо та казала, що їй голова морочиться після їзди. У другій руці Софія несла несесер та коробку з капелюхом, носильщики несли за ними силу коробочок, пакуночків і всякої всячини. «Ах, мій боже! лізе, як той слимак!»—думала Софія, ведучи свою пані. їй було сором, і вона не сміла звести очей на юрбу людей подорожніх.

В дамській кімнаті баронеса безвладно опустилась на канапу.

— Дайте мені спирту! — мовила вона до Софії слабим голосом.

Софія кинулась до несесера, подивилась там, потім пошукала у саквояжі і там не знайшла спирту.

Вона стурбовано глянула на баронесу.

— Вибачайте! при нас нема спирту,— мовила тихо.

— А де ж? — запитала баронеса голосніше і трохи вже прикро.

— Я вложила його в скриню,— ще тихше відповіла Софія.

— Сього тільки недоставало!.. І про що ви думаєте? Скажіть мені, нащо у вас голова на плечах? C'est une affreuse negligeance!..[1] Принесіть води.

Несучи воду, Софія глянула убік і побачила двох панночок, що дивились просто на неї, одна усміхаючись, а друга журливо. Софія зчервонілась, і сльози стали їй в очах.

Ідіть влагодьте, щоб ми могли швидше їхати до готелю,— мовила баронеса, не глянувши на неї.

Софія пішла. їй уперше приходилось клопотатися подорожніми справами, однак якось-то влагодила все, і рушили до готелю. В готелі баронеса лягла в ліжко, а Софії казала вийняти зараз же все зо скрині і знайти спирт. Була то справа досить довга.

— Тепер можете йти. Поставте спирт біля мене. Вкрийте мене ліпше, тут холодно. Ах, як ви се незручно робите! Добре вже. Не забудьте ж: ми завтра рано далі їдем,— щоб не спізнитись. Щоб усе було на місці.

Софія пішла в свою хату, але спати ще не лягала. Після всіх турбот вона не могла хутко заснути. Сіла до столу і почала писати лист:

«Дорога мамо!

Правду кажучи, нічого писати тепера, бо ми ще не доїхали до тих вод. Але я хочу поділитися з вами своїм жалем. Мені здається, що гірше, як мені тепер, то вже не може бути. Здумайте собі: я ще

не побула й півмісяця у баронеси, а скільки прикрості завдала вона ме-ніі Боже, що ж то буде далі!.. Сьогодні я цілу дорогу стояла край вікна, дивилась та спогадувала колишні часи. Чи давно те було? Мені здається, що та шлюбна подорож давно-давно минула, але я пам'ятаю кожну дрібницю з того часу. Цілий день я рвала собі серце тими спогадами: тільки що заспокоюсь трохи, зараз якась дрібниця збудить знов мої спогади, і так мені жаль стале! Ох, здається, краще було б, якби я була теє все навіки забула!.. Баронеса вередує безперестанку. Сьогодні мені на цілий дворець сорому наробила: привселюдно пекла мене за якийсь нікчемний спирт. Ще мені тії спирти, та оцти, та еліксири! Все то вона, бачте, свою вдачу показує: має des nerfs deranges!.. [1] А гризти та капризувати нерви не заважають. Здається, могла б подумать, що не тільки вона має нерви. Вона так зо мною обходиться, наче б я зроду була її слуга: те подай, те принеси, того не забудь! Як я з тим клопотом справляюсь — і сама не знаю! Сьогодні мусила з її пакунками носитись, і карету наймати, і в готелі розкладатись,— не знаю, де в мене сили на те все стало. Втомлена, змучена, я ще мусила їй той спирт з дна скрині добувати. Боже, чи я коли думала, що та сквасніла стара кокетка буде надо мною вередувати? Не можу я з сим помиритись і буду старатись як можна скоріше вирватись з сеї бридкої служби. Побачу, як мені пощастить на водах, може, там краще буде, там повинно бути весело: на заграничних водах повшіно бути весело, там не буває нудно. Потім ми поїдемо в Париж. Я вже готова багато витерпіти, аби тільки побачити Париж! Ви знаєте, що мені так і не прийшлось бути в Парижі; я так жалувала! Аж ось коли побачу його! Не сподівалась... Тільки й потіша мене надія, що недовго буду У баронеси, що, може, вернеться до мене доля. Сьогодні маю нерви роздражнені і через те мені все видається сумніше. Побачу, як далі буде. Писатиму вам про все, що буде зо мною. Пишіть і ви до мене частіш. Не забувайте

вашу бідну дочку Софію».

Подорож скінчена. Баронеса та Софія зажили на який час досить спокійно (надто спокійно! — думала Софія). Справи з лікарями скінчились, курація пішла звичайним ходом.

— Ma chere amiel [14] — сказала баронеса до Софії зараз по візиті лікаря, що таки частенько навідував її.— Прошу вас, пам'ятайте про мої ліки, порошки та води. Ви чули, як говорив лікар, коли й що треба заживати. Я, власне, кажу, щоб ви .пам'ятали. Je suis si distraite maintenantl [15] — А тим часом найменше занедбання може багато зашкодити моєму здоров'ю.

«То сама б уже й дбала про нього!» — подумала Софія.

— Чи бажаєте зараз іти до купелі? — спитала вона баронесу.

— Не бажаю, а мушу. Я завжди в одну пору ходитиму до купелі. Прошу пам'ятати сеє. Ідіть приготуйте все, що треба.

За годину Софія і баронеса вийшли до купелі стежкою парку, що був насаджений навколо готелю для слабих, де жила баронеса. Софія вела баронесу під руку, а в другій мала кошик з речами, потрібними при купелі. Се був той самий несесер, що завдав Софії вже немало прикрості, тим вона його дуже ненавиділа; до того ще він мав-таки неестетичний вигляд: був замалий, через те в ньому ледве зміщались простирала і випиралися, ясно біліючи на темному, трохи злиня-лому оксамиті того несесера. Але баронеса любила його і не могла обійтись без нього, дарма що він немодного фасону і злинялої барви. Либонь, то був який souvenir!

— Як ви хутко йдете! — обізвалась баронеса.

«Ще й то хутко! — подумала Софія.— Ах, а тут мені ще сей проклятий кіш! Чи є що смішніше від мене в сю хвилину?.. Чом я хоч вуаля не наділа,— так і вийшла на сміх людський!» Вона спинилась і силкувалась поправити як-небудь одною рукою «теє нещасливе простирало».

— Ну, що ж ви вже зовсім стали? Est ce que je dois etre rotie? [1]

— Ви ж казали тихше йти.

— Іти, але не стояти!

Софія мовчки подалась далі.

Ось вони стали перед понурою нудною будовою, де були купелі.

— Sophie, поки я буду купатись, підіть купіть мені тії води, що лікар сьогодні казав. Та глядіть, не баріться, бо нема гірше, як отут ждати.

— Добре,— відповіла Софія, а тим часом подумала: «От ще нова потіха! ще тую воду волочитиму! Не досить простирала!»

Заклад мінеральних вод був не дуже далеко, йти було недовго, але не конче приємно,— спека була чимала!

«Ах, яка се мука! — стогнала Софія в думці.— Ще ж се тільки початок мого лиха! Ще три місяці матиму сюю приємність!»

Вернулась вона з водами ще завчасу і мала ще довгенько ждати на баронесу. Вона сіла на лавці під якимсь кущиком, що посаджений був ніби для затінку. Навколо скрізь був жовтий сипкий пісок і всі ростини були тонкі та хворі, немов їх якась гірка туга зсушила. З купелевої будови насувались душні хмарища чорного диму і з ними доносився пах якихсь ліків та есенцій, пах, властивий усім будинкам для слабих.

Стежкою раз у раз проходили пани, а найбільш па-нії в туалетах легких поранніх, досить штучних, хто б сказав, навіть надто штучних, але на порядних водах завжди так ведеться, бо поміж люди йти опудалом не подобає й слабим.

Софія накидала оком на кожну пані. «Ото вирядилась! Видно, що слаба! А ся!.. І чого таким їздити на води? Та якби моя воля, я б зроду на таку нудоту не поїхала! Якби воля,— та тоді б, може, і ся нудота не була б така нудна! Он люди бавляться, вбираються, мають собі втіху... А я!.. Он пані,— боже мій, зранку як ушнурувалась! А сукня, а капелюх! Матінко! Он пані, як і я, в жалобі,— але ж і фасон!.. Однак як се нудно — ждати! Як гаряче! А тут іще сей дим!..»

Софія встала і пішла стежкою, прямуючи до курза-лу. Вона йшла, невважаючи куди. Зненацька з курзалу залунали гуки фортеп'яно. «А, хтось грає,— піду послухаю, все ж музика»,— подумала Софія і пішла до курзалу. Увійшовши, сіла собі на фотелю перед столом, недалеко від фортеп'яно. При фортеп'яно сиділа пані поважного віку, вбрана якось чудно, з претензією, але без смаку; при ній сиділа молоденька панночка в простенькому убранні a l'enfantТо була княгиня з Росії і княжна, дочка її. Вони грали увертюру з «Норми» в чотири руки; грали вправно, старанно, дотримували такту, але музика виходила так, немов хто стукав раз у раз молотком по каменю; надто камінна гра була у пані княгині, що грала басову партію. В залі була ще одна особа, власне, вона звернула на себе увагу Софії. То була особа немолода і якась «лихом прибита», так подумав би кожний, хто б глянув на неї. Вона ходила по залі з кутка в куток автоматичною, розбитою походою, похитувалась наперед при кожному ступні, голова її, схилена набік, теж похитувалася журливо, на лиці був розлитий глибокий, безнадійний смуток, тонкі губи стулені скорбно, очі з тремтячими віями спущені в землю. Часами вона зводила погляд затуманений, повний туги-нудьги, потім знов спускала погляд і все ходила, ходила... Вбрана вона була в чорній сукні бог зна колишньої моди і в чорній старосвітській мантильці, все те убрання розпачливо обвисало на тій маленькій похилій постаті. Сухі, малі руки стиха шарпали край мантильки. Софія дивилась на ту постать і не могла відвести очей від неї. «Що вона думає? — гадала Софія.— Що вона може думати? Чи вона що спогадує? Чи за ким журиться? Я знаю, хто вона,— вона, певне, компаньйонка сеї княгині, знати по ній, що стара компаньйонка... Ні за ким вона не журиться, а за собою, над своєю долею пропащою... Яка у неї сукня! Боже, колишня вона? А се обличчя теж було колись молоде і, може, навіть гарне... У неї блакитні очі, тонкі риси лиця, волосся русяве... так, як у мене... постать — може, й постать була коли зграбна... Чого вона похитується? Боже, який у неї погляд!.. Нещасна. Хто вона: пані, стара панна? Панського чи простого роду? Чим вона була колись?., так, колись, тепер вона ніщо, вона стара компаньйонка... Яке слово! Що може

бути гірше зватися старою компаньйонкою!..» Софія думала і все дивилась на ту бідну похилу постать, але стара компаньйонка не зважала на ті погляди; вона, здається, нічого перед собою не бачила, вона була затоплена у тяжкі, журливі думки, чи мрії, чи спогади, хтозна, як звалися ті гадки, але знати було, що гадки тії тяжко невеселі... Вона все ходила, ходила... На фортеп'яно взяли остатній гучний акорд. Княжна хотіла ще заграти «Casta diva», але княгиня встала і поглянула на компаньйонку, тая стрепенулась і раптом збудилася від своїх думок, на лиці з'явився вираз тупої покірності. Вона зрозуміла мовчазне бажання княгині, підійшла до столика, взяла парасоль, шаль і несесер («такий, як у нас»,— подумала Софія), подала княгині палицю, княжні капелюшик, потім всі трос подалися геть з курзалу; позаду всіх компаньйонка несла шаль і несесер. Софія глянула ще раз услід тій похилій постаті, потім встала і собі вийшла з курзалу. Ідучи стежкою до купелевого будинку, вона все думала-гадала. «Стара компаньйонка, стара компаньйонка! — бриніло їй в думці.— Боже, яка гірка доля! Отак зостарітись, заснидіти у ярмі... чи то життя? Як вона дійшла до такого стану?.. Ба, що ж! Чи я коли думала, що мені судиться бути компаньйонкою? Отже, може... ох, може, й «старою компаньйонкою» судиться бути!.. О ні: се надто, надто страшно, сього не буде, я не допущуся до сього!.. Але що ж, хто знає?.. Невже, невже і я отак змарнію у кормизі? О, краще мала б утопитись!..»

За думками-гадками не зогляділась, як дійшла до будинку, де вже на неї ждала баронеса.

— Ах, Sophie! Де ви запропастились?!

— Була в курзалі,— тихо відповіла Софія.

— Саме час! — і баронеса гнівно здвигнула плечима.— Води купили?

— Купила.

— Дайте мені, я повинна тепер одну пляшку випити.

Баронеса випила воду, що подала їй Софія.

— Тепер треба проходжуватись. Дайте мені руку. Де ж ви йдете? Там вогко в затінку, вчора був дощ. Ідіть он великою стежкою.

Велика стежка теж була піскувата, по ній стояли такі самі лавки, як біля купелів, і такі самі кущі росли. Людей ходило мало. «Хоч то добре!» — думала Софія.

От слуга везе пані в кріслі на коліщатах; он старенький пан іде на милицях; он молода недолуга панна на одній милиці. Все тихий сумний гурт недужих, що проходжуються поневолі.

Баронеса спинилась і на лавку сіла.

— Дайте другу пляшку. А потім підем додому.

Пішли додому.

На людніших стежках, ближче до готелю, Софії знов стало ніяково, бо до простирал, що все-таки ніяк не хотіли вкладатися як слід, ще прилучились дві пляшки і стриміли чорними горлами по обидва боки несесера.

Баронеса прийшла до хати, впала на канапу і мало не зомліла, тільки при помочі спирту та різних оцтів прийшла до пам'ятку. Потім встала і спитала, чи прийшли газети.

— Прийшли. Ось «Figaro», ви питали за нього. Може, обідати бажаете?

— Мені не можна так скоро після води обідати. Та я й не хочу.

«Я просто гину з голоду!» — подумала Софія.

— Прочитайте мені що-небудь тим часом,— сказала баронеса.

— Що ж? Може, ось в «Revue des deux mondes»...

— Ах, там, певне, знов яка-небудь нудота! Ще, може, не дай господи, який переклад з російського! От уже перекладів тих ніколи не читаю — досить тієї нудоти і вдома. Французи повинні бути французами, а вони напустили на себе якусь філософію. Навіть Золя такий роман написав, що я від нього й не сподівалась,— я не могла до кінця дочитати, такий нудний! І сюжети у них такі низькі, вище буржуазії не йдуть. Нічого в теперішніх романах нема: ні esprit, ні grandeur! [16] Візьміть «Figaro». Політики не треба,— я її не розумію, та й не хочу розуміти! Такі якісь там слова: шовіністи, опортуністи, та хоч би й легітимісти... крайня права, крайня ліва... Знайдіть там у «Figaro» хроніку балів, се тепер тільки й можна читати з приємністю, c'est la oй je reconnais l'sprit frangais [17].

Почалось читання хроніки. Якийсь аристократичний бал описувано там з тим esprit frangais, що ним так тішилась баронеса. Кожній пані сказано комплімепт, одначе так, щоб і другі не образилися. Софія читала і впивала в себе тонку отруту заздрощів та гіркого жалю, їй голос часами тремтів і французька вимова не конечне чисто виходила.

— Ах, Sophie! — перебила їй баронеса.— Як же можна так вимовляти слово гауоп?! [18] Перечитайте остатню фразу ще раз, бо я навіть як слід не розібрала.

Софія перечитує.

— M-me la baronne C. avait une robe couleur rayon du soleil... [19] — тут Софія спинилась і замислилась: «Що ж то за сукпя була? Що за барва: rayon du soleil — сонячний промінь... певне, щось надзвичайне! злотисто-рожеве, може? або червоне? Ні, ні, напевне, злотисто-рожеве!..»

— Що ж ви, Sophie? Далі!

— ...C'etait une toilette vraimant harmonieuse. M-me la comtesse K. etait toute en velour noir seme des etoiles dorees. C'etait comme si la deesse de la nuit...[20] «Ах, як се чудово: чорний оксамит і зорі, зорі!.. Однак треба читати, а то ясновельможна вже кривиться!»

— ...C'etait comme si la deesse de la nuit elle me-me...[21]

— Ах, як се поетично. Правда, Sophie? Ну, що там далі?

— ...II y avait une grande richesse dans des couleurs grises: gris perle, gris tourterelle...[22] «Я мала колись чудову сіру сукню і якраз gris tourterelle, я її купила у Відні тоді, коли...»

— Sophie, що се з вами сьогодні? Ви ще ніколи так бридко не читали.

— Мені голова болить.

— Давно б сказали, а то тільки мені нерви дражните таким читанням.

Тут увійшов слуга.

— Ясновельможна пані, пан Турів.

— Проси.

Увійшов високий пан, надто чепурний, з надто ввічливою міною, гречно вклонився баронесі, а на Софію поглянув не без цікавості.

— Bonjour! Я дуже рада. Як се ви сюди заїхали?! Sophie, можете собі йти.

Софія вийшла, вражена до живого.

— Що то за пані? — питав гість.— Дуже інтересна особа.

— Се моя dame de compagnie *, вдова по князеві Борисові, я її взяла par charite[23].

— І що ж? Задоволені?

— Ні-ні... так уже мушу терпіти, теж par charite. Все то, знаєте, щось собі гадає, що вона й досі княгиня. Клопіт з нею... Сама вона не з високого роду.

— А! такі завжди високо несуться...

Софія тим часом в нестямі ходила по своїй хаті. Вона була глибоко, тяжко ображена, серце їй стукотіло, густа краска покривала вид. «Мов покоївку, прогнала з хати! при чужому чоловікові! Боже, який сором! та чим вона краща від мене? Хіба я не була княгинею? Я й тепер княгиня! Сього ніхто не може відібрати від мене!..»

Софія сіла кінець стола і затулила вид руками, потім раптом зірвалась, упала на ліжко і голосно розпачливо заридала: «Ох, я нещасна, нещасна!..»

IX

— Sophie, котра година?

— Третя!

Баронеса жахнулась.

— Боже! а я ще не пила порошків! Що ж се таке? Хіба ж ви не знаєте, що я повинна завжди пити їх

о другій годині?

— То, може, тепер дати?

— Тепер, тепер... Тепер я не спитаюсь у вас і сама вип'ю. Що ж тепер? а через годину знов? Які ж ліки підуть на користь, коли їх пити як попало?

— Якби ви мені сказали, я б дала...— промовила Софія собі на лихо, бо тим роздрочила баропесу вкрай.

— «Якби ви мені сказали!» — Voila ce qui me plait! [1] «Якби ви мені сказали!» А ваша голова де була, що ви думали? Завжди ви поринаєте в якихсь мріях, фантазіях! Ще недоставало, щоб я вам нагадувала про всяку дрібницю! Та скажіть, на ласку божу, навіщо б мені здалась компаньйонка така, що я їй мушу все нагадувати? Якщо ви не бажаєте сповняти своєї повинності, то сповістіть мене о тім, будьте ласкаві.

Софія стоїть мовчазна, бліда, нерухома. В серці їй кипить образа і досада. От-от горде, гостре слово злетить з її уст... «А потім що? — раптом блиснула їй думка.— Що? Вернутись до батька у Ведмежий Кут? За покоївку найнятись? Чи збожеволіти?»

— Pardon, madame! [2] — мовила вона, схиливши голову й спустивши очі в землю.— Се остатній раз таке занедбання! я буду завжди пам'ятати... мені так боліла голова... вибачайте!..

— Голова боліла...— вкинула баронеса, але вже лагідніше, бо їй сподобалась покірність Софіїна,— на сей раз уже нічого, але щоб сього більш не було, бо я тепер, ви знаєте, слаба, j'ai des nerfs horriblement deranges [3].

«Ой, вже мені тії nerfs!» — подумала Софія, втопивши лютий погляд в землю.

— Принесіть мені порошки й теплу шаль.

Софія пішла.

«От сьогодні трошки холодніше,— думала Софія,— люди радіють, а тая вже мерзне. Така руїна, просто розсипається від старості, а все їй ліки потрібні та купелі... Чи вона думає, що люди безсмертні? Живе на світі, тільки чужий вік заїдає!»

Софія принесла шаль і вкрила баронесу. Загорнувшися в шаль, сіла баронеса на вольтерівське крісло і суворо, мовчки задивилась у вікно. Надворі сіявся дрібненький дощик і безнадійні сиві хмари все небо засти-

[1] Ось що мені подобається! (франц.).— Ред.

[2] Пробачте, пані! (франц.).— Ред.

[3] В мене страшенно розстроєні нерви (франц.).— Ред% лали. В таку негоду завжди баронеса була «в лихім гуморі»,— сі хмари,

сей дощик, либонь, нагадували їй власну безнадійну старість і будили багато спогадів минулого; спогадів баронеса не любила. В такі днини її не можна було нічим загодити. Софія не зважилась, а може, й не схотіла озватися до баронеси словом, сіла край вікна на стільчику і теж замислилась: «От і дощ іде... Нудота! а все ж немов не так досадно. От учора була райська днина, а тут сиди дома та кисни при ясновельможній пані. Вона віджила своє, тепер скніє та возиться з ліками тими бридкими. Спитала я в неї вчора, чи не хоче піти в парк на музику,— вона скривила кислу міну і спитала: «Пощо?» Забуває, що не всі такі руїни, як вона. Не йти ж мені самій на музику! Можна б тута де з ким познайомитись і було б з ким ходити, але де мені про се думати!..»

— Sophie, чи є у нас яка книжка?

— Нема.

Книжка була, але Софії хотілось хоч у бібліотеку піти, дарма що дощик ішов, щоб хоч на яку годину здихатись баронеси. їй хотілося хоч трохи походити по волі, не тягнучи за собою «старої руїни»,— так вона завжди звала в думці баронесу.

— То підіть у бібліотеку. А може, краще послати слугу?

— Ні, я сама можу, дощ невеличкий. Що кажете взяти: французьку чи німецьку книжку?

— Запевне, французьку. Візьміть «Les aventures des trois parisiennes» [1].

«Дивись ти! все їй тії aventures потрібні, пора б уже і про смертний час подумати».

Софія хутенько зібралась, узяла парасолик і пішла в бібліотеку. Вона йшла не дуже хутко, хоч дощ таки добрий сіявся, а парасолик у неї був маленький, легенький. Вона була рада побути хоч малу часину на волі, і їй шкода було, що ніхто не зустрівся на дорозі, бо всі слабі сиділи вдома задля дощу, а здорові люди були усі при більярді, за картами, в бібліотеці або в курзалі.

Ось вона в бібліотеці. Не питаючись книжки, сіла вона край стола; там були розкидані різні газети та журнали, вона взяла й собі газету, яка попалась під руку і почала читати її. Однак мало, більше розглядалась по хаті, скоса позираючи з-під газети. Людей було дуже багато, за столом не стало місця для всіх, і дехто читав стоячи. Місце, де сіла Софія, перш було зайняте, сидів там якийсь панич, але як тільки приступила Софія до стола, панич схопився і почав читати стоячи. Софія стиха промовила «дякую» і сіла. Читаючи, раз по раз кидала погляд на панича. «Яка в нього аристократична постать, певне, він справжній панич...— думала вона,— не з німців певне, чорнявий, блідий, кароокий... і знов, така ввічливість... он з тих, ніхто ані рушив з місця!» — і Софія з

погордою глянула на трьох старкуватих та гладких німців, що сиділи близько неї та читали «Deutsche allgemeine Zeitung». Читали вони мовчки, з великою увагою, насупившись, і тільки від часу до часу котрий з них пересував газету товаришеві і, показуючи грубим пальцем який-небудь уступ, мовляв ображено або втішно: «Sieh' таї!..» [24]

Софія читала і не розуміла читаного, перечитала двічі, тричі і знов не зрозуміла, погляд самохіть звертавсь до панича. «Хто він такий? Може, француз? — Так вони ж не їздять на німецькі води. Італьянець? Може. Але ж його волосся хутчій каштанове, ніж чорне. Але що не німець і не руський — се певне».

Замислена Софія не завважила, як газета впала їй з рук. Панич побачив се, кинувся, здійняв газету і подав її Софії, вона раптом спаленіла і ледве промовила «дякую!». Панич уклонився і відступив знову до вікна. За хвилину він взяв свою шапку і палку, вклонився сьому товариству і подався геть з бібліотеки. Софії здалося, що, вклоняючись, панич глянув на неї карими очима. Ледве зачинились двері за паничем, Софія раптом згадала, що година, либонь, вже пізня і час додому. Вона хутенько приступила до пані бібліотекарки і спитала — замість «Les a ventures des trois parisiennes» — «Les aventures des trois parisiens» [25]. В бібліотеці була і така книжка. Софія взяла книжку, не дивлячись, і хутко вийшла з хати. Ідучи парком, вона придивлялась поперед себе і кидала поглядом в бічні алеї, немов сподівалася побачити когось; не було нікого. Тихою ходою йшла вона додому, схиливши голову й спустивши очі в землю. От уже й сіра будова, готель той; Софія йде на довгу веранду, зрідка повиту диким виноградом, ось вона береться за клямку до дверей, в ту хвилину погляд її звернувся ще раз кудись у далечінь, вона зітхнула і зникла в темних дверях сірого будинку.

Баронеса була темніша від ночі.

Мовчки взяла книжку від Софії, розгорнула — і сплеснула руками.

— Mon Dieu! [26] Sophie! що з вами сьогодні? Я ж вам казала: «Les aventures des trois parisiennes!», розумієте: parisiennes! Vous etes impossible, madame! C'est une negligeance...[27]

Софія апатично дивилась набік у вікно. «Починається казань! знов!..»

X

«Останній концерт знаменитої співачки Зембріх». Се оголошення прочитала Софія, йдучи одного ранку по мінеральні води. «Ох, якби хоч на сей концерт піти! Невже я так цілісіньке літо пронидію, нічого не бачивши й не чувши? Спробую сьогодні попроситись у ясновельможної, може, з того що й буде.

Побачимо».

Софія цілий день збиралася просити баронеси, але все ніяк не зважалась, та вже по обіді, як почала наближатись концертова година, її обгорнула відвага розпуки, і вона озвалась до баронеси:

— Madame, я хотіла вас просити, чи не можна б мені піти сьогодні в концерт?

— Що? Куди? — спитала баронеса з дивом, немов то були якісь нечувані в світі слова. Але Софія наважила не звертати уваги на «тії тони», їй пізно було вертатись назад.

— Я прошу, чи не позволите мені піти на концерт Зембріх, се остатній концерт, я б так хотіла...

— Дивно! З ким же ви думаєте піти?

— Якби можна, я пішла б... (А справді, з ким я піду?) Тут одна пані збирається йти...

— Яка пані?

— Тут одна... Я з нею в бібліотеці пізналась.

— Якась таємнича знайомість... Сей концерт пізно має скінчитись?

— Я думаю, в одинадцятій, не пізніше.

— А як же будуть мої води, порошки?

— Я все приготую, воно буде тут, коло вас, я хутко вернусь.

— Ну, вже раніш кінця концерту не вернетесь...— тон баронеси дедалі все холоднів, Софія вже почала жалувати на себе, що завела ту розмову.

— Ясновельможна пані, пан Турів! — озвався зненацька слуга, ставши в дверях.

Баронесі вид прояснів.

— Проси, проси. Ви, Sophie, можете йти.

Софія стояла і не знала, чи має радіти, чи ні, бо куди ж, власне, має йти?

— Можете йти туди, на той концерт...— мовила без уваги баронеса, не дивлячись на Софію.

Софія миттю вийшла з кімнати. Стала в себе в хаті й замислилась: «Що ж я вберу на себе? Ах, що ж! Знов ту саму жалобну сукню! Нема що довго й збиратись...» Справді, що збори були недовгі. Он Софія вже сходить широкими сходами в парк. Зійшла, стала на стежці і знов замислилась: «Одначе, справді, з ким же я піду? невже сама? Та так же, сама. Що ж маю робити,— на те я dame de compagnie. Не зоставатись же мені вдома. Піду... одначе все-таки се дуже прикро... Ні, таки піду. То ж мене тут ніхто не знає!» І Софія подалась хуткою ходою стемнілою стежкою до курзалу. Там вона купила швиденько білета, спішилась, бо чути вже було музику, либонь, концерт вже почався. От вона і в кон-цертовій залі, зала невеличка, та людей чимало, навіть дуже

багато: вичепурені пані, виглянсовані панове, вицяцьковані діти. Софія поглянула на свою чорну просту сукню. Дві пані, сусідки, зглянулись на неї і стиха перемовились між собою. Софія теж подивилась на їхні сукні, що ряхтіли та бриніли від модних passemanteri-es *,— її обгорнув жаль...

— Вибачайте, пані! — озвався хтось до неї стиха.

Софія кинулась... Се був той самий панич, що вона

бачила сього ранку в бібліотеці. Він подавав їй хусточку, що вона поклала край себе на порожній стілець. Софія усміхнулась і взяла хусточку. Панич сів край неї на своє місце, але не сказав більш нічого. На естраді співали якогось дуета, дует був довгий, нудний, але вельми чулий, та Софія того не завважила, бо не слухала дуета. Далі була якась оркестрова штука, потім арія з «Тан-гейзера»,— Софія слухала теє байдуже. Коли виходить на естраду співачка, сама Зембріх, і співа «Si tu m'ai-mais!». Софія зблідла. Се її вразило. Блискавкою свінули їй в думці спогади з минулого блискучого життя. От вона в батьківській хаті літає «метеличком»... «Si tu m'ai-mais!»... Ох, се ж вона колись його співала. Той спів причарував і князя, і його багатство, і всі розкоші... От вона в «рожевім кубелечку», весела, безжурна... Коли се було? Ох, давно, давно! Ні, торік ще... Спогади зникли, якийсь туман застелив очі, Софія низько похилилась і затулила очі хусточкою.

— Вибачайте, пані, мені здається, що вам недобре? Може, води? — озвався голос панича сусіда.

— Ох, ні, спасибі. Се так, нічого... сей романс... нічого, нічого, вже пройшло.

— Се вже остатній нумер. Ох, ні, ще має бути серенада. Ви зостаєтесь?

— Ні, я піду. Тут так душно і... сей концерт такий довгий...— Софія встала.

— Чи позволите, пані, провести вас? — питав панич.

— Ах, задля мене ви маєте кидати концерт!

— Я щось не маю охоти слухати тієї серенади. Якщо ви позволите...

— Я буду вам дуже вдячна, якщо для вас...

— О папі!..

Софія з папичем вийшли в парк. Ніч була падзви-чайно ясна, тиха. Дерева, удень такі пещасні та хворі, тепер здавалися зграбні та стрункі, мов постаті русалок. Тонкі граціозні тіні тремтіли сіткою на блакитно-білій стежці. Вітер зітхав у кущах так полохливо, таємничо. Дерева шепотіли кохані речі темним верховіттям. Здалека лунало срібне, палке, тужливе щебетання соловейка.

Софія йшла тихою ходою поруч з папичем. Її не заспокоїла тая тиха, тепла, немов чогось прагнуча ніч. Софії роїлись думки-гадки та мрії, але вже пе ті, що погляд їй сльозами застилали там, у концертовій залі. Що вона думала, про що гадала, сама вона пе могла б того сказати. Мовчки йшла вона поруч з паничем, усміхалася, прислухалася до співу соловейка. Si tu m'aima-is! — вчулось їй у любім щебетанні, і не було їй прикро... Si tu m'aimais!

— Що ж? Як вам тепер? — запитав панич.

— О, добре, зовсім добре!

— Вибачайте,— може, се прикре питання,— для чого носите жалобу?

— Я — вдова,— тихо відказала Софія.

Панич глянув на неї, як їй здалось, якось надзвичайно, вона спустила очі і зітхнула.

Розмова порвалась, якось не велась вона тієї ночі. Кроки Софії та панича ставали щораз тихше,— чим ближче додому, все тихше. Тож той дім був темницею, а тепер Софія чула, що темниця та здасться ще тіснішою. Дарма! Софія усміхалась та слухала соловейка...

Ох, знов сей готель, знов сяя темниця.

— До побачення! — мовив панич, вступивши в довгі сіни.

— До побачення! Дуже дякую панові, що провели-сьте мене і зреклись для мене серенади.

— Ах, пані! — тільки промовив панич і зник.

Софія глянула йому вслід і постояла ще кілька хвиль у сінях. У неї в голові був все той рух і тон, з якими панич вимовив теє: «Ах, пані!» З тих двох коротеньких слівець повстала ціла плетениця мрій. «Як дивно, надзвичайно тремтів йому голос... Невже сі проводи — тільки так, марне залицяння, та й годі?.. Йому цікаво, по кім ношу я жалобу... Як він глянув тоді! О, не може бути, щоб...» — зненацька Софія кинулась. В нічній тиші виразно загуло з міської башти: бов!.. се північ. Раптом зникли всі блискучі мрії. Софія провела рукою по чолі і подалась до своєї хати; тихо скрадаючись, минула вона двері до хати баронеси і пішла просто до себе. Там стала перед свічадом і стала розбиратися. Раптом забринів гострий, дражненний дзвінок — то баронеса кликала Софію. Софія знала добре той дзвінок, він вразив її, аж кров кинулась їй до обличчя, але вона навіть ані рушила, щоб іти на нього. «Не діжде вона, щоб я бігла на її дзвінки!» — і Софія гордо підвела вгору чоло. Дзвінок озвався ще раз, ще гостріше, ніж перше. Софія стояла. За кілька хвилин прийшла служниця від баронеси.

— Ясновельможна пані просять вас до себе.

— Зараз,— відповіла Софія і пішла, мусила йти.

Баронеса лежала на ліжку, коло неї на столику стояла свічка під абажуром, долі лежала кинута часопись. Коли Софія увійшла, баронеса на неї не глянула, тільки ворухнула віями і підвела брови. Софія мовчки стала біля столика, баронеса таки не дивилась на неї, мов і в хаті її не було. Далі Софія озвалась:

— Я прийшла...

— А, так, ви прийшли. Справді, не сподівалась я бачити вас сього вечора, однак маю ту честь.

— Я думала, ви спите, боялась вам перешкодити.

— В чім? Здається, з мого дзвінка могли пізнати, що не сплю?

— Я не чула,— відповіла Софія тихо, спустивши очі.

— Не чули!..— протягла баронеса.— Будьте ласкаві, скажіть, котра тепер година?

— Перша,— відмовила Софія ще тихше.

— Пізно тепер кінчаються концерти. Дивно.

Софії погляд запалав при тих словах. «Що вона думає сказати своїм «дивно»? Яке має право говорити такі слова і таким тоном?!»

Баронеса помовчала, потім знов озвалась:

— Сього вечора я допевнилась, що концерти і сповнення обов'язку не можуть разом ужитись. Що-небудь одно.

— Але ж ви самі дозволили...

— Я сама, так, і що ж з того?

Софія не знала, що на те відповісти.

— Що з того, питаю? Я дозволила сама і тепер жалую. Ви мені казали, що прийдете,— не прийшли; казали, що зайдете до мене,— не зайшли. Я ждала вас, не гасила світла, нудилась, читала при свічці, а се все, як ви те знаєте, шкодить моєму здоров'ю, нервам і очам. Ще скілька таких вечорів...

— Се остатній, будьте певні.

Баронеса глянула з дивом на Софію і подумала: «Як вона сказала сеє? Ще якісь обиди строїть! Qa ше plait!» [1] — однак сказала тільки:

— Дай-то боже! Можете йти.

Софія пішла, та не в свою хату, а на веранду. Тільки що мала вона дуже прикру сцену, якби перше, вона б досі вже плакала, але тепер... тепер її се не діймало, вона думала про інше, їй світили інші мрії, інші надії. «Яка чудова нічі — думала вона.— І тут бувають гарні ночі!» Вона всміхнулась, звернула погляд з тихою мрією на широку алею, що мов річка лисніла при місячнім сяйві.

З тремтячої темряви лунав соловйовий спів. Софія знов усміхнулась, либонь, щось пригадала. «Si tu m'aima-is!..»

Зблід місяць, притих соловейко, а Софія все на веранді сиділа у мріях та дивилась на ту алею, що ледве рожевіла від ранньої

зорі.

XI

От швидко й сезону кінець. «Слава тобі господи! — думала Софія, йдучи по мінеральні води.— Скінчиться та дурна курація, не буду вже тута скніти!» Так, вона раділа, дуже раділа, одначе... зненацька Софія засмутилась і похилила голову, їй таки жаль звідси їхати, чогось — когось жаль. Стояла в задумі та й не завважила, як несесер упав їй з рук додолу. Вона стояла і писала парасоликом по піску, журливо підвівши брівки.

— Ох! — скрикнула вона раптом.— Перед нею стояв панич Станіслав (вона знала вже його ймення з готе-льового списку), він подавав їй несесера. Вона збентежено взяла той несесер і зітхнула.

— Я, здається, злякав вас? Вибачайте ласкаво! — мовив панич.

— О ні, нічого, я так щось... не сподівалась. Дякую.

— О пані!.. Але де ж ви йдете?

— Я... так, на проходку.— Софія не призналась би зроду, що йде за покупком для баронеси.

— Чи позволите собі товаришити? — спитав Станіслав.

— Чому ж ні, се, може, остатній раз ми з вами стріваємось...— мовила Софія, а в голосі бринів смуток.

— Як? Чого в остатній раз?

— Тож хутко сезону кінець, я виїду звідси.

— Куди? В Росію?

— Ні, перше поїду в Париж.

— Ах, я теж збираюся їхати звідси в Париж! Може, якраз ще побачимось.

Промінь блиснув у погляді Софії.

— А, коли так, то певне, навіть напевне.

— Де буде ваша домівка в Парижі?

— Та я ще сама не знаю... се буде залежати...— Софія замовкла.

— Я б вам радив зостановитись при вулиці Rivoli.

— Не знаю ще,— як вийде.

— А хутко від'їжджаєте?

— Так от, може, за тиждень.

— Я теж за тиждень збираюся виїздити. Дуже радий був би служити вам, чим можу, при подорожі, якщо позволите.

— Я дуже вам вдячна, ви так гречні.

— О пані!..— але тут несподіваний випадок не дав паничеві докінчити гречної фрази: якось несесер зачепився за кущ, вибився з рук, упав додолу, і по стежці покотились пляшки з води мінеральної та дрібні гроші. При помочі Станіслава Софія швидко

зібрала теє все у несесер, але вже добрий настрій зовсім зник після того випадку. Софія згадала, що баронеса давно її жде і, певне, досі тяжко люта. Вона завважила, що проминула заклад мінеральних вод, що вже третя година,— час, коли баронеса обідає.

— Ох, час мені додому! — швиденько мовила вона.

— Вже додому? Як мені шкода, пані...

— Вже пізно. Прощайте.

— Прощайте? — переказав Станіслав з докором.

— Ну, до побачення! — Софія подала йому руку і за-шарілась.

— До побачення — тут або там, в Парижі!

Панич міцно стиснув ручку Софії. Софія усміхнулась і не знайшла, що відповісти.

Забігши в аптеку, вона хутко прийшла додому.

— Enfin! [1] — зустріла її баронеса.

— Я забарилась, там мусила ждати; не було свіжих вод.

— Не було? Гаразд! — баронеса дивилась проникливо Софії в вічі.— Ну, та вже що з вами споритись, не хочу перед виїздом собі нерви дражпити, ранішні поїзди потребують багато сили.

Софія в диві глянула на баронесу. «Що вона каже? Який виїзд? Які ранішні поїзди?»

— Ах, правда, я вам не сказала,— я завтра їду звідси ранішнім поїздом. З сих купелів жадної користі, тільки шкода. Так от: щоб на завтра на ранішній поїзд всі речі були влагоджені і рахунки оплачені.

— На ранішній поїзд? Адже, здається, поїзд паризький відходить вночі?

— Я не їду в Париж.

Софія не стямилась,— се було надто несподівано й тяжко.

Зібравшись на силі, вона спитала:

— А куди ж поїдем?

— В моє село, в Самарську губернію. Там на степах я, може, поправлюсь, питиму кумис...

«Господи боже!.. Ні, се вже надто!..» — Софія вибігла з хати, невважаючи на баронесу.

«Яка вона підлаї Яка вона черства егоїстка! — думала Софія, шпарко ходячи в себе по хаті та вмиваючись гіркими слізьми.— І як вона могла мені кинути се так просто, раптом? Та се ж однаково, що сказати людині: «Завтра тебе втоплять,— приготуйся!..» Дивно мені, де тільки беруться в мене сили, щоб терпіти оте все!.. Ох, коли б в і н знав, яка я нещасна!»

Увійшла служниця-німка.

— Ясновельможна пані питає, чи ви вже вкладаєте речі?

Софія нагле спинилась посеред хати, обличчя в сльозах,

погляд лютий, палкий:

— Скажіть вашій пані, що я... їй...

— Was befehlen Sie, gnadige Frau? [1] — спитала здивовано німка.

— Скажіть пані,— сказала Софія спокійніше по-ні-мецьки,— що хутко буде все готове, нехай не турбується.

— Ще ясна пані казала, щоб ви купили п'ять пляшок мінеральної води на дорогу.

— Добре.

Служниця пішла. Софія тремтячими руками почала вкладати речі. Сльози туманили їй очі, серце тремтіло від гніву й досади. «Хоч би написати до мами, чи що!..

Ой, чи маю я час? І Та й навіщо? вона не зрозуміє мого лиха, моєї гіркої біди!..»

Софія заходилась від сліз. Серед плачу, ридання та клопотів провела вона цілу ніч без сну. Однак на ранок було все готове.

Ранком наші пані виїздили в Росію. Баронеса була закутана, «немов на Сибір вибралась»,— мовляла Софія, бо день був сірий, сльота страшенна. Софія закрила вид щільним вуалем, бо мала змарнілий вид і червоні, заплакані очі. Панича вона сьогодні не бачила, та навіть не сміла бажати побачити його. їй було смутно, гірко, тяжко, вона була «лихом прибита». Хто б міг бачити її обличчя в той час, то, певне, сказав би, що й вона «немов на Сибір від'їжджала».

XII

«Дорога мамо!

Здумайте тільки, як я прожила сей час: цілих два місяці в страшенній глушині, в Самарській губернії, де, окрім диких мужиків, ні душі нема...» — так писала Софія до матері, вернувшись з села в місто.

Вже смеркало, в хаті робилося щораз темніше, а Софія сиділа і ретельно писала. В місті їй було трохи вільніше, отож могла вибрати час до писання. Так,— було вільніше, але чи краще? В місті все дражнило її спогадами, на що не подивиться — такий її жаль обгорне!.. Тепер баронеса має госгі, Софія знає усіх тих гостей, і вони її добре знають... знали колись! А тепер? О, які вони всі підлі, нікчемні люди!

Софія сиділа замислена, підвівши руку з пером над листом та сумно задивившись в просторінь. Юрба прикрих думок заважала їй писати.

— Ясна пані просять вас до себе,— зненацька хтось промовив.

Софія кинулась і озирнулась: на дверях стояла служниця баронеси.

— Гості ще є? — запитала Софія.

— Тільки сама княгиня Карабазі.

На ту звістку Софія трохи скривилась, не сказала, однак, нічого і подалась до салону.

В салоні сиділа баронеса з княгинею Карабазі. Не можна було сказати, що княгиня була гарна, але що вона вміла здаватись гарною,— се признав би кожний. Убрана вона була гарно, але ексцентрично: в чорній сукні з ярко-червоним убранням. Через ту сукню обличчя княгині було біліте, ніж звичайно бувало. Очі мала блискучі і чудні: з пертого погляду вони здавались дуже великі, але потім далеко менті. Брови та вії були дуже чорні, непевно чорні. Безперечно, княгиня Карабазі була аристократкою, але при її рухах та французькій вимові баронеса якось примружувала очі. Одначе баронеса дуже привітно розмовляла з княгинею, вони вели шпарку, цікаву розмову, коли Софія увійшла в хату. Софія стиха вклонилася княгині, але та тільки подивилась на неї, примруживши очі. Софія спаленіла на хвилину, але потім прийняла гордовито-байдужий вираз і підійшла до баронеси.

— Ви мене кликали? — запитала коротко.

— Mais oui! [1] — відповіла баронеса,— Сьогодні перте представлення Сари Бернар,— княгиня мене сповістила,— я буду сього вечора в театрі, так ви збирайтесь, та скоріш, бо ви мені потрібні.

— Добре, я зараз,— мовила Софія і вийшла повагом з хати, не глянувши на княгиню; ступивши за поріг, вона раптом затремтіла, — вона почула, що княгиня питала у баронеси тихо, але досить виразно:

— Що се за особа приходила? Я ще в вас її не бачила ніколи.

Софія не чула відповіді баронеси, але почула, як залунав згодом вульгарний сміх княгині. Кров ударила Софії в голову, тремтячи, хитаючись, ледь дійшла вона до своєї хати. Увійшовши в хату, з грюком кинула дверима за собою. Стала серед хати, до болю заломила руки, потім раптово стисла собі чоло і, ридаючи вголос, промовляла:

— Як вона сміла? Як вона сміла так образити мене? Вона мене не пізнала — вона!.. Пройдисвітка! Хто її в люди вивів, нехай згадає? Чи не підлещувалась колись до мене? Чи не звивалась гадючкою? Я, дурна, жалувала, що нею всі нехтували,— так їй і треба було, пройдисвітці! Я ж її за вуха з грязі витягла, в люди вивела!..

О, тепер вона вгору пішла, де ж — моя ясновельможна волить їй другом бути! Ясній пані, либонь, нецікаво знати, яким способом забагатіла колишня «рагvепие»! [28] Та й то сказати: п'ятак пара! либонь, мають спільних секретів чимало!..— Софія погордливо крізь сльози засміялась, далі гукнула: — Та нехай

вони згинуть обидві! Я маю плакати через їх? Не діждуть!

Софія тупнула і ще гірше заридала. Коли тут зненацька кинулась їй в очі її власна постать, відбита в свічаді, що висіло проти неї на стіні. В свічаді відбивалися заплакані очі, розтріпане волосся, лютий, непритомний погляд і щоки, червоні від сліз та гніву. «Гарна ж я буду в театрі!» — подумала Софія, скоріш кинулась умиватись, причісуватись, далі кинулась, добула свої персні та браслети, що вже давно лежали під замком, видобула всі свої оздоби, які зістались їй від колишніх розкошів, вибрала з тих оздоб щонайкращі і взяла на себе. Глянула в свічадо: «Ох, яка я ще й досі червона! — раптово схопила пуделочко з пудрою.— Ну, тепер, здається, вже нічого!» Хотіла вже йти, але вернулась ще раз, дістала оздобний штучний гребінець і всадила собі у волосся. Стояла, обертаючи голову перед свічадом, аби краще бачити красу кауфюри, коли се залунав проникливий дзвінок з кімнати баронеси. Не хотячи дражнити собі нервів, Софія пішла зараз на той дзвінок до кімнати баронеси.

Баронеса стояла серед хати, а далі при ній стояла на колінах швачка та упинала їй на сукні оксамитну драперію. Софія прийшла і стала в дверях, не знаючи, що має тут робити.

— Чого ж ви так стоїте? — озвалась до неї баронеса.

— А що ж мені робити?

— Як що? Помагати мені вбиратись. Подайте корсаж, дістаньте шкатулку з бриліантами, знайдіть бінокль, улагодьте несесер та не забудьте лорнетки! та швидше! Пождіть, пождіть!

Софія спинилась: «Чого ще їй треба?»

— Sophie! до чого то стільки уборів? Цілий ювелірний магазин! Де ви їх набрали? Браслети, персні, гребені, брошки et que sais je encore Що ви собі думаєте? Ви забуваєте себе і свій стан. Otez moi vite toutes ces grelottes la! [29] Я не хочу, щоб на нашу ложу всі пальцями показували. І як можна так пудритись?!

Софія, не дослухавши тієї тиради, вибігла в свою хату, там люто почала зривати з себе всі покраси, але потім схаменулась і зоставила-таки при собі один дер-стень, брошку й гребінець.

Як Софія з баронесою прибули до театру, там було вже сила людей, як то кажуть: ніде й голкою ткнути. Тільки деякі ложі були ще тим часом не зайняті. В ба-ронесиній ложі сиділа вже княгиня Карабазі з двома паничами.

— А, вп вже тут? — мовила баронеса весело до княгині, далі почала скидати ротонду, шапочку і незчисленні хустки, хусточки, шарфи, шарфики, кидаючи те все безуважно на руки Софії. Софія склала те все в derrie-re-loge[30], потім вернулась до баронеси. Баронеса обернулась і стиха сказала: — Ви б, Sophie, пішли собі в derrie-re-loge, вам тут сидіти не приходиться, в театрі є люди, що

знали вас, et qu'en dira-t-on? [31]

Софія спалахнула і хутко вийшла в derriere-loge.

«Так, мені тепер стидно показуватись між люди!.. Що ж, вона правду каже!.. А може, вона боїться мати біля себе молоду компаньйонку?» — зненацька подумала Софія; ся думка заспокоїла її, і вона налагодилася слухати,— хоч не бачивши,— гру знаменитої артистки. Вона слухала, а в думці все зринали спогади, і сльози не раз туманили їй погляд.

В антрактах у ложу заходили паничі, хто до княгині, хто до баронеси; проходячи через derriere-loge, дехто з них кидав побіжний погляд на Софію, вона ж сиділа, гордо здійнявши голову, так, мов її зовсім не обходили ні паничі, ані їхні погляди. Коли се прийшов у ложу молоденький графчик, братанець баронеси, біленький, тоненький і, либонь, напудрений. Проходячи близько Софії, він усміхнувсь і привітненько, зальотно кивнув головою. Софію скребнув по душі той уклін. Паничика того вона бачила не раз у баронеси, він завжди вклонявся їй, а часом ще й зачіпав своєю пустою розмовою, але обходився без належної поваги, «як з компаньйонкою».

Панич покрутився коло баронеси, сказав комплімент княгині,— вона не мала часу звернути на нього увагу,— потім вернувся до Софії, став біля одвірка і задивився на неї, вона зсунула брови і спустила очі в землю. Па-ничˆусміхнувся.

-1- Здорові! — обізвавсь.— Чи мене не пізнаєте?

— Не вважаю потрібним,— одказала Софія, не дивлячись на нього.

— О, дружба,— сѳ ти!

— Між нами зроду жадної дружби не було!

— Ах, за що така неласка? Чим можу заслужити прощення?..

— Ідіть геть! — в нестямі глухо крикнула Софія, схопившись і блиснувши на нього палким поглядом.

Сього панич не сподівався, несамовитий вид Софіїн злякав його, і він миттю зник. Софія впала знов на своє місце і затулила обличчя руками.

На сцені кінчався п'ятий акт. По театру лунали істеричні крики. Княгиня Карабазі теж примусила себе до істерики, кавалери заходились біля неї, баронеса хотіла кликнути Софію, щоб подала несесер, але раптом з derriere-loge почувся страшний крик правдивої істерики. То плакала Софія, але не гра геніальної артистки, не п'ятий акт роздираючої драми викликали ті ридання, ні! Софія не чула того нічого. В риданні тому вибухнула вся образа, весь жаль, що гнітив цілий день душу Софії. Софія ридала тяжко, невгамовно... аж тут раптом замовкла, мов голос їй порвався. Вона почула над собою бляшаний голос баронеси:

— Sophie! pas de betises! [1] — Далі баронеса мовила до одного з паничів: — От доказ того, як геніально грав Сара Бернар, що, навіть не бачивши її, падають в істерику!

XIII

Другого дня Софія сиділа в себе в хаті і кінчала вчора початий лист.

— Вибачайте, пані, може, я вам перешкодила? — озвався чийсь голос несмілий.

Софія обернулась.

— А, се ви, пані Кошицька! Ходіть, ходіть. Ні, ви мені не перешкодили, я ще поспію з листом.

Особа, названа панею Кошицькою, тихенько, на пальцях підійшла до Софії. Вона була людина середнього віку, убрана убого, але дуже чистенько, волосся мала причесане простенько, гладенько, але старанно, трималась вона так, наче хотіла займати як можна менше місця в світовім просторі, тільки вже на тому малесенькому місці мати певну повагу. Вона тримала в руках якесь шиття.

— Чи ясна пані ще при гостях? — спитала вона стиха.

— Так. А вам що?

— Я, бачте, забулася, як то яспа пані казала: чи тут треба зробити шлярочку з головкою, чи лиштовоч-ку наложити?

— Та що там! Хіба не все одно,— ну, наложіть лиш-товку,— сказала Софія без уваги.

— А може ж, ясна пані хоче, щоб то руркувалося, то, може б, краще з головкою?

— То нехай буде й з головкою,—і Софія в задумі дивилась на швачку. Кошицька спустила очі і ждала дальшої поради, далі здвигнула плечима ледве примітно і подалась до дверей. Софія взялась знов до пера, потім апатичним рухом кинула його на стіл і підвела голову.

— Пані Кошицька! — недбало промовила вона.

Швачка глянула трохи здивовано, поступила, однак,

ближче до Софії і ждала, що та казатиме. Софія ще раз глянула на ту сіреньку постать і подумала: «Нащо я кличу її?.. Отак,— все-таки людина, хоч словом перемовлюся! Обридло вже так сидіти...» Софія глянула на швачку приязніше.

— Пані Кошицька, чи вам не скучпо? — спитала несподівано.

— Що, пані, кажете? — спитала швачка.

— Невже вам не скучно?

— А чого ж мені має бути скучно? Слава богу, маю роботи досить.

— Роботи досить,— сідайте, пані Кошицька,— роботи досить... а от мені-то дуже нудно,— і Софія, мов сонна,

прижмурила очі.

— Бог знає що! І чого ж таки вам нудитись, пані? Богу дякувати маєте таке місце.

— Вже мені теє місце!

— Та ви такі молоді, вродливі.

— А, пожалься, боже!

— Ну, і завжди ж — тут такий дім...

— А! то мені!

— Щодня товариство, гості.

— Ой,— і Софія погордливо махнула рукою.— Коли б ви тільки знали їх, які то люди! Боже, що то за люди!

— Ох, все то люди! — проказала швачка з якимсь надзвичайним виразом.

— Ні, ви їх не знаєте! От, наприклад, вчора в театрі... та ні, я не можу про се й говорити! Або он тая, що вчора приходила, ота пройдисвітка, княгиня Карабазі, я її добре знаю, я ж бо її і в люди витягла, а тепер,— подумайте! — вона «не пізнає мене»! Спитала в баронеси: «Хто се така?» Звісно, я тоді й виду не показала перед нею, що була вражена, але потім я довго плакала. Чи стоїть же ота змія?.. Але що ж? я не камінна, я не можу мовчки терпіти поневірки такої!

— Та бійтеся бога, пані, яка там поневірка? Може, то вам так здалось?

— Що здалось? Хіба я не чула? А тії міни, а погляди!..

— Та що ж, які там погляди! Звісно — княгиня.

Софія раптом спаленіла.

— Княгиня? Ото мені! Я така сама княгиня, як і вона! Я не забула, як вона у мене пороги оббивала. Княгиня!

— Ох, пані, то давно було, що то споминати?

— Чому ж не споминати? Хто може своє життя забути? О, я знаю,— наша ясновельможна пані хотіла б, щоб я забула про все та стала низенькою слугою її мос-ці! Але ні, таки того не буде. Зовсім я не думаю засни-діти навіки в компаньйонках!

— Ох, пані, гріх вам так казати. Я б раділа, коли б мені трапилось таке місце, як у вас. Та що казати, я дякую богові, що маю собі певний шматок хліба.

— Шматок хліба! Невже у вас завжди тільки й бажання було, аби шматок хліба мати?

— Що то, пані, згадувати, ,?сто чого хотів! — мовила швачка якось дивно, ніби смутно, ніби прикро.

— Невже ви тепер не маете жадних пориваннів? — допитувалася Софія.

— Ей, які там мої поривання!.. Воно, правду сказати, пані, не маю я часу про ті поривання думати.

«Нужденна ти натура! — подумала Софія і замовкла,— І нащо я .їй теє все провадила? Чи вона може мене зрозуміти? Отак, на безлюдді з ким попало говориш! Чисте безлюддя тут, дарма що людей тих вештається чимало!»

Обидві замовкли. Софія замислено поглядала на свій недописаний лист, швачка дивилась на неї та всміхалась ніби журливо, ніби насмішливо. Потім швачка знов обізвалась:

— Так як же, пані, зробити з тією шлярочкою?

— З якою?

— Ось подивіться! — швачка показала свою роботу.

Софія подивилась затуманеним поглядом.

— Далебі, не знаю,— проказала тихо, мов не тямлячи сама, що говорить,— не знаю... як-небудь...

Швачка подивилась на неї, покивала головою, вклонилась і вийшла з хати. Софія того не бачила, бо сиділа тяжко замислена. Розмова ся розтроюдила їй в серці незагоєну рану. Софія пригадувала вчорашній прикрий вечір. «Ох, то ж то, що не година, то образа... та чи тільки ж сей вечір?! А цілий сей рік? Як тільки можна було прожити такий страшенний рік?..» Софія раптом устала, схопилася за голову і промовила, сливе простогнала: «Ні, далі так вестися не може... не може! Годі».

XIV

Софія сиділа в будуарі баронеси. Тяжко було їй на серці, як сиділа в тому будуарі: там стояла її рожева канапка, вона будила спогади, сказав би, наймиліші, та чи ж були для Софії милі спогади тепер? На канапці розляглася баронеса, а вона, Софія, сидить скраю на стільці і має оце зараз читати тій своїй пані якусь нудоту, либонь, якийсь voyage [1]. А колись?., торік? Чи могла ж Софія тоді здумати собі, що руїна якась лежатиме на тій рожевій канапочці, та ще й вередуватиме, як пані? О, як-

[1] Подорож (франц.).—Ред.

би-то баронеса могла читати Софії в серці — вона б жахнулася. Але баронеса не знає нічого, та їй і не цікава психологія її компаньйонки. Правда, баронеса помічає, що та компаньйонка робиться дедалі якась дражненна, але дарма: стоїть тільки показати їй свою владу, і «ті примхи минуться хутко!» «

— Читайте, Sophie! — наказала голосно баронеса.

Софія чула, що не зможе читати, бо нерви їй аж

тремтіли.

— Вибачайте, я сьогодні не можу читати, трохи охрипла.

— Не помічаю того. Lisez done! [32]

Софія схопила книжку, розгорнула її раптово, не читаючи, дивилась на букви, що мішались їй в очах, мов у тумані.

— Sophie! Mais lisez done! [33]

— Я не пам’ятаю, де ми вчора спинились.

— Chapitre quatrieme [34].

Софія заломила пальці під книжкою, аж вони хруснули, далі почала непевним голосом: «C’etait un matin superbe. La brise matinale ridait legerement la surface de la mer, qui reluisait en or fondu sous les rayons ardents du soleil tropical...» [35]

— Вельможна пані! Лист від княгині Карабазі. Просять відповіді,— служниця перебила тими словами прикре читання і подала баронесі записку. Баронеса почала читати, її розсерджене обличчя стало випогоджуватись, либонь, щось приємне читала. Далі вона підвела голову і сказала до служниці:

— Кажи, хай подають карету.

Служниця хутко вийшла. Баронеса встала з канапки і мовила до Софії:

— Ходіть поможете мені вбиратись. Ви зо мною не їдете... Дайте шаль... Так, добре...

Баронеса хутко зібралась і поїхала.

Софія знов вернулась у будуар. Стала на порозі і, суворо зсунувши брови, роздивлялась по хаті: будуар був ясний, розкішний, вигідний. «От, проклятаї розкошує!»— подумала Софія, потім підійшла до стола, що стояв біля канапки. На столі було чимало порцелянових ляльок, штучних вазочок, кошичків та різних тих petits riens, що в них так дуже кохалася баронеса і — колись — Софія! Скраю стояла величенька бронзова група: Венера та Адоніс. Софії погляд запалав: «Се моя група! вона купила сю річ на тому руйновищі, а тепер поставила мені перед очима, аби я дивилась та гинула з жалю! О, як се підло!» Софія, хитаючись, приступила до канапки і впала на неї в знесиллі. Лежачи, вона все думала, думала, а погляд її, палкий, непритомний, блукав. «Боже! яка ся баронеса нікчемна, безжалісна людина... А я ж вдалась до неї, як до щирого друга мого чоловіка, у мене ж нікого не було, окрім неї,— о лихо моє! — нікого... Я думала, вона обійдеться зо мною, як друг, не потопить, не загубить мене, а вона!.. О, коли б я була знала, та краще б я!., але що ж би я зробила? куди ж я мала кинутись? Вона знала се добре і скористала з того: обернула мене в свою покоївку, ні, ще гірше, в свою невільницю! Коли б вона хотіла, то могла б поставити мене інакше в своєму домі, а якби вона обходилась прихильніше, то й другі б інакше мене поважали, і тоді... тоді хто знає, як би могло бути! Але вона не зробила сього, ні, вона щохвилини знущається надо мною, вона у всьому стає мені на перешкоді, вона губить мене, дихати не дає. Отам на водах... той Станіслав... хтозна, що б з того вийшло: концерт, проводи, остатня розмова наша... так, хто

знає... Так вона усе знищила: моє щастя, мої надії, мою долю! Вона багата, розкошує, а я? Вона мучить, пече мене своїми розкошами! Чи я ж на те росла, чи того сподівалася? — бути підданою сієї гадини! О, се не людина, се мій злий дух!.. Боже! що мені робити? Що почати? Куди кинутись? я пішла до сього нелюда задля шматка хліба, але ж сей хліб мені в горлі став! Шматок хліба, кинутий, як собаці, з погордою! А скільки за нього приймаю знущання! Ні, краще пропасти, ніж такий хліб їсти!.. Чого ж мені ще ждати? Я досить ждала. Як я могла думати, що виб'юся в люди, сидячи у сієї відьми? Та вона не то що не помагає знайти кращу долю, вона мене ще в ярмо запрягає, на посміх людський виставляє! І приймати сю наругу, їсти сей хліб ганебний? Ні, годі! я не можу обернутися в покірну машину, як ота швачка, і затлумити в собі всі поривання, або як ота стара компаньйонка, що там на водах... Та, боже мій, краще не жити, ніж доживати вік такою безсловесною рабинею, таким нещасним попихачем, безнадійним послугачем, як ота безталанниця! А однак мені зостається або се, або... або що? погибель? Та що ж — краще загинути, ніж так жити! краще загинути, краще загинути!» — промовляла Софія в якомусь палу. Вона кидалась несамовито на канапці, погляд її палав, брови були зсунуті, ридання кипіло в грудях, але вона плакати не могла. Гіркий, гострий жаль проймав їй серце.

Зненацька з'явилась на порозі баронеса. Угледівши Софію на канапці, стала наче вкопана і руками сплеснула.

— Dieu! que vois je! [1] Sophie! Що се таке? Оце то так! тільки сього бракувало! Тільки я за поріг, а моя пані вже на моїй канапці, та ще й з ногами! З комфортом, нема що казати!

При першому вигуку Софія схопилась. Вона слухала ту гризню мовчки, тільки губи їй тремтіли. Стояла мовчазна, похмура і блідла щораз то все гірше. Часами судорожно кидалась від якого надто дорозливого слова. В знесиллі прихилилась до стіни біля стола. Голова їй морочилась, вона світу перед очима не бачила. Безтямно взяла зі стола групу Адоніса й Венери і нервно крутила її в руках.

— Що ви собі справді думаєте? — вигукувала баро

неса, розлютившись.— Остатнього часу ви стали собі дозволяти страшенні імпертиненції: огризаєтесь що не

слово, забуваєте свої обов'язки, сидите цілий день у себе в хаті — не додзвонишся вас! Ви мені сорому завдаєте! Вчора, перед княгинею, як вп до мене озвались: «Ви мене кликали?» Що за слова? Est ce qu'on ne peut dire plus poliment?[2] Ви гадаєте, що вп мені рівня? Де ж, наприклад,— компаньйонка падає в істерику, а пані мусить біля неї заходитись! Чистий сміх! Ні, годі, я б хотіла,

щоб ви залишили свої панські, княжі примхи раз назавжди. Чуєте? Що ж ви мовчите? стоїте як стовп? Ви глуха чи німа? Кажіть! Відповідайте! parlez done...[3] Та дайте спокій моїй статуетці!

[1] Боже! що я бачу! (франц.).— Ред.

[2] Хіба не можна сказати ввічливіше? (франц.).— Ред.

[8] Кажіть же... (франц.).— Ред.

Статуетка ще більш заходила Софії в тремтячих руках. Баронеса ще гірш розлютилась.

— Чуете! поставте! — гукнула вона хриплим, спотвореним голосом.— Чує'ге, що я кажу? Поставте статуетку! Що за міщанська звичайка вічно крутить щось в руках?

— Чого ви до мене причепились? Відчепіться! — мовила Софія уривчасто, глухо.

— Ах ти ж хамка нікчемна! — вереснула баронеса.— Ти смієш мені так говорити?! — і, стиснувши кулаки, вона підступила до Софії, кричачи: — Я тобі кажу, покинь, покинь мою річ!

При сих словах Софія раптом кинулась і в нестямі, розмахнувшись, кинула бронзову групу просто в голову баронесі.

Голосно, гостро скрикнула баронеса і впала додолу мертва, вся в крові.

На той несвітський крик миттю прибігли слуги баронеси. Вбігши, вони на хвилину спинилися, з острахом схилившись над баронесою, потім всі кинулись на Софію, що стояла нерухомо, не змінивши постави.

— Що сталось? Що ви тут зробили? — крикнув лакей.— Беріть її! вона забила пані!

Софія скрикнула і з жахом закрила лице руками. Чиїсь дужі рукі вхопили її. В ту хвилину в думці їй блиснуло: «От тепер я вже зовсім пропала! зовсім!»

ПІЗНО

Дзигар ударив раз і замовк... Сумно одбився сей гук в серці жінки, що сиділа за столом над розкритою книжкою. Вона вже давно сидить над книжкою, але не читає, погляд її дивиться в просторінь, на змарнілому обличчі смуток і покірне ждання, чорне убрання і гладко причесане волосся, чорне, з чималою сивизною, надають жінці чернечий вигляд. Коли б хто порівняв її тепер з тим великим портретом, що висить тут же в салоні на стіні, то навряд чи догадався б, що ота пишна красуня в бальовій сукні, з погордливим усміхом на коралових устах, з буйними кучерями над мармуровим чолом і ся пов'яла, зжурена жінка — одна й та сама особа. Сама жінка давно вже привикла дивитись на той портрет об'єктивно, мов на картину або портрет

незнайомої особи. Тільки все ж не могла вона привикнути до того тону, з яким її чоловік говорить перед гостями: «Як би ви думали,. чий се портрет?» — і, натішившись ваганням гостей, вимовляв: «Се моя жінка! ха-ха!» Сей короткий сміх просто вражав украй серце його жінкп.

І згадує вона, як, бувало, її перший чоловік говорив ті самі слова: «Здумайте собі, се моя жінка!», але то говорилось так, що кожний бачив, як безмірно вище стояв оригінал від портрета в думці того, хто вимовляв ті слова. Бідний той перший чоловік, як він її любив,— ні, він ледве смів любити її, він молився на неї. Вона тепер часто спогадує той погляд, з яким він стежив за нею, коли вона, бувало, летить в танці, сіяючи очима і діамантами. Тількц тепер вона розуміє тую старанно ховану тугу, що часом все ж таки пробивалась в тих глибоких очах. Бідний чоловік! C'est une bonne pate! [1] — от найбільша хвала, якої він вдостоювався від своєї блискучої дружини. Вона позволяла йому любити себе і вважала се за велику ласку. Коли він умер, вона була ще гарна,— une femme de trente ans [1],— настільки гарна, що могла зчарувати молодого доцента, свого теперішнього чоловіка,

О, сей уже не був bonne pate! Врешті, жінка йому не давала ніякого прізвища, вона не розуміла його натури. спочатку він любив її — вона була ще гарна — і тоді немов хотів добрати усіх способів, щоб вона не була гарною, йому хотілось, щоб вона укупі з ним сиділа над політичною економією, робила переклади для нього, вона ніколи не могла зрозуміти, навіщо йому се, коли найшлось би багато далеко кращих перекладачів, аби тільки він захотів. Балів і танців він не любив, але він не заважав їй ходити на них, тільки, бувало, з великим юмором розказував, як його жінка «блистает»! Ох, той юмор,— сей чоловік ради юмору і рідної матері не пожалував би. Сей чоловік не стежив за нею сумними очима, поки вона танцювала до білого світу, ні, він просто сидів дома за книжкою або у товариша за розмовою і стрівав її словами: «А! ти вже вернулась? Хіба вже пізно?» — «Моя жінка вільна розпоряджувати своїм часом, як хоче»,— говорив він, бувало, і широко прикладав се правило до самого себе. Жінка щораз раніше верталася з балів, а потім зовсім перестала їздити на них. Потроху вона перейняла чорне убрання і гладке чесання волосся від чоловікової сестри, молодої панночки, про яку, бувало, чоловік каже, що вона ідеал жінки, але

ся зміна помогла тільки тому, що пан перестав пізнава

ти свою жінку в тому великому портреті, що висів на стіні. Чоловік її мав чималий вплив межи молоддю. Не раз, було, каже, вертаючись пізно додому: «Пізненько! ну, нічого, треба ж просвіщати молоде покоління, дарма що аж горло болить, стільки

я його дер сьогодні,—

чей же красномовність не марне пропадає!»

Пані професорка (чоловік її вже став справжнім

професором) надумала урядити в себе журфікси для молоді... Але то вийшли справжні «журфікси» і довго служили темою для дотепів пана професора: «Се було в ті часи, коли моя пані була Аспазією». Се значило, коли були журфікси. Нема що й казати, що се тривало недовго. Одного разу жінка попросила чоловіка сказати, які книжки треба читати для того, щоб набути відомостей по політ[ичній] економії,— він засміявся і одпо-вів: «Перше всього треба які-небудь книжки читати, окрім романів Gyp'a *... а врешті, прочитай «Капітал» Маркса по-німецьки, коли хочеш...» Такі і подібні фрази перекидались в думці бідної жінки в той час, як сиділа вона над розкритою книжкою, при тому як живе ставало перед нею обличчя її чоловіка з тонким усміхом на устах і з безжалісним юмором в іскристих карих очах... Дзигар пробив уже й два, і три, а чоловік не вертався. Врешті, коли стрілка от-от мала торкнутись до чотирьох, задзвенів дзвінок, і жінка хутко побігла одчиняти двері, не ждучи слуги.

— Боже, як пізно,— сказала вона чоловікові з ніжним докором,— ну, як-таки можна так нищити своє здоров'я...— і довго вона говорила йому на сю тему. Чоловік дослухав, потім позіхнув і сказав:

— Все оце дуже чуло сказано, але не до речі, а от саме перше слово було до діла,— справді, вже пізно — ergo \ я йду спати, добраніч! — і, гречно вклонившись, пан професор подався у свій кабінет.

ОДИНАК

(Оповідання)

I

Смутно сьогодні в Івановій хаті, чути знадвору, як стара Іваниха часом заголосить, аж страшно слухати. Ба! не дивниця,— тож її одинак завтра на призви стає, а сьогодні оце до міста виряджається. То ж то веселі збори!

— Сядь, мій синойку! сядь, моя дитинойко! та хоць я надивлюся на тебе востаннє в батьковій хаті! Ой, моя годинойко темная!..— та й залилася знову слізьми.

— Мамо! та годі-те вже. І чого там? Ще нема ніде нічого, а ви вже...— говорить син, що сидить при столі смутний та насуплений.— І чого ж ви журитесь? Може ж, мене й не приймуть, я ж у вас одинак.

— Доле ж моя нещаслива! Одинак! А Петро? А Гри-цько?

— То що? то не рідні...

— Ей, не рідні! Хоць і не рідні, то все одна сім'я. Ходила ж я

оце до пана, питала, чи то тебе можуть взяти, що ти одинак, то казав, що коли є в чоловіка сини, а всі сидимо вкупі, в одній хаті, то то вже одна сім'я. Я кажу: «Та мій же у мене оден, то ж чужі!» А пан каже: «То що, коли є у чоловіка... то... то... можуть прий-няти!» Ой ли-шейко ж моє тєжкеє!..

— Мамо! та бійтеся бога!

— Синойку мій, Корнієчку мій дорогий! та вже ж мені тебе не бачити. Ой, нащо ж я за той заміж пішла. Ліпше ж би мені бути вік удовою, як тепер без мого си-нойка, без мого сокілойка...

— Мамо! онде батько йде.

Іваниха втерла очі рукавом, важко зітхнула і почала поратись коло снідання, та все мов нежива.

У хату вступив Іван з хлопцями. Глянув суворо на жінку, потім на Корнія, далі сів і собі при столі.

_ Ну що, стара? час би вже й поснідати, а тама і з
богом в дорогу.

— Зараз. Та чого спішитися? ще час.

— Вже хлопці збираються.

Іваниха нічого не відповіла, бо тяжко було їй слово промовити. При чоловікові ж не могла вона уголос плакати,— не любить він того. Вже він їй і так раз пригадав, чому то вона не плакала, як його Петра на призви ставили. Вона поралась коло печі, а очі все звертались на сина коханого, що сидів там суворий, смутний та немов непривітний.

«Геть батькова вдача! — думала Іваниха.— Як той, було, небіжчик, усе такий неговіркий та сумний, так і Корній. А таки він мене ліпше пожелуе, як оті два. Відомо, що то, як нерідні діти, хоч ти їм що хоч, а таки вони серця до мене не мають!..» Очі їй зайшли сльозою, а руки затремтіли, що аж ледве крупнику з рук не впустила, несучи до стола; хутенько постановила крупник, а сама стала при стіні напроти сина та все дивилась та головою хитала, а сльози котились їй по виду, як горох.

— Сідайте, мамо,— обізвався Корній стиха.

— Нема чєсу, синойку, та вже хіба сяду,— вона сіла, взяла ложку крупнику, піднесла до губи, але раптом кинула ложку на стіл, припала синові на плече і заридала. Син сидів, спустивши очі в землю та стиснувши губи. Петро та Грицько їли помалу та скоса поглядали на мачуху.

— Ей, то вже стара! — обізвався Іван.— І чого так заводити? Чи то тобі з того поможеться, чи що? От, як мають взєти, то...

— То ти й радий! — гукнула Іваниха, раптом схопившись на ноги; заплакані очі палали нестриманим гнівом.— Ти радий здихатись моєї дитини! Він тобі сіль в очах! Мають взєти, кажеш? А не діждеш ти з твоїми дітьми! А дасть же господь

милосердний!..

— Мовчи, стара! — тихо, з притиском промовив Іван.

— Годі-те, мамо,— ще тихше промовив Корній, подивився пильно вітчимові в очі, а той їх додолу спустив.

У хаті стало тихо.

— Помагайбі!

Всі глянули на двері. То прийшов старшина по Корнія.

— Хліб-сіль! — мовив, глянувши, що снідають.

— Просимо,— озвалась крізь сльози Іваниха.

— Сідайте та посидьте,— додав Іван.

— Нема чєсу сідати, добрі люди. Оце я прийшов, чи не чєс вже...

Іваниха в тривозі мимохіть приступила ближче до сина і глянула на старшину зляканими очима.

— Бо то, бачте, воно вже теє, нерано,— провадив старшина, немов чимсь заклопотаний,— поки те, то треба б збиратись, щоб до ночі в місті стати, а то... Збирай-ся-но, хлопче!..—■ з тими словами вийшов з хати.

Корній встав і, не дивлячись на матір, хотів вийти з-за стола.

— Ой, синойку ж мій! — раптом крикнула мати розпачливо і обняла його міцно руками.

— Мамо! Господь з вами! чого ви вбиваєтесь? ще то я тільки на призви стаю, ще то мене не прийняли, може, й не приймуть,— втихомирював Корній матір,— от ліпше лагодьте мені хліба на дорогу та вирядьте...

Іваниха все плакала, припавши синові на плече, дедалі, однак, тихі синові речі немов її трохи вгамували, вона відступила від нього і почала збирати йому дещо в клунок на дорогу, поралась помалу, немов без тямку, та раз у раз втирала рукавом очі, вже й так червоні та напухлі від сліз. Скінчила порання, стала, заложивши руки, і дивилась на той клунок затуманеним поглядом.

— Ну, що, стара? готове все? — обізвався Іван.

Корній взявся за шапку. Іваниха кинулась і вхопила клунок обома руками.

— Я піду за Корнієм! — несподівано сказала зважливо.

— А то куда? — спитав старий.

— До міста. Хоч проведу його, мого сокілойка.

— Як же! без тебе не обійдеться! А тільки не думай собі, щоб я тобі дав коні морити.

— А не тра мені, не тра твоїх коней! щоб тебе ними на цвинтар завезли! щоб тобі їх вовк з'їв до вечора! Таки ж я проведу свого голубойка і без твоїх коней паршивих, таки проведу, хоч ти мене бий, хоч заріж!

— Мовчи, коли хоч! От роздерла губу од уха до уха! Який тебе чорт різатиме, бідо напрасна? Та лізь собі не то до міста, а хоч у пекло до чорта! — гукнув Іван дужим голосом.

Іваниха злякалася за саму себе: що се їй сталось? Таж се вона уперше насмілилась так озватись до чоловіка гостро та з прокльонами. Але-бо сьогодні він доїв їй до живого. Врешті сьогодні вона ні на що не вважала... Вона хутенько накинула серм'ягу, зав'язала хустку і вийшла з хати, за нею пішов син. У дверях він спинився, обернувся до вітчима і промовив:

— Прощайте, тату!

— Та чого там прощатися? таж іще прийдеш,— суворо відказав вітчим.

Корній глянув на Грицька та Петра, вони сиділи все там за столом, розмовляли між собою і не дивились на нього; він же, либонь, хотів їм щось сказати, але махнув рукою і вийшов слідом за матір'ю.

Вийшли за ворота і спіткалися на вулиці з громадкою хлопців, що простували теж до волості, за хлопцями йшов гурток жіночий,— то матері, що відпроваджували своїх синів, Іваниха пристала до них, а Корній пішов з хлопцями. Подались вулицею до волості. З вікон у хатах частенько визирали дівочі обличчя, деякі ніби заплакані. З одної хати шпарко вибігла дівчина з черепком в руці, либонь до сусідки жару набрати, та стала на воротях, задивилася. Корній оглянувся на неї, вона прикрила очі рукою — либонь, від сонця. Хлопці почали вступати до волості, остатнім увійшов Корній; на порозі ще раз оглянувся. Дівчина махнула рукавом, потім, низько похиливши голову, тихо повернула до хати, без жару.

II

Перед чималою брудною кам'яницею, на тісному та бридкому дворі, що видавався паче смітисько, стояв великий гурт людей,— чоловіки й жінки, молоді й старі, найбільше жіики. То все були люди, що прийшли проводжати своїх хлопців «у присутствіє». А там же, у тому присутствію, вже йде та непевна справа — розбирання жеребків. Хлопці вже там. Провідники, хто тільки міг, доступилися в сіни, щоб поглянути через скляні двері на те розбирання, але там не давали стояти, проганяли, щоб не було натовпу. Отже, всі стояли на дворі та тільки поглядали сумними очима на вікна в другому поверху кам'яниці, там же, власне, й було «присутствіє». Деякі з жінок вже заздалегідь сльози втирали, другі ще бадьорились та інших потішали: «Ей, кумо! та чого-бо ви? ще наплачетесь, ще буде час!..»

Перед ганком стоїть стара жінка і тихим голосом умовляє панську служницю. Тая слухає замислена і, здається, готова на

згоду.

— Та вже заведіть, заведіть мене, Ганнусю! — просить жінка. —- Я собі там стану де в куточку за малими панночками. Пані не гніватимуться, вони добрі, таже ваші панни мене знають...

— Та пані з панночками то нема чого боятись, а от пан, він не любить, щоб ходили до покоїв.

— Ей, та пан, чи він бачитиме? Він собі сидить з панами за паперами. Я собі стану в куточку...

Що вже з вами робити, Іванихо! ідіть, але глядіть, як пан буде гніватись...

Та ні, ні, не бійтеся! Спасибі вам, Ганнусейко, спасибі. Та ще прошу, голубочко, проведіть мене до покоїв, бо якось я сама не смію вступити.

Остатні слова Іваниха промовила вже на сходах, ідучи за служницею. Ідучи, раз у раз зустрівалися з хлопцями, що верталися веселі або смутні, дивлячись по тому, хто який жереб узяв. Деякі ще йшли шпарко, обганяючи Іва-ниху.

Ось Іваниха в покоях. В першому покої стояла пані і краяла щось розстелене на столі. Іваниха тихенько на пальцях підійшла до пані, нахилилась і поцілувала руку, що тримала ножиці. Пані здригнулась і випустила ножиці.

— Ох, як ви мене злякали, Іванихо! І нащо то ви завжди мені руки цілуєте, адже знаєте, що я не люблю того,— мовила пані трохи гнівно і разом з тим збентежено.

Та як же ж, пані, не можна ж...— вимовлялась Іваниха.— Вже простіте, пані, мене, що я так влізла до покою, але я таки буду просити, чи би не позволили мені постояти трошки в пайовому покою, подивитися. То ж мій хлопець сьогодні жереб тєгне.

— Та чом же, можна, можна, підіть, там і панночки стоять. Ганнусю, проведи.

— Спасибі вам, пані,— Іваниха знов хотіла поцілувати в руку, але пані сховала руку і з докором глянула на Іваниху. Іваниха подалась до порога, але спинилась і знов завернулась до пані. Несміло глянула на неї питаючим поглядом. Пані підвела [очі] і покинула краяти.

— А що, Іванихо? Ви хочете що спитати?

Іваниха раптом підійшла до пані, склонилась їй низенько, ухопила її руку, поцілувала і швидко заговорила, перериваючи мову слізьми:

— Пані моя, голубочко мояі Порятуйте мене, бідну, порятуйте хоч ви! Ви ж таки добре серце мавте. Ви-те ж сами маєте діти, сами знаєте, як матері за ними серце болить. А я ж... а у мене ж він оден як палець, та я ж без нього всиротію!.. Ой боже ж мій милостивий...

— Іванихо! бог з вами! Чого ви плачете? Ще ж він не ставився... Я вже казала панові, що ж, як тільки можна буде, то не візьмуть, але ж ні я, ні пан не можемо тут нічого порадити, пан же там не найстарший, для нього закону не змінять.

— Ой, таки б, може, їх там ліпше послухали, якби вони яке слово сказали. Панійко, моя рибойко!..

Іваниха втерла сльози і дивилась на пані, немов чого ждучи. Далі вона почала щось виймати з-за пазухи, вийняла горіхи, зав'язані в хустину, і скілька яєць.

— Може, ласка ваша, не погордуєте...

Пані зчервонілась.

— Що се ви? бог з вами! навіщо? Ні, ні, я не хочу! з якої речі? Заберіть собі назад.

Іваниха собі збентежилась і не знала, що робити.

— Та нехай, пані, діточки ззідєть. Спожийте на здоров'ячко. Або ж то що?

С решті пані мусила прийняти горіхи, але яйця Іваниха таки повинна була забрати. Прикру розмову перебила служниця, вона сказала, що як так будуть гаятись, то там ще й жереби всі розберуть.

Іваниха тихесенько увійшла до кімнати, де стояли молоді панночки і діти при дверях, що виходили у при-сутствіе. Звідти добре було видно усю оруду, теє розбирання жеребів. Видко було великий стіл, накритий червоним сукном, страшенно сплямленим чорнилом, видко було і панів, що сиділи у великій нудоті і старались мати поважний вираз обличчя. Онде «зерцало» серед стола, а онде скраю і «колесо» теє з жеребами. Маленький сухий панок трохи гугнявим голосом викликає хлопців. Хлопці йдуть поєдинці, розваженим кроком, усі мають байдужий вид, так неначе вони беруть той папір, щоб собі ним люльку запалити, наче і не знають, що тим папером доля рішається.

Панок викликає:

— Іван Бондарчук!

Виходить молодий огрядний хлопець. Пан військовий, що сидить, теж «присутствує», оглядає того хлопця таким поглядом, немов хоче сказати: «А лепський би москалик вийшов з нього!»

Читають нумер: — 5!

Хлопець, мов не про нього річ, взяв жереба, обернувся і повагом пішов у дальший куток до товаришів.

— Що ж то, приймуть його? — питає стиха Іваниха служниці.

— Та вже ж. Тож чуєте — п'ятий нумер,— він, значить, п'ятим піде. В кого малий нумер, того приймають, а в кого великий, то ще, може, й ні.

— Господи, яке в тих хлопців серце! — шепотить молода панночка.— Хоч би тобі на лиці змінився! А то мов і не його приймають. Чисто як камінь!

— Ой горейко мені! — зітхає Іваниха.

— Семен Веселий! — іде тим часом викликання.

— Нумер 385!

Хлопець так само повагом відходить без жадного признаку радощі.

— Петро Війтик!

Війтика нема, він слабий і не прийшов на призви. За нього має брати: старшина. Старшина, високий гладкий чоловік, виходить з гурту* тихо, навспинячки, щоб не грюкати великими чобітьми, він похитується, спинаючись на пальці Панночки хихотять, дивлячись на ту смішну фігуру: «Оце, наче ведмідь!..» Обережно, немов бере якусь надзвичайно тендітну річ, виймає старшина жереба і так само обережно передає панові, що викликає.

— 390!

— Не піде,— рішають панни.

— От кому щастя без потреби,— мовить Іваниха,— Війтик таки з нашого села, я знаю його, там такий,— господи! Який з нього рекрут? рука йому зроду всохла,— каліка, та й годі. От, як кому бог дав І

Ідуть, ідуть хлопці, самий цвіт, молоді парубки. їдуть, мов стадо, неначе не знають, куди, на що. Одно по одному молоді обличчя з'являються і зникають, томлячи погляд, вражаючи серце. Важке повітря, насичене димом панського тютюну, немов колишеться над їхніми головами. Свічки на столі ледве-ледве світять серед того сивого туману, освічують червоні від задухи лиця, сірі серм'яги, шапки сиві смушеві або рогаті поліські та золоті рами на царському портреті. Важко дихати, млосно. В хаті чутно тільки викликування та шелест паперу.

Іваниха шукає поглядом обличчя свого сина, та нічого не впдко за сивою млою.

— Корній Удовин!

Гостро одбилось те ймення в материнім серці.

Корній виходить так само твердо, повагом, як і всі, так само байдуже виймає жереб. Він і не глянув на двері, де стояла мати. Він собі дивиться в землю і жде вироку.

— 3!

— Ой, мені темно!..— розтявся крик зненацька. Нема гуку, до якого можна дорівняти сей поклик з розпачі, але хто його чув, то, певне, не забуде.

Корній стенувся, кинув поглядом на двері, але матері вже не було. Тихо, не хапаючись, виходить Корній геть з присутствія. Тільки в сінях прискорив ходу, невважаю-чи на зачепки товаришів, на питання та жалі. Хутко збіг зі сходів на подвір'я. Мати вже чекала на нього там. Без слів ухопила вона його в обійми, тісно притулила до себе, немов хтіла сховати, оберегти від якоїсь лихої потужної сили. Корній мовчав, не мав чого казати.

— Ні, Корнію! ходім, ходім, я зажду пана, як буде виходити, я впаду йому до ніг, проситиму, молитиму, може, вблагаю, може, тебе визволять.

— Не треба, мамо! Пан нічого не порадить. Я не хочу.

— Ну, то ходім просім кого написати прошеннє, подаси завтра їм, може...

— Не хочу, мамо. Та вже й пізно тепер з прошення-ми,—- завтра прийом.

—- Завтра! ох, завтра! Ходім, синочку, ходім до пана! — одно провадила Іваниха, заливаючись слізьми. Син взяв її за руку і попровадив з двора на вулицю. Вона йшла, не тямлячи куди, не змагаючись.

Надворі йшов дрібний осінній дощ. Темрява. Небо заволочене. На розі вулиці одинокий ліхтар одбивався в калюжі сумною жовтою плямою. Вітер бив дощем у лице. Вогко, мокро, смутно. Люди плакали, і небо плакало.

Що того люду на дворі перед присутствіем! А що крику, заводу, сліз! Ціла громада жінок на дворі, та ще й на вулиці чимало. Одні ждуть з тривогою своїх синів од прийому, а другі вже плачуть-ридають, немов у труну кладуть тих синів. А надто жидівки, аж мліють, нещасні, до землі припадаючи. Іваниха вже зрання плакати почала, плаче і тепер, дожидаючи сина. Кажуть їй сусідки щось, либонь, на потіху, та вона вже й не слухає. Нема вже в неї надії. Сьогодні раненько пішла-таки вона до пана, дарма, що син не пускав. Але ж правда,— пан нічого не може порадить, та ще й насварився на неї і на служницю, нащо впустила; таке-то серце у нього! Та що казати? чи то мало тих людей з просьбами перекинеться за день... От ще остатня надія,— може, буде негідний на службу. Та на лихо собі Корній вдався

парубком гарним,— високий, дужий, у плечах широкий,— жадної догани. Пожалься, боже, парубоцької вроди!..

— Ой, ліпше б я його калікою породила! — голосить Іваниха.

— Не гнівіть, кумо, бога,— почала було говорити сусідка та потім махнула рукою,— досить їй було й свого.

Виходять хлопці з прийому,— дедалі плачу більше. Дехто з хлопців і собі плаче в обіймах материних, але більш таких, що байдужі, або навіть веселі, або, може, вдають з себе таких. Безрідні новобранці, зібравшись гуртом, потягли до шинку з голосною піснею. Жонаті додому збираються. Сини отецькі — хто куди.

Все більшає гомін та заметня, голосніше лунають ридання жіночі.

Іваниха вже плакати втомилася. Стоїть, дивиться пильно на ті двері, звідки хлопці виходять. Ось один виходить — прийнятий, другий, жидок,— прийнятий, і ще,

і знов. Корнія все нема. Аж ось він виходить. Блідий, брови зсунуті, очі дивляться гостро, безнадійно. Глянула мати, подивилася, руками сплеснула та й упала додолу як нежива, як підкошена, без слова, без гуку. Здійняв син її з долу, положив її голову собі на плече, дивиться на те бліде старе обличчя, скам'яніле від жалю. Так вони обоє нерухомі, що сказав би, постаті камінні, постаті жалю німого.

— Корнію, бійтеся бога, та заведіть матір до нас, що ви думаєте з нею? — загомоніла зненацька якась маленька чорнява жіночка, убрана по-міщанськи. Вона побачила з свого вікна, як зомліла Іваниха, і ото прибігла дати рятунок. Вона була жінкою сторожа, мешкала на тому-таки дворі і тепер, не маючи що робити, сиділа по цілих днях край віконця та дивилася, що робилось на дворі. Іваниху знала вона давно, та й шкода їй стало старої, що так убивається.

— Се ви, бвдокіє? здорові! — озвався Корній.— То поможіть, спасибі вам, я заведу їх до вас.

Іваниха тим часом вернулась до чуття, глянула на сина спершу немов непритомно, потім одразу все пригадала.

— От тепер же я пропала! Сину мій, сину єдиний!.. Ой, нема ж мене живеї! Ой, нема ж меї дитинойки!

Корній з Євдокією взяли її, ридаючу, попід руки і завели до хати, де мешкала Євдокія. Там Іваниха сіла на стілець, припала головою до стола і заголосила так, що аж сторож вибіг з канцелярії, почувши той голос.

— А господи мій! а що ж то тут такоє? Се ви, Іва-нихо!..— сторож став, задумався і хитав журливо головою. В канцелярії рипнули дверима. Сторож кинувся.

— Цитьте-но, цитьте, Іванихо! Вже-бо нічого не по-можеться. А то тут, знаєте... пани... ще хто нахопиться, буде й мені, й вам. Годі-те, годі. А боже мій!

Іваниха потроху втихла неначе. Але тільки підвелася, глянула на сина і знов заголосила.

— Корнію,— озвалася Євдокія,— ви б, може, вийшли собі на який час з хати, не завдавали жалю матері, та й самі розвеселились би з чужими людьми.

— Еге ж! розвеселюся, певне! — мовив Корній, однак вийшов з хати.

Вийшов Корній з двору за ворота, став, прихилився до стовпа, дивиться абикуди, нічого не бачить, нічого не чує, ні на що не зважає. Думає сумні свої думи, що вже забраний він та завданий, що вже його воля парубоцька поламана. Думав він, як то мати тепера сама з немилими пасинками зостанеться, хто її, бідпу, тепер порятує від напасного вітчима. Та ще він гадає про тую дівчину, що мав її взяти, та вже тепер те весілля в туман повилося, а за шість років хтозна-що трапитись може... Опанували його думки, як морок осінній, і просвітку нема... Ідуть люди дорогою та зглядаються: «Ого, безмаль новобранчик вхопив уже з горя чарчину, аж до стовпа прихилився!» Корній не чує людської обмови, та й дарма йому, хоч би й почув.

Коли се хтось сіпнув його за рукав. Корній кинувся, опам'ятався. Біля нього стояв Семен Климчук, товариш його, теж новобранець.

— Корнію, брате! ходім, голубе, хоч вип'ємо з горя!

— Ходім, все одно,— одповів Корній байдуже.

Подалися до шинку. Та то й недалеко було, тут-таки

зараз напроти присутствія жидок шинка виставив. О, сьогодні має добрий зарібок! Хто п'є з горя, хто на радощах, а все шинкареві п'ятак брязне. Тепер в шинку людей повнісінько, ті входять, ті виходять, а деякі позасідали вже надовго, либонь, на цілу ніч. Визволені ставлять горілку родичам та новобранцям. Новобранці гуртом посідали, скинулись по п'ятаку, п'ють собі громадкою та пісень рекрутських співають. Там співи, там плач, там сварка, а в іншому кутку вже й до бійки береться.

— Гей ти, сало! — гукає якийсь новобранець на парубка в сірій вишитій свиті.— Стався-но на горілку, давай могорич, чортів сину, що то — ми дарма за вас одслу-жувати маємо?

— Який чорт за мене одслужує? — гукає собі хлопець в сірій свиті.

— А ми! хто ж? Думаєш, ніхто не знає, яка сумка в твого батька? Ніхто не знає, як твоя мати панські пороги оббивала? Го-го! багацького сина і чорт не бере. Та давай же, холеро, горілки!..

Між парубком і новобранцями почалася звада.

— Гей, люди, хто до мене? Гуляю! — репетує визволений з іншого кінця.— Хто в коршмі, хто поза корш-мою,— до мене, за все плачу! Пийте, хоч лусніть, слова не скажу!

— Про-о-о-пала моя голова! — заводить прийнятий серед гурту новобранців.

Увійшли Семен з Корнієм. В гурті між новобранцями

і між визволеними було багато товаришів їхніх. Всі загукали, закликаючи їх, кожні до себе. Семен звернув до новобранців.

— Ну, вже я, братики, до вас, будемо разом волю пропивати. Жиде! горілки!

Корній сів поруч із Семеном до гурту. В гурті пили й співали:

Посіяли, поорали, нікому збирати,

Як погнали наших хлопців в місто присягати...

Сумний урочистий спів дивно лунав серед п'яних викриків, гармидеру та брязкоту «порцій» і шісток.

...Чи ми в бога заслужили, чи в свеї громади,

Що нас, хлопців молоденьких, забито в кайдани...

Семен пив чарку за чаркою; Корній не відставав. Се-менова голова клонилась, Корнієва ще вище здіймалась. Семенові очі туманом заходили, Корніеві ще гостріше блищали, тільки немов ще чорніші стали. Семен мляво похитував головою під лад пісні, Корній сам співав дужим голосом, зсунувши брови, та від часу до часу стукаючи кулаком по столі, коли хто з товаришів зачіпав його недотепним жартом.

Громадка співала:

...Которії хлопці-молодці —

ІГють-гуляють,

Которії жонатії —

Плачуть-ридають...

Семен припав головою до стола і заплакав.

— Ей ти, голово капустяна! Ти ж якого лиха зару-мався? Ти ж не жонатий! — гукнув на нього один товариш.

— Ой, не жонатий, братики мої, не жонатий! Ой, хто ж мене пожєлує на чужій стороні! Матьонко ж моя ріднейкая, пожєлуй хоч ти мене! Родинойко рідная, чим я тобі не вдався!.. Дівчина моя зарученая!..

Гомін ще побільшав, одні сміялися з Семена, другі вмовляли та потішали, інші знов і собі плакати заходилися. Корній мовчав, покинув співати, дивився на Семена з жалем і з досадою, чорні очі тугою палали. Далі стукнув рукою по столі, аж чарки забряжчали, аж Семен замовк.

— От мовчав би! — озвався Корній до Семена тремтячим здавленим голосом.— І чого заводпш, як тая баба? Хоч би мене

різали, я б не плакав!..

Встав, кинув чаркою об землю і подався геть з корчми.

Другого дня рано Корній з матір'ю вернулися додому. Вони йшли знов у гурті, як і тоді, коли Корній вирушав до прийому, тільки тепер гурт був менший: деякі хлопці зосталися ще в місті «волю пропивати», інші вернулися раніше, діставши доброго жереба. Іваниха мовчки йшла поруч із сином, розмова у них не велася, та й не тільки у них, у цілому гурті було мало розмови. У селі люди почали відставати від гурту, громадка меншала, розмова ще тихша ставала, далі вже всі порозходились по хатах, і Корній з матір'ю дійшли сами до своєї хати, бо вона стояла скраю села над озером.

Перший увійшов у хату Корній. Вітчим з синами сиділи за столом і снідали сухим хлібом з часником. Вітчим зирнув на Корнія і тільки спитав:

— А що?

— Прийняли,— одповів суворо Корній.

— Таки прийняли,— сказав вітчим,— а ще багато наших хлопців узяли?

— А чимало, от Семена взяли, Павла взяли, єсть їх...

— Що ж там стара, ходила безмаль до панів? — спитав Іван, скоса глянувши на жінку.

— Та ходила,— одповів Корній, дивлячись вбік.

— Ну, що ж з того?

— Нічого.

— Я так і думав...

— Думки у тебе вовчі,— обізвалась Іваниха.

— Аби ти своїх думок по дорогах не розгубила! — одказав Іван, потім обернувся до Корнія, лагідніше: — Сідай та поснідай.

Корній сів, укроїв хліба і почав їсти.

— Чекай, синочку! чи ж ти будеш сухий хліб їсти? промовила Іваниха.

— А ти хіба що наварила? — вкинув Іван.

Іваниха не відповіла,— не хотіла вже заводитись,—. і почала розпалювати в печі та приставляти куліш. Іван встав, перехрестився, дістав шапку з полиці і вийшов з хати.

— А коли вам тра збиратись до міста? — спитав Гри-цько в Корнія.

— На тамту неділю, за два тижні.

— Не чув, куди вас поженуть? — спитав Петро.

— Або я відаю? — недбало відповів Корній. Він сидів, одвернувшись, і дивився в вікно на озеро, що невиразно видніло вдалині. Ледве примітний дощик сіявся, мов крізь тонке сито, чи то був дощ, чи так мряка, трудно було розібрати. Крізь туман

Корній угледів якусь постать, що йшла через вигон до озера, здалека вона ціла здавалася сивою, тільки хустка червоніла на голові. Корній придивлявся який час до тої постаті, далі встав і подався до дверей.

— Куди ти, синку? — спитала мати.

— От так, пройдуся, поки снідання, однак без діла,— мовив Корній і повагом вийшов з хати.

— Не бався ж довго,— мовила мати услід.

Корній вийшов за хату і подався до озера. Там на березі мріла дівоча постать. Корній надійшов ближче, постать виразніша стала,— то була молода дівчина, убрана в білу спідницю з свого полотна і в білу свитину, у руці мала відро. Вона нахилилась, набираючи воду з озера.

— Варко! — озвався Корній, приступивши до неї.

Дівчина обернулась.

— Се ти, Корнію! вернувся? Ну, що, як там з тобою? — питала турботно.

— А що зо мною? піду в москалі...

— Ой моя долейко...— відро випало дівчині з рук і покотилось.— А що ж тепер будемо робити? — дівчина заломила руки і з слізьми на очах дивилась на Корнія.

— Що будемо робити?.. От що, Варко...— тут Корній спинився,— дві молодиці надходили від села до озера.— Слухай, тут не розмовимось, люди ходять, ліпше я прийду до тебе увечері, — як стукну в стіну — виходь. Бувай здорова,— і він повернув додому.

Варка нахилилася здійняти відро і втерла хустиною очі. Хутко набрала води і пішла додому вигоном, обминаючи здалека дві жінки, що йшли до озера.

Корній прийшов додому. Петра та Грицька вже не було в хаті, мати сама поралась. Корній сів знов до вікна і дивився безтямно на вигон. Важко і прикро було йому на серці, він мовчав, не озивався до матері.

— Синочку! — озвалася врешті мати до нього.— Що ти все мовчиш? Хоч би наостанку поговорив зо мною.

— Що ж я вам скажу, мамо?

— Чи тобі хоч жєль мене кидати?

— А як жєль, то що поможе?

«Геть як батько!» — подумала Іваниха.

— Чи ти ж хоч приходитимеш до мене коли в гості з того войска? — питала знов Іваниха, і сльози вже бриніли в голосі.— Чи тебе пускатимуть?

— Як де недалеко поставлять, то, може, коли прийду, а як заженуть куди далеко, то вже хіба аж за п'ять років вернуся.

— Може, ти мене вже й не застанеш, дитино моя!

— Ей, не гнівіть бога, мамо! нащо таке говорити?

Іваниха ще хтіла щось промовити, та замовкла, бо

сльози душили її. «А вже я безмаль і так набридла йому тими сльозами»,— подумала вона.

Іваниха дала сніданок. Поснідавши, Корній не встав від стола, а сидів, спершись на руку, і курив, мовчазний, смутний.

— Ти б, Корнію, пішов де на люди,— озвалась мати,— десь би погуляв собі трохи, що тобі зо мною, старою? ні мови, ні розмови.

— Де я там погуляю? — сказав Корній, але подумав і встав од стола.— Та хіба до Семена піду.

Йдучи до Семена, він погадав собі, що, певне, парубки гуляють у корчмі на музиках, бо то ж неділя, та й так, наостанку... Він подався до корчми. Там грали музики, скрипка та решітка, було багато парубків та дівок. Корній глянув по дівках, Варки між ними не було,— сувора удова, мати Варчина, не часто пускала дочку на гулянки. Семен танцював з Галкою, своєю зарученою; сьогодні він був трохи потішений,— Гапка поговорила з ним «по добрості», обіцяла конечне ждати на нього тих чотири роки, не йти за іншого. Що ж, Семен був парубок багатого роду, Гапка була ще молода, заміж не хапалась.

Відтанцювавши «крутяха» з дівками, хлопці почали сами без дівок «коло гаю походжаю»: тихо, повагом проходжувались вони по двоє, похитуючись в лад пісні, і співали:

Коло гаю походжаю, в гаю не буваю,

А я свою дівчинойку по голосу знаю.

Дівчата стояли, дивилися, інші пересміхувались, інші стояли смутні. Були й такі, що сами зачіпали хлопців жартами та приспівували їм:

Погоріли болота, зосталися купи,

Женітеся, парубойки, аби не рекрути.

Ся пісня не сподобалась парубкам, вони покинули «походжати» і почали брати дівок до «крутяха». Знов закрутились по двоє, по троє у танці, миготіли червоні хустки та білі спідниці, червоним натикані; оберталися поміж старшими і дівчата-підлітки, їх ще не брали хлопці в танець, то вони собі в парі з товаришками літали в танці, мов ті пари метеликів ясних, дрібненько, шпарко та все на місці.

Корнієві хутко обридли танці, він їх і зроду не дуже любив. Походив він собі поміж челядею, посновигав по селі, не' дуже-то розвеселився, та з того всього додому пішов.

— Що, синку, нагулявся? — спитала мати.

— А що ж, нагулявся! досить з мене...

Корній ліг на лавку і лежав, заплющивши очі. В хаті було

тихо, вітчима з синами не було вдома, вони пообідали без Корнія і пішли собі до корчми.

Корній лежав і думав: «От як то воно пішло з моїм життям! Зріс по волі, а тепер прийдеться скуштувати московської муштри!» Правда, що Корній зріс на волі: відколи батько вмер,— Корній мав тоді сім літ,— не було над ним старшого, мати ж пестила свого одинака, і скоріш вона корилась йому, ніж він їй. Тільки за остатні чотири роки, як у хату прибув новий господар, Корнієві прийшлось не раз обставати за свою волю. Він свого не вступав,— не сварився, але й не корився, тільки що власна хата здавалась йому часто чужою...

Надвечір вернувся Іван з синами з корчми трохи напідпитку. Входячи, він гукнув на жінку:

— А що, будемо всі вечеряти чи тільки половина?

— Не всі,— обізвався Корній,— бо я не буду.

Він устав з лавки, взяв шапку і накинув серм'ягу.

— Куди ти, Корнію? — спитала Іваниха.

— Та от піду...— Корній вийшов, не договоривши.

Надворі дощик перестав надвечір, вже темніло, і тумани залягали чималі на озері. Місячне проміння пробивалось крізь порвані хмари, що поблідли і тихо сунулись на схід, одкриваючи західний край неба. В повітрі було тихо. Остатнє листя падало з дерев сливе без шелесту.

Корній не йшов вулицею, він подавсь позагороддям понад озером до городу, що спускався до самого озера, переліз через пліт і пішов городом до невеличкої хати з одним вікном. У вікні було світло, воно спалахувало нерівно, певне, горіло в печі. Мале віконце часом зовсім темніло, його заслоняли якісь постаті. То удова з дочкою Варкою лагодила собі вечерю. Корній стояв, дивився на те світло, ждав, коли воно згасне. Довго тремтіла ясна смуга на нерівній землі під вікном, далі згасла, і вікно заблищало сріблом від місячного світла. Корній трохи ще пождав, далі підійшов до хати і стукнув кулаком у стіну. Стара удова не чула того глухого стуку, лежачи на печі, але Варка почула його, сидячи край віконця, хутко вимкнулася вона з хати, мов білиця, і без гуку причинила за собою двері.

— Прийшов, Корнію? — озвалась тихо вона, вибігши з сіней.

— А що ж, на пораду! — відповів Корній так само тихо.— Йдімо, Варко, донизу, а то тут ще мати почує.

— Та вони то вже сплять, але таки ліпше ходімо.

І вони хутко пішли до озера. Там був на березі витягнений човен, вони сіли на нього. Варка глянула на Корнія, хотіла щось сказати, але замість того закрила обличчя руками і заплакала.

— Не плач, Варко, не плач, мов серце, ліпше порадьмося, як

тепер з нами буде,— промовив Корній.

— Ой, чи я, нещаслива, відаю, що вже тепер буде? — з плачем відмовила Варка.

— Що ж, одслужу чотири роки, а там вернуся до тебе. Чи тільки ти зачекаєш на мене?

— Та я б і сім літ чекала, якби моя воля.

— А чия ж воля? — прикро запитав Корній.

— Чи ти ж не відаєш меї матері? Вони думають на багатого зятя.

— Та я ж не такий вбогий, півгрунта маю.

— То що з того? Ти підеш в москалі, а вітчим з синами що схотять, те й робитимуть.

— Найду я на них справу, як вернуся.

— Як вернешся...— Варка замовкла, смутна.

— Ей, дівчино, щось ти крутиш словами,— гірко заговорив Корній,— казала б уже просто: ти не мій, я не твоя.

Варка дужче заплакала. Корній встав і тихо пішов по берегу. Дівчина кинулась за ним.

— Корнію! Корнієчку! — і вона ухопила його за рукав.— Який-бо ти! — говорила вона уривчасто.— Чи ти думаєш, мені не жєль тебе? Як же я маю просто казати? Я ж кажу: я б чекала, але ж мати...

— То й тримайся свеї матері...

— Який ти гострий, Корнію! чи ти думаєш, легко з

матерою змагатися? Таж моя мати не така, як твоя.

Вони все на свій стрій обертають. А ти такий гордий,—

ти таки якось не вмієш з ними ліпше заходити, а може, якби старався, то воно б якось іначе було.

— Ей вже, Варко, не для мене ті старання та заходи. Не вгодив я вітчимові, не вгоджу й тещі,— Корній усміхнувся гордо та сумно.

— Отож-то! ти все так, а що тобі з твоїх гордощів прибуло?..

— Така вже, відай, моя натура. Та все одно,— заходь не заходь, а як заберуть у москалі, то ніяк вже

буде й заходити, знайдуться гинчі, що пристараються й без мене.

— А нехай коло їх біда старається!

— Постарається вона коло всіх...

Варка знов замовкла, тільки сльози витирала. Так вони мовчки походжали понад озером. Коли се від хати почулося:

— Варко! а де ти?

— Ой моя долейко! мати прокинулись,— кличуть! Прощай, Корнію, мушу йти...— Варка з плачем обняла Корнія і цілувала його розпачливо, раптово.

Корній уже не докоряв, не в'ялив словами, а тільки стискав в обіймах свою кохану милу.

— Прощай, Варко! попрощаємось, та й розійдемось...

— Варко! Варко! — залунав міцніше старечий голос.

Варка одірвалась від Корнія і побігла вгору до хати.

Корній тихо пішов берегом понад озером і скрився у білім тумані.

V

Ясне було небо «в неділеньку вранці», коли хлопці з села вирушали. Хоч не гріло, та світило осіннє сонечко, безлисті дерева вирізувались гострими рисами на синьому небі, вітер без гуку пролітав над селом, ні шуму лісового, ні співів пташиних він не розносив, тихо було і ясно, спокійно, та не радісно. В селі не чутно було ні співів, ні музик, дарма що була неділя. Вже хлопці одгуляли своє...

Новобранці змовилися йти всі вкупі до міста, біля царини зберуться вони всі та й вирушать гуртом. Довгі збори! Не спішаться матері виряджати синів. Та от уже й вирядили, йдуть хлопці один по одному, збираються в полі біля млина. І матері і ланки йдуть до царини з ними. До міста жінки не підуть,— чого вже йти?

Іде Корній вулицею, і мати з ним іде, та за слізьми дороги не бачить. Ось минають вони Варчину хату,— стукнула там кватирочка, виглянуло дівоче обличчя, умите слізьми. Корній глянув, спинився, хотів щось промовити дівчині на прощання, та не промовив нічого, похилив голову і подався далі тихою ходою. Знов засунулась кватирочка, і коли б хто глянув крізь неї в хату, то побачив би струнку русяву дівчину, що гірко ридала, припавши до стола.

Далі Корній зустрів Семена, що виходив з Гапчиної хати. Очі в нього були заплакані, йдучи, він раз у раз оглядався на теє дворище, там на воротях стояла його дівчина, він махав їй шапкою, все прощався. Вони ж були заручені, то не сором було й прилюдно прощатися. Семена хутко здогнала його мати, несучи щось у клуночку,— низенька старенька жіночка уголос плакала, йдучи за сином.

От і стали наші за цариною біля млина. Там уже стояло скілька хлопців і родичі при них. Велися уривчасті речі, лунали нестримані ридання. Були там і безрідні хлопці, ніхто їх не проводжав, ніхто не плакав за ними, та щось... не видно було, щоб вони були веселіші за других. А вже щонайгірше було тим жонатим! Хоч розступися земля! І мати і жінка голосять, неначе на смерть наряджають. А бодай би не вінчатись, ані заручатись!..

Всі вже в зборі,— час рушати. Ох, тяжке теє прощання! Шість

літ, чотири роки,— то ж не вік, а скільки зміниться за той час? Одно життя кінчається, друге завтра починається, а тепера то мов і життя нема.

Безрідні стоять скраю, дивляться смутно на чуже горе, та й своє в серці ворушиться. Жонаті востатнє обіймаються. Жінки голосять, інші мліють. Семен обійняв свою матір і плаче ревне: «Прощайте, мамо! прощайте, рідна! накажіть Ганці, щоб не тужила!..» — та й мови не стає. Товариш узяв його за руку і повів до гурту новобранців, що вже одважилися рушити в дорогу. Семен покірно пішов за товаришем, ридаючи та хитаючись на ході.

Корній стояв, опустивши руки, дивився на матір, що припадала до нього, не плакав, нічого не наказував, мовчки стояв. Очі йому потемніли, і губи стиснуті були. Ні мови, ні сліз, нічого.

— Прощавайте, мамо! — раптом сказав він хрипло, круто одвернувся, немов одірвався, і твердою ходою подався услід за товаришами. Іваниха сплеснула руками і впала до землі зомліла, гостра туга її підкосила. Син не бачив того, він не оглядався позад себе...

Новобранці пішли. Довго мрів їх гурток на полі, все меншаючи в очах, аж поки не скрився за лісом. Тихо йшли вони, не співали, не доносив вітер прощального співу родині. Не до пісень їм! Завтра вони заспівають, як підуть по місту з навісним свистом, з грімкою музикою, та будуть то інші пісні!

VI

На вокзалі в невеличкому волинському місті зібралося багато сірого люду, найбільше маячать короткі жовті кожушки та подекуди москальські сірі шинелі,— се вирушають новобранці з сього міста. Поїзд хутко має рушати, і всі новобранці вже зібрались перед ним з клунками в руках. Одні вже розходяться по вагонах, а інші ще стоять, прощаються з родичами. Проводжати, однак, небагато прийшло,— поїзд рушав пізно упочі. Чутно й тут плач і голосіння, але хто чув їх в день прийому, тому вже вони тепер не так вражають серце. Тоді плакали так, мов тільки що в труну покладали, а тепер так, як плачуть над давно закритою могилою. А самп новобранці вже не плачуть. Для них вже настало нове життя, вони переступили через межу,-— краще воно чи гірше те нове життя, дарма, вже почалось!

— Корнію, Корнію! А де ти? Ходи, сядемо разом! — гукає невисокий новобранчик, клопотливо бігаючи вздовж поїзда та шукаючи товариша очима при тьмяному світлі ліхтарів.— Корпію, де-бо ти?

— Ось де, тутечка, ніде не згубився,— озивається поволі Корній, виступаючи з гурту товаришів,— а що, Семене, хіба

страшно самому без мене їхати?

— Воно-то не страшно, а все ж...

— Заходите, заходите, нечего разговариваты — гукнув на хлопців фельдфебель, і вони хутко увійшли до вагона, що вже був повний людей. Однак місце знайшлось і Кор-нієві з Семеном, вони зайняли собі вдвох одну лавку.

— Ну та й напакували ж нас у сей вагон, нема де й голкою штрикнути. Тут награємось за ніч в тісної баби,— говорить хтось з кутка.

і

ШКОЛА

Довго збиралась я одвідати мою товаришку, що була учителькою в церковноприходській школі, аж врешті вибралась. Ну, та й день же я вибрала! Не вспіла я од'їха-ти й верству від міста Луцька (село, де жила моя товаришка, було верстов за двадцять від Луцька), як вчистив страшенний дощ, так під ним я доїхала до самого села, мов крізь сито бачила хати і греблю з вербами, та вже тільки на майдані він дав мені трохи просвіток, і я побачила ясніше церкву, попівський великий будинок, а трохи далі від нього маленьку хату з ганочком і з шкільним дзвінком біля ганочку. «Оце ж і школа,— сказав мій візник,— та тільки як ви до неї доберетесь?» Справді, перед самою школою була велика калюжа, немов який брід. Я дивилась на неї з недовір'ям і вибирала місце, куди б ступити так, щоб не зав'язнути на першому ж кроці. Тим часом моя товаришка побачила мене у вікно і вибігла на ганок з голосним радісним вітанням: «А, ось і ти! нарешті! Та що се ти, видно, злякалась моєї Венеції? Нема чого робить, друже мій, скачи в воду». Я мусила послухать її ради і одважно скочила по щиколотки в воду, врешті се не було великою одвагою, бо вже й так я промокла гаразд, то небагато зосталось довершити. Увійшовши в хату, після перших вітаннів взаємних, я стягла з себе мокре убрання і хотіла повісити його на стіну, коли се моя товаришка спинила мене: «Куди ти? воно тобі все вибілиться, та ще мокре воно, то й не одчистиш». Нема чого робить, чіпляю я його на стілець, а сама хочу сідати на другий. «Не сідай!» — крикнула товаришка. Я з дивом оглянулась на неї. «Сей стілець має тільки три ноги».— «А де ж цілий?» — спитала я. «На цілому висить твоє убрання, а більш стільців нема. Сідай на моєму ліжку, а я присуну стола, та й будемо чай пить».

Умостились якось, хутко й чай був готовий; поки товаришка поралась з ним, я розглядала її домівку, та врешті не було там чого довго й розглядати. Голі стіни, полупана стеля і ще більш полупана груба, біля груби ослінчик з кухлем і мискою до умивання, потім шафка маленька, під другою стіною стіл,— на

сей час він був присунутий до ліжка,— скриня та відомі вже стільці, та от і все.

— Ну,— кажу я товаришці,— оце ж я приїхала подивитись на твою академію, як то ти тут людей просвіщаєш.

— Шкода, не побачиш, запізно приїхала.

— Як се? Таж тепер половина квітня, що ж се у вас так рано вакації? А ти ж писала, що скоро екзамени почнуться.

— Не буде екзаменів.

— Чому?

— Батюшка не хоче. Я була виготовила одну групу спосібніших хлопців, та діло стало за законом божим, се ж батющпна справа, він тяг-тяг до самого великодня, а тепер каже: «Нащо їм ті екзамени, нехай ідуть (5идло пасти». От, так-то в нас! А ти ж думала як? '

— Та вже ж, певне, думала, що не так. Ну, нічого робить, треба хоч так подивитись на школу.

— Нехай вже завтра, тепер темно.

— Гаразд. Однак, слухай, чого ти тут сидиш, чом не поїдеш додому, коли тобі нічого тут робити?

— Та от ще треба гроші з батюшки викрутити.

І вона почала мені розповідати довгу процедуру «викручування» учительських грошей, як спочатку їх піп «стягає» з громади, громада одмагається, кажучи, що і сама школа не конечне потрібна, що вони не всі посилають дітей до школи і що, врешті, й грошей нема. Проте сяк-так гроші стягаються, і батюшка ховає їх у себе. Тут уже починається «викручування». Учителька йде до батюшки за грішми, починається нескінченна розмова. Після довгих сперечок батюшка врешті дає рублів зо три, а то так і рубля, як упреться.

— Ну, як-таки можна! — казала я товаришці.— І чого ти розводи розводиш з тим попом? Яке він має право видавати тобі твої заслужені гроші по п'ятаку, немов ти у нього «на водку» просиш?

— А що ж ти з ним зробиш? Від нього ж се залежить.

— То ти б скаржилась на нього!..

— Кому?

— Ну, там громаді чи посреднікові.

— Та громаді про се байдуже, а з посредника мала користь, я рада, як він мене не чіпає. Ото одного разу приїхав, то тільки ще напався на мене, і як би ти думала, за що? За те, що я в церкві зимою в смушевій шапочці стою. «Се, каже, ображає релігійне почуття селян!» Що я з ним буду говорити? Та, врешті, ще тутешній піп не гірший від других, він собі старий, то хоч сидить тихо, притім досить добродушний. Я його онуків учу і за те обід у

нього маю.

— Як? тільки обід?

— Тільки! То по-твоєму — тільки, а по-нашому:

навіть. Якби тобі баба з цілого села кожна по черзі обід носила, як мені було в однім селі, то й ти б сказала навіть. Ні, ще мій піп слава тобі господи; з ним можна владитись. Скупенький трохи... до того ж приход небагатий. %

— Ну, однак, он в якій кам'яниці живе.

— Та що ж кам'яниця, коли у ній порожньо!

— Може, може...

Ми сяк-так помостилися, постелилися і полягали спати, причому вікно треба було замкнути подушкою, бо одна шиба була вибита. Другого дня рано, вставши і умившись замість мила яйцем (мила не було, а гроші на нього ще треба було «викручувать»), я пішла подивитись на шкільну кімнату. Як тільки я перейшла сіни, ще мокрі після вчорашньої зливи, і одчинила двері в шкільну кімнату, на мене вдарило холодною вільгістю, мов з льоху. Шкільна кімната була немощена, з нерівною долівкою, така ж сама полупана, тільки хіба ще гірше, як і хата учительки, посеред неї ряди шкільних лавок, в кутку чорна дошка, з слідами крейди, в кінці хати стіл, за ним стілець, а над стільцем прибита на стіні межи двома тьмяними вікнами чимала географічна карта, стара і немов закурена.

— Що то, твої ученики вчаться географії? — спитала я, дивлячись на ту карту.

— Куди там географії! Вони ледве читати та писати навчаться за той короткий час, що ходять до школи.

— Чому так?

— Та де ж, коли вони часом тільки в пилипівку починають уперше збиратись, а то все то бидло гонять тощо.

— Проте ж єсть у вас якась програма?

— Та що ж, от щоб вивчились читать, писать без великих помилок, головно в букві ять, та лічби трохи,

а то ще той спів чимало часу займає.

— Який спів? ти їх співати вчиш? — спитала я, вже зовсім дивуючись, бо до тії пори не чула, щоб моя товаришка співала, а тим більше, щоб могла ще й інших вчить.

— Та вчу, церковного співу, воно б то і не дуже трудно, співи вибираємо найпростіші, та все ж навчити хоч би й «господи, помилуй» хлоп'ят, що не мають жадного поняття ні про ноти, ні про гуртовий спів, річ нелегка, не раз аж упрієш над ними, а вже що горло болить, то нема чого й казати... Ну, однак, ходім, що ти тут ще сподіваєшся побачить?

Але я стояла серед хати і прислухалась,— за стіною чутно

було якийсь гомін.

— Що то таке? — спитала я.

— А, то, певне, люди зібрались, се тут зборня, в ній же і сторож мешкає, а за стіною моєї хати — холодна. Я тобі кажу, що тута часом наслухаєшся!..

— А тепер же ніхто часом не сидить у тій холодній?

— Ні, тепер весна, весною рідко саджають,— робота саме в полі, то люди відпрошуються, щоб уже як мають саджати, то пізніше, аж коли нагальна робота скінчиться або як свята довші набіжать...

Гомін за стіною міцнішав, видно, розмова провадилась далеко не мирна. Гомін глухо віддавався у вільготному повітрі школи; робилось якось прикро. Ми вернулися в хату учительки.

— А де ж ваші шкільні книжки? — питала я.

— От тут,— відповіла товаришка, показуючи на малу шафку біля груби.

— Можна подивитись?

— Та можна, можна, хоч, знаєш, там є і заборонені! Я дивилась на неї і не знала, чи мені їй вірити, чи ні. Вона засміялась.

— Так, так, заборонені, от побачиш! Ти ж, сподіваюсь, не донесеш на мене «по начальству»?!

Я все-таки не розуміла. Вона одімкнула шафку і почала показувать: оце «библиотека для чтения вне клас-сов»..

Взяла я наугад якусь книжку, читаю: «Житие св. Си-меона Столпника». Становлю, беру другу: «Житие

5 Леся Українка, т. 7 св. Григория»... Ще одну витягаю, з другого кінця полиці, знов: «Житие преподобного...»

— Та що се у тебе все такий «душеспасительний» вибір? — питаю.

— Що ж робить, на те у нас церковноприход-ська школа, які книжки нам присилають, такі мусимо читать. А ось тут наші учебники,— і вона показала на середню полицю. *

Там стояли: молитовник, «краткий катехизис», закон божий, «задачник», арифметика та скілька тоненьких букварів, я забула ймення їх авторів — все якісь невідомі.

— А ось і заборонене! — сказала врешті товаришка, усміхаючись і показуючи на низ шафки, де лежала купка книжок і стояла чимала порожня сулія.

Я подивилась на книжки: «Родное слово» Ушинсько-го *, читанки Паульсона *, скілька виданнів «Посредни-ка» *...

— Що ти, жартуєш зо мною? — крикнула я з дива.

— Та ні, які там жарти? Се справді книжки, «изъ-ятые из

школьных библиотек».

— Та тут же єсть книжки, «одобренные Комитетом грамотности!» *

— Мало що! «Комитет грамотности» для нас не указ,— вона говорила се не сміючись, а скоріш смутно; прийшлось повірити.

— А се ж тобі навіщо? — питала я, показуючи на сулію.

Товаришка знов засміялась:

— А се учительський спадок! Теж, коли хочеш, заборонене. Мій попередник тримав у сій сулії горілку, ну, а в мене вона, звісно, порожня стоїть, та, може, ще кому знадобиться колись... Однак, дивлячись на осю сулію, я згадала мого батюшку і те, що вже час мені йти обідати до нього. І ти ж зо мною?

— Та ні, як же я...

— Ну, нема чого, моя люба, мусиш іти, бо у мене нема нічого. Та ти не думай, мій батюшка любить гості приймати, він ще й радий буде. Ходім.

Рада-нерада, мусила я йти. Спинаючись попід тином, щоб не попасти в поналивані вчора калюжі, пішли ми до попового двору. Двір був великий, порослий травою, на ньому хлівн, комори, різні господарські прибудинки, поруч з двором великий старий садок з рясними деревами оточував ту саму велику кам'яницю, що я бачила, їхавши. Високим ганком пішли ми в ту кам'яницю. В першій же хаті побачили попа з дочкою і двома онуками, що вже сиділи за пакритим столом. Товаришка познайомила мене, і пас запросили до гурту. Обідаючи, я все поглядала навколо по хаті. Трудно було зважити, чи то була вбога, чи багата господа. Товаришка моя правду казала, що кам'яниця попова порожня, але ж їй дуже багато треба було, щоб стати повною. Була то стара будова, давній кляштор католицький (церква теж колись належала до нього), з товстими стінами, глибокими вікнами, з високим склепінням замість стелі, холодний, просторий, досить темний. Голоси і кроки лунали в тих хатах, як в церкві, і здавалось, що тут господарі не піп і його сім'я, а оті темні уніатські образи та дерев'яні ангели, що дивились на нас із стін, непривітно всміхаючись або суворо насупившись. Ті образи й ангели були винесені з церкви, коли вона з уніатської обернута була в православну (такі обертання були не першина для неї). Батюшка, що, подібно, як і церква, був колись уніатським попом, прийняв вигнанців до своєї хати, і вони пристали до неї зовсім, більш ніж сам господар,— маленький, сухенький дідусь, він зовсім губився у своїй величній оселі. В ній, врешті, все якось губилось: і постанова, і килими, і мисники, і скрині — увесь той скарб попівський, що в іншій хаті робив би враження заможності, — і люди. Ні розмова, ні товариство наше не були там на місці.

Мені стало легше, коли ми врешті по обіді вийшли в садок, де вже не було ні католицьких стін, ні уніатських образів.

Походжаючи стежкою поміж кущами порічок та агрусу, товаришка моя помалу завела річ про те, що от уже весна, учіння скінчене і час би вже їй їхати додому.

— Ну, що ж, поїдьте,— сказав батюшка благодушно.

— Та ви ж знаєте, батюшко, що я не можу поїхати, і навіть знаєте, через що...

— Ні, звідки ж я знаю? — промовив батюшка все так же невинно.— Коней в селі не можете найняти?

— Та ні, батюшко, що там коні! Звісно що,— грошей нема, а коні знайшлися б.

— А, он ви що! Господи, який тепер світ настав! що за користолюбіє в молодих людей! Чи так же було в наші часи? Гай, гай, панночко, панночко! — і він засміявся тихим старечим сміхом.

Його бесідницю, видно, сміх не брав, навпаки, вона ледве здержувала досаду.

— Справді,— провадив батюшка, пересміявшись,— нащо вам ті гроші, та й ще всі заразом? Ви людина молода. От пождіть, будете йти заміж, справлятимете посаг, отут-то вам грошики й згодяться. Правда ж? — звернувся він несподівано до мене.

Я мусила вступити в розмову:

— Коли то ще те буде, а от тепер шкода, що ми не

можемо поїхати разом з нею до міста. У мене й коні замовлені, та що ж, видно, прийдеться самій їхати додому. То як сказати твоїй матері? — звернулась я до товаришки.— Коли ти будеш дома? -

— Не знаю,— відповіла вона коротко.

— Ну, годі, годі, не журіться,— почав батюшка, раптом змінивши тон,— чи ви вже справді думаєте, що я такий жила? Ось приходьте сього вечора, то ми з вами обрахуємось, а завтра й поїдете, коли ваша хіть.

Далі розмова змінилась, а незабаром ми собі пішли додому. Увечері товаришка пішла «рахуватись». Довго я ждала її, врешті прийшла, ні весела, ні смутна.

— Ну, що? оддав? — питаю.

— Та... оддав, половину! Нема, каже, всіх, не зібрав. Що ти з ним зробиш?

— Ти ж йому віриш?

— Де там!

— Що ж ти, поїдеш чи будеш «викручувати» твої гроші до кінця?

— Та ні, поїду, обридло вже, може, потім як-небудь виправлю.

Годі вже про се говорити, увірилось!..— і вона почала вкладати свої речі, щоб завтра виїхати.

Другого дня ми рушили, попрощавшися з школою і з селом, куди ні мені, ні їй більш не судилось вертатись. Порожня школа, порожня хата і порожня сулія зосталися чекати нового вчителя.

ЩАСТЯ

(Легенда)

Се було в початку віків. Новостворений світ сіяв чудовою красою, скрізь була гармопія, ясне, повне життя. Цвіла божа мрія, розкішна й лагідна. Людське життя плило тихими хвилями і зливалося з тією мрією в одне осяйне, спокійне море. Великий спокій був на землі, й люди жили в спокою. Так було довго.

Злий дух спав у підземній країні. Він спав довгі віки, і сон його був лихий. Прокинувся злий дух і покликнув: «Лихі сни мучать мене! Душа моя рветься, нема мені спокою! А там, на землі, панує ясний спокій, мрія ворога мого цвіте і витає — і ніщо не бентежить її. Чи маю я носити сам мою тугу огненну, чи маю ховати мій смуток темний? Ні, я кину тугу в серце наймиліших дітей ворога мого, я розкину над ними смуток чорним покривом, і потьмариться мрія ворога мого».

Злий дух вийшов чорним димом з лона землі і огненною хмарою полинув понад землею. Він пролітав над долинами, де хвилювало золоте збіжжя, де рясні дерева клонили додолу важкі віти. Там спустився злий дух,— і збіжжя вигоріло, мов від огню, овоч на деревах почорнів, трави пожовкли, квітки посохли, стала пустиня. Люди ховалися від огненного подиху по ямах та печерах і стогнали: голод!., голод!.. Злий дух вернувся у підземну країну і ждав.

Минуло сто літ. Пустиня давно обернулася знову в розкішну країну, знову хвилювало золоте збіжжя, рясні дерева знов клонили додолу важкі віти. Нове покоління людське розказувало казки про колишній голод, але ті казки почали забуватись. Божа мрія цвіла, як і перше, і спокій був на землі.

Але злий дух не спав. Він сказав собі: погляну на діло рук моїх! Здійнявся з лона землі сивим туманом і холодною хмарою полинув над землею. Він пролітав над горами-полонинами, де паслися отари великі, де розкинулись табори людські, там він з'явився густим мороком, лихою заразою. Гинула худоба, конали люди, крик страшний котився по горах: смерть, смерть!.. Отари зникали, табори порожніли... Злий дух вернувся у підземну країну і ждав.

Минуло сто літ,— на могилах людей, що погинули від зарази, ярий моріг зеленів, а нащадки їх спокійно ходили по горах-полонинах, весело грали в сопілки, скликали незліченні отари. Табори біліли наметами, скрізь було життя. Ніхто не згадував про лиху заразу. Божа мрія цвіла, як і перше, і на землі був спокій.

Злий дух сидів у підземній країні і думав. І він створив думкою своєю дивну постать. Вона була блискуча, як рання зоря, і міняла свій вид щохвилини, як вогонь. Злий дух дав їй життя і назвав її: щастя. Він взяв її на свої дужі крила і полетів з нею геть високо понад землею. Була темна ніч, табори спали, тільки молоді пастухи сиділи навколо багаття — пастухи не спали вночі, — вони співали. Наймолодший грав у сопілку, дивився на зорі, і очі йому були спокійні, як зорі.

З неба покотилася велика блискуча зоря. Пастух покинув сопілку і вхопився за серце. Він бачив зорю, і вона йому серце вразила. Він крикнув уголос: «Дивіться, дивіться!» — і всі дивились туди, куди показувала його рука,— там упала зоря. Вона впала на високу гору, і на горі спалахнуло світло, горіло і вабило серце. Пастух сказав братам своїм: «Ходім туди!» — і всі пішли до світла. Всі бачили у світлі те, що було їм пад життя миле, і всі бачили різно. їм було так, мов у душі в них горів вогонь. Вони йшли все далі, і світло далі ставало. Вони все йшли, кололи ноги на колюче зілля, шарпали одежу об гострі терни, кров була на слідах їх; йшли і падали один по одному, бо сила покинула їх. А ясна, дивна постать все далі ставала, все більше мінилась і зникла в тумані. Настав день, а вона не верталась, і ніхто не знайшов її.

Був знов вечір, і пастухи співали. Вони співали: «О щастя, о ясне, загублене щастя!» І ті пісні отруїли серце всім людям. Всі прагнули щастя, а ніхто не знав його, всі хотіли бачити його, мати його на хвилинку і вмерти потім, бо воно стало їм миле над життя.

І кожний бачив його, хоч у сні, хоч на малу хвилинку. На одного воно глянуло коханими очима, іншому заблищало золотом, іншому засіяло світлом слави. Всіх зча-рувало воно навіки, і чари його були отрута. Воно летючою зорею падало в серце, і серце починало горіти. Хто раз бачив його, той не забував його до смерті. Пекельний вогонь прокинувся в душах всіх людей. Всі шукали щастя, всі хотіли мати його ціле в своїх руках. Для нього віддавали все найдорожче, губили себе і других, сльози й кров лились річками во ім'я його. А щастя літало по світі зорею, блискавицею, вогником бродячим і ніде не спинялось надовго, і ніхто не мав його ціле в руках.

І чутний був великий крик по всій землі: «Щастя! щастя!..»

З того часу не стало на землі ясного спокою, потьмарилась блискуча божа мрія.

І злий дух утішився працею своєю.

«МІСТО СМУТКУ» (Силуети)

Motto: «Де та границя, що відділяє нормальне від

ненормального?»

Наукове питання

Одного разу трапилось мені бути у великому закладі для божевільних. Всякий, хто бував у таких закладах, знає те почуття страху, жалості безконечної і, сором сказати, цікавості, що обгортає сторонню людину при вході в сю велику verkehrte Welt[36]. У мене до сього прилучалось іще почуття якоїсь особливої симпатії до декотрих слабих, і через те цікавість моя була тим живіша. Деякі образи сих безталанних не покидали мене там цілу ніч. Часто, погасивши електричне світло і лігши на широку софу в докторському кабінеті, що служив мені спальнею, я довго дивилась на смуги місячного світла на помості

і на високих білих стінах, і в них мріялись мені фантастичні образи бреду, мені здавалось, що тут само повітря населено галюцинаціями і що вони літають тут, як іскри невидимого ’багаття, як луна невидимих інструментів. У вікно моє вривались від часу до часу дивні гуки, такі виразні серед глибокої ночі, вони лунали таким жахом, таким розпачем, який тільки може поміститись в людських грудях, і так дивно сплітались вони з місячним світлом і моїми примарами. Часто і тепер у такі самі ночі моя думка пролітає велику просторінь, проникає крізь товсті високі камінні стіни «міста смутку», схиляється в головах ліжка молодої чорноокої дівчини, що з автоматичністю розпачу качає головою по подушці, чорне розпущене волосся безладною сіткою покриває її плечі і груди, чорні очі горять нелюдською тугою, голос бринить монотонно і жалібно, немов хтось торкає раз по раз одну струну: «Марія, Марія, дівчина чиста, лілія біла... зламана, сплямлена, ваша лілія, elle etait pure et belle comme un cygne et fraiche comme la rosee» [!]. Я беру її за руку і, сама не знаю чого, питаю: «Etez-vous souffrante?» — «Oh, comme je souffre [37],— бринить її голос,— нема, нема вашої Марії, les demons l’ont souillee, la vierge Marie est mor-te...[38] Марія, Марія, лілія біла...» Я дивлюсь вільготним поглядом на її сухі очі... А ось чується мені уривчастий жіночий голос: «Се... се, о, ви не знаєте! Правда ж, до чистої мети треба йти чистою дорогою? А коли хто йде брудною?.. О, ви не знаєте! Ви думаєте, я божевільна? Ага, мій чоловік, ви питаєте? Мій чоловік ганд-ляр... він знається на гандлю, о, знається... ні, ви сього не розумієте...» Тонка, похожа на хибку тінь, жінка іронічно усміхається, а широко розкриті очі швидко бігають з смертельною тривогою... Ось проходить передо мною молода поетеса з ясним хвилястим волоссям, з чудовими синіми очима, де так ясно блищать і зливаються в один промінь талан і божевілля, чарівні музикальні строфи ллються з її уст, так і віє од них гірським повітрям, гірською волею, раптом вони

обриваються смутно-сатиричним жартом, повним божевільного юмору, і сміхом, похожим на плач! «Так завжди,— згадуються мені її слова,— поезія, поривання ins Blau [39], зраджені надії і... і нещасне кохання, а потім все кінчається тут, у добрім товаристві...» — і знову лунає сміх, а з ним єднається прикрим акомпанементом цинічний регіт підстаркуватої жінки з кокетливими жестами, їх обох заглушають гуки розбитого фортеп'яно, то грає божевільна композиторка, у неї лице подібне до візантійської ікони, очі дивляться поважно і суворо в одну точку, вона грає «Grande Polonaise» [40]... Ось її величність королева ласкаво подає мені роблені власноручно квітки, їх багато лежить у неї на столі поруч з самодіяльною короною. «Се невеликий дарунок, але його робили королівські руки. Як підете туди, між мій народ, розкажіть, якою ви бачили його королеву,— тут її величність показала трагічним жестом на свої стоптані черевики і потерту сукню,— ось чого дочекалась наймилостивіша з королев від свого народу!

Скажіть, що я не пам'ятаю зла, а тільки трѳбую свого права».

Я низько вклоняюсь перед її величністю і з щирою повагою приймаю високий подарунок. Чим же гірша моя королева від інших коронованих осіб?.. Я чую на своїй щоці поцілуй ддіотки. «Ах ви ж моя люба!» — гукає вона і з веселим голосним сміхом подає мені свою забавку: пилку хліба. «Нате, будете гратись, от так, як я, се дуже весело!» Мені вчуваються чиїсь дикі співи, одностайні і уперті, як вітер в комині, ввижається танцюриста постать веселого маніака; він легким кроком пробігає, щось ловить у повітрі і гукає: «О, який я щасливий, я навіть не бажаю нікому зла, бо я щасливий, як само щастя!..»

Ось сумний і здивований голос генія християнства: «В Євангелії сказано, що час визволення давно настав, а однак... Я вільно поклала на себе терновий вінець, щоб викупити гріхи Євіту, я знаю, за що гину, але за що ж мучаться сі безталанні?.. Де ж край стражданням?» Лице генія християнства темнів, і очі спускаються вділ. А передо мною вже пересуваються бліді, невиразні тіні, вони глухо стогнуть, притулившись до стіни або до плеча монашки — сестри милосердя, ридають, кинувшись долі, або сидять мовчазні, нерухомі, обхопивши голову руками в німій і глухій тузі,— вони вже не на сьому світі живуть. І здається мені, що я, мов Данте, опинилась nella citta dolente...[1] Такі образи мріються мені в смугах місячного світла.

Але один силует пригадується мені частіше не вночі, а, власне, чогось удень, коли сонце так ясно світить, коли люди говорять так голосно, коли все здається таким виразним і нормальним.

Одного разу я стояла в парку «сумного міста» і дивилась, як гурт хворих робив гімнастику на широкій площині під соснами. Вони робили все, що їм показував учитель, покірно і навіть охоче, з поважним, діловим виразом лиця. Один молодий чоловік, утомившись стрибанням через козла, одійшов набік і почав надягати на себе сюртук, скинутий було для легкості рухів. Сюртук був почеплений на тій сосні, під якою я стояла, так що панич опинився зовсім близько до мене; я і не думала відходити геть, за скілька днів я вже привикла до мешканців «сумного міста», до того ж сей не раз стрівався зо мною в парку, і я бачила, як він годинами стояв одда-лік і дивився смутним і добрим поглядом на дітей, що грали в крокет; діти його не боялись, бо він був «спокійний». Панпч одягся, але не відходив, а шукав чогось під деревом, я оступилась і побачила долі його шапку, вона була прикрита моєю сукнею; я здійняла шапку і подала паничеві; він не одразу надів її, перше вклонився і промовив:

— Спасибі, панно! — Потім несміливим голосом додав: — Ви позволите сісти під сим деревом, а то там мало затінку.

— Будьте ласкаві,— відповіла я. Він сів долі і при-слонився до стовбура.

— Втомились? — спитала я, користуючись виключним правом сього виключного міста зачіпати розмовою незнайомих людей.

— Так, трошки, се нічого, се добре — гімнастика. Я люблю, що у нас такий демократизм,— всі рівні, і королі, і прості божевільні...— він засміявся,— ви ж знаєте, що тут у нас великі люди живуть!

— Ні, не знаю,— відповіла я,— я тут недавно і ненадовго.

— А-а... ну так от, у нас є королі, артисти, великі злочинці, великі інквізитори, а я теж не остатнього рангу особа,— його скромний вид сперечався з його остатніми словами.

— А хто ж ви? — спитала я.

— О, я тут найстарший божевільний.

Я глянула на нього і не знала, що казати, на хвилину мені навіть здалось, що він жартує зо мною. Але він тут же додав дуже поважно:

— А окрім того, я професор нової психіатрії... Поганий тепер сезон, спека, студенти не хотять займатись, але професорам так не можна, професор повинен двигати науку,— вів дивився в просторінь і, здавалось, зовсім забув про меве, далі витяг з кишені чверточку наперу і олівця і почав щось пжсати у себе на коліні, шпарко, не одриваючись. Потім підвів голову, глянув угору і всміхнувся мені.— От і готово! — і чогось почервонів.

— Що ж се ви написали? — спитала я. _

— Конспект лекції на завтра; от візьміть, коли хочете, ви ж, певне, теж студентка?

— Чого ви так думаете? — сказала я, ухиляючись від прямої відповіді.

— Ви ходите в окулярах,— відповів він просто, дивлячись на моє pince-nez.

— Таке студентство можна сховати в кишеню,— сказала я і справді сховала pince-nez.

— Ну, то сховайте і моє професорство,— сказав він, сміючись і подаючи мені списаний папір. Я взяла і подякувала. Він встав.— А тепер я піду, бувайте здорові.— Він подався від мене, але через скілька кроків завернувся і прошепотів: — Я вас прошу, не показуйте сього тутешнім лікарям — се такі обскуранти!

— Будьте спокійні, я не покажу,— відповіла я.

— Слово честі? — спитав він тривожно.

— Слово честі,— сказала я і подала йому руку; він стиснув її, вклонився і пішов від мене.

— Скажіть, будьте ласкаві,— спитала я згодом одного лікаря при розмові,— се ж, певне, добрий знак, коли хворий тямить, що його розум не в порядку? кажуть же: тямити свою слабість, се наполовину вигоїтись.

— Ну, не завжди,— відповів мій бесідник,— принаймні у нашій практиці часто таке «самопізнання» уживається з самими безнадійними формами...— і він почав розказувати мені про різні фори і стадії Folie raison-nante [41].

Увечері, вернувшись у хату, я прочитала писання мого «професора». Там стояло написано чималим, твердим, але нерівним почерком:

MANIA EROTICA[42] Систематичний бред

Симптоми: Ідеалізація об'єкта кохання, платоніч-ність, інтенсивність, безнадійність, безвихідність (приклад] Я), при акт[ивній] формі — дикі напади, убійство і самоубійство. Форми: латеральна і експансивна.

Етіологія: Нерівні відносини серця до мозку.

Мало досліджено (тут якісь невиразні ініціали та значки, либонь, цитати). ‘

Ступінь розширення: Не так рідко, як думають вони (знов значки).

Ліки: Паліативи: Aqua Lethae \ зміна місця, робота, autosuggestio2. Способи радикальні: знам. Dr. Гейне радить Pulv. B. Schwarzi в виді моментальних компресів на груди і на голову. Можна теж Tinct., Op., Stroph., C. Cian. (ars., phosph. не рекомендується). В давні часи удавались до хірургії, напр., perforatio pectoris 3 — устаріло. Результати: Beatitudo neutralist

Краще залишити натуральній течії. (Ініціали, між ними знов Я).

Профілактика, прогноз: Все одно, не варт про се думати.

На сьому кінчалась записка.

Довго я дивилась на се писання і довго думала потім: що се? — бред чи жарт? Але в сьому місті всі жарти поважні...

І згадався мені безумний король Лір, як. він просить своїх провожатих: «Дайте мені поговорити з сим Тебан-ським філософом...»

8/IX 1896, Колодяжне

ГОЛОСНІ СТРУНИ

(Нарис)

...I fiori nati dal mio cor,

I versi che pensavi, ma che non scrissi, Le parole d'amore che non ti dissi. Stecchetti[43]

Коли вона йшла вулицею, всі оглядались на неї. Кожний дивився па неї особливо: хто з посміхом, хто з подивом, хто з жалем; здається, найчастіше з жалем; а врешті, трудно зважити. Вона була горбата, сього слова досить. Се слово тяжке, його тяжко мовити,— ще тяжче на собі носити. Його носила, власне, носила на собі, оця дівчина з великими синіми очима, з довгою русою косою. Трудно зважити, на що найбільше задивлялись перехідні люди,— чи на ті очі сині, чудові, чи на ту русу косу хвилясту, напіврозплетену, чи... ні, лишім се тяжке слово! Здається, що дівчина, чуючи його, кожний раз немов хотіла окритися від немилосердних людських поглядів, і сині очі погасали раптом і заходили туманом.

Отак вона йде й тепер, опустивши очі; ті спущені очі надавали дивний вираз обличчю, поневолі здійнятому вгору. Легенька краска то вступить їй в обличчя, то зникне, і обличчя пополотніє. Так вона йде між клопот-ливим міським гуртом, що снується повз неї, штовха її, минає і — оглядається! Ось біжать дві панночки, лепечуть одна до одної голосно, шпарко, здається, нічого перед собою не бачать, забалакались. «Ах, вибачайте!» — кинула одна панночка, зачепивши нехотячи нашу дівчину. Тая нічого не сказала, тільки знов злегка зчервоні-лась. Панночки одійшли кроків три і, звичайно, оглянулись. «Глянь, серденько, які в неї коси!»—не втрималась і, придержуючи ходу, вголос скрикнула та, що просила пробачення. Сині очі в дівчини знов освітили обличчя, і постать немов повищала, хода стала певніша. «Та яка ж надзвичайна коса! — провадила панночка.— Якщо не причеплена однак».— «О ні! — озвалась друга панночка, біжучи з товаришкою далі.— Я знаю сю дівчину. Се Настя Гриценко. Вона колись ходила до нашої гімназії; я тоді була в третьому класі. Вона вступила в наш клас, тільки недовго була, хутко вийшла з

гімназії, щось через півроку. Не знаю, чого так,— здається, екзамену побоялась. Тепер, я чула, вона ходить в музикальну школу. Вона, здається, страх уразлива! До неї було трудно приступити: аби що, вже й образиться. Вони завжди такі, сі...» Добре, що Настя була вже далеко і не чула дальшої розмови своєї колишньої товаришки.

Настя звернула з широкої вулиці, пройшла ще кварталів зо три, потім одчинила хвірточку, що провадила в невеличкий палісадник перед невисоким домом, хутко пройшла через палісадник, ступила на низький ганок і подзвонила.

їй одчинив гарний панич у студентському убранні.

— А, Настуся! — мовив він, радо усміхаючись, і його сині очі, подібні до Настиних, дивились прихильно і щиро в очі дівчині.— Що, втомилася? — питав він.

— Так...— відповіла Настя уривчасто.

— Ах, який же з тебе неслух, Настусю! — сказав студент не то з досадою, не то з жартом.— Скільки раз я тобі казав, щоб ти мені не ходила пішки з своєї школи, а ти таки не слухаєш!

— Та нічого то...— тихо мовила Настя.

— Нічого, нічого! — передражнив студент; більш, однак, не сказав ні слова, взяв у Насті з рук тяжкого портфеля з нотами і разом з Настею пішов до кімнати.

В кімнаті стояло піаніно, над ним була полиця з бюстами Шопена та Бетховена межи лаврами в вазонах; стояла етажерка з нотами і друга етажерка з книжками в гарних оправах, все найбільше твори знакомитих поетів. Кімната була вбрана досить убого, але мала в собі щось оригінального і принадного. Було в ній багато квіток — і се найпаче надавало їй оригінальності.

Під вікном стояв чималий стіл, на ньому були розкидані книжки та розтріпані зшитки університетських лекцій Настиного брата. Близько стола висіла на стіні запилена скрипка і смичок над пюпітром з розгорнутими нотами. При другій стіні стояв менший столик, на ньому лежали звої нотного наперу, писані ноти і ще якісь дрібно писані порізнені листки.

Панич поклав портфель на піаніно і поміг Насті скинути плащика.

— Що, Павлусю, не заходила тут без мене Олеся? — питала Настя в брата, здіймаючи капелюшика.

— Ні, не заходила. Оце ж, власне, я думав, що зайде, а коли її досі не було, то вже я мушу конечне побігти до неї на часинку, сказати, що завтра вибираємось компанією на човен. А ти зачекай на мене з чаєм, я хутко вернусь.

Павло запалив лампу на Настиному столику, взяв свою шапку і хтів іти з хати.

— Ага, я й забувсь — ось до тебе лист! Здається, від Богдана — його рука,— сказав Павло, добуваючи з бокової кишені листа.

— Бач який! От би ще заніс мого листа з собою,— сказано, забудько з тебе, Павлусю!

— Ну, не сварись, не заніс же!

Павло віддав листа і за хвилину біг уже шпаркою ходою вгору вулицею, поспівуючи тихенько щось досить бравурне.

Настя хутко розірвала конверта і стоячи почала читати листа. Лист починався без усякого слова обертання: «Вибачайте, що я Вам досі не відіслав Вашого «Дуета». Діло в тім, що сестра мого учня завзялася вивчитись його конечне і оце вже другий тиждень розпадається над ним. Якщо Вам ся п'єса не конче потрібна, то дозвольте мені ще на який час зоставити її у себе...» Далі йшло коротке описання життя на селі, потім мова зійшла на давно почате листовне змагапня про одного письмовця, що умів зачепити своїми словами не одну струну в людському серці. Тільки лист був не довгий: «Не здивуйте, якщо мої доводи на сей раз не будуть дуже дотепні, бо варварські гуки фортеп'яно і гостре сопрано, що доноситься з гостиної (розучується Ваш «Дует»!), мішають мені думки і псують настрій. Отже — до іншого разу!» На кінці стояв невиразно начерканий початок фамілії.

Настя хутко прочитала сей лист і поклала його на столі, потім взяла і знов перечитала помалу, немов придивляючись окроме до кожного слова. Потім вона довго ще дивилась на лист, не читаючи. Далі поклала його і почала ходити по хаті нерівною ходою; часом затримувалась та притискала руки до грудей, немов здавлювала серце. Стала край вікна і дивилась у прозору сутінь. Сльози туманили їй очі, але вона гордо, болісно зсунула брови і зважливо одвернулась од вікна.

Вона сіла при столі, взяла перо й папір і налагодилась ппсати. Довго сиділа вона, то здіймаючи перо, то спускаючи його немов до писання, але папір лежав білий і ні слова на ньому не було. Вона зітхнула, тремтячою рукою тихо поклала перо на стіл, встала і вийшла з хати у темний садок. Тихо походжаючи по стежці, вона все думала невимовлені, ненаписані думки-гадки; невиплакані сльози серце їй гнітили. Вона все думала, гадала.

«Ні, не можу я писати до нього. Що можу я йому написати? — Бездушний лист про різні питання, про міські новини, лист, заправлений дотепними фразами, безжурним юмором,— товариський лист, навіть не дружній. Але нащо мені се? Навіщо мені ся гімнастика розуму, коли душа моя стогне і рветься від жалю? Як тільки я сяду писати до нього, я думаю тільки про те, що я його люблю, без міри, без краю, що те кохання — ніж в моєму серці,— вирви ніж із серця, і воно кров'ю зійде. Я думаю

про те, що я навік нещасна: поки живе кохання, воно палить вогнем; коли умре кохання, зостанеться по ньому мертве пожарище. Він не любить мене, і я нещасна; коли б він любив мене, ми обоє нещасні були б. Я знаю се і все-таки його кохаю, сама себе палю вогнем. Нічого іншого я не можу й не хочу писати, — і мушу мовчати, хоч серце моє повне речей. Я мушу мовчати, мушу зректися єдиної потіхи — листів від нього, бодай тих коротких байдужих листочків. Нема в його листах ні одного чулого, дружнього слова, хоч би на сміх сказаного... Ні, я не хочу такого слова, кинутого на сміх. О, коли б я хотіла, мені легко було б почути від нього не одно таке слово — на сміх. Я не раз чула, як він провадив жартів-ливо-кохані речі моїм товаришкам, і так робилось прикро на серці, слухаючи їх. Такої гіркої комедії я не витримала б, і я вдячна йому, що він ніколи не грав зо мною того водевіля кохання. Він має до мене холодну повагу, та все-таки повагу. Він ніколи не звертається до мене з тим образливо-зальотним тоном, може, догадується, що то б мене вразило вкрай? Ні, не догадується, а просто, просто... я не здаюся йому цікавою іграшкою, та й нема у мене ні охоти, ні хисту до таких розмов, се правда. Межи всіма дівчатами тільки зо мною він так поводиться,— та ще з нею, з другою... Так, він з нами розмовляє однаково, та не однаково розмовляють його очі, та й голос, вимовляючи однакові речі, бринить не однаково... Що ж, може, коли б я розказала йому свої муки, вилила перед ним свою тугу, він би знайшов і для мене добре слово, слово потіхи або хоч поглядом пожалував мене, бо він має добре серце в гордих грудях; він би не насміявся з мого кохання, бо він знає сам, що то таке — безнадійне кохання. Так, він знає се добре... але він гордо носить і ховає те кохання від усіх... Може б, він дав мені слово потіхи від щирого серця, от як дають шматок хліба голодному жебракові; тільки ж я скоріш простягну руку за жебраним хлібом, ніж за жебраним словом кохання. Жебраний хліб, кажуть, руку пече, але жебране слово кохання — душу морозить. У мене стане одваги з голоду вмерти, не простягаючи руки за хлібом...»

Темрява у садку стала густіша. Настя не любила бути самотньою межи темними деревами,— як усякій недолугій людині, їй була прикра широка темрява. Хутко пішла вона до хати. Коли вона стала там край стола, погляд її впав знов на той лист, недавно читаний. Вона взяла його і хотіла покласти до скриньки з листами, що стояла на столі. Там було багато листів, були й листи, писані тією самою рукою, що й сей недавно отриманий лист; їх було небагато, і були вони сливе всі короткі; мало на яких була визначена дата, але Настя знала добре, коли був писаний кожний з тих листів. Ось коротенька записка, сама

перша, писана в початку знайомості їхньої. В ній Богдан питав Настю, коли вона буде дома (записка була городська), щоб прийти розучувати вкупі романса, що мав співатись десь на невеликому товариському вечорі. Настя досі пам'ятає того романса і ту першу репетицію так, неначе все те вчора було, а тому вже минуло чотири роки. То був романс Шумана «Ich grolle nicht» вони вдвох розучували його: він співав, Настя провадила на фортеп'яно. їй було спочатку трудно провадити його химерному співу, він сердився, нетерпляче здіймав голос і зараз же збентежено усміхався, немов просив пробачення за свою нетерпеливість. Богдан був тоді ще дуже молодим студентом пертого курсу, вона ще не була в музикальній школі, мала сімнадцять літ і багато зелених весняних надій; всі ті надії перецвіли за чотири роки... Вона грала з великим почуттям і не завжди дотримувала міри — по-дилетантському. Він співав з вібрацією в голосі, нахмуривши брови і підвівши чоло, як подобає молодому співцеві. Часом, утомившись, він сідав поруч Насті і проспівував упівголоса деякі фрази, нахиляючися до самого Настиного плеча, щоб краще бачити її ноти і показувати їй, де вона робить помилку. Так пройшло кілька репетицій, і під кінець їх Настя робила часом більше помилок, ніж впочатку, зате Богдан співав щораз краще. «Сей романс,— думала тепер Настя,— був для мене тим, чим був для Паоло й Франчески роман про Ланчелота і Джіневру; але шкода! — мій Паоло бачив у думці своїй іншу Франческу!»

Настав вечір,— Настя певне його не забуде ніколи,— при співанні «Ich grolle nicht» приграваля не Настя, а інша дівчина, Настя ж сиділа в найдальшому кутку хати,— так вона завжди сідала скрізь, де бувало велике зібрання. Дівчина, що сиділа при фортеп'яно, була молода, стрункa, чорнява, з поважним, енергічним виразом на блідому обличчі; розумні іскристі карі очі немов освічували те обличчя; грала енергічно, але не різко, білі, тонкі ручки легко і зграбно торкали клавіші; чорнява, смілива головка була похилена вперед.

Богдан співав гарно. Він був зворушений, і те зворушення додавало ще більше виразу тому «Не жаль мені!». Настя дивилась на його обличчя, і спершу їй здалося, що вона ніколи ще не бачила його таким, але вона згадала раптом усі хвилини, коли вона його бачила, і щось тяжке налягло їй на душу. Спів скінчився. Молоде товариство надгородило співця плесканням; хтось мовив Богданові, коли він проходив: «Чудесно», але він, незагоджений, відмовив: «Ні, якось не вийшло...» І, стурбований, похмурий, ніби сховався подаль в гурті. Пішли інші номери програми вечора, та Настя примушувала себе слухати їх. Коли

настав перерив,— якось холодно, непривітно стало їй в ясній хаті серед гучного товариства; однак вона зоставалась там до кінця вечора. Вона мало пам'ятає, що там далі робилось: багато співали, потім чимало танцювали. Танцював Павло, і Богдан танцював з різними панночками; з тією найбільше танцював, що грала на фортеп'яно. Настя дивилась на танці, але все те снувалось їй перед очима, мов у чаду; вона тільки пам'ятав тепер, що гостра туга рвала їй серце увесь час, як то завжди бував з нею у великому товаристві при веселій забаві, тільки того вечора було ще гірше, ніж завжди...

Ось Богдан зпов підходить до чорнявої дівчини запрошувати на танець, але вона відмовила, не пішла з ним. Богдан, збентежений, одійшов геть. Чорнява дівчина протанцювала потім скілька разів з іншими, але недовго була при танцях, пішла з матір'ю додому зарані, ще перед вечерею. Богдан стояв який час у гурті нетан-цюючих, прислонившись до стіни; він дивився поперед себе у смутній задумі, ні на що не зважаючи, але недовго, — швидким кроком підійшов він до одної гарненької моторної панночки і взяв її в танець; потім ще з іншими танцював багато, сливе не спочиваючи, до самої вечері. Настя не хотіла перебивати Павлові танців і сиділа, і дивилась, як люди веселились або вдавали, що їм весело. Потім, за вечерею, було багато гомону, промов, розмов. Богдан був дотепний, жартівливий, говорив багато, тільки Насті боляче було слухати його мову. Він не говорив до неї, хоч і сидів досить близько, так що вона бачила, як він пив за здоров'я різних людей і за поспіх різних справ; тільки як здійняли тост за молодих артистів, він обернувся й до Насті з чаркою і з жартом. При тому їх очі зустрілись. Настя мовчки торкнула його чарку, він, не докінчивши жарту, тихо поставив свою чарку на стіл і на хвилину похилив голову, але зараз же підвів її з усміхом і з новим жартом на устах, тільки розмова на тому кінці стола немов пригасла з тії хвилини. До Насті Богдан більш не озивавсь; вона мало з ким говорила...

«Досить спогадів!» — Настя взяла Надсона *, свого наймилішого поета, розгорнула книжку і, читаючи, пішла по хаті; коли се зауважила, що з книжки щось випало,—- вона нахилилася здійняти: то була суха квітка невідомої барви; тихо киваючи головою, дивилась Настя на ту квітку. Спогади, які вона хотіла заглушити піснями любого поета, знов зацвіли у неї в серці при першому погляді на ту суху квітку.

«Яка суха, нещасна сяя квітка! — подумала Настя.— Хто ж би здумав, що се була квітка з барвінку, весела, блакитна, як небо!»

Се ти, моя змарніла квітко бідна?

Бліда, пожовкла, наче давня мрія...

Настя гірко всміхнулась: «Що се я? вірші складати здумала, чи що?.. Шкода! вони ніколи світу не побачать, хіба що вогонь їх прочитає,— о, він їх таких немало прочитав!..»

Вона дивилась на квітку з гірким усміхом. Ніколи не думала вона давніше, щоб можна було так ясно спогадувати свої минулі почування,— не картини, не розмови і вчинки, а самі почування. Може б, краще, коли б не було такої пам'яті. Коли так, навіщо ж ховати змарнілі квіти, нащо оживляти замерлі мрії?.. Спогади налинули роєм, і Настя слухала їх, дивилась на них.

Давно се було... недавно, торік. Навесні, як зацвів барвінок. Була чудова весна. Тоді було так любо, оживали мрії, безнадійні, любі мрії. Не забудуться ніколи ті весняні ночі, місячні чи темні, теплі і скрито-турботні. В такі ночі в серці розцвітають квітки таємні, ростуть, цвітуть, бринять, зачаровують думку, і вона спить, слухаючи, як серце б'ється. А серце б'ється, б'ється, жити спішиться, просить життя...

Настя жила тоді самотньо, Павло по цілих днях сидів з книжками в міському саду і вчився до близьких екзаменів, приходив додому пізно ввечері та вдень разів два забігав. Настя нікуди не ходила, і до неї ніхто,— се було добре! Цілий день було тихо, вона була сама з своїми мріями та роботою,— тепер вона не пам'ятає, що то за робота була,— увечері вона сиділа край вікна і слухала, як ішли люди вулицею. Вона прислухалась до гуку людських кроків і пізнавала, коли йшов Павло і чи він сам ішов,— найбільше, що сам...

Одного вечора, по екзамені, Богдан казав Павлові, що завтра прийде до нього; Настя чула те, сидячи край вікна. Другого дня рано небо синє було надзвичайне, садок був веселий, барвінок усміхався. Настя любить квітки, вона забува, що квітки не для неї цвітуть. Того ранку у неї стояли фіалки на столику і конвалії на піаніно. Вона пильно чепурила хату і сама з себе засміялась, помітивши теє; довгенько чесала вона . свою русу косу, «свою єдину красу». День був тоді чудовий, тільки дуже Довгий; Настя грала весняних пісень, багато пісень, коротких, мов щастя, а день, либонь, хотів їх усі переслухати. Надвечір Настя перестала грати, ходила по хаті, по садку, ні за що не бралась, думала, гадала, ждала чогось. їй здавалося, що сього вечора щось має статись, щось має змінитись, щось буде радісне. Вона пішла в садок, нарвала барвінку з цвітом, сплела вінок і наділа собі на голову. Павло, побачивши її в вінку, поцілував її і сказав, що вона сьогодні дуже гарна, що очі в неї, мов барвінок, а коси, мов промінь сонця. Чудний хлопець!.. Настя усміхнулась, увійшовши в хату і вглядівши себе в свічаді з вінком на голові.

Раптом озвався дзвоник. Павло одчинив. Се прийшов Богдан.

Увійшов, подав Насті руку, глянув на неї, потім їй на голову, знов на обличчя, не сказав нічого і сів при столі. Але то був погляд, такий знайомий Насті! Так дивились на неї ті, що оглядались на вулиці, ідучи повз неї... Насті здалося, немов у хаті стало темніше, холодніше, і сама вона така одинока, забута, липшя. Тут в хаті говорило двоє коханих людей$_г$ вона чула голоси їх, немов крізь сон, немов вони були далеко, хоч вона сиділа тут же при однім столі з ними.

Вони хутко заспорились про щось, звертались не раз і до Насті, вона їм відповідала, тільки тепер вона не пам'ятає ні слова з того, що говорилось, пам'ятає тільки, що їй здавалась дуже прикрою і недотепною власна розмова. Тихо здійняла вона з голови вінок, поклала його на столі, пішла до піаніно і стоячи програвала одною рукою уривчасті мелодії, далі сіла й почала грати свою любиму п'єсу; спершу грала, щоб заглушити плач той, що здіймався їй в серці, потім потроху любі гуки запанували над серцем і думкою, і думка полинула за ними геть далеко. Змагання за столом утихло, обидва хлопці слухали. Вони люблять Настину музику. Богдан слухав, як вона грала, далі сказав:

— Заграйте, з ласки вашої, «Ich grolle nicht»,— я його давно не чув.

— Може, заспіваєте сами? — спитала Настя.

— Ні, сьогодні не маю охоти до співання,— сказав він апатично. Він був блідий і змучений того вечора, та він був таким цілу ту весну. Настя грала і серця прикладала до гри, бо то ж він сам просив її грати. Скінчивши, вона обернулась, нащось-то усміхаючись, і глянула на Богдана. Він сидів замислений і безуважно зривав квітки з її вінка,— багато їх лежало перед ним на столі, дуже мало їх синіло ще в зеленому вінку!..

Згодом Богдан почав прощатись.

— Куди ти? ще рано! — вмовляв його Павло.

— Ні, брате, вже пізно; ти, певне, змучився екзаменами, то мусиш сеї ночі виспатись, не буду тобі заважати,— одмовляв Богдан, подаючи руку Павлові та Насті. Настя не казала нічого, мовчки подала руку і почала закривати піаніно. Павло пішов зачиняти двері. Вернувшись, він просив її ще грати, але вона сказала, що втомилась. Прибираючи на столі, вона взяла обірвані квіточки і сховала їх у книжку. Потім дала на добраніч Павлові і подалась до своєї хати.

Настя довго не спала тієї ночі і гірко плакала, стримуючи ридання, щоб не збудити брата. Чого плакала? Що, власне, сталося сього вечора? Яка нова журба прилучилась? Нічого не сталось, усе те саме, що було, і журба та сама. Нічого не сталось...

Зникніте, спогади!..

Вернувся Павло од Олесі.

— Настусю! — почула Настя над собою. Замислившись, вона й не чула, як увійшов Павло, не дзвонивши, бо двері були незачинені. Вона стенулась, хутко закрила книжку, і на обличчі з'явився інший вираз.

— Що се ти так зачиталась? — питав Павло.— Пила

чай? Ні? все мене ждала? От який я, справді! Коли ж, бачиш, там у Олесі якось так час той іде. Я прийшов, вона співала, я не хтів їй перебивати, далі якось втягся в розмову. Ну, а се вже довга справа. Потім Олеся знов співала,— знаєш, тую: «Gdyby ja Ьуїа». «Gdy-by ja

byla gwiaz-decz-kˆ na nie-bie»...[1] — завів Павло, але зараз же сам себе перебив: — Славно вона співа сюю пісню! Шкода, що ти не пішла зо мною.

— Та чого б я пішла? Ти ж казав, що тільки на хвилинку забіжиш,— сказала Настя і всміхнулась, лагідно дивлячись на брата; вона знала добре, чим завжди кінчалось теє «на хвилинку до Олесі».

Настя налагодила чай на Павловому столі, поодсу-вавши книжки та зшитки; почали пити,— Павло за співами та розмовами не пив чаю в гостях; Настя розпитувала, чи влагодиться гулянка на завтра, про що говорилося в Олесі, чи хто був у неї в гостях і т. ін. Павло жваво розказував, спогадував різні дотепи, підспівував різні пісні та раз у раз споминав Олесю, який у неї голос, як вона цікаво говорить, як гарно співає.

Настя дивилась на нього ласкавими очима і думала: «От де щастя! так і грає, мов вільна хвиля!» їй думалось, що, може, хутко тая хвиля розлучить їх з братом,— його занесе до любої дружини у тиху пристань, а її, Настю, покине тут на самотньому березі одиноку і ще смутнішу... Але їй стало сором за свою думку. «Невже мене жаль бере -за його щастя?» — подумала вона і почала розпитуватись, чи Олеся вже прочитала ті книжки, що взяла у неї, чи не піде вона разом з ними в театр і чи хутко вже приїде італьянська трупа на гастролі. Але якось розмова велась насилу; се навіть Павло врешті завважив:

— Що з тобою, Настусю? ти якась немов смутна, такі маєш втомлені очі. Чи ти слаба, чи тобі журба яка? Я вже не перший день помічаю. Що тобі таке?

Настя подивилась на нього, його очі були такі щирі, немов дивились їй у душу. Вона спустила очі і сказала тихо:

— Ні, мені нічого не робиться. А що втомлена, то правда,— сьогодні чимало пройшла, і в школі довго тримали.

їй стало трохи сором за свою нещиру відповідь, але що ж би мала іншого сказати? Павло був такий веселий, щасливий...

Скінчили чай, Настя все поприймала, і Павло сів щось писати на порізнених клаптях паперу.

— Чи я тобі не заважатиму, Павлусю, як буду грати? — спитала Настя.

— Ні! ти знаєш, що мені се ніколи не заважає, а ще навіть якось краще робота йде під музику.

Настя сіла за фортеп'яно. Який час було тихо, тільки рипіло перо Павлове. Настя взяла гучний акорд, потім виразно залунала перша фраза «Ich grolle nicht» і раптом обірвалась. Ніжна, тиха, кристально чиста мелодія почулася ніби здалека, як світлий спомин з глибини душі. Іноді ця лагідна мелодія ставала подібною до заглушеного стогону, але потім лилась вона Далі, як прозорий струмок, то співаючи, то розпливаючись, як сон. Прокидалися знову любі, давно забуті мрії, але враз вони стали жалісним плачем. Тихо, сумно звуки тужили, ридма ридали, але глухі акорди заглушували журливий стогін і стишувались, замовкали сами собою... Тоді звилась полум'яна, гучна мелодія, горда і буйна, сповнена болю і розпачу, що збудила всі струни.

Бушувала буря, крізь яку іноді звучала перша мелодія спомину, але вона була сумна і переривчаста і скоро поринула цілком у хвилях гордого розпачу. Все потонуло в них — світлі мрії, жалісні плачі, сміливі пориви і трепетні сльози. Хвилі гуділи все дужче, все неспокійніше і тривожніше, оглушуючи самих себе. Швидше і швидше котилися хвилі, заливали все, розливалися ширше і помалу заспокоювались. Вони гомоніли все тихше і тихше, і з їх гомону виникала пісня, безнадійна і хмура, як туманна ніч на морі. Ледве чутно, як подих, прозвучала вона й заніміла... Раптом пролунав гучний стогін, як крик серця, і на низькій ноті обірвався.

Запанувала тиша.

Руки Настині опустились, голова впала на груди. Дівчина була бліда і мовчазна.

Павло обернувся, потім встав, підійшов до сестри і нахилився до її обличчя.

— Що тобі, Настусю? Тобі погано?

Вона не відповіла, лише поривчасто обняла брата, припала до його грудей і заридала голосно, не стримуючись.

Брат більше не питав її, мовчки її цілував і ласкав, як пестять мале дитя.

З її плачу він відчув, що всяка розрада тут марна.]

Sie werden gewiss diesen Brief nie zu lesen bekommen, und sol It' es auch geschehen, was ich nicht glauben kann, so konnten Sie jedenfalls nicht wissen, von wem und an wen das Schreiben ist. Wozu niitzt soldi' ein Brief? Wirk-lich, das weiss ich selber nicht und grade

jetzt hab' ich gar keine Lust danach zu griibeln. Zu solchem Handeln sagt man franzosisch: „c'est plus fort que moi". Je nun: „c'est plus fort que moi" eben das Verlangen, Ihnen einen Brief in die unbekannte Weite zu schicken.

Ich weiss Ihren Namen nicht und werde vermutlich ihn nie erfahren. Wir begegneten uns auf einer Seefahrt — fur mich war es eine Fahrt in die Fremde, fur Sie eine Heim-kehr; der Weg war doch derselbe, wir waren ganz wie die zwei Wellen, die eine Weile beisammen fliessen, dann kommt irgendwelches Hindernis, ein Schiff, ein Stein: die Wellen werden geschieden, auf immermehr, denn sie ver-suchen niemals sich wiederzufinden, nichts treibt sie dazu. So ist es mit uns.

Ich mochte wohl wissen, ob Sie sich noch erinnern an unser erstes und letztes Begegnen? Gott weiss warum, ich kann es niemals vergessen, obgleich eine Menge von sol-chen zufalligen Reisebekanntschaften mir seitdem vollig aus dem Gedachtnisse gekommen sind. Oft stell' ich mir Ihre Gestalt vor; der Kopf immer etwas nach vorn geneigt, Ihren ernsten Blick, Ihre Stimme, rein, doch nicht grell, vielleicht ein bischen dumpf. Ihre Gestalt bewegt sich jetzt vor meinen geschlossenen Augen in einer fernen Per-spektive, und doch erscheint sie mir immer lieb, fein und ausgepragt, gleich jenen Photograviiren, die wie eine Na-delradierung scheinen; so sieht man durch ein Opernglas,

aber wenn man dasselbe umgekehrt halt. Ich kann es mir selber nicht erklaren, warum ich Sie immer auf diese Weise sehe, aber ich kann Sie mir anders nicht vor-stellen.

Ich erinnere mich ganz genau, wie Sie zum erstenmale sich mir naherten. Sie hatten bemerkt, dass ich nur mit grosser Miihe mein Gleichgewicht behielt und zuletzt лvaг ich schon im Begriff zu Boden zu fallen, das Schiff schau-kelte gar zu stark! Sie haben mir damals Ihre Hilfe ange-boten und so gingen wir den ganzen Nachmittag, auch den Abend, Arm in Arm.

Es ist ja nichls besonderes, dass man einer schwindli-gen Person die Hand reicht, jedoch geschieht dies nicht immer, und nur selten in Ihrer Art. Kaum hatten Sie mir den Arm gegebon, so hatte ich das Gefxihl, als waren wir schon mehrmals mitsammen gewandelt. Es wunderte mich nicht im mindesten, dass Sie auf dem schaukelnden Verdek-ke so ganz ausgezeichenet zu balancieren verstanden, dass Ihr Arm mir zur besseren Sttitze ward, als die Eisenrampen der Treppen, mir schien, ich wiisst[7] es langst. Sie liessen mich nicht einmal allein gehen, und wenn ich schwankte, da zuckte Ihr Arm rasch hinauf, Sie schauten mir besorgt zu und sagten mit leisem Vorwurf: „Ich bitte Sie, halten Sie sich fester an meinen Arm!" Und waren wir an eine Bank gekommen, wo ich sitzenblieb, da entfernten Sie sich, oder blieben

auch bei mir stehen, je nach Belieben, und wir un-terhielten uns.

Sie benahmen sich iiberhaupt ganz unbefangen, ganz frei von jener faden, gezwungenen Hoflichkeit, die den Man-nern Frauen gegeniiber ziemlich eigen und mir schier ver-hasst ist. Sie glaubten nicht im mindesten eine Unhoflich-keit begangen zu haben, indem Sie, anstatt mich zu unter-halten, die Hande auf dem Riicken gefaltet, herumgingen, das Verdeck entlang. Ich habe oft bemerkt, dass Sie in Gedanken, vielleicht auch in Sorgen, vertieft waren und ich storte Sie niemals dabei mit meinen Reden.

Manchmal, jedesmal unerwartet, blieben Sie vor mir stehen mit irgend einer Frage oder Bemerkung und sogleich war eine Unterhaltung angekniipft. Ich habe alle diese Reden ganz gut im Gedachtnis behalten, aber ich will sie nicht hier abschreiben, es ist langweilig das einmal Ausge-sprochene zu wiederholen, es kommt mir wie ein Diktat vor.

Ja, ich erinnere mich an unser Ietztes, langes Gesprach, als ich da an den Bord gelehnt stand und ins dunkle, chao-tische Meer hinunterguckte und davon sprach, was mir eben-so dunkel und chaotisch wie jenes Meer erschien. Wir spra-chen iiber ein grosses Problem, eine „grosse Fatalitat“... Sie sprachen immer ernsthaft, nicht einmal sah ich Ihnen die leiseste Absicht an, mich hanseln zu wollen, auch machten Sie keinen Teegesellschafts-Witz. Es glich vielmehr einer Konferenz. Sie diskutierten immer ruhig, ich aber ftihlte meine Augen leuchten und mein Gesicht brennen, ich beugte mich so tief iiber Bord, dass der salzige Wasserstaub vom Rade mir ins Gesicht flog und frischer Nachtwind mein Sommerkleid durchdrang und mich zittern machte. Das merkten Sie bald und ich sah wieder die freundliche Sorge in Ihren Augen; Sie machten unserem Dialog gleich ein Ende, so ganz rasch ohne weiteres. Sie sagten bloss: „Sie sind imide, Sie frieren, ich will Sie lieber nach Ihrer Kajiite begleiten. Geben Sie mir die Hand und halten Sie sich, um Gotteswillen, fest“.

Da unten, an der Schwelle der Kajiite, reichten wir uns zum Abschied die Hande. Damals mochte ich so gern zu Ihnen gesagt haben: „Danke, mein Freund!“ aber ich sagte nur das erste Wort und das war alles. Sie liefen schnell und behend die Treppe hinauf und verschwanden im Dun-keln.— Wir sprachen uns nie wieder.

Am nachsten Morgen sah ich Sie einmal am entfernten Ende des Dampfers stehen, Sie aber sahen mich nicht und es kam nicht zu naherem Begegnen.

Wenn wir an den Hafen gelangten, wo Sie aussteigen wollten, wollte ich Sie finden, um Ihnen noch einen Ab-schiedsgruss zu sagen, aber Sie waren in der Menge verlo-ren und ich vermochte Sie nicht zu erspahen.

Seitdem haben wir uns nie wieder gesehen und, glaub* ich,

werden uns nie sehen. So ist es vielleicht besser.

Ein andersmal konnten wir uns in ganz anderer Stim-mung finden, und dieses zweite Begegnen konnte uns nur den guten Eindruck des ersten verderben. Vielleicht waren Sie jenes Abends, als Sie mit mir sprachen, ganz besonders gelaunt, wie Sie nur selten sind. Auch ich konnte zum zwei-tenmal Ihnen ganz anders erscheinen, langweilig und kaum beachtenswert. Dann hatten wir nur zu bedauern, wozu hat uns der Zufall wieder zusammengefiihrt?!

э— Mag sein; ich lass' es theoretisch zu.

Und dennoch, wenn ich Ihrer gedenke und sehe Gestalt in ferner Perspektive, dann mochte ich so gern zn Ihren sagen: „Danke, mein Freund!" — und es tut mir wirklich leid, dass Sie es nicht horen konnen.[1]

[1] ЛИСТ У ДАЛЕЧІНЬ

Цей лист, напевно, ніколи не доведеться Вам читати, а навіть якби це трапилось, в чому я ніяк не можу бути впевнена, то в усякому разі Ви не могли б знати, від кого цей лист і до кого він звернений. На що може такий лист придатися? Насправді, цього й сама я не знаю, та якраз тепер не маю охоти думати над цим. Для такої поведінки існує французький вислів: «Це сильніше за мене». Отже, «це сильніше за мене» і є якраз бажанням послати Вам листа у невідому далечінь.

Не знаю Вашого імені, та, ймовірно, ніколи його не дізнаюся. Ми зустрілися під час одної морської плавби (для мене це була подорож на чужину, для Вас — повернення додому); дорога все ж була та сама, ми були ніби ті дві хвилі, що пливуть деякий час разом, потім з'явиться яка-небудь перешкода, корабель або камінь, які розлучають хвилі назавжди, вони ніколи більше не пробують віднайти себе знову, ніщо їх до цього не спонукає. Так діється і з нами.

Я рада б знати, чи Ви ще пригадуєте собі нашу першу та останню зустріч? Не знаю, але я її не можу ніколи забути, хоча безліч таких випадкових дорожніх знайомств з того часу випали мені зовсім з пам'яті. Часто уявляю собі Вашу постать; голова завжди трохи нахилена наперед, серйозний погляд Ваших очей, Ваш голос, чистий, але нерізкий, може, трохи гортанний. Ваша постать рухається тепер перед моїми заплющеними очима у далекій перспективі, і все ж вона видається мені завжди милою, витонченою та рельєфною, подібною до тих фотогравюр, що неначе виконані гравіювальною голкою; так, як видно через театральний бінокль, тільки коли обернути його навпаки. Я сама не можу собі пояснити, чому я Вас завжди бачу саме так, але інакше уявити Вас не можу.

Пригадую дуже докладно, як Ви вперше підійшли до мене. Ви

помітили, що я з великим зусиллям утримувала рівновагу і, нарешті, я мала вже впасти, бо корабель надто сильно колихався! Ви запропонували мені тоді свою допомогу, і так ми ходили, взявшись під руку, ціле післяобіду аж до вечора.

Адже в тому немає нічого незвичайного, що людині, якій наморочиться голова, подають руку... Як тільки Ви подали мені руку, у мене було таке враження, ніби ми разом проходжувалися вже не раз. Мене нітрішки не дивувало, що Ви на хиткій палубі так чудово вміли балансувати, а Ваша рука мені була кращою опорою, ніж залізні поручні сходів; мені здавалось, неначе я це давно знала. Ви жодного разу не дозволили мені йти самій, а коли я хиталася, Ваша рука піднімалася швидко, Ви дивились на мене тривожно й говорили з тихим докором: «Прошу Вас, держіться міцніше моєї руки І» А коли підходили до лави, на яку я сідала, Ви віддалялися або стояли біля мене, як вважали за краще, і ми розмовляли.

Загалом поводилися зовсім природно, без тієї банальної вимушеної ввічливості, яка звичайно характерна взаєминам, між мужчинами і жінками і яка мені ненависна. Вам і на думку не спало, що Вп допустили нечемність, коли, замість розмовляти зі мною, Ви ходпли вздовж палуби, заклавши руки за спину. Я часто помічала, що Ви поринали в думки або, можливо, в турботи, і я Вам при цьому ніколи не заважала своїми розмовами.

Деколи, кожного разу несподівано, Ви зупинялися біля мене з якимсь питанням або зауваженням, і одразу зав'язувалась розмова. Я ці бесіди добре пам’ятаю, але не хочу їх тут відтворювати, нудно повторювати те, що було раз висловлене: воно мені видається мов диктант.

Так, пригадую собі нашу останню довгу розмову, коли я стояла, спершись на борт, і поглядала вниз на темне хаотичне море та говорила про тс, що мені здавалось таким же темним та хаотичним, як море. Ми говорили про велику проблему, про «велику фатальність...». Ви говорили весь час серйозно, жодного разу я не примітила з Вашого боку навіть найменшого наміру поглузувати

з мене, Ви не вдавалися також до жодних жартів, як це ведеться в товаристві за чашкою чаю. Скоріше все було схоже на конференцію. Весь час Ви дискутували спокійно, а я відчувала, як горіли мої очі і палало обличчя. Я схилилася так низько за борт, що солоні бризки з колеса били мені в обличчя, а свіжий нічний вітер продував мою літню сукню, і я тремтіла. Це ви враз запримітили, і я знову побачила у Ваших очах ласкаву дбайливість; Ви одразу припинили наш діалог, та як швидко, просто! Тільки сказали: «Ви стомлені, замерзли, краще я Вас

проведу до Вашої каюти. Дайте мені руку і, ради бога, тримайтесь міцно».

Там внизу, на порозі каюти, на прощання ми подали руки. Тоді мені так дуже хотілось Вам сказати: «Дякую, мій друже!» Але я вимовила лише перше слово, і це було все. Ви побігли швидко та спритно сходами нагору і зникли в темряві. Ми вже більше ніколи не обмінялися словом.

Наступного ранку я Вас побачила ще раз, як Ви стояли у найвіддаленішому кутку пароплава. Ви, однак, мене не бачили, і нова зустріч пе відбулася.

Коли ми прибули до пристані, де Ви мали намір зійти, я хотіла Вас відшукати, щоб сказати прощальне слово, але Ви загубилися в натовпі, і я не змогла Вас розглядіти.

З того часу ми ніколи більше не бачились і, гадаю, ніколи не побачимось. Так, може, й краще.

Вдруге ми могли б бути у зовсім іншому настрою, і друга зустріч могла б нам тільки зіпсувати добре враження від першої. Може, Ви того вечора, коли розмовляли зі мною, були в особливому настрої, що, можливо, рідко з Вами буває. І я могла б Вам вдруге також здатися цілком іншою, нудною і навряд гідною уваги. Тоді ми могли б тільки жаліти, що випадок нас звів знову.

Нехай буде й так; теоретично я це припускаю. І все ж, коли я Вас згадую та бачу в далекій перспективі Вашу постать, дуже хочеться сказати Вам: «Дякую, мій друже!»— і мені справді жаль, що Ви не можете цього почути!

НАД МОРЕМ (Оповідання)

Часто, лежачи над самісіньким морем, під навислим каменем, і дивлячись на фаланги хвиль, на ясний горизонт, здавалось мені, що я опинилась у такій країні, де ще не було чи вже нема людей. Мушу признатись, така мрія була мені мила. Мізантропія не в моїй натурі, але часом буває, що хочеться на який час втекти від людей власне для того, щоб не почати ненавидіти їх. Десь я чула вираз, ніби сама природа, самий краєвид, без людей,— то все одно що рамка без картини; але я часами думаю, що се картина — без плями.

Здалека дивлячись, навіть місто, що розсипалось по долині над морем, не здавалось мені ділом людських рук, а просто тільки частиною пейзажу; увечері, коли видко було тільки міські вогні, а будинки ховались у темряву, мені спогадувались казки про чарівну гору, повну червоного золота і дорогих самоцвітів, що відкривалась по слову закляття перед відважним мандрівцем. Справді, гори, що темніли геть навколо затоки, ставали неначе прозорі, немов сотні ясних віконців відчинялись і крізь них ясніло живе золото. На верхів'ї гір палали чабанські вогні далеко-далеко,

і часто я не могла зважити, чи то зірка встає з-за гори, чи вартовий вогонь палає.

Море шуміло, дрібні камінці торохтіли, зачеплені хвилею, немов порікували, що їм не дає спокою химерна вода. Чайки цілими зграями літали над водою, жалібно скиглячи, однаково і в погоду і в негоду, вдень і вночі. Завжди поважні кримські садки стояли тихо,— великої бурі треба, щоб вони зашуміли, як наші діброви. Каміння і скелі над берегом здавались ще більше нерухомими проти вічно живого, вічно рухомого моря, що при кождій хмарці, при кождій зміні небесного світла переміняло свій вид, але ніколи не розбивало гармонії картини.

Тільки тоді, коли з міста долітав різкий, мідяний гук військового оркестру або уривок солдатської пісні з лі-вадських [44] казарм та свист парохода, коли на берег розгнівана хвиля викидала затички, лушпиння, старі черевики і всякі злидні людські,—гармонія раптом розбивалась, мрія про пезаселену людьми країну зникала.

Скрізь люди! — казала ображена думка, перелякана стріванням з брудом, злиднями і всею недолею людською, але я гамувала її давніми і новітніми афоризмами, спогадами, картинами з людьми, але без плям. І думка моя гамувалась і мусила навіть зовсім покоритись, коли я, змушена власною безпомічністю, прийшла жити в те саме місто, що здавалось мені здалека частиною пейзажу без людей. Там уже всюди і завжди були люди. Навіть коли я сиділа сама в своїй одинокій кімнаті, то чула їх рух за стіною, або над стелею, або під моєю хатою. Були люди, але вкупі з ними і робота і думки, а ті нові думки заглушили давнішу, ворожу до людей думку. Те, що здалека, в перспективі, здавалося плямою, дисгармонією, зблизька не так вражало. Се часто буває. Коли я була дитиною, мене прикро вражали великі олійні картини на виставах, повні безжалісного реалізму, як, наприклад, картини Рєпіна; щоб розбити тяжку ілюзію, я підходила зовсім близенько до картини і тоді — переставала її бачити. Передо мною були просто цятки краски, а крізь них просвічували грубі нитки з полотна, і навіть чудно здавалось, чого вони здалека були мені страшні.

Тепер, коли цятки краски знов злились в далеку картину, мені хочеться покласти сю картину на папір і знов придивитись до неї ближче, бо вона вже занадто опанувала моєю увагою і починає гнітпти мене.

Раз я зайшла на одну віллу в гості до знайомої панночки, вона запросила мене до себе на цілий день, отже, я прийшла з шиттям, і ми обидві, я і господиня, сиділи ка. роботою в саду, на веранді. Я не знала роду-племені своєї знайомої, ледве знала

імення — се була літня хви-гїева знайомість, така, що встановлюється і потім хутко губиться з очей без жалю. Коли б хто подивився на нас

А-

Леся Українка. Крим, Чукурлар.
Фото. 1897

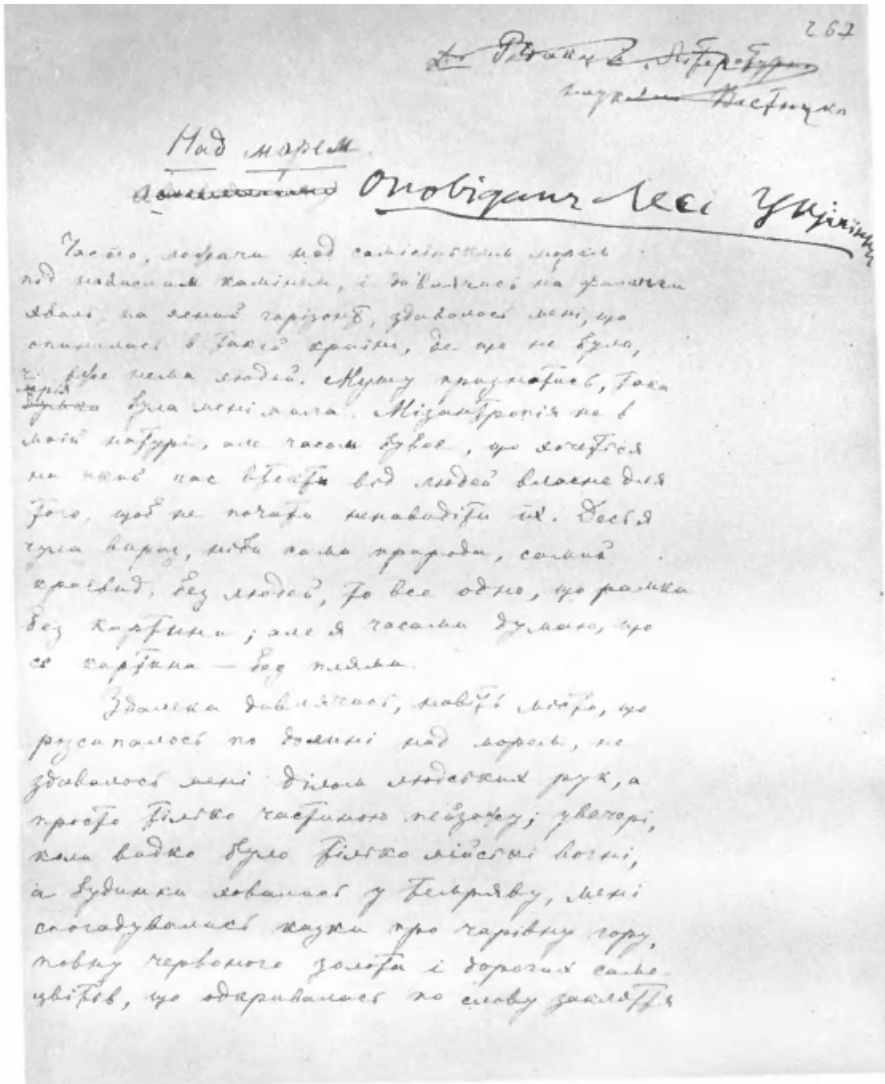

«Над морем».
Сторінка автографа. Виправлення І. Франка. 1898

двох здалека, то міг би подумати, що ми близькі знайомі або навіть приятельки. Ми сиділи за одним столом, шили одну роботу, провадили швидку, невгамовну розмову, при тому моя бесідниця часто торкала мене за плече або нахилялась, щоб заглянути мені в очі. Але якби той, хто хотів би прислухатись краще до нашої розмови, підійшов ближче до нас, то почув би, що та розмова була скоріш монологом, перерваним короткими репліками, ніж діалогом. Говорила моя бесідниця дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи сама себе раз у раз — то співами, то якимсь чудним гуком, що вона називала «цыганским

взвизгиваньем»

Сі «взвизгиванья» служили найбільш для того, щоб збудити мою увагу або, краще, аби притягти її до розмови. Увага-бо моя справді не спала, тільки розточувалась мимохіть по саду, по горах, і, якби не гостре сопрано моєї бесідниці, то, певне, робота моя того дня не була б скінчена. Коли я підводила голову, щоб знайти який знадоб до шиття, траплялось мені глянути просто поперед себе на темну довгу стежку, що йшла між двома щільними стінами кипарисів, ішла, ішла і раптом обривалась чи западала, а в вузькій щілині між кипарисами сміялося море свіжим іскристим усміхом, що викликав ясний усміх і в мене...

— Чого ви смієтесь? — гукала раптом моя бесідниця.— Вам моя пісня здається «тривіальною»? Ну, ось вам романс, се вже іспанський: «О море, море, о ночь люб-ви!..» — завела вона ненатуральним, горловим голосом, похожим на голос тих голубів, що звуться єгипетськими.

Я знов спускала очі до роботи і, рівняючи рукава та припасовуючи комір, вкупі з тим розважала, що за тип моя бесідниця? Була вона молода, менш як двадцять літ, «панна з порядної родини», як не раз говорила про себе сама. У Крим приїхала не сама, а з старою не то нянькою, не то компаньйонкою — для призвоїтості! — але ходила скрізь сама, а няньку посилала за орудками. Говорила з огидою про «барынь з татарами» [2], але найкращими її спогадами були «цыгане, ресторан Яр,

[1] Взвизгиванье — вигукування.

[2] Татари-провідники в Ялті відомі як люди дуже легких звичаїв, і дами, що їздять з ними сам на сам в гори, мають не найліпшу славу.

Стрельна» *, яких вона, здається, добре знала. Професії у неї не було. «Зимой я выезжаю, а летом уезжаю»,— казала вона. «У нас в Москве»,— так починалась кожда її розмова, а кінчалась: «Ах, ваша противная Ялта!»

— Ну, що ви тут робите? що ви тут можете робить в сій нудній ямі? — питала вона мене і, не ждучи відповіді, провадила: — По-моєму, один рятунок — закохатись! Але в кого?.. Я тут знаю одного... ах, і ви, напевне, його знаєте, се ж звісний серцеїд, Анатоль Б.! Не знаєте? Боже! Де ви живете? — на землі чи на небі?.. Але він годиться тільки для флірту... «Я гуляю, слез не знаю, распеваю... ух!» — перебила вона себе сама «цыганским взвизгиваньем».— Сей Анатоль, такий «нахал» [45]: здумайте собі, він мені просто в очі каже, що з мене вийшла б чудова каскадна зірка, що в мене голосу ніякого, mais que j'ai du diable![46] Він собі

занадто багато дозволяє; я йому вчора сказала, щоб він не смів більше до мене з'являтись... Настасія Іллінічна! Настасія Іллінічна! — гукнула вона раптом.

Бабуся в білому очіпочку, з поважним і дуже гарним старечим обличчям виглянула з вікна на веранду, де ми сиділи.

— Чого вам? — спитала вона сумним голосом, немов не сподіваючись нічого доброго.

— Чорт мене побери! — гукнула панночка і покотилась від сміху.

Голова бабусина зараз же зникла, і вікно раптово з гуком зачинилось.

— Ха-ха-ха! Як мої чорти її скандалізують! — залягалась панночка.

— Нащо ж ви їй робите сю прикрість? — запитала я.

— Ах, боже мій! Тут з нудоти чого не зробиш? — відповіла вона, все ще сміючись, потім споважніла.— А може, се й справді погано? Мені вже всі кажуть, що я занадто часто чортів споминаю. А ви релігіозні?

Я глянула на неї і якось не втрималась, щоб не здвигнути плечима.

— Що ж ви нічого не кажете? Невже се недоречне питання? Я вже бачу, що ви нерелігіозні, се погано, ви себе позбавляєте великої потіхи, я б так не могла. А я дуже релігіозна, вся наша родина така, ми — москвичі, ми щороку «Иверскую подымаем»...[47] Ви були в Москві? Ні? Багато втратили!.. Отже, ви й циган не чули? А я чула, справжніх! Мама моя сього не знає, о, боже борони! А я, було, вимкнувся з братом і з його товаришами нібито в театр, а самі замість того на тройках у Стрельну — весело так!.. Вам от циганські романси не до сподоби, а коли б ви почули, як їх сами цигани співають:

Мы в тишине,

Наедине...

її гарне, з тонкими рисами лице прийняло такий «цыганский» вираз, що мені стало невимовно шкода її, так як бувало шкода малих дітей в цирку, коли вони показують чужим людям свої тоненькі виламані тільця.

У панночки були чудові чорні очі, немов оксамитні, їх погляд міг би бути глибокий, тихий; постать її була гнучка, лице бліде, з легкою краскою; вона була така молода і вже хвора...

— Скажіть, а се ж таки правда, que j'ai du diable? У мене зовсім циганський тип. Ходім, я покажу вам свій портрет,— усі кажуть, що він дуже прикрашений, а я думаю — ні. Ходім, там у мене ви свою блузку при-мірите, а я теж переодягнусь,— обридло вже в сьому шматті сидіти,— вона показала на своє батистове

матроське вбрання.

Ми пішли в її хату,— властиве, панночка займала три хати: в першій хаті на столику, на видному місці, стояв той портрет, що вона хотіла показати мені. Він стояв межи двома пишними портретами: старого військового в рясних еполетах і немолодої пані в чорній візи-товій сукні, випростаної і гордої.

— Мої папа і мама,— рекомендувала мені ті портрети господиня.

її власний портрет був великий, більш ніж кабінетного формату. її фігура була там знята по пояс. Вона була в білій вигарсованій бальовій сукні, тоненькі руче-ията і гнучка дитяча шийка вирізнялись, мов алебастрові, на темному полі фотографії, вузькі груди прикриті були рясними і пишними шлярками, голова підведена різким рухом вгору; на обличчі перш усього кидались в очі білі, рівні зуби і штучна усмішка; від такої пози підборіддя вийшло широким, грубим і риси лиця всі покоротшали, скругліли. Очі були підведені, збільшені, брови різко чорніли, волосся цілою хмарою стояло над низьким лобом. Я сказала, що портрет зовсім не прикрашений, і панночка була тим дуже втішена.

— Правда, се добре — здійматись в білому? — почала вона знов своє щебетання.— Я завжди буваю на балі в білому, rien que du blanc! [48] Мої товаришки сердяться, що матері їх так убирають, а я люблю. Я тоді така біла, томна. Скажіть, правда ж, я гарна? Моя сестра каже, що се дурне питання,— вона у нас prude [49], а я нічого такого не бачу. Можу ж я спитати, чи до лиця мені сукня? Чом же не спитати, чи до лиця мені лице? — Вона засміялась, втішена своїм дотепом.

Мені почало здаватись, що мене оплутала якась тонка павутина і починає застилати очі і заважати дихати. В голові мені туманіло. Щоб не підтримувати розмови, я почала приміряти свою недошиту блузку. Моя бесідниця тим часом набрала повен рот шпильок і налагодилась помагати мені в примірці, а разом з тим все говорила мені компліменти крізь шпильки, зовсім по-дитячому, не тямлячись від фасону і матерії.

— Мені б якраз бути модисткою, ремісницею,— заговорила вона, зашпилюючи мені блузу на плечах,— ось дивіться, як я вам до ладу поправила. Воно б, може, й добре було...

Вона говорила се, усміхаючись, але очі її були прп тому вже не циганські, а тихі й глибокі.

— Що добре? — спитала я.— Так, як ви поправили?

— Ні, я не про те, а от — ремісницею бути, бо що тепер з мене? «Как с козла — ни шерсти, ни молока». Чому ж ви не морщитесь? Адже тривіальна приказка — правда? «Эх-ма! поди

прочь!» — вигукнула вона знов, і тихий вираз пропав з її очей.— Настасія Іллінічна! Настасія Іллінічна!

Бабуся з'явилась па дверях, але вже не питала словами, тільки поглядом: «Ну, що там знову?»

— Де моя сіра шовкова спідниця? Де вона в чорта запропастилась? — звернулась панна до старої.

— І нащо ви, панночко, все оте чорне ймення споминаєте? — спитала бабуся тихим докірливим голосом.

— Де моя сіра спідниця?! — повторила панна, не звертаючи уваги на докір старої.

— Та в гардеробі, де ж їй бути? Я ж ото вчора, як ви прийшли, ще вночі її витріпала, а сьогодні раненько попідшивала та й повісила; вже ж у мене все в порядку буде.

— Топкий натяк,— шепнула мені панночка.

Бабуся тим часом дістала з шафи сіру шовкову спідницю, обережно поклала її на стілець, оглянувши поділ ще раз.

— А яку блузку надінете? — спитала у панночки.

Панночка на хвилину замислилась, поклавши палець на уста.

— Ще не знаю, сама виберу,— зважила врешті.

— Так що ж, хіба всі виймати?

— Усі. Чого ж ви дивуєтесь? На якого біса їх шити, коли не носити?

Бабуся з видом мучениці почала здіймати з шафи блузки.

— Ось подивіться! — гукнула панночка до мене.— Ви вже там скінчили? Ну, то йдіть сюди на пораду. От оця біленька: матерія гарна, а пошита — мішок мішком. Проклята швачка, щоб їй пусто! Ось, погляньте, я надіну. Правда ж, мішок?

Я сказала, що справді трохи незграбно пошито.

— Ну, і к дияволу її, коли так! — рішила панночка, зірвавши з себе і кинувши додолу блузку. Бабуся зараз же здійняла її, струснула і повісила в шафу. Панночка почала приміряти і показувати мені одно убрання за другим, гостро критикуючи їх та вкупі з тим пильно придивляючись, яке враження робить на мене її великий гардероб. Приміряючи, вона, запевне, не мовчала.

— Оця, червона, нічого собі, але не для дня,— для вечора. Оця, блакитна, мені часом до лиця, але не сьогодні. Ви, певне, думаєте, що мені блакитне ніколи не до лиця? Помиляєтесь: я з тих чорнявих, що мають право і на блакитне... Ну, скажіть же, що мені надіти?

Може, оцю, шотландську? Вам мусить подобатись: просто і строго.

— Ну, не дуже-то строго,— усміхнулась я, глянувши на шовкову блузку з шотландської картатої, синє з червоним, матерії, з дорогими прошвами і стрічками.

— Вам ще й се не строго? — здивувалась панночка.— Ну, то ви квакерша, коли так. А я все-таки се надіну, се буде simple et distingue[50]. А щоб вам догодити, надіну не сіру шовкову спідницю, а чорну вовняну. Няня, давайте чорну спідницю!

— Тепер уже чорну? вона ж не вичищена, ви ж сього ранку її так вдостоїли...

— То чистіть зараз, та скоріш! Стійте, стійте, дайте перше спідню червону шовкову спідницю, бо я не знайду, тут сам чорт ногу зломить, шукаючи...

Бабуся хутенько знайшла потрібне убрання і вийшла в садок чистити чорну спідницю. Панночка, одягаючись, так зашелестіла і зарипіла шовками, що нерви мої не витримали сього прикрого для мене шелесту, і я вийшла й собі слідом за бабусею.

В садку, на садовій канапці вже була розіп'ята чорна спідниця, і бабуся то била по ній прутом, то чистила щіткою, все щось мимрячи сама до себе. Побачивши мене, вона зараз вдалася до мене з фамільярністю, властивою старим слугам, надто московським:

— Чисте горе мені з баришнею[51], з Аллою Михайлівною, значить. Отак, як бачите, день у день, одно чисть, одно витріпуй, та ще й так: робиш, стараєшся, от, думаєш, догоджу! а воно, дивись, уже й непотрібне, подавай інше. Се ще б і нічого,— дело господское [52] та тільки ж у них усе так, прости господи, без толку. І в кого вона така вдалась? Здається ж, родителі — хорошие господа [53]; папаша — генерал, мамаша — професорська дочка, сестриці старші в інституті вчились, за хороших людей заміж повиходили. Охо-хо, все то балощі! Найменша, мизиночка, та ще от господь послав іспитаніє — на здоров'я занепала. Хоч би помогла цариця небесна тут поправитись. Уже що тим дохторам плачено, уже що тих грошей по всіх усюдах розсіяно — і-і-і, не злічити!

З одчиненого вікна чутно було голос Алли Михайлівни, що виводив з притиском на ферматах:

До самой зари, до рассвета Оп жарко меня целовал..,

Панночка сиділа коло вікна за столиком перед дзеркалом, на столику горіла спиртова лампочка і грілися щипці для завивання волосся. Від часу до часу панночка відділяла пасмо свого чудового чорного волосся, навивала його на щипці і тоді воно тріщало.

Няня понесла в хату вичищену спідницю, і за якийсь — досить довгий — час Алла Михайлівна вийшла з хати убрана, в червоному капелюшику і з червоною парасолькою в руках.

— Ходімо трохи пройдемось,-— сказала вона мені, беручи мене за руку.

— Гаразд,— відповіла я,— до речі, мені вже й додому пора, як бачите, я вже й забарилась.

— Ну, додому ще поспієте! Ми от підемо через сад отеля «Россия», а потім зайдемо в міський сад на музику — вже хутко шоста година,— тут вона глянула на маленький годинник, пришпилений брошкою-кокардою до станика,— еге ж, послухаємо музику, подивимось на людей, там, певне, зустрінемо Анатоля, я вам його представлю.

— Ні, вже пощадіть мене від такої знайомості, принаймні хоч сьогодні,— сказала я, сміючись.

— Ага, просите пощади, боїтесь за свій спокій! — дражнила мене Алла Михайлівна.

— Справді, боюсь,— відповіла я.— Сьогодні море, он дивіться, яке гарне, отож я боюсь, коли б пан Анатоль не зіпсував мені враження своєю особою і розмовою.

— Чого ви так гостро до нього відноситесь, хіба ви його знаєте?

— Його не знаю, але таких, як він, бачила доволі, «серцеїд» — се далеко не новий і не оригінальний тип.

Розмовляючи так, ми йшли кипарисовою стежкою вниз до вулиці, тією самою стежкою, що, здавалось, кінчалася морем, але в дійсності вона кінчалася сходами, доволі крутими, і замикалася зеленою хвірткою; та зелена хвіртка була немов границею зеленої країни, з якої ми, власне, виходили. На вулиці було страшенно гаряче; тонкий, пухкий, білий порох вставав над дорогою, мов Дим, навіть від найменшого доторкання, а тут ще над вулицею будувались дві великі кам'яниці і раз у раз проїздили з навісним брязкотом вози, навантажені будівничим матеріалом, через те цілі стовпища куряви застилали світ і сивим шаром укривали придорожні кипариси, туї та інші дерева, що оточували, немов високим муром, панські вілли, яких було багато на сій вулиці, далекій від центру і базарів.

Алла Михайлівна на вулиці прискорила ходу і старалася якмога закритись від куряви парасолькою; з одного боку вона досить високо підняла чорну спідницю, так що спідня, червона, миготіла як жар; з другого боку сукня черкала по землі і вже була сива од куряви, але панночка того не завважала.

— Фу! — промовила вона, скопиливши носика.— Як бридко стало на сій вулиці, відколи сі доми стали будуватись. І що за дурна фантазія — розвозитись будувати, коли починається сезон, — будували б собі зимою, коли нікого нема.

— Як то, нікого нема? — сказала я.— В Ялті цілий рік живуть люди.

— Ах, я про тих не думаю! Але ж зимою тут нема нікого de la

societe [1]. Подумайте, в якому виді я прийду на музику!

— Справді, шкода вашого убрання,— завважила я, думаючи про Настасію Іллінічну, що так старанно чистила ту спідницю.

— Убрання то не шкода, я тут у сій противній Ялті одягаюсь, мов куховарка,— нізащо не пішла б так по Москві! Але мене шкода: при таких злиденних костюмах треба, щоб хоч натуральна врода виручала!

Мені здавалось, що вона напрошується на компліменти, але топ у неї був щирий.

— Справді, тут неможливо гарпо убратись. Ну, от, наприклад, мій капелюшик: вчора я збігала всю Ялту і знайшла оце дрантя за десять рублів. А швачки тут, а магазини? — і дорого, і бридко!.. Страх, як тут усе дорого!

Мене здивував сей незвичайний у неї приступ економності.

— Мені здавалось,— промовила я,— що вас не дуже лякає дорожнеча.

— Так-то так, а все-таки... Мені татко дав тисячу рублів на сезон, я доїхала, прожила два з половиною тижні і, знаєте, скільки маю тепер? Двісті рублів! Ха-ха-ха! — вона весело і дзвінко засміялась.

В сю хвилину назустріч нам ішов молодий робітник

з відром зеленої фарби в одній руці і з великим квачем у другій; з квача капотіла фарба і лишала на білому закуреному тротуарі зелену доріжку, неначе висипану дрібним листям. Робітник був ще дуже молодий, утлий хлопець; відро було для нього тяжке, піт котився рясними краплями з-під низенької смушевої татарської шапчини на темне, мов бронзове, чоло; хлопець якраз утирався замазаним рукавом, порівнявшись з нами, і через те його квач прийшовся якраз врівні з червоним капелюшиком Алли Михайлівни, так що мало не лишив на ньому зеленого листочка. Алла Михайлівна відхилилась так раптово, що мало не штовхнула мене з тротуару, і скрикнула хлопцеві:

— Посторонись, любезный, посторонись! От муж-лан! — додала трохи тихше.

Хлопець трохи збочив і руку з квачем заложив за спину, щоб не зачепити панну, але при тому кинув такий погляд у наш бік, що мені стало ніяково. Не знаю, чи завважила той погляд Алла Михайлівна і чи вміла вона прочитати в ньому і зрозуміти той страшний, фатальний антагонізм,— темніший, ніж чорні очі молодого робітника. Не знаю, чи й хлопець побачив той погляд, що панна кинула йому вкупі з презирливими словами. Але я бачила обидва погляди, і мені стало страшно — в них була ціла історія.

Хлопець давно вже поминув нас, а я все думала про його

темний погляд, і, може, через те пусті речі, безжурне щебетання моєї бесідниці робили на мене якесь тяжке, сливе тригічне враження... Бідна «червона шапочка», бігає собі по густому лісі, ганяючись за барвистими метеликами, не думаючи, що буде, коли сонце зайде і кривава заграва розіллється по лісі, пташки замовкнуть, метелики поховаються під листочки, а серед темних кущів засвітяться диким вогнем вовчі очі.

— Mon petit Chaperon Rouge, ne va pas dans la foret! [1] — я незчулась, як промовила се вголос.

— II у а 1ѳ loup qui va te manger докінчила панночка і засміялась.— О, не бійтесь, я того вовка не боюсь, у мене єсть на нього свої заміри.

Я глянула на неї здивовано: «Які заміри? Які можуть бути у неї заміри?»

Вона все весело усміхалась.

— Я знаю, ви натякаєте на Анатоля...

Ах, от що!.. Прийшлось мовчки прийняти такий зворот розмови.

— Ви, може, думаєте, що я вже «страждаю»? О ні! Тільки він мене інтригує, се правда. Знаєте, яка думка займає мене? Взяти б і закрутити голову сьому серцеїду, та так закрутити, щоб він просто збожеволів, а тоді сказатп: «Adieu!» —і поїхати собі в Москву, а він тут нехай «страждає». От була б штука! Чорт меня побери! — вона тільки що налагодилась по-циганськи «взвизгнуть», але завчасу втрималась і затулила рота рукою.— Що се я, божевільна? адже ж ми на вулиці!

Ми, власне, стояли вже перед входом в сад отеля «Россия». Алла Михайлівна спинилась, згорнула парасольку, вибила нею порох на своїй сукні, потім хусточкою обтріпала парасольку і блузку, попросила мене подивитись, чи в порядку її волосся і капелюшик, сховала хусточку, знов розкрила парасольку і підібрала сукню, на сей раз краще уважаючи на симетрію. Властиве, тепер не було великої потреби підіймати сукню, бо в саду стежки були висипані морським грубим піском, а вулиця з курявою знов зосталась за хвірткою.

Ми йшли стежкою через сад, раз по раз стріваючи наряджених дам з гордими мінами і паничів, що йшли модною походкою, ступаючи на п'яти, розхитуючись і здійнявши плечі вгору.

— Алло Михайлівно,— заговорила я,— пащо вам здався той Анатоль? Залишили б ви краще сю «штуку», як ви се звете.

— Нащо він мені здався? Кажу ж вам, се мене інтригує. І знаєте, що я вам скажу? Вам се повинно подобатись,— я се роблю почасти для ідеї.

Я тільки глянула на неї широким поглядом.

— А так, для ідеї — реваншу! Він, певне, вже немало жінок заставив страждать, так от же нехай тепер спокутує.

— Ні, Алло Михайлівно, мене ваша «ідея» не чарує.

— Чом?

— Бо сей ваш «реванш»... як би вам сказати?., от, як у вас у Московщині кажуть: «Овчинка выделки не стоит» [54].

Алла Михайлівна раптом почервоніла.

— Що ж робити! я до інших ідей не здатна, се не моя спеціальність — ідеї... А звідки ви знаєте, що не стоїть «выделки»? Все ж таки ви не знаєте Анатоля.

Мені здалось, що її трохи образив мій тон, і я постаралась змінити розмову. Взагалі розмова з Аллою Михайлівною почала втомляти мене, теми у нас мінялись часто, швидко й без мети, як барвисті шкельця в калейдоскопі. Я була рада, коли ми спинились перед брамою міського саду, де снувалась публіка, входячи і виходячи.

Я подала руку Аллі Михайлівні.

— Бувайте здорові, тут ми розійдемось: я піду додому.

— Як же се? — запротестувала вона, затримуючи мою руку.— А я думала, що ви підтримаєте мені компанію в саду! Якось навіть непризвоїто самій проходжуватись.

— Ну, нічого, у вас багато знайомих, кого-небудь знайдете,— почала я вмовляти її, коли завважила, що вона мене не слухає, а дивиться кудись у глибину вхідної алеї розпаленим поглядом.

— Анатоль іде! — шепнула вона мені, стрепенувши
мою руку. '

Оддалік показався панич у ясному англійському костюмі, в жокейській шапочці і з хлистом у руці. Він ішов тією самою модною походою, що паничі в отелі «Россия». Обличчя його я не могла роздивитись, бо він був ще досить далеко.

— Ну, то тим більше, до побачення! — сказала я і визволила свою руку.

Алла Михайлівна вже не втримувала мене, навіть не глянула на мене, прощаючись. Вона стояла в гордій позі, голова була підведена тим самим рухом, що на портреті, який я у неї бачила, і вираз лиця був той самий, тільки на яро-червоному тлі парасольки і капелюшика се виходило ще більш «по-циганськи».

Панич наближався до брами, недбало помахуючи хлистиком. Я пішла собі геть від брами, але не додому, як сказала Аллі Михайлівні і як справді було замірялась. Море привабило мене. Воно розстилалось ген-ген, широке, спокійне і ніжпо-рожеве. Я запрагнула того рожевого спокою, він мені був конечне потрібний після втоми сього дня. Я спустилась до самого моря сходами, що

ведуть з набережної до маленької простороні між так званим «сквером» і міською купальнею. Се єдине місце в Ялті, де можна сидіти просто на піску, а не на лавці, і бачити, як хвиля вільно розточується по березі, не розбиваючись об підмурівок набережної чи об величезне каміння, навмисне накидане вздовж підмурівку, щоб захистити його від нападу моря. Се єдине місце, де навіть в «сезон» можна побути хоч п'ять хвилин в самотині.

Сонце вже ховалось за гори, хоч було ще не пізно. Місто вже було покрите довгою тінню гір, тільки вузенький краєчок берега передо мною ще блищав від останнього проміння. Узгір'я геть далеко за молом [55] темно-синьою хмарою спускалося в море і все темніло, темніло... По рожевій площині моря пробігали то золоті, то блакитні іскри, мінялись, блідли, а вкупі з ними блідла і рожева барва. Аж ось рожева барва зникла, повіяв раптовий вітер, хвиля сплеснула голосніше, освітлений краєчок берега почорнів, тінь швидко побігла геть аж на середину моря, що вкрилось дрібненькими білими гребінцями. Потім так же раптом зникли гребінці і вітер, а море знов стало спокійне, гладеньке, тільки сизе, як голубині крила. Се впало зненацька літнє смеркання, впало, затремтіло і знов заспокоїлось. Далеко-далеко, на самім горизонті леліло опалове світло — відблиск сонця; для Ялти сонце вже зайшло, але для степу за Яйлою[56] ще світило. От ще хвилина, і горизонт стане фіалковим, ще хвилина, і місяць урочисто випливе з моря і простеле до самого берега широку, золоту, прозору путь, устануть зорі над горами і ясною громадою ітимуть за місяцем, віддалік, немов шануючи його чарівну владу. Я ждала тії хвилини, того тихого, величного тріумфального ходу сізітачів небесних...

«Та-ра-ра-бум-бі-я!» — гримнув раптом мідяний оркестр з міського саду, пробиваючись крізь гомін людських кроків і голосів. Я стрепенулась, мов збуджена зо сну. Тут же, коло мене так близько, понад камінним бар'єром скверу снувалася рухома юрба люду, жадібна втіхи, гомону, чаду,— а я ще марила про спокійні, стихійні радощі! Марна мрія!

Я встала і хотіла йти додому, коли се вгорі над сходами почувся голос Алли Михайлівни. Я стала в затінку під купальнею, мені не хотілось тепер стрітися з нею. Мені добре видно було її постать у прозорій сутіні літнього вечора. Вона стояла, взявшись під руку з Анатолем, і стукала парасолькою по камінному бар'єру. Мені видно було тепер зовсім виразно лице Анатоля. Чогось я зложила собі про нього думку, що він мусив бути кращим, ніж як я бачила його тепер. Звичайне прилизане обличчя... Коли ми бачимо на картинах такі обличчя, то кажемо, що вони намальовані погано, по-ремісницькому, немов з картону вирізані і

лаком наведені. А проте такі обличчя в натурі бувають дуже часто. Вони обоє, Ана-толь і Алла Михайлівна, трималися дуже близько один до одного, він притискав до себе ліктем її руку, а вона черкалась капелюшиком об його жокейську шапку.

— Так що ви говорили про мене з Трапінським? кажіть зараз! — допитувалась вона в Анатоля.— Кажіть, а то я вам шапку в море закину! — вона замірилась зірвати з нього шапку, але він перейняв її руку.

— Ага, от ви і в полоні! але перемога робить мене добрим: я міг би не сказати, та вже скажу. Ми з Трапінським ішли в заклад, що ви не відважитесь проспівати на самоті зо мною: «Мы в тишине, наедине...»

— Ого! я не одважусь? Я б зараз заспівала, якби не на вулиці.

— Ловлю вас на слові, ходім в сад, в бічну алею!

— Що ж, і ходім!

Пара подалась прудкою ходою через вулицю в сад.

Днів через два після того вечора я сиділа собі на балконі, в міському саду, в курзалі, і читала. Коли се хтось кликнув мене на ймення. Я глянула вниз. Алла Михайлівна кивала мені рукою.

— Ідіть лиш до мене І киньте к бісу ті журнали, рятуйте живу людину!

— Кого рятувати? хто гине? — спитала я.

— Мене рятувати! я гину від нудоти! — в голосі панночки бриніла нервова нотка.

Я зійшла до неї вниз. Зблизька я відразу завважила, що вона якась роздражнена, в очах неспокій. Вона держала в руках великий товстий листок магнолії і ламала його на дрібні шматочки; розкрита парасолька валялась тут же на землі.

— Чого ж се ви так нудитесь? — питала я її, привітавшись.

— А що ж маю робить? Які ж тут забави у сій пекельній ямі, де собаки казяться від спеки, а люди від нудоти?

— Ви, здається, знайшли були собі розвагу?..

— Се ви про Анатоля? Ану його к чорту! Я зірву з ним знайомість.

— Давно б так! — завважила я, але панночка, не слухаючи, провадила:

— Що він собі думає? Ви знаєте, що він мені випалив учора, коли я не схотіла їхати з ним удвох на Учан-Су?..[57] Самі зважте, чи можна ж порядній дівчині їхати з ним удвох аж у гори?

— Коли ви питаєте моєї думки...— почала я, але панночка знов перебила:

— Звичайно, я не схотіла і не поїхала; тоді він розізлився і ляпнув: «З вами, «светскими барышнями», чиста нудота — воловодіння безконечне І Не вмієте ви бути ні до кінця

цнотливими, ні до кінця розпусними, але все наполовину». Так і сказав: «розпусними»! НахалІ за кого він мене має?

— Слухайте, Алло Михайлівно, я не буду читати вам мораль, бо все одно ви її слухать не будете, а тільки скажу, що краще залишити француженкам тії реванші,— нам, слов'янкам, вони не по темпераменту.

Алла Михайлівна стрепенулась.

— Француженкам? хіба ви що знаєте? чули про неї?

— Про кого? — здивувалась я.

— Про mademoiselle Girod, ту руду француженку! Вона руда, як вогонь, і вбирається звичайно в зелене.

— Бачила якусь подібну, але що нам до неї?

— Вчора Анатоль сказав: «От mademoiselle Girod, напевне, була б одважніша вас, il n'y a que les frangai-ses pour ces escapades la!» [1] Ви так мовби чули се. Скажіть, як вам здається тая Girod? правда ж, вона погана, як смертний гріх?

— Не знаю, справді, я не придивилась. Однак, Алло Михайлівно, тут гаряче стояти. Може, ходім в читальню?

— Ах, що ми там не бачили? Там ще гірше, бо Душно.

— Ну, то ходім погуляємо в парк, чи що.

— Бійтеся бога! така спека! я тільки що з гори, та й знов на гору?..

— Ну, не хочете ходити,— поїдьмо човном, сьогодні вітрець, під вітрилами було б чудово!

— Щоб я поїхала на човні, та ще під вітрилами? — Алла Михайлівна замахала руками.— Нізащо в світі! Мене захитає зараз. Та я й взагалі не люблю вашого «прекрасного» моря; як дивлюсь на те коливання, то якось тошно робиться. Мені здається, що то більше так, для годиться розпадаються: ах, море! ах, море! А як сказати по щирості,— вода, та й годі. Ми не земноводні...

Мене починала дражнити і ся розмова, і спека, і я вже думала, як би мені втекти від Алли Михайлівни. Коли се вона разом змінила тон.

— Милая, голубочко, ходім їсти морожене!

Вона сказала се так якось по-дитячому, щиро, що моя досада на неї минула.

— Ну, гаразд,— згодилась я, усміхнувшись,— тільки я не хочу тут в саду, якось противно серед дороги.

— Ні, ні, ми підем у павільйон, се ж на морі, вам повинно подобатись. Ви будете собі на своє прекрасне море дивитись, а я на людей.

— Хто більше побачить!..

Ми пішли їсти морожене в приморський павільйон. Алла Михайлівна зайняла місце за крайнім столиком, найближчим до

вулиці, я сіла за тим же столиком напроти. Море тут же коло нас билося об стовпи. Я поглянула вниз на нього, і мені стало жаль «свого прекрасного моря»,— його темно-зелена оксамитна хвиля ледве просвічувала з-під сміття: шкурки з кавунів, насіння, жовті смуги і якісь червонясті завої напливали від байдаків і парохода з нафтою, що, власне, вигружався в пристані. Там же стояв, розводячи пари, другий пароход, з вуглем, чорний, плесковатий, мов черепаха,— він кидав короткими вибухами дим з труби і розпускав сажу по всій пристані. Маленький катер [58] з дрібним і проникливим ляскотом виїздив за мол, човники на веслах і на парусах снувались по затоці. Перед купальнями виринало безліч людських голів. Гомін, свистки, гукання, дзвінки... І все-таки увесь той гамір не міг покрити гомону переможного моря; увесь той бруд покривав тільки прибережні хвилі, а там, за пристанню, розстилався чистий, синій простір, і не було на ньому плям, тільки одблиски хмар золотистих по ньому гуляли, а далекі човни з вітрилами здавались великими білими метеликами. Горизонт починав мене вабити непереможно...

Коли се Алла Михайлівна торкнула мене і скрикну-ка. Я обернулась.

— Дивіться, вони! — Алла Михайлівна показувала мені поглядом на набережну.

Посеред вулиці їхала пара верхівців — пан і пані, їхали швидко, вчвал, вимахуючи нагайками, тільки порівнявшися з павільйоном, трохи затримали біг свій. Я пізнала в панові Анатоля. Пані я не знала. Вона була огрядна; на рудому, червонястому волоссі стриміла зелена жокейська шапочка, такої форми, як і в Анатоля. Анатоль, видно, побачив Аллу Михайлівну, зняв шапочку і широко махнув нею в повітрі, потім спустив низько, мало не до стремена. Руда пані повернула голову в наш бік, засміялась і схилилась до Анатоля, щось, певне, говорячи. Далі вони знов вимахнули нагайками і помчали геть.

Алла Михайлівна сиділа почервоніла, скляна ложечка в її руці дрібно цокотіла об мисочку з мороженим. Мовчки достала вона гроші, розплатилася з кельнером, так же мовчки подалась геть з павільйону. Я спинила її, щоб попрощатись, вона подала мені руку, все мовчки, не підводячи очей, і пішла. Я дивилась на неї з павільйону, як вона йшла вулицею, опустивши голову, забувши розкрити парасольку, що тримала в правій руці, друга вільна рука спускалась безвладно, ясна сукня волоклась по землі. Алла Михайлівна йшла нерівно, то швидко, то зовсім спинялась, потім круто повернула з набережної і швидко пішла малою вулицею вгору, шпарко, немов утікаючи...

Скілька днів минуло так, що ми не бачилися з Аллою

Михайлівною. Тільки одного полудня, йдучи сквером, я побачила її, як вона сиділа на сходах, що провадили до малого причалу, де прив'язувались човни. Вона сиділа, сперши голову на руку, і, здавалось, дивилась на море, що було неспокійне того дня, переливалось то темною крицею, то ярим смарагдом, гороїжилось грізними бурунами і все частіше доплескувало до підмурівку сквера.

Алла Михайлівна була вбрана в чорній амазонці, на голові був маленький циліндр, а в руці хлист. Вона сиділа на найвищому щаблі сходів, але трен амазонки спускався далеко нижче, хвиля часто обсипала його краплями, тільки Алла Михайлівна, здавалось, того не завважа-ла. Збоку дивлячись, можна було подумати, що вона поринула у споглядання моря,— се було для мене досить надзвичайно, бо вона не раз казала, що не любить «розводити сантиментів з природою».

Я підійшла до неї.

— А що, Алло Михайлівно, і вас покорило «прекрасне море»?

Вона обернулась і глянула на мене затуманеним поглядом. Я завважила, що очі її були чи втомлені, чи заплакані, невеликі цяти рум'янців виразно червоніли на білому змарнілому обличчі.

— Море? — сказала вона повагом.— Ні, се мене Лі-зочка затягла сюди.

Тут я звернула увагу на тоненьку біляву дівчинку-семилітку, дочку сусідки Алли Михайлівни. Я знала сю дівчинку. Мати її була учителькою і сливе по цілих днях ходила по своїх лекціях, а дівча, знудившись дома само, прибігало раз у раз до «тьоті Алли», що балувала його, цукерками годувала і часто брала з собою на музику. Обидві дівчини, мала і велика, були між собою у щирій приязні, я часто заставала їх за розмовою або якою дитячою грою; в такі хвилини Алла Михайлівна забувала свою «циганщину» і здавалася старшою подругою семилітки Лізочки, старшою хіба на два-три роки. Дівча почувало себе зовсім вільно в товаристві «тьоті Алли». От і тепер воно весело стрибало зо сходів на каміння, стараючись перескочити як можна більше каменів і вернутись на сходи, поки хвиля докотиться до берега. Жовті черевички і подол синього матроського убрання були вже зовсім забризкані водою; я звернула на се увагу Алли Михайлівни.

— А справді, Лізочко, годі вже тобі стрибати, та й взагалі тут вогко, ходім,-— Алла Михайлівна встала,— се добре, що ви прийшли сюди, може, я забарюся на місті, то попрошу вас одвести Лізочку додому, а тепер ходім в сад, противно тут,— мокро і гомін сей„.

Ми перейшли через вулицю в сад. Там у той час було мало публіки, більше няньки з дітьми, найбільше їх було коло

гімнастики та гойдалки; туди ж побігла і Лізочка.

— Ви, Алло Михайлівно, збираєтесь верхи їхати? — сказала я.

— Ні.

— А чого ж ви в амазонці?

— Так, тепер мода гулять в амазонках.

Ми йшли з нею на головну стежку і вже проминули будку з музикантами, як вона раптом повернула назад до гімнастики.

— Лізочко! — гукнула вона.

Дівча підбігло до неї.

— Слухай, Лізочко, іди,— Алла Михайлівна говорила уривчасто, несміло,— іди на велику стежку, там... на довгій лавці... пан, читає газету... пан, ти знаєш... скажи йому, що ти... що ти тільки що була на гімнастиці і що... тьотя Алла з тобою... іди!

— Алло Михайлівно! — скрикнула я.— Лізочко, не йди! — Але дівча вже бігло швидко поміж лавками на головну алею і не чуло мого поклику.

— Алло Михайлівно! — повторила я мимоволі з докором.

Панночка тим часом сіла на найближчу лавку і швидко-швидко збивала з-під ніг камінці хлистом. Вона густо почервоніла, але виправдовувалась:

— Що ж я сказала? Я нічого не сказала... Лізочка його знає і сама підійшла б до нього...

Я вже мовчала і старалась не дивитись на її обличчя.

За хвилину дівчинка вже бігла до нас.

— Ну, що? — питала її Алла Михайлівна, забувши про своє збентеження.

— Нічого,— відповіла мала.

— Як нічого? ти ж бачила пана? що ти сказала йому?

— Я сказала, що я прийшла на гойдалку, і ви прийшли зо мною, що ви тут сидите.

— Ну, а він що?

— А він каже: «А, сидить? ну, добре, нехай сидить...» Потів взяв і пішов.

— Куди пішов?

— В курзал.

Алла Михайлівна поблідла і глянула наперед себе широко розкритими очима; гнів і розпач одбивався в них.

Я послала Лізочку на гойдалку і почала вмовляти Аллу Михайлівну йти додому, але вона не хотіла.

Згодом ми почули чиїсь кроки на стежці, закритій від нас кущами, і голос, що мугикав шансонетку:

C'est pas de la soupe ca,

C'est pas de la soupe ga.

— Іде...— шепнула панночка і раптом випросталась гордо.

Справді, з-за кущів вийшов Анатоль і наближався до нас своєю недбалою ходою; порівнявшися з нами, він торкнув рукою свою шапочку, кинув крізь pince-nez невиразний погляд на Аллу Михайлівну і подався далі до брами. Через скілька кроків він знов завів:

C'est pas de la soupe ga,

C'est — du — chocolat!.[1] —

вийшов з брами на вулицю і зник у юрбі.

Алла Михайлівна схопила мене за руку і здавила так, що я мало не скрикнула. Я глянула на неї: обличчя у неї було таке, що вона от-от мала заридати.

— Алло Михайлівно! схаменіться! ходім звідси, ходім! — і я повела її в курзал, в уборну.

Там вона впала на канапу і смазматично заридала. Потім зірвалась, ухопила мене за руки і, стискаючи їх та припадаючи до мене, заговорила поміж риданням щось невиразне, як маячіння.

— Так... так і треба... Ненавиджу... його... і себе... ой, болить, болить, тут болить...— і вона схопилась за груди.

Я дала їй води, переждала перший напад, потім порадила їй їхати додому, бо навряд чи могла б вона йти. Вона встала і подалась до дверей, однак спинилась, мов що згадала, підійшла до дзеркала, поправила волосся й циліндра, попросила у мене мій вуаль, зап'ялась ним і тоді вже пішла. Я покликала Лізочку, посадила її у фаетон з Аллою Михайлівною та й сама мусила поспіша-тись додому, бо по набережній свистів вітер і розлютоване море кидало бризки дощем геть аж до магазинів на набережній. Але небо синіло, як і перше, і сонце вигравало гарячим золотом на заломах велетнів хвиль. То була весела літня буря...

Тої ж доби увечері сиділа я собі дома і писала листи. Коли се хтось постукав у двері. Я не сподівалась нікого до себе в гості, думала, що, може, служниця хоче увійти, отже я промовила: «Зайдіть!», не покидаючи писання. Двері рипнули, але ніхто не ввійшов. Я обернулась. Дивлюсь — на порозі стоїть Настасія Іллінічна!

— Настасія Іллінічна! ви? що? Може, з панночкою не гаразд?

— Ох, не гаразд, не гаразд, баришня-голубушка! Я вже й не знаю, що се таке? вчора ще були зовсім здоровенькі, а сьогодні головка ранком заболіла. Я казала: не йдіть, панночко, на музику, вітер, ви нездужаєте. Так де ж тобі — не слухають. А тут ще та Лізка причепилась... От і біда. Ах, «грехи»!..

— Що ж, Алла Михайлівна дуже слаба?

— Лежить; дохтор був, сказав лежатп... А я до вас,— тут стара

вклонилась мені,— Алла Михайлівна просять до їх «пожаловать» \ Сами ж вони тут,— ні поради, ні розваги, що з мене, дурної, за порада? Я і то «голову потеряла».

Бабуся почала втирати очі фартухом.

— Не журіться, може, воно ще й не так погано, як здається,— потішала я стару, збираючись тпм часом йти з нею.

Всю дорогу, поки ми їхали, стара охала та бідкалась. І панночки їй шкода, і страшно, що «папаша п мамаша» скажуть, чом «не досмотрела дитё».

Аллу Михайлівну я застала в ліжку, в тій хаті, де колпсь ми з нею міряли блузки. Тепер мені, прп вході в хату, найперше кинувся в вічі образ, великий, у золотій шаті, і лампада перед ним. Раніш я його там не помічала. Алла Михайлівна лежала розметавшись, чорне волосся густою сіткою вкривало білу подушку, очі горіли, обличчя палало, з одкритих уст виривалось коротке, хрипле, часте дихання.

— Ах, ви прийшли! — привітала вона мене і простяг

ла мені свою гарячу вогку руку.— Скажіть мені, порадьте, що мені робить? Я пошлю мамі телеграму, нехай приїде, а то що ж се таке? я тут сама, я хвора, я, може, умру... м ^

Голос у неї ослаб, став тихий, тоненький, немов дитячий. Видно було, що вона дуже перелякана, але прихід свіжої людини мовби додав їй трохи охвітності.

Я запевнила її, що вона зовсім не має дуже слабого виду, відрадила посилати телеграму; стала розпитуватись, які ліки порадив доктор і що їй звичайно роблять в таких випадках; поклала їй на голову компрес. Вона потроху заспокоїлась, наказала Настасії Іллінічні дати мені чаю, потім взяла мою руку і притулилась до неї гарячим обличчям.

— Знаєте, я не думала, що ви «такая милая», у вас такий часом бував неприступний вид. Не спортесь, я знаю, я вам часто здаюся дурочкою; що ж, се не дивно...

Я просила її залишити такі розмови і не турбуватись.

— Ні, ні, я не турбуюсь,— відмагалась вона,— я хочу вам сказать, що я зовсім почуваюся з вами вільно. Я і в Москві знала таких, як ви...

— Яких же се «таких, як я»?..

— Таких... Інакших, ніж я... Тільки вони всі якісь непривітні, з ними холодно, вони говорять, немов жалуючи своїх слів, так, мовби їм шкода «метать бисер». І все кудись спішаться, все їм ніколи...

Я усміхнулась:

— Ну, то я не така, бо я нікуди не спішусь і часу у мене більше ніж треба.

— Ах, я не об тім...— вона одкинулась на подушку, закрила очі і замовкла, потім через хвилину знов почала: — Знаєте, одна моя кузина ходить на фельдшерські курси...

Мені здалось, що се вона почала впадати в непам'ять, але вона була притомна.

— Ся кузина вмовляла і мене вступити на курси, каже, що се інтересно: наука, товариство, кружки... Папа і мама позволили б, тепер навіть мода, наприклад, колективні курси (фельдшерські, то ні...). Ну, я пробувала, достала програми, але се так нудно, я нічого не розумію, я не звикла учитись. Я ще дурнішою здалась собі, як глянула на ті програми... Ні, з мене нічого не буде... От мені мама каже: «Займись музикою». Ну, що з того? У мене сестра консерваторка, мучилась, мучилась, виламувала пальці і всім життя труїла своїми вправами, а тепер навіть не грає,— вийшла заміж... Чому ви чаю не п'єте? Няня, дайте варення!

Після чаю вона знов вернулась до своєї теми.

— Кажуть, я егоїстка... Правда, я можу робити тільки те, що мені приємно. Тільки я часом не знаю, що власне мені приємно... Я б хтіла знать, чи то всім буває так нудно і противно, як мені?.. Ви, певне, думаєте, що се я химерую через те, що... ви знаєте, про що я натякаю... тільки я і без того часом так думаю... А що до т о г о, то мені тільки досадно на себе: я поводилась, як дурна «девчонка», і він може подумати, ніби я справді за ним гину, а мені «наплевать»!

Се був перший різкий вираз у неї за весь вечір.

— Алло Михайлівно,— перебила я її,— я думаю, що вам шкодить так багато говорити, може б, ми краще почитали що-небудь?

— Ну, добре,— згодилась вона,— он там на столику новий роман Gyp, я недавно купила, ще й не читала.

Я взяла ту книжку: «L'amour moderne» здається. Книжка була маленького формату, видання гарненьке, з тонкими малюнками, на обложці в червоному тоні якісь фігури, ледве прикриті серпанками, у викручених позах, з дикими виразами, так, немов вони кудись женуться несамовито чи корчаться в танці св. Вітта.

Я почала читати книжку вголос. Французькі каламбури, коротенькі розмови, ексцентричні афоризми, описи, повні тонкої розпусти думки і фантазії чіплялись одно до одного, мов кільця на ланцюжку з барвистого паперу. При одній надто «рискованій» сцені я глянула на Аллу Михайлівну,— вона вже не лежала, як перше, з закритими очима, вона спиралась на лікоть, підвівши голову, і дивилась на мене палко, розширеними очима, затримувала дух, ловлячи кожне слово роману з жадібною цікавістю.

— Ну, чого ж ви спинились? — прикро обізвалась вона, коли я зробила паузу.

— Я думаю, на сьогодні годі,— сказала я, закривши книжку.

— Е, ні, читайте, читайте, се так інтересно! як вам не сором — на самому цікавому місці взяли і покинули!

— Мені здається, се вам дражнить нерви, а ви ще слабі. Нема у вас іншої книжки?

— Єсть там, на полиці, тільки то все старі, читані.

Я розглянула книжки, все більше французькі: «Demi vierges», «Contes jaunes», «Pour lire au bain»...[1] Були і російські «Рассказы» Лейкіна *, романи Ясинського *...

— Се у вас із дому сі книжки? — спитала я.

— Ні, се тут, в Ялті...

Я завважила на деяких книжках помітку: Anato-1e B...

— Так не будете далі читати Gyp? — допитувалась Алла Михайлівна.

— Ні, не буду. Може, ви позволите принести вам завтра яку іншу книжку?

— Іншу... яку ж?

— Не знаю ще, яку-небудь спокійнішу.

— Я не люблю «добродетельных» книжок pour les enfants sages![2] '

— Ми виберем що-небудь без «добродетели и порока».

— Ну да, больничну літературу, для сухотників. Що ж, мені се якраз до речі...

Вона починала капризувати.

— Як хочете! — сказала я.— Будем читати Gyp'a, тільки вже не сьогодні. Вже пізно, вам спати пора, та й мені буде страшно йти додому. Добраніч!

Я одяглась, попрощалась і подалась до дверей. Алла Михайлівна завернула мене:

— Ходіть сюди. Ви сердитесь?

— Запевняю вас, що ні.

[1] «Напівдіви», «Небилиці», «Для читання у ванні» (франц.).-

Ред.

[2] Для розумних дітокі (франц.).— Ред.

— Quelle cachottiere! [59] Ну, добраніч... Принесіть завтра книжку, будем читать,— вона усміхнулась і слабо стиснула мою руку.

Коли я прийшла другого дня, Алла Михайлівна лежала ще, але не в ліжку, а на кушетці, одягнена в довгий сіро-блакитний

пеньюар. Обличчя у неї було свіжіше і погляд спокійніший.

— А що, принесли книжку? — зустріла вона мене.

— Принесла.

— Яку?

— Тургенєва.

— А, Тургенєва...— протягла вона апатично.

— Простіть, справді, я повинна була б думати, що, може ж, ви його недавно перечитували.

— Перечитувала? Ні, я його не читала. У нас «класиків» проходили тільки до Пушкіна. Правда, в хрестоматії було там щось, «Бежин луг», здається, і ще не пам'ятаю що... так, дитяче... А се, що ви принесли, інтересне?

— Не знаю, як вам здасться.

— Ну, читайте, побачимо.

Я розгорнула книжку і прочитала епіграф.

Счастливые годы, веселые дни,

Как вешние воды, умчались они...

Алла Михайлівна поправила подушку і лягла вигідніше.

Прочитавши перших дві-три сторінки, я спинилась, щоб одвести голос, і почула голосне мірне дихання Алли Михайлівни, — вона спала, підклавши руку під щоку; з-під подушки виглядала клинчиком червоняста обложна «Amour moderne»...

Алла Михайлівна швидко поправлялась, тільки ще не виходила на місто. Вона частенько присилала мені записки, просячи одвідати її. В записках завжди були скарги на несвітську нудоту, і справді видко було, що панночка нудилась: в рухах її пробивалась апатія, в голосі нервовість. Розмова її часто переривалась позіханням. Часто ми просиджували цілі години мовчки над яїшм-небудь шиттям. Навіть в убранні Алли Михайлівни з'явилась недбалість, вона все більше ходила в пеньюарі і покинула завивати волосся.

Тим-то я трохи здивувалась, коли застала її одного разу перед дзеркалом, чепурну, завиту. Вона припудрювалась, повертаючи голову то в сей, то в той бік, як горобчик.

Побачивши мене, вона схопилась і жваво покликнула:

— Ах, «милая»! от добре, що ви прийшли, я вам покажу свої обновки! Се мені мама прислала сьогодні. Дивіться! Та де ж се вони? Настасія Іллінічна! Десь чорт ухопив мої обновки!

— Ну, ну, вже знов споминаєте погань, прости господи! — воркотіла бабуся, але видно, що вона тішилась поворотом доброго настрою у своєї панночки.

Настасія Іллінічна дістала з комода старанно зложені речі: блузки, стрічки, кружево, новий купальний костюм і т. ін. Алла Михайлівна тішилась тим усім, як дитина.

— Ах, просто Москвою запахло! Се все з Кузнецького моста!.. І якби ви бачили того, хто привіз сеє все!

— А хто ж привіз?

— «Малиновый чертенок»! — панночка залилась смі

хом.— От не сподівалась я його тут бачити і, правду кажучи, було зовсім забула про нього. Я його знала юнкером, такий він був незграбний, смішний, на устрицю похожий. А тепер — дивлюсь: гвардієць, форма

«с иголочки», fichu turlutu-tu! Куди, куди! Мені тільки досадно, що він мене застав такою шлиндою*, в капоті, нечесану. Ну, нічого, він ще зайде за мною, щоб іти на лотерею, тут ми йому не ту музпку покажем! — вона моргнула і знов засміялась.

Я завважила їй, що давно вже не бачила її такою веселою.

— А що мені? Не жалобу ж мені надівати. Plaisir passe, joujou casse! [60] Будем клин клином вибивать.

Эх, жги, говори, говори!

Ух!.. Скажіть, ви були коли-небудь закохані?.. Ха-ха-ха! Як ви зараз їжаком настобурчуєтесь! Ха-ха-ха,

як сѳ забавно... Ну, то скажіть принаймні, які вам більше подобаються, брюнети чи блондини?* Мені блондини— тепер!.. Слухайте, чого ви на менЬ так дивитесь? '

Я не знала, що їй сказати, і мовчала. Алла Михайлівна насупилась.

— Я бачу, що вас шокірують мої манери. Що ж, я не англічанка і — не риба. Тільки вже й я не знаю, чи то дуже ввічливо показувати людині, що вважаєш її «блаженненькою»

— Алло Михайлівно,— запротестувала я, але вона перебила мене:

— Ах, нема чого, краще «на чистоту». Я не така дурна, теж розумію. І, правду кажучи, мене начинав дражнити votre petit air de soeur grise [61].

— Алло Михайлівно! — почала я, і мене саму вразив різкий тон голосу мого.— Я, властиво, не розумію, чого вам треба від мене?

— А того, що я ненавиджу скритності і контрадан-сів. Я була з вами така щира.

— На те була ваша воля...

— Себто ви хочете сказати, що мене ніхто за язик не тяг... Але я була така одинока...

— Себто «на безлюдді»? Ну, значить, ми поквитались компліментами.

Я чула, що трачу владу над своїм голосом і тоном.

— Не в компліментах діло... Я тільки хочу, аби ви

знали, що я помічаю, як ви корчите з себе miss Forster [62].

— Що таке?

— Так, здається, звалась та англічанка, що поїхала до якутів? «Утешительница прокаженных»! Вона ще в Москві гроші збирала на церкву для них. Напевне, і вона їм духовно-моральні книжки читала... Все ж таки нехай і вони послухають...

— Коли не заснуть! — перебила я.

— Іменно, коли не заснуть! — підхопила Алла Михайлівна.— Що ж робить, «куда нам, дуракам, чай пить»! Море, поезія, природа, ідеї...

— Ми з вами, скільки пам'ятаю, ні про які ідеї не говорили.

— О, звичайно! «Не мечите бисеру перед свиньями!»

— Або, як у нас кажуть: «Шкода мову псувать!» — зірвалось у мене.

— Что вы?

Я не повторила і спустила очі додолу, бо чула, що у мене був «темний погляд», повний непримиримого, фатального антагонізму...

В сю хвилину в сусідній хаті почувся чийсь голос і бренькіт шпор.

— До вас гості,— сказала я, — прощайте.

— Прощайте! — відказала Алла Михайлівна і повернулась до дзеркала.

Я вийшла.

Проходячи сусідню хату, я побачила молодого офіцера в гвардійській формі; він стояв коло вікна, зало-живши руки за спину, мені видко було тільки його потилицю з проділом. Він оглянувся на мене, але зараз же повернувся знов до вікна.

Прудкою ходою пройшла я через сад і подалась вулицею навмання, сама не знаючи, куди я йду. Мені було досадно і на себе, і на Аллу Михайлівну; ся розмова лишила в мені якийсь гіркий несмак; але миритись, брати назад свої слова у мене не було бажання. Те, що межи нами зайшло, не було непорозумінням, я се почувала, мені тільки хотілось, щоб воно скоріше стало пережитим і забутим фактом.

Блукаючи вулицями, я дійшла до міського саду. Там, коло брами, висіли анонси про лотерею, що мала відбутися того ж дня тут у саду. Публіка вже сходилась, і музиканти сиділи на своїх місцях в оркестровій будці. Я й собі замішалась у щільну юрбу,— хтілося розбити чим-небудь свої враження.

В саду було тісно. Ятки, побудовані навмисне для лотереї і добродійного базару, звужували і без того не дуже широкі алеї, люди ходили парами і гуртами, штовхаючи мимохіть одні одних. Юрба розбила ногами грубий морський пісок, так що жовтувата курява здіймалась в повітрі і колихалась над головами в яскравих

капелюшиках, в ясних шапках та брилях і в чорних циліндрах. В алеях було душно, хоч, властиво, спека вже спала, бо сонце схилялось за гори. Запах від квіток, пахощі від туалетів і хусточок, газ від ліхтарень, що сьогодні для параду були заранi запалені, пах кипарисової живиці і курява,— все те мішалося і робило повітря важким, немов напоєним хлороформом. І люди були немов наркотизовані,— вони ходили від ятки до ятки, брали білети, вибирали премії, обкидали один одного паперовою січкою, тими ялтинськими «конфетті», але все якось мляво, неживо. Інші сиділи на лавках, розглядали публіку, деякі дами були в діамантах, декольтировані, мов на бал, з неймовірними куафюрами і капелюхами, вони робили жести, усміхались, але чогось здавалось, що то не живі люди, але воскові штучні фігури. Над усім панував якийсь примус, немов сон, так і здавалось, що от-от сі люди позіхнуть, протруть очі, здивовано глянуть один на одного і розійдуться.

Але ні, музика вдарила, юрба стрепенулась, та не розійшлась, а тільки заходила швидше, паперова січка замигтіла барвистою метелицею, колеса з лотерейними білетами закрутились, як млинки. Гамір людських голосів змагався з музикою. Стало ще тісніше, якось па-морочно... Я сіла на перше місце, яке трапилось. Коло мене сиділи якісь дами, одна в жовтогарячому убранні, і волосся у неї було подібної барви. Поруч із нею був пан,— то був Анатоль. Дама голосно з ним розмовляла по-французьки грубим контральто, з вульгарним, але чисто французьким акцентом, називаючи свого кавалера monsieur Toto[63]. Вона заставляла його купувати лотерейні білети, квітки, скойки і т. ін. у кожної панночки, що проходила з кошиком або з колесом повз нашу лавку. Monsieur Toto купував білети, і квітки, і скойки, але мав при тому досить маркітну міну... Від брами до павільйону з музикою прибували все нові гурти людей. В одному гурті блиснули ясні гудзики та еполети і залунав дзвінкий сміх. Я відразу «пізнала сміх Алли Михайлівни. Вона йшла під руку з гвардійцем, убрана в блакитну прозорчасту сукню, на голові мала білий капелюшик, легкий, мов пушинка. Очі у обох грали, усміхи цвіли. Офіцер ніс у другій руці її білу пелеринку і злегка помахував нею, він теж усміхався і заглядав їй в очі; вона часом спинялась, віддалялась трохи від свого кавалера, з веселим сміхом відхиляла голову, її стрункa постать колихалась, потім вона з грацією котенятка знов наближалась до нього. Видно було, що вони вже добре познайомились і порозумілись.

Проходячи коло Анатоля, вона підвела голову і глянула на нього, згорда прижмурившись. Анатоль поспішно зняв шапку.

Гвардієць нахилився до Алли Михайлівни, як видно, щось

питаючи.

— Ні, я не знаю сього пана, він, певне, помилився,— відказала вона голосно, хитнувши головою, так що блакитні високі квітки заколихались на капелюшику.

Пара проминула, за нею ішли другі пари, з подібними жестамп, з подібним сміхом... Часто сміх той перебивався кашлем, а очі світились і обличчя палали — може, від веселощів, може, від задухи, а може — від сухот? Се ж була курортна публіка. Вона прибула сюди, щоб залишити морю і горам свої болі, щоб визволитись від своїх недугів. Чи визволиться ж? і що визволить її?

Я протовпилась крізь ту щільну юрбу і вийшла на набережну, потім на сквер. І там було людно, але вже не так тісно, як у саду. Свіжий вітрець подихав і коливав біля причалу човни з вітрилами. По затоці снували байдарки, оддалік біліли фелюки*, мов зграя лебедів, тихо плинучи вгору до горизонта, немов розтаючи. І мені забажалось поплисти за ними услід.

Я найняла собі човна з вітрилом.

— Куди ж правити? — спитав гребець.

— Просто так,— і я показала рукою на горизонт.

Вітрило надулось, хвиля загомоніла, і човен помчав

прудко, мов чайка морська; перелетів затоку, поминув мол і загойдався широкими розмахами. Се ми виїхали «на чисте», як кажуть моряки. Править не треба було: вітер і хвиля гнали сами. Човен то здіймався високо, то спускався низько, м'яко і лагідно перебираючись з хвилі на хвилю. Я дивилась на берег, на місто: за кожним рухом човна воно немов коливалось, так, мов посилало прощання. І сонце прощалось: від берега бігли до нас червоні тремтячі стрічки, вони миготіли, мов язики пожежі, на темних зелених хвилях. Вкупі з ними тремтіла і тінь від узгір'я, вона немов доганяла нас...

Я довго зоставалась на морі. Вже й смеркання згасло і темна ніч розкинула своб шатро над морем.

— Темна ніч — море буде горіти [1],— сказав матрос.

І справді, за стерном затремтіла блакитна фосфорична смуга, весла кресали огонь. Я набрала рукою води, підкинула вгору, і блиснув фантастичний фонтан холодного вогню. Дельфіни плескались, збивали на чорній воді гейзери світла. Летючі зорі падали в море. Берега було не видко в темряві, тільки далеко-далеко горіла громадка вогнів, мов стожар. Глибоке небо немов промовляло до моря огнисті слова, а море співало урочистій ночі свою могутню, величну, вічну поему.

[Київ, 19/XI 1898 р.]

МГНОВЕНИЕ

Вы знаете меня, я человек трезвый и положитель-ный до мозга костей, не помню даже, чтобы в детстве или в юности меня особенпо занимали религиозные или мистические вонросы, тем не менее я могу понять даже самого странного фанатика, мне стоит только вспом-нить одно мгновение из моей жизни и представить себе, что это мгновение могло бы продолжиться ГОДЫ, всю жизнь. Положим, с такою натурою, как у меня, это невозможно, но не в том дело, т. е. дело не в продол-жительности момента.

Положим, к той религии, в которой я родился, я от-носился хотя спокойно, но, если можно так выразиться, с почтительным равнодушием; между тем как, напр[имер], протестантизм представлялся мне всегда в виде черной доски, исписанной мелом, еврейская религия — в виде какого-то кошмара, а католичество — в виде толстого ксендза, смакующего рюмочку ликера и рассматриваю-щего ее на свет,— виноваты ли в атом всем надоевшие картинки на эту тему или единственный знакомый мне лично ксендз — не знаю, но католичество не вызывало у меня других образов. О других религиях я как-то вообще не думал и, признаюсь, имел о них самые смут-ные сведения.

Однажды пришлось мне поехать по делам в Польщу и пробыть несколько дней в городишке, где у меня зна-комых не было ни души. Дела занимали утро, а в осталь-ное время я бродил бесцельно по городу и окрестностям, стараясь как-нибудь размыкать скуку, но едва ли дости-гал этой цели. Единственной достопримечательностью го-года был старый костел, построенный в готическом етиле, слишком большой и величественный для такого жалкого нрихода, выстроенный в даБпиѳ Бремена каким-то набожним магнатом. Я редко заходил туда, да и то невзна-чай, благодаря всегда настешь открытым дверям: гнус-ливая латынь и общество слезливых старушонок не при-влекали меня. Но однажды, промыкавшись часа два по жаро п пыли, усталый и изпывающий от скуки и зноя, проходил я мимо этого костела. Гостеприимная дверь была открыта, как всегда, виднелся полумрак, и слышались звуки органа, и сыро там, подумал я, ну, да хоть не жарко. И музыки я давно не слыхал; положим, эти органы... да, уж куда пи шло! И я вошел в костел.

Когда я вошел, орган умолк и ксендз стал читать какую-то длннную молитву, в костеле было почти пусто,— день был будний, две, три фигуры стояли на коленях у боковых алтарей, убранных цветами. Цветов было по-разительно много, так как дело было в маєе, когда католики особенно украшают свои костелы. Цветы эти точно утопали в полумраке, несмотря на

свечи, зажженные, впрочем, с некоторой экономией, только местами узкие полосы света, падавшие пз стрельчатых окон с разно-цветными стеклами, окрашивали их в фантастические краски и придавали им странный, неземной вид. Эти разноцветные лучи скользили по тонким деревянным ко-лоннам, по темным головкам скульптированных из дерева ангелов, бросали радугу на белое платье мраморной мадонни в звездном венце и придавали странно-юношеский вид бледному лику распятия. По временам лучи исчезали или дробились, должно быть, ветер шевелил высокие де-ревья за окнами, тогда ангелы прятались совсем, мадонна как бы отступала в тень, а лицо распятого бледнело и становилось совсем мертвым. «Странная манера у этих католиков,— подумал я,— везде вводить театральность какую-то, ведь здесь все рассчитано на эффект, эти цветы, освещение и даже этот реализм в изображении крестных страданий — все это как-то странно действует на вообра-жение. Впрочем, єсть эффекты довольно грубне». И я с улыбкой посмотрел на меч, вонзенный в грудь мраморной мадонны. В это время к подножию этой мадонны подошла какая-то девушка, по костюму крестьянка. Она была одета в очень пышпую и короткую зеленую юбку, белую рубашку с широкими рукавами и короткую, безрукавую красную кофточку, на голове у ней не было

Леся Українка та Олена Пчілка. Крим. Фото. 1897

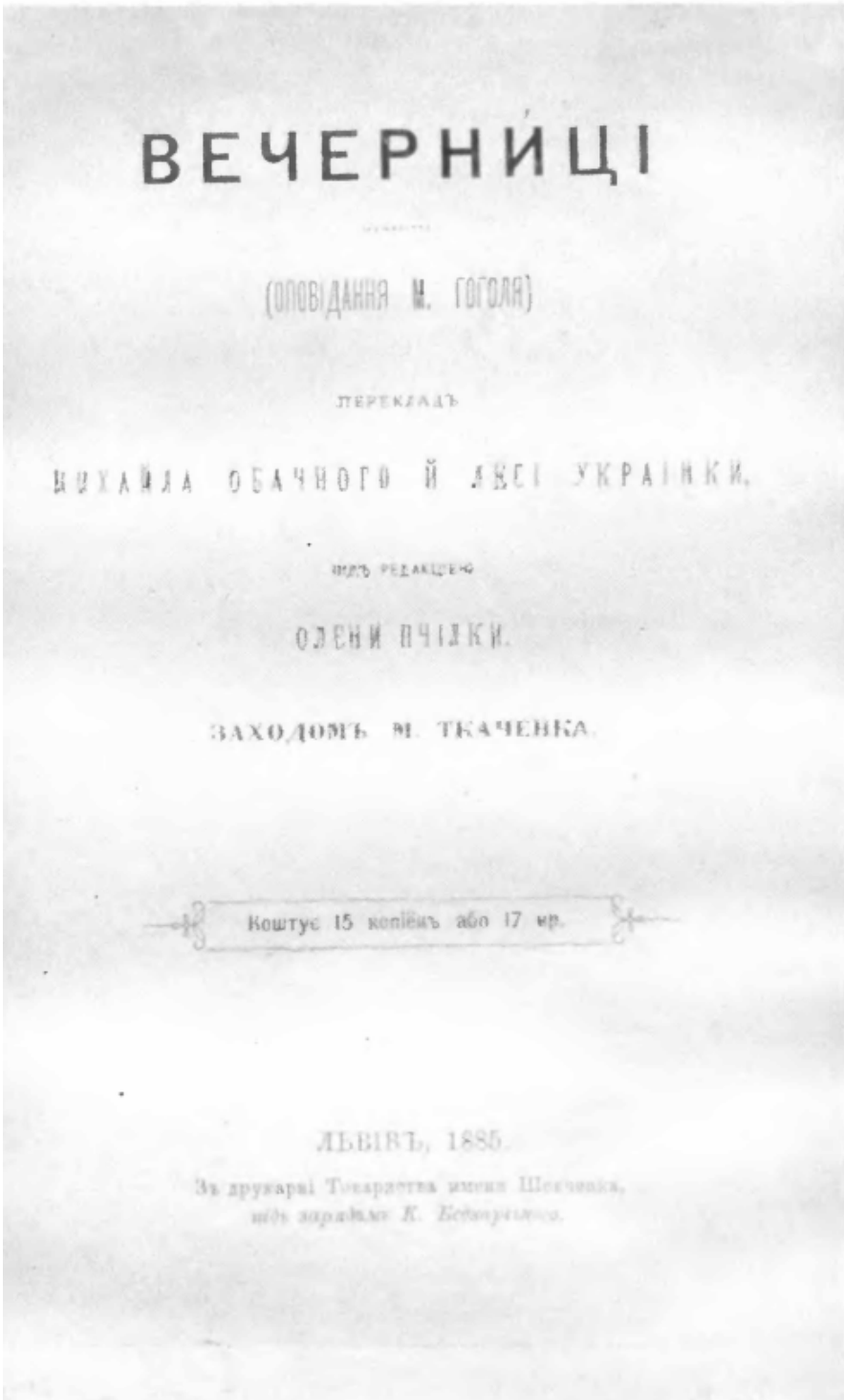
ВЕЧЕРНИЦІ

(ОПОВІДАННЯ М. ГОГОЛЯ)

ПЕРЕКЛАДЪ

МИХАЙЛА ОБАЧНОГО Й ЛЕСІ УКРАЇНКИ.

ВИДЪ РЕДАКЦІЄЮ

ОЛЕНИ ПЧІЛКИ.

ЗАХОДОМЪ М. ТКАЧЕНКА.

Коштує 15 копіёкъ або 17 нр.

ЛЬВІВЪ, 1885.

«Вечорниці (Оповідання М. Гоголя). Переклад Михайла Обачного й Лесі Українки». Обкладинка видання. 1885 р.

ничего, только две толстыө белокурые косы обвивали ее голову короной. Она несла большой букет, почти сноп, цветов, полевых и простых садовых, связанных с видимим старанием, но неумело. Девушка положила цветы к ногам мадонны, степенно сложила ладони рук вместе и приставила их ребром к своей груди, большие, про-стодушные голубые глаза поднялись вверх, губы зашептали молитву. Гретхен, подумал я, и что-то трогательное начало охватывать меня, но я не хотел ему подда-ваться. В это время раздался звонок, девушка опустила голову и стукнула себя два раза кулаком в грудь коротким детским движением, звонок умолк, ксендз прогнусил что-то, и лицо девушки опять поднялось вверх, ладони опять сложились, затем еще звонок и снова поклон и удары в грудь. Мне показалась комичной зта молитва по звонку, я едва удерживался, чтобы не рас-хохотаться, даже моя соседка по скамье, какая-то ста-руха, взглянула на меня строго поверх очков, оторвав-шись от своей «ксенжки». Но вдруг я вздрогнул, как от удара грома. Внезапно грянул в вышине орган. Мощный, властный звук. Мне показалось, что все тонкие колонны задрожали, как лес при порыве ветра. Что-то мрачное, как туча, казалось, повисло над нами в высоте сводов, и взор не смел подняться кверху, страшась этого грозного, таинственного мрака. Я посмотрел вниз, на девушку, она лежала ниц перед тонущей в тени, как бы уходящей от нее мадонной, лицо девушки было скрыто в цветах, а руки касались мраморного пьедестала. Мне почуди-лось в этой позе какое-то безграничное отчаяние, давящая, страстная тоска. Напротив мадонны ее распятый сын склонял своє помертвевшее лицо на грудь, как бы испуская последний вздох. Звуки органа переходили в глухой и тихий рокот, среди которого проривались переливи какой-то рыдающей мелодии, вдруг эти переливы и рокот слились в один аккорд. Торжественные и ясные и в ту же минуту радужные лучи затрепетали повсюду. Цветы вспыхнули. Маленькие головки ангелов выглянули из чащи колони. Матерь божья в радужном одеянии указывала одной рукой на меч, пронзающий ее сердце, а другой рукой на поверженную у ее ног девушку. Юно-шески-светлое лицо спасителя улыбнулось, а девушка подняла над цветами свою голову; в ее простодушних глазах блестели слезы, а губы улыбались, шепча молитву.

Она уже не лежала ниц, а принодялась на одно колено, и сложенные лаДонь к ладони руки почти касались мра-морной руки мадонны. В моей груди колыхнулось что-то горячей волной, и мне захотелось броситься на колени рядом с этой девушкой, обвить руками ньедестал мадонны и запеть, или зарыдать, или умереть в каком-то непонят-ном восторге.

Это продолжалось всего лить мгновение, а там зво-нок костельного служки тотчас разбил очарование.

СЛІПЕЦЬ

(Нарис-pendant)[1]

Motto: Душі ніхто не бачить, а чув — не кожний.

Дивна річ, я ніколи не знав напевне, сліпий я чи ведющий. Люди часто вважали мене сліпим, а мені здавалося, що я таки видющий, тільки з того мені радощів не було, бо я не міг дивитись на сонце. Я пробував дивитись на нього крізь різнобарвні скельця і бачив часом його обриси, але де на нім плями, а де чиста поверхня, я не пізнавав, скельця збивали мене, бо все окрашували інакше. Як тільки ж я хотів поглянути на нього без жадних окулярів, світло разило мені очі до болю, біль колов мені мозок, від мозку пригніченість розпливалась по всім тілі, і я ставав хворий і незда-лий. Я мусив покинути проби дивитись на сонце голими очима, бо тямив, що то може мене убити, а крізь окуляри не мав уже охоти дивитись, бо зрештою і вони разили мене (і то дуже), а сонця не показували. Тоді я хотів бачити хоч саме світло, без сонця, але таки сонячне світло. Ой лихо, як воно разило мене! Просто криваві сльози витискало. Я хтів дивитись на білу мармурову статую в сонячному світлі, там високо на неприступнім п'єдесталі, о, вона була така гарна, от-от, здавалось, оживе і слово промовить,— тим часом мені починали боліти очі, і я вже не знав, чи то мені в очах тьмариться, чи статуя справді криється плямами цвілі та павутини,— і я знов плакав з болю і з жалю. Я хтів дивитись на білий з ніжними відтінками сніг... він мінився, мінився, ставав сивим, далі чорним,— я не знаю, чи то тільки в очах так було, чи він справді розтав і в болото обернувся, тільки я знов мусив плакати. Я хтів дивитись на срібно-рожеву західну хмарку, таку яскраву і таку милу, і дивився, і вона немов стала ще рожевіша, та мої очі так заболіли страшно, що я тільки тоді отямився, як уже хмарки не було, тільки темна-темна і понура ніч була надо мною, і передо мною, і геть навколо: І тоді мені вже й самому здалось, що я осліп, бо та ніч довго тривала, і я нічого не бачив, нічого ясного, нічого білого, нічого барвистого, тільки ніч... Я плакав і питав людей: чи я осліп? Одні здвигали плечима і казали: «Не знаю». Другі казали: «Не думай про те». Треті потішали: «І сліпі живуть па світі, єсть такі, що й зроду сонця не бачили». Я побачив, що ніхто мені просто правди не скаже, і замовк.

У мене давно була звичка ховатись по всяких темних закутках та печерах, коли світло намучить мені очі, і я сидів там одиноко і ждав, поки перестануть іти сльози з очей, потім я знов ішов

шукати світла. Тепер я так не хотів. Мені схотілось товариства таких, як я, в одинокому закутку мені було страшно, а між здоровими людьми сумно, та й їм, може, було сумно зо мною.

І я пішов до шпиталю. Там мені добре було. Там була одна хвора дитина, що зроду сопця не бачила: хоч їй давали надію, що вона ще побачить його, але вона не вірила тій надії і старалась навикнути, погодитися з ніччю, але часто спотикалася в темряві і тоді плакала. Часом вона довго-довго грала якісь тужливі мелодії (у неї була срібна арфа, трохи затяжка для неї і з твердими струнами) і потім знов плакала. Коли я підходив до неї, щоб пожалувати її, вона питала мене тихим голосом:

— Чи ти коли бачив сонце? яке воно? я думаю, що воно страшне, бо воно пече...

— І я так думаю,— відповідав я ще тихше.

— А світло ти бачив? — допитувалась дитина.

— Не знаю...

— Як не знаєш, ти ж був видющий?

— Я не знаю, чи я був видющий.

— Але ж ти бачив щось? — наставала дитина вже роздражнена — скажи, я к ти бачив?

Я починав розказувати, а далі сам плакав з жалю, і дитина плакала і через мої сльози, і через ге, що не розуміла, все-таки не розуміла, як то я «бачив» щось.

— Нащо ж ти «дивився» на оте все, що ти звеш «біле»? Хіба то конче треба «дивитись»? Може ж, його можна «слухати»?

Я мовчав, бо я не міг їй сказати: «Тільки слухати — для людини не досить».

Дитина далі питала: «Нащо ж то «бачити», коли від того очі болять?»

Я знов не міг їй сказати: «А нащо ж очі, коли не бачити»? — і знов мовчав.

Дитина знов казала:

— Було тобі не дивитись хоч на ту якусь «хмару», що то наостанку була, то через неї так очі болять у тебе,— тут дитипка ніжно поцілувала мені очі, знайшовши їх ручками, хоч говорила гнівно,— якби ти не цікавився різними «хмарами», та якимсь там «білим», та не «дивився б», то був би здоровий, і ніщо б в тебе не боліло, і ти б не сидів у шпиталю, а був би вдома і працював.

Я не міг сказати: «А ти ж сидиш у шпиталі, хоч і не «дивилася» ніколи». Я тільки сказав: «Будем працювати хоч тут, моя дитино».

І ми вкупі кошики плели і всяку сліпецьку роботу робили, тільки я все був хворий, все мене боліло через тії очі, а дитина була ще мала, то й робота наша йшла абияк.

Дитина мала дуже тонкий слух і зараз чула по шелесту повільнішому, коли я вже томився роботою. Тоді вона клала свою ручку на мою роботу і казала: «Покинь, я скінчу твого кошика, тут уже мало лишилось, таке, що й я можу. Ти ніколи міри не знаєш в роботі!»

Вона часто говорила гнівно, а ручки тим часом дуже ніжно і сердечно стискали мою руку, і мені жаль було тих добрих, бідненьких ручок до моєї колючої роботи.

— Кошик може почекати й до завтрого, а коли ти не маєш своєї роботи, то краще заграй мені трошки, а я полежу, мене менше болить, як ти граєш.

І дитина зараз приносила свою важку арфу (занадто важку для її тонких дитячих ручок) і грала мені, і біль мій затихав, і я більше марив про щось невиразне, ніж думав над тим, як зникла хмарка, та чи я сліпий, чи видющий. І так було добре...

Та мені жаль було, щоб вона трудила ручки над важкою арфою і твердими струнами, що натирали їй пухирі на пальцях, до того ж вона часто плакала по музиці і 8нов питала мене, що то таке сонце, що то таке світло, і як то «бачити», і нащо то «дивитись»; такі роа-т мови мучили нас обох, і мені після них завжди очі боліли. Згодом вона вже привчилась не питати, але все одно я знав, що вона про те думає, і мені мало було що легше... Та їй теж... Тоді я посилав її гратись з іншими хворими дітьми(вони все більше у «схованку» грались), а сам ішов до сестри милосердя, що доглядала мене в шпиталі.

О, вона була справжня сестра для мене, лагідна, ніжна, тиха. її музикальний голос помагав мені думати (вкупі з моєю товаришкою-дитиною), що для людей досить тільки «слухати»: її тонкі, гладенькі, немов шовкові, руки давали мені ілюзію, ніби я «бачу» їх аж до самого дна душі. І коли ми ходили удвох по садку — на нас спадав ніжним дощем, ледве дотикаючись лиця, весняний цвіт і роса з дерев, а пахощі квіток напливали тихими хвилями,— я не раз зовсім забував, що я не бачу і не розбивав собі голови над тим, чи я сліпий, чи я видющий, мені було так, як бувало ще замолоду, коли я зовсім був здоровий та ходив у темні, непрозорі ніч-ки-петрівочки слухати соловейків у рідному гаю, я тоді слухав соловейків і зовсім не думав, що краще — день чи ніч. Отак мені часто було при моїй сестрі, навіть очі переставали боліти. А коли вони все-таки чого-небудь починали боліти, то вона казала, що вона знає, як і чого то болить, і не питала ні про що, тільки клала свою шовкову рученьку на мої очі, і ніколи при ній мій біль до кривавих сліз не доходив. Вона нічого не розпитувала в мене, але я сам їй багато-багато казав, все, що хотів, і то було легше, ніж ті розмови з самим собою у якому

закутку, що я бувало провадив, ховаючись від світла і людей.

Сестро моя, як мені було добре з тобою! Ти вигоїла в мені все, що тільки в силі людській було вигоїти. Ти і тая гнівна та добра дитина вернули мене коли не до здоров'я (я таки не знаю, чи буду я коли зовсім здоровий...), то хоч до життя, визволили мене від того лютого болю, від тих кривавих сліз. І вийшов я із шпиталю в світ, все ще хворий, але з якоюсь надією. Ждати в шпиталі одужапня було б довго: я все ще боюся глянути на сонце і не розкриваю очей вдень, щоб не глянути на світло, але я знаю, коли день, а коли ніч, бо часом якось червоно став в очах, а часом чорно,— ще бував і якось невиразно, не то біло, не то сиво... щось так, як світання або смерк... я ще не знаю, що воно таке, я ще боюся дивитись... я все ще не певен, чи не сліпий я часом, бо й сліпі часом тямлять, коли день, а коли ніч. Я не одважусь одкрити очі... але, може, колись одважусь! Люди кажуть, що я вже мушу бути видющий, але я не знаю, боюся знати.

Я вже давно не бачив своєї дитини, але чув, що вона підросла і стала сподіватись сама, не тільки її родичі, що буде ще колись видюща. Я віддав би їй всю свою надію, аби ї її надія стала ясна і правдива.

А моя сестра... Ох, я чув, що вона... ні, про неї я не можу сказати того страшного слова, що стільки раз казав сам про себе. Я хотів би знати, чи вона справді набавилась якоїсь хвороби очей (у шпиталі часто бувають заразливі хворі,— може, й я був таким?), чи то в неї тільки втома трудного життя так відбилась (то часто буває). Коли то тільки втома, то вона мусить минути, я поможу, щоб вона минула.

Я часто думаю про неї, і така моя мрія:

Я візьму з її рук важкий, колючий костур, що дали їй добрі «товариші», і кину його геть межи дрова і візьму її під руку, і підемо так, як ходили колись по садочку. «Милостині» нам не треба, ми можемо працювати хоч щ о с ь — і буде нам так, наче ніхто нікого не провадить, а що просто ми йдемо — сами, але поруч. Ми будемо ходити або тим шляхом, що вона знає, або тим, що я знаю. Вона знає шлях в лісі, а я понад морем: і там, і там буде гомін і вільне повітря, ми будемо слухати разом і розкажемо вголос, що ми думаємо про ліс і про море. Вона зірве квітку і дасть мені напитись пахощів душі лісу (вона і вночі квітки знаходить), я знайду мушлю і дам своїй сестрі послухати, як в мушлі шумить «душа океану», і так ми будемо слухати душу. Коли нам обом стане тужно до сонця, моя дитина заграє нам на своїй важкій арфі, на твердих, срібних струнах ті мелодії, що криваві сльози в срібну росу змінять,— вона вже підросла, либонь, ручки зміцніли, вона вже більша і не буде задавати

дитячих питань, вона буде грати й мовчати, я знаю.

А може, ми... ми обоє, я і сестра, таки побачимо... побачимо його... «сонечко наше боже, святе!» А як ні, то хоч світло його, то хоч барву легеньку... Хто раніш побачить, той буде мовчати, щоб не вразити другого, ще невидющого. Буде мовчати, тільки піде ще обережніше, і поведе свого друга ще певніше, і дасть йому почути всю красу моря, всю розкіш лісу, так, дасть почути. Але й краса і розкіш не буде краща, не буде розкішніша, ніж та душа, що ми слухали обоє, як були невидющими. Я те знаю. Я ж і тебе не бачу, моя сестро прекрасна, алея чую тебе, і, певне, тим я люблю тебе більше, ніж всі товариші твої. Я не маю костура, щоб дати тобі, але я дам себе, такого слабого, як я тепер,— чи приймеш?..

Я бачу їх, як вони йдуть, здалека, з правіку, йдуть без упину і без кінця, довгою зграєю. Початок тої зграї згубився вдалині, кінця не видко у тьмі, аж непевність бере, чи є той кінець і початок, чи се не коло величезне, безвихідне кружить перед очима моїми, кружить, кру-жить і нема йому впину. Сила їх пройшла передо мною, в убраннях незнаних віків і народів, потім прохвилюва-ли гриви над шоломами, промаяли дивовижні крила над шишаками, зашаріли, як маковий цвіт, верхи на кудлатих шапках, промайнули іскри на шпичастих мідяних касках, мов срібні трави на багні-трясовиці, пролеліли білі китиці на ківерах, а тепер уже сунуть плисковаті круглі шапки, мов скалки з олії на тихій воді, пливуть, пливуть так довго... сих найбільше. За ними далеко у темряві мріють знову одежі невідомих віків і народів, інших, не тих, що пройшли вже, але в темряві здається, що то ті самі йдуть з далини в далину, з темряви в темряву і що то зачароване коло кружить, кружить без упину, аж одур бере, дивлячись.

Вони всі йдуть однаковим кроком, і з першого погляду здається, що то змій-полоз правічний, подоланий, але не поконаний, виліз і тихо в'ється навколо землі, помалу стискає її, хотячи задушити. Але зблизька видко, що то йдуть усе люди, і хоч вони йдуть безкраїм гуртом і всі немов однаковим пилом припали, однаковим маревом повились, однаковим колоритом пойнялись, мов безліч фігур на одній картині, але кожен з тих людей один і нема другого такого в цілім світі, нема, не було і не буде з правіку й до віку. І кожен з них іде, щоб уже не вертатись. І кожен з них має цілпй світ в очах, і ніхто інший не має такого світу, і світ той гине навіки, як тільки погаснуть тії очі, і вже ніхто не відбудує його таким, як він був, хоч би настали міріади нових світів. Куди вони йдуть, тії люди з світами в очах? Ідуть туди, де зливається темрява з далиною, звідки ні один живий голос не доходить, де жах одвічний стоїть на сторожі, щоб не пускати

людей вступати самохіть у ту браму без сліпих проводарів — старості, хвороби,— бо сі проводарі хотять мати собі плату від всього живущого, але не кожний дає їм ту плату. Сі люди, що змієм-полозом обвивають землю, йдуть без проводарів, але вони мають погоничів. Скільки сих людей, стільки й погоничів, а геть-геть за ними, зовсім невидимо, женеться жах, той самий жах, що боронить закляту браму, і він, боронячи, пхає їх туди, він, як божевільний, кричить їм безглузді слова: верніться вперед! А вони, як божевільні, безглуздо слухають його і йдуть вперед, У кожного з тих людей в різних шапках і одежах є щось гостре в руках, щось блискуче, холодне чи палке, страшне й бездушне і в холоді своєму і в палу. І кожне може дати смерть кожному, хто йде перед ним. Може, хто хотів би спинитись перед брамою, де стоїть на сторожі одвічний жах і ляскає холодними й гострими зубами, і грозить кривавими устами, і палить вогнем нечистого дихання,— але нема впину нікому. Стати не можна, треба йти, йти, йти. Бо скільки людей, стільки погоничів. Кожний чує за плечима зброю товариша свого, і в'язи його тремтять, бо він знає, що жало зброї от-от має вжалити його в шию, як тільки він спиниться, і зараз очі його погаснуть і світ його згине навіки вкупі з ними. І він боїться оглянутись на товариша сврго, бо знає, що той промовить безглуздо очима своїми божевільні слова: вернися вперед! А хто не вернеться вперед і буде дивитись назад, того зброя товариша його ужалить просто в очі і зруйнує навіки їх світ. Хто кинеться вбік, геть у широке вільне поле, того жало зброї ужалить в серце, і коли не впаде він скошеним кривавим цвітом на широке вільне поле, то все ж в очах йому потемніє і зміниться в них світ і вже ніколи не буде таким, як перше був, і широке вільне поле буде завжди чужиною для втікача, а рідна мова стане для нього прокльоном товариша, що не в свою чергу вступив до брами жаху.

Хто пристає до зграї самохіть, уже собі не пан. Хвалою стрічають його задні товариші, бо він віддалив хвилину черги їхньої, і він марить, що він проводар їхній, але він не може повести їх назад, якби раптом схотів, бо вже зброя товариша його загрожує потилиці його, і він страшний тільки тим, що йдуть поперед його. Він уже погонич!

Ідуть узброені люди і кожний клене того, хто впав поперед нього, і по трупу його йде в його чергу. І хоч би скільки їх падало позаду, передні знають, що неминуча зброя товариша завжди близько і завжди готова вп'ястися в його шию. Хто знає, коли прийде остатній і які слова будуть в очах його?

Я бачу, як лізе сей змій-полоз, але я не бачу голови його. Хто був той один, що був головою потвори? Чи він був коли самотній

серед поля? Чи він кликнув товаришів і повів за собою ту зграю? Чи вони йшли самохіть до брами жаху і кожний з них був проводарем товариша свого, того, що йшов позаду? Коли ж настала та хвилина, що з проводарів погоничі зробились? Чом вони не вернулись від брами назад, поки були ще проводарями? Чи, може, той перший один чув уже за собою зброю товариша свого і не смів глянути в очі йому? Чи, може, оцей змій-полоз був споконвіку безголовий, і сліпий, і страшний у своїй сліпоті безнадійній, як сам хаос? Хто може спинити його? Хто визволить видющих людей з тіла сліпої потвори?..

30/1V 1905 р.

(Оповідання з життя волинського Полісся)

I

На призьбі під хатою у Мартохи Білашихи сидить мале дівча, з'юрдившись; бліде, жовте личко аж підпухло, а сиві очі якось побіліли; трясеться нещасне і від пропасниці й від плачу, бо мати саме набила, а тепер стоїть коло одвірка з прутом в руці та ще й приказує:

— І била, і ще битиму! от не сиди-но мені тільки в хаті, от побіжи-но мені ще раз до лісу з панною, то я об тебе віника обламаю! Казала я тобі, не лазь по сонці! Так от же буде лазити, поки знов її трясця вхопить!

— Та хіба воно од сонця? — озвалась крізь сльози мала Дарка.

— А то ж од чого, дурне верисько?

— Панна казали — з болота та з комарів..,

— З комарів? Чи ти скрутилась, чи що, із твоєю панною? Чи то мало кого комарі кусають...

— Таж і по сонці всі ходять! — не вдержалась-таки Дарка, хоч знала, що мати не терпить «язикатих».

— От не мовчи-но мені, от тільки не мовчи, я-а-а-а тобі! — скрикнула Мартоха й замахнула різкою, а Дарка зібрала остатню силу та й чкурнула від матері поза городдям на пастовень, що коло панського садка, прищулилась у вільхах, сидить і хлипає та чекає, чи не надійде її подруга й однолітка панна Юзя.

Часом Дарка так і до смерку ждала, а Юзя не приходила, не могла вирватися з дому, але здебільшого, хутко чи не хутко, приходила-таки товаришка вірна, і тоді вони сідали поруч у кущах, обидві тоненькі й пожовклі від пропасниці, і гірко скаржились одна одній на свою хатню неволю та справувались менш собою, хоч більше Дарка панні докоряла. Так і тепер Дарка почала «вичитувати» панні, ледве тая прийшла.

— Чом ви-те, панно, не вийшли зараз по обіді? Я вже тут чекаю, чекаю, аж мені нудно, а додому йти боюся, мати знов

наб'ють, як ви-те не вбороните.

— Та коли ніяк не можна було,— виправдовувалась Юзя,— по обіді зараз дідуньо казав йому газету читати, потому я бабуні нитки мотала, а там мусила таткові рахунки свої зробити та з мамою французьку книжку читати.

— Овва! А ви-те чом не втекли?

— Та як же я втечу?

— А так, як-от я: втечу, і вже!

— Е, тобі іцо іншого, тобі не кажуть учитись, ти собі можеш гуляти,— задумливо промовила Юзя, немов сама до себе, дивлячись у далечінь.

— Еге! нагуляюся — з Пріською на руках! — палко і немов ображено відмовила Дарка. '

— І як ти тую Пріську носиш? вона така важка! — так само задумливо говорила панна, тільки звернувши погляд на Дарку,— ти б сказала матері, що ти не можеш, що ти слаба, вона б тобі позволила не носити Пріськи.

— Мати того не питають. Вони кажуть: яЯк з панною по лісах ганяти, то не слаба, а як дитини глядіти, то тебе нема!»

— І чого ти повинна тую Пріську глядіти?

— А ви чого дідуневі газету читаєте?

— Бо... бо дідуньо на очі слабий, він сам не може.

— А бабуні нащо мотали нитки? Бабуня ж не слабі.

— Бабуня гнівалась би.

— Ото мені біда! Нехай би собі гнівались,— я б на те вважала? Я б і від рахунків утекла і тую книжку хранцузьку геть закинула, якби так на мене.

— А чому ж ти кужеля не кидаєш? Чому від гусей пе втікаєш, як заставлять пасти?

— Ну, бо наб'ють, як покину, а вас же зрода не б'ють, чи ж не правда?

— Та... правда...— з тихим зітханням промовила панночка, і її сиві, як і Дарчині, очі зайшли смутком; вона похилилась, як вербичка. Дарці стало шкода лагідної тихенької панночки, вона раптом зважливо підвелася і мовила веселим голосом:

— Панно, ходімо до Ривки на гойдалку, там вже досі наші дівчата зібралися!

Але панночка хилилася ще нижче.

— Ні, Дарко, я не можу більше ходити до Ривки...

— А то чому?

— Якби ти знала, що мені вчора було за те, що 8 тобою ходила гойдатися до Ривки...

Дарка вжахнулась:

— Ей, чи ж били?

— Ні, не били,— панночка блідо всміхнулась,— а нехай би вже ліпше били... Бронек увечері при гостях дратував мене, що я з жидівками кіз дою, а з хлопками свині пасу. Він, подлий, сам нас підглядав, сам все таткові розказав, а тепер ще й сміється... А я зовсім кіз не доїла, неправда його, тільки гойдалася! — Юзя починала хлипати.

— А він доправди бачив, як ви-те з нами позавчора свині пасли? — цікавилась Дарка.

— Я не знаю, може, й бачив. Що ж я вже зроблю?.. Тепер мамця плаче... і бабуня гнівається... і татко каже, що мамця через мене захорує... я не можу... я не знаю...

Дедалі за слізьми нічого не можна було розібрати з Юзиної мови.

— Панно* Юзю! — почувся з садка тонкий голос панської покоївки,— панно Юзю! До гарбати! Мамуня гніваються! Панно Юзю!

А тут і Дарчина мати голос подавала з свого дворища:

— Дарко! Дарко! А не прийдеш ти до хати? Холєро! Дарко! Дарко!

Мала Пріська долучала і свій голос до материного.

— Ой, побіжу вже, а то гірше битимуть! Йдіть, панно, й ви-те додому,— он кличуть,— не біжіть за мною, ще й на вас насварять.

Але Юзя таки бігла за Даркою.

— Ні, я з тобою, я з тобою! Не дам бити, я не хочу! Я скажу вдома, що не чула... що вчилась... коло кроликів була... я не дам тебе бити!

Задихані, бліді, а не червоні, від швидкого руху, прибігли обидві дівчинки на подвір'я до Дарчиної матері.

Мартоха стояла на воротях з прутом в руках і саме в той час, як Дарка хотіла прошмигнути повз неї до хати, вона вхопила дівча за руку і замахнулась прутом, але Юзя повисла на її правиці, і Мартоха мусила спинитись, щоб не затяти ненароком панської дитини.

— Пустіте, панно, оступіться, не бороніте її, ви-те не знаєте, що то за холєрна дівчина!

— Не пущу! Ви не смібте її бити! — здавленим голосом перечилась Юзя, і її бліде личко вкривалось нерівними рожевими плямами.

— Не смію? А то чому? — гукнула Мартоха.— Отакої не бий, то до чого вона розпаскудиться!

І Мартоха пробувала ворухнути рукою з прутом, все-таки вважаючи, щоб не штовхнути Юзі, тимчасом як Дарка пручалась, надіючись втекти, поки там розмова скінчиться.

Юзя здавила скільки сили Мартоху за руку.

— Неправда, не розпаскудиться! Дарка й так все робить для вас... А чого вона повинна все робити? от не схоче і не буде! — закінчила Юзя розпачливо дзвінким голосом.

Мартоха споважніла й насупилась.

— Ви-те, панно, не вчіть мені Дарки такого. То, може, там у вас, у панів, такий звичай, щоб дитина матері не слухала, а в нас того нема. Чи то я на те над нею ночей не досипляла, собі од рота хліб одривала, щоб мені якесь дармоїдисько в хаті росло? Я на те маєтків не маю. Та я ліпше її заб'ю, а дармоїди мені не потрібні.

Тут Мартоха вирвала свою руку від Юзі і так потягла Дарку прутом, що та аж звилася з болю.

Дарчин крик покрився голосом Юзі, що впала додолу, трясучись і кидаючись, як непритомна, та лементуючи.

Від панського двора надбігла покоївка. Пані, Юзина мати, почула з рундука Юзин крик і послала дівчину, щоб зараз завела панночку додому, але Юзю прийшлося скоріш нести, ніж вести. Дома дівчинку зараз роздягли і поклали в ліжко, бо в неї почався напад пропасниці.

Юзя лежала, укрита двома ковдрами і хутром, вся посиніла від холоду, що проймав її і тряс до болю, до млості. Проте вона все слідкувала очима, як татко ходив з кутка в куток по кімнаті та все вичитував їй за неслухняність. Чутно було по голосу і видно по очах, що він щиро жалував свою хвору дитину, а все-таки й щось прикре, дражливе прокидалося в його словах: «От завжди так,— не слухаєшся, бігаєш, куди не потрібно, поки захорувш, а потім возися з тобою!» Теє «возися з тобою» боляче різало Юзі серце, і вона думала: «Та я ж і не прошу, щоб зо мною возились... я б ліпше пішла до Дарки на сіно, там би й перележала без ваших ковдр та без хіни... хоч би не гриз ніхто!..» Тільки вона не сміла того вимовити, бо вже й так мама зросила геть-чисто одну хусточку слізьми, сидячи мовчки над Юзею; вже й так бабуня казала принести ароматичного оцту та олівців від мігрені, а дідуньо з великим притиском розпочав знов мову про те, що вже крайня пора взяти до Юзі гувернантку, а то дитина дедалі зовсім «схлопіє». Мама давніше було завжди брала Юзю під свою оборону, доводячи, що вона не може допустити чужу людину, гувернантку, справляти материнські обов'язки коло Юзі. Але на сей раз мама тільки плакала, та вже не пе-речилась.

Юзю з холоду кинуло в пал. Таткова постать порушувалась, немов у тумані, голос долітав уривками, і Юзя вже часто не могла розібрати, чи то Мартоха кричить десь надворі: «Мені дармоїди не потрібні!», чи то знов татко вимовляє: «Захоруєш, а потім возися з тобою». Дедалі сі різні слова злилися докупи: «Возися з дармоїдом!» — і Юзі було так гірко, немов вона була винна проти

когось чи, навпаки, хтось проти неї завинив. її гаряча, хвора голівка не могла того збагнути, а примара-пропас-ниця несла її геть з покоїв, з двора до Дарки на сіно...

II

тую «совину» (так Мартоха звала хіну), що стара пані давала для Дарки, і за стареньке шмаття з паненят для малих дітей, і за маслянку та сироватку від панських корів, за все випадало не раз «послухати» панів, коли не роботою, то чим іншим. Адже й після сеї «розмови» пані дала-таки теї «совини» для Дарки, а «порошків від живота» для Пріськи, ще й наказала прийти до двора взяти дещо старого з панича Бронка для Мартошиного Івана, а при тій нагоді й «послухати» трохи: пограсувати стежки в саду, бо челядь вся в роботі, а на вечір мають приїхати гості, то стежки мусять бути чистій

— Та добре, прошу пані, я вдух, от таки зараз і прийду,— сказала Мартоха, поцілувала пані в руку за лікар-ство і відпровадила її за ворота, ще й надвела трохи вулицею, для пошани.

У Мартохи двоїлось почуття: і дражнило її панське втручання в її родину, і підлещала панська ласка до її дитини; вона не раз перед багатими сусідками, немов ненароком, споминала, як то панна аж захорувала за її Даркою: «Вже ж вона й любить мою Дарку, господи, як рідна сестра! Вже нема їй другої такої на всім селі!» Багатирки надимали презирливо губи, а Мартоха думала: «Заздростять!»

Провівши пані, Мартоха вернулась до хати й кликнула Дарку.

— Йди й ти, недоторкана!

— Куди? — обізвалась Дарка, що сиділа з Пріською на полу, ще жовта після нападу пропасниці, але вже не гаряча й прочумана.

— До двора,— відповіла мати,— я буду стежки грасувати, а ти замітати.

— А Пріська?

■— Як то ти за Пріську журишся, чи ба! як до роботи, то й за Пріську згадала!.. Пріську батько поглядить. За-неси-но її до батька, онде до стодоли.

— А батько схотять глядіти? — питала неймовірна Дарка.

— Кажу, неси, то й неси! Мені твоєї гуторки не потрібно! — гукнула Мартоха так, що Дарка поспішилася з Пріською за двері.

Перейшовши через ясний двір і вступивши на тік у темну клуню, Дарка одразу не могла розгледіти, де сидів батько, і кликнула:

— Тату, тату, а де ви-те?

— А чого тобі? — озвався ядушливий голос 8 кутка.

Се там на соломі лежав Дарчин батько, Семен Бі-лаш. Він часто так лежав не тільки в свято, як то всі добрі люди роблять, але і в будень. Найчастіше він лежав так з похмілля, порозгонивши дітей в хаті та набившися жінки, що ніколи йому «не мовчала» ні тверезому, ні п'яному. Та тверезий ще він їй мовчав. Тверезий він мовчки згоджувався, що вона всіх «іздержув», що тільки за нею й дихав вед родина, та й він сам,— мовляла жінка,— «ядуха проклята», «п'яниця невсипущий». Він тямив добре, що жінка правду каже. Він і п'яний це тямив, але тоді та правда лютила його. Може, якби він був такий багатир та ще й сам дужий-здоровий і до всякої роботи здатний, як-от хоч би сусід Яким Гречук, а жінка недолуга і вбогого роду, як Гречучиха, то він би не був такий лихий п'яним. Він би, може, сміявся, пританцьовував п'яний, лицявся б до жінки, окручував би її навколо себе, мов у танці, називав би її «робітничкою» своєю, «хадзяєчкою» і хтозна-як ще, поки б і вона подобріла та й собі засміялась би, що старий «чудака з себе робить». Адже так завжди буває у Гречуків, коли Якимові Гречу-кові трапиться прийти додому «під охотою» (правда, Якимові воно не так часто трапляється, як Семенові,— так багатир же такої біди не має, щоб мусив заливати). Уляна Гречучиха сама знає, яка там з неї «хадзяєчка» та «ро-бітничка»,—■ за Якимом же тільки й на світі держиться,— вона бога хвалить, що її чоловік жалує, то ще добрий чоловік. Але й Семен такої жінки не зачіпав би. «От, бігма, не зачіпав би,— думав він собі не раз,— хоч нехай би й різно називала, так, як і моя. Коли ж бо моя сама, як мур, а на мене каже «ядуха»! Чорт їй винен, що така багатирка з білої хати та за мене в курну хату пішла. Що вона має мені дотинати? я їй покажу!..» І ядушливий Семен «показував» жінці сп'яна усю, скільки мав, свою силу, так що вона при всьому своєму здоров'ї не вміла оборонитись від нього. Але після бійки Семен лежав на соломі, і всі кості йому боліли, і в грудях рипіло, і заздро і неначе сором було йому дивитись, як Мартоха, ще проворніша зо злості, ніж звичайно, звивалася коло господарства, даючи лад і в хаті, і надворі та гукаючи на діти згрізна, по-господарськи. Так нібито не її було бпто, а його, бо він лежав «як збитий», «ні до чого», а вона «от-таки, як мур», мовляв Семен.

Але сього разу Семен лежав не з похмілля і не після бійки. Він вже третій день був тверезий і третій день лежав. Відколи описали бидло за податки, відколи Мартоха визволила те бидло, виблагавши в пана грошей на відробіток, а сама того ж таки дня побігла до волості на скаргу проти чоловіка,— так Семен і зов'яв. Мовчки вислухав він рішенець у волості, що вже тепер не він, а жінка має перед вести в господарстві, «бо вона податки платить,

то її й право в хазяйстві буде». З яких законів волосні судді висудили той рішенець, того ні Семен, ні Мартоха, ні самі судді не знали, але про писані закони якось ніхто не думав при тому. «Согласен?» — спитали в Семена. «Та... що ж...» — мовив він, похнюпившись, і знов замовк. Дорогою з волості додому жінка ще пояснила йому той рішенець просторо: «Тепера вже не діждеш мене бити, тепера моє право в хаті: схочу — дам на горілку, не схочу —. не дам, схочу — дам їсти, не схочу — й так буде, а що сам візьмеш — позиватиму, як злодія». Даремно Семен змагався, що такого «права» нема, щоб жінка чоловіка голодом морила,— Мартоха доводила, що нема ж і такого, щоб «дармоїдів» годувати: «Як заробиш, так і з'їси. Бездаремно морити не буду, та й не годуватиму дурно, не бійся». І в пертий же день дотримала слова. Семен з досади заліг і не йшов ні до якої роботи. Мартоха не говорила до його і не кликала ні до обіду, ні до вечері. Так він і заночував у клуні, не ївши. Другого дня по сніданні Дарка, крадькома від матері, принесла батькові шматок палінки: «їжте, тату, хутчій палінку, а часнику не можна, бо мати почують, що ви-те їли, та будуть сварити».— «Я не хочу їсти»,— сказав тихо Семен, та так подивився, що Дарці аж на плач зібралося. До вечора Семен зовсім охляв і став кашляти та стогнати вголос. Жінка вже сама винесла йому в мисчині кулешу, як діти полягали спати, але він мовчки штовхнув ту мисчинку, вивернув куліш і знов обернувся до стіни.

Мартоха постояла над ним мовчки, потім здійняла з долу мисчинку, обтерла фартухом і пішла повагом до хати. Семен знов заночував у клуні. Ранком діти підгледіли і матері сказали, що «тато їли гнилиці під грушкою та все оглядалися, а впосля ще назбирали та й в ямку 8й-копали». Мартоха саме надумувалась над тим, як би його обійтися з чоловіком, коли тут надійшла пані з тією «розмовою». Тоді Мартосі впало на думку взяти й Дарку з собою до двора на роботу,— «вже не така мала, все хоч десятку відробить»,— та ще маячіла й невиразна думка, що, може б, варто Дарку частіше панам на очі накидати. «А дитини і той нероба може доглянути»,— зважила вона раптом.

Коли батько озвався до Дарки «чого тобі?», голос його бринів так хрипко й понуро, що дочка не одразу зважилась відповісти. Дарка перше посадила Пріську долі коло батька на голім току, а потім, відступивши до виходу з клуні, промовила шпарко, але не голосно:

— Мати казали, щоб ви-те Пріськи гляділи, а ми підемо до двора на роботу! — і з остатнім словом помчала до матері.

Семен спочатку сидів нерухомо, дивився похмуро на малу Пріську, але дитина, ще не міцна в спинці, незабаром втомилась

сидіти, хитнулась, перекинулась і, вдарившись потилицею об твердий тік, зайшлася безгучним плачем, тільки видко було, як тремтів язичок і синіло личко. Семен пе витримав. Він не діждався, поки те мовчазне ридання прорветься голосним криком, схопився з місця, здійняв дитину і почав тулити до себе, колишучи та зацитькуючи.

— Цить, цить, моя малейка, моя Прісюню! Оввa! забилась дитина! Цить, цить, не плач, ось я дам грушку, цить! — Він добув з-за пазухи гниличку і тикав її Прісьці в рот.

Пріська помалу замовкла, забавившись грушкою, посмоктуючи та схлипуючи, і сиділа тихо в батька на руках. Він трохи незграбно, притискаючи, гладив її долонею по білій головці й примовляв:

— О, то в мене дівчина! вона не плаче! Дати ще грушку? дати? А ось, дивись, бозя.

Дитина почала всміхатись, а батько лагідними смутними очима дивився на неї і бавив мідяним хрестиком, що висів у його на зсохлих грудях.

III

Від того ж часу Семен все частіше лишався з Пріською, а Дарка стала раз у раз ходити до панів па роботу з матір'ю, з старшою сестрою Яриною, а то й сама.

Коли мати не мала часу, а Ярині припадала черга пасти бидло (вони все чергувалися з братом Іваном), то Дарку посилали й саму в двір до легшої роботи: квіток полоти, кревавник для індиків збирати, стежки замітати тощо.

Праця всеї Мартошиної родини на панському дворі йшла за довг панам, а на панському полі оплачувалась готовими грішми окремо. Дарці заздро було, що Ярина в жнива заробляла по злоту, крутячи перевесла на панських ланах, бо хоч мати й забирала ті гроші до себе, а таки справила Ярині по жнивах нового «каптана», бо дочка «заробила». Дарка ж приходила додому з порожніми руками, хіба що грудочку цукру Прісьці принесе, або яку стару лахманинку,— отож і ходила вона в старому лахмітті, та так і не виплакала від матері нової спіднички того літа.

— Буде з тебе й старої, навчися-но перше робити,— дала вирок мати, і на тому скінчилося.

Дарка раз попробувала довести, що й вона ж робить, як не за готові гроші, то все одно за відробіток. Мати навіть не розсердилась, тільки легковажно здвигнула плечима і спокійно промовила:

— Одчепися з такою роботою: на десятку заробиш, на двайцятку з'їсиш. А з відробітків у новому не находишся, хіба що батько справить.

При тому Мартоха засміялася, а Семен посеред обіду встав, вийшов з хати і почав рубати дрова. Рубав до самого вечора, мов найнявся.

Одно потішало Дарку на панській роботі, що там вона частенько могла бачитися з панною. Правда, Юзі вже не вільно було побігти з Даркою в ліс або на пастовень, бо гувернантка, підстаркувата Fraulein Therese *, ніколи не спускала своєї вихованки надовго з очей. Ледве оце Юзя почне крадькома простувати до вільх за ставком, а вже з альтанки або з ганку чутно рипучий голос: «Jussa! Jus-sa! Wo gehen Sie hin?» [64] І Юзя знов мусить братись до нудної німецької книжки (sehr interessant [65] — каже Frl. Therese) або до вишивання на паперовій канві якого «сувеніру» мамці, бабуні або іншим родичам. Юзя тепер вже воліла туго, колись таку осоружну французьку книжку і навіть рахунки, ніж оці «інтересні історійки» та роботки, що нібито мали бавити її. Читання й роботки відбувалися конечне при німці, а вчитися завданків дозволялося де-небудь недалечко в садку на самоті, бо, запевнивши таке корисне заняття своїй вихованці, Frl. Therese вважала вже згідним з своїм професіональним сумлінням узятися до своїх нескінченних листів або до читання інтересних вже для неї самої романів Фрейтага *. А Юзя бігла з книжкою в садок або на город, відповідно до того, де працювала на той час Дарка. Коли Дарка замітала стежки, панночка «клепала» німецькі слова, ходячи сюди й туди, а кожний раз, порівнявшися з Даркою, всміхалася або озивалася словом, тільки сторожко, бо стежку могло бути видко звідки-небудь панні Терезі. Коли Дарка полола квітки, тоді було нудно, бо квітки були під самими вікнами, перед будинком, а з покоїв було все чисто видко, та й Дарка полола здебільшого не сама, а при других не розговоришся так, як удвох. Та ще подумають, що Юзя прийшла наглядати за роботою, а Юзя того якось зроду не могла. Вона не така, як Бронек, що його й не просять, а він нависає над парубками. їй і так сором було, як Ярина раз, полючи, сказала: «А що, панно, добре в холодку сидіти? Пустіте-но мене до книжки, а вите поможіть Дарці полоти». Яка та Ярина! вона й забула, як Юзя, поки ще не було гувернантки, виполювала вкупі з Даркою її ж таки, Яринин, зіяьник, що за хатою на клинку насаджений. Ще ж Юзя їй тоді «панської м'яти» і «оргінії» в мамці випросила, а Ярина не дала Юзі «чоловічка» пересадити: «Ви-те однаково зіпсуєте, малі ще садити!» Вже тая Ярина! Думає, що як їй 12 чи 14 літ (а от і сама не знає, скільки їй є!), то вже вона й «дівка»! На музики ходить, хустку вив'язує, як велика! Юзя її ніколи не любила... От найліпше, як Дарка приходить сама кревавник збирати, там, де щепи, в новий садок. Туди не видко ні з будинку, ні з альтанок,

там Юзя лягає в траву коло Дарки, помагає їй збирати кревавник (та й щавель — Мартосі на борщ), книжка лежить близенько — «на всякий випадок»,— але Юзя не вчиться, вони з Даркою балакають по щирості.

— І пащо ви-те, паппо, стільки вучитесь? — питає Дарка.

— Ну, бо кажуть мені.

— А пащо воно їм?

— Так, бо в нас усі діти учаться.

— А що з того?

— Як то що? — здивувалась Юзя, але відповіді не знайшла.

— А відомо, що вам з того? Ну, от ви-те вчитесь по-німецькому і по-хранцузькому, а пащо воно вам?

Юзя всміхнулась, немов старша до дитини.

— Як же пащо? А як я поїду за границю,— там же всі говорять або по-французьки, або по-німецьки, то я ж би нічого не розуміла там.

Дарка насупилась.

— Потрібно вам за границю їхати!.. Чом ви-те не хочете тут сидіти?

Тепер уже Юзя сміялась.

— Та ну, яка ти, Дарко! Хіба ж я кажу, що от я вже маю їхати? Я так тільки, якби!

— Ну, то й не потрібно вчитись,— напосідалась Дарка,— як не поїдете, то що вам з того прийде, як будете по-якомусь там, невідь-якому знати?

— Ну... що?.. А пащо ж всі вчаться?

— Або я відаю? — понуро відказала Дарка.

— Ну, от же й ваш Іван до школи ходить.

— Ба, хлопець! Хлопцям що іншого! — Дарка оживилась, забула гніватись і повернулась до Юзі.— Хлопець менше у війську буде, коли вивчиться в школі, хлопець може на писаря вийти, на вчителя...

— І дівчина може на вчительку вийти! — перебила Юзя.

— То ви-те були б учителькою в школі?

— Може, й була б,—нерішуче, без всякої певності промовила Юзя.

— Ей, годі-те! Так вам хочеться говорити.

— Ну, може, гувернанткою була б,— трохи певніше промовила Юзя.

— По чужих панах служили б, як ота ваша німка? Та пащо вам того? Таж ви-те багаті!

— Ай, одчепися, я не знаю!

Юзя нагнулась над книжкою, і губи їй почали тремтіти.

— То пащо вчитися, як так? — сливе пошепки спитала Дарка,

скоса дивлячись на Юзю і щипаючи якусь травинку.

Юзя раптом кинула книжку, впала в траву і заплакала безгучно.

— Панно, панно! — збентежилась Дарка.— Чого вите? Чого? Або ж я що? Та я ж нічого...

Чого ти мене мучиш? — озвалась Юзя крізь сльози.— Хіба я знаю, нащо вчитись? Вчусь, бо так кажуть... бо мушу... Я й за границю не хочу... Обридло мені все! і німка, і книжки!.. А ти ше допитуєшся... Що я тобі скажу? і

Дарка сиділа ні в сих ні в тих і не знала, як одмінити розмову. Кинувшись у траву, Юзя ненароком покрила Дарчині ноги своєю широкою спідничкою. Дарка взяла в руку фалдочку тієї «маринарської» спіднички, синьої з білими стяжечками, і промовила, ніяково всміхаючись:

— То ви-те нову спідничку вбрали? Щось-бо я її ще не бачила... Коли-то вам її пошили?

— Вчора,— крізь білу хусточку озвалась Юзя.

Вона теж рада була одмінити розмову і теж не вміла того.

— Яке ж то хорошейке,— провадила Дарка, гладячи пальцем стяжечки,— безмаль дороге? — В голосі Дарчи-ному забриніла вже натуральна цікавість.

— Не знаю... ні, дешеве, по два злоти, чи що,— без інтересу, але вже спокійніше відповіла Юзя.

— Ой, моя долейко! — скрикнула Дарка,— то то вам ще недороге?.. Коли-то я собі на таку зароблю?! мати водно говорять: зароби! Добре то їм говорити, коли ж моє все йде на відробок.

Юзя почервоніла. Вона знала, що її приятелька робить їм, панам, «за довг».

Дарка сиділа замислена.

Юзя пождала трохи, потім обізвалась:

— Про що ти думаєш, Дарко?

Дарка стрепенулась.

— Та все про той довг,— коли-то ми його відробимо?.. Ей, вже хоч там як, а на той рік і я піду на поле. Вже ж тоді я буду більша. Ярина торік вже ходила... Тільки що я собі за одно літо зароблю? Така дорога спідниця, а в мене ж і каптана так само нема... Ще то чи мати дадуть справити.

— Як же вона може не дати? — палко вступилась Юзя.—То ж будуть твої власпі гроші! Вона й так повинна тобі все справляти! З якої речі вона може брати твої гроші собі? Як мені татко дарує срібні п'ятачки, то мамця їх ніколи не забирає, а твоя мати все собі горне!

— Та не так то й собі,— розсудливо пояснила Дарка,— от так, відомо, то солі нам тра купити, а тут нема відки, то селедця, то

запалок, чи там ще чого, а то таки й хліба не стане, та вже й по грошах... Проте, може б, якось-таки можна справити спідницю, коли ж дорога! по два злоти локоть, тож то сума!.. А встаньте-но, панно, нехай я подивлюся на вашу спідницю, чи рясна,— кілько то па неї йде?

Юзя встала, а Дарка розп'яла на ній спідничку, шукаючи швів та рахуючи пілки.

— Якось воно так порізано, що я й ладу не дійду... В нас не так шиють, як у панів,— мовила знеохочена Дарка.

— А ти приміряй, може, й так добре,— і Юзя хутенько спустила з себе спідничку, зоставшись сама у спідній білій, ще коротшій. Далі скинула й блузку, щоб Дарка могла зовсім «бути панною».

Дарка тим часом розперезала крайку, скинула «хвар-тух» — білу домоткану спідничку, переткану в подолі червоною заполоччю в п'ять рядків,— і зосталася в самій сорочині. Потім наділа Юзине убрання, насилу насунувши вузенькі рукавця блузки поверх широких рукавів, поверх сорочки з десятки. Юзина спідничка ледве сягала за коліна Дарці.

— Ой, яке ж куце, та яке ж тісне! Як ви-те в такому ходите? Дивіться, геть гали видко! — зареготалась Дарка.

Юзя теж дзвінко засміялась.

Раптом за ними хтось голосно сплеснув у долоні й скрикнув:

— Matko cudowna! [1]

Дівчата заніміли з переляку.

Під найближчою грушею стояла ключниця, пані Кач-ковська, жінка панського економа. Зморшки на її підстаркуватім обличчі якось поглибшали від гнівного здивування, і через те обличчя здавалось зовсім старим і грізним.

— Matko cudowna! — волала вона.— Панно Юзю! Як же панєнка може позволяти, щоб отакий кучкудан напинав на себе сукенку з папєнки? Таж то панєнка може бог зна чого набратися! Потому лікар буде панвнку від корости хору вати! Фе, встид! А хто ж таке видав?.. Ну, а ти чого стоїш, як пень? — звернулась вона до Дарки, змінивши проникливо-докірливий тон на грубо-лютий.— Скидай-но панські сукні та бери свою рядюгу! — Дарка похапливо стала роздягатись, але Качковська не вгамувалась.

— Що то ти собі думаєш? Чи то твоє діло в машкара-ди бавитись? Я її кличу, я її шукаю, а вона... Дивись ти на неї! Нехай-но я матері скажу, вона з тебе панські іграшки прутом виб'є!

— Мартоха не буде Дарки бити, мамця не позволяє,— оступилась Юзя.

Пані Качковська затиснула губи, потім знов озвалась тонким проникливим голосом:

— Прошу панну Юзю, нехай панєнка не псує Дарки, бо то хлопській дівці на добро не вийде. А панєнка ліпше нехай о тім погадає, що то ще панна Тереза панєнці скаже. Панна Тереза вже від години шукає панєнки до лекції музики.

На спогад про Frl. Терезу Юзя метнулась до свого вбрання, але Качковська перейняла її.

— Jesus-Marya! [66] Чи ж панєнка буде то після тої-6 вбирати? Я пришлю дівку забрати сукенку до прання, нехай панєнка того не зачіпає.

— А як же я додому піду? — плаксиво скрикнула Юзя.

— А о тім було панні Юзі раніше подумати,— завважила ключниця масненько.

— Jussa! Jussa! Aber wo sind Sie doch? Du, liebe Zeit![67] — почувся заклопотаний голос панни Терези, і за хвилину з'явилась і вона сама.

Пані Качковська, гукнувши ще раз на мовчазну Дарку і кинувши проймаючий погляд на Юзю, подалась геть. Ідучи, вона підганяла Дарку, а та на ході підперізувалась і старалась не впустити з рук кошика з кревавником.

Fraulein Therese лишилась коло плакавшої Юзі. Чимало часу минуло, поки вона допиталась від панночки, що, власне, трапилось. Тим часом прийшла дівка й забрала Юзине убрання. Frl. Therese розточилась в довгій нотації про Юзину «невихованість» і ще не скінчила тієї «літанії», як надійшла задихана, зовсім перетурбована бабуня,— вона застала в садку пані Качковську і вже «все 8нала». Стара рані, зовсім несподівано, напалась не на Юзю, а на Frl. Терезу.

— Як могли ви,— докоряла бабуня Терезі каліченою Німеччиною з виразним польським акцентом,— як могли ви так занедбати дитину? А тепер тут простуджуєте її! Ведіть же її до покоїв! Вона ж тремтить від холоду!

Юзя тремтіла, але не від холоду. Бабуня вкрила її своїм великим чорним шалем і повела додому. Frl. Тере-за, похнюпившись, йшла за ними позаду. Всі три дійшли до покоїв мовчки.

Ну, вже ж і було того дня! всякого було: і сліз, і докорів, і мігренів! На родинній раді зважено було, що Frl. Therese зовсім «ні до чого»; бабуня пригадала, що вона й одразу те казала і що взагалі «тільки французка може дати панні відповідне виховання, до того ж Юзя вже досить вміє по-німецьки, а французьку вимову німка їй навіть попсувала».

Що гувернантку треба взяти іншу, на тому згоджувалися всі, але незгода була, чи німку зараз відправити, чи затримати її, поки нагодиться французка. На село французки не дуже-то охочі

виїздити, і може статись, що Юзя кілька тижнів чи навіть кілька місяців буде сама,— бо мамця «завше хора», а бабуня стара і наглядати за Юзею нема кому, а се вже ж цілком не випадав, бо дівчинка «з каприсів» може ще більше привернутись до тієї Дарки і всяких подібних,— мовляла Качковська,— «куч-куданів». Знов же бути їй з німкою після того, як німчин авторитет захитаний в її очах, теж не годилось з погляду педагогічного.

Трудне питання помогла рішити-таки пані Качковська. Увечері, здаючи справу з денного господарства старій пані, ключниця обережно запитала, чи не мають пані що «do dyspozycyi» *, бо, здається, панна Тереза щось казала, ніби має виїжджати, то, може, годилось би що їй на дорогу спекти. Стара пані не могла втриматись, щоб не розповісти «коханій Качкосі» («можна, зрештою, мати довір'я до такої поштивої кобіти») усіх родинних клопотів у тій справі.

Качковська несміла, спустивши очі й підвівши брови, заговорила:

— Якби так пані позволили, то я могла б тимчасово знайти відповідне товариство для панєнки... ну, натурально, не зовсім відповідне, але хоч jako-tako [68], Бо то, прошу пані, я маю в селі Красиловці — три милі відси, тільки три милі — молоденьку небогу, сирітку по небіжчиці сестрі. То та небога мешкає при мачусі і при вітчимові,— чи як то казати? — От, прошу пані, так: вмерла її мама, а батько оженився та й сам потому вмер, та й мачуха за другого віддалася. Та й ото мачуха якось там ніби з ласки тримає ту бідну сироту. То добра ласка, моя пані ласкава... opieka oczy wypieka...[69] Кождий би таку ласку показав, як дівчина задурно і шиє, й гаптує... Коби пані бачили ту роботу!.. Biedactwo! [70]

— Чи вона ж має якусь едукацію, та ваша небога? —-недбало спитала пані.

— Аякже, моя пані ласкава, аякже! За життя родичів дівчина зазнала ліпших часів, бо то покійний татко її був управителем у пана графа в Красиловці — пані мають знати того графа. То Зоня...

— Вона зветься Зоня? — перебила пані.

— А так, прошу пані, Зоня, Зофія... Ну, то вона, можна сказати, зросла при молодій граб'янці і має досконале виховання, а як для простої шляхцянки, то навіть piepo-spolite [71]. Якось-то не випадає вихваляти своїх, але то ж таки можна сказати, що Зоня була б відповіднішою товаришкою для панни Юзі, ніш якась Дарка.

— А скільки їй літ? — знов перебила пані.

Качковська трохи подумала:

— От, може, вже є з шістнадцять...

— Трохи замолода,— сказала пані.

— Але ж, прошу ласкавої пані, що то шкодить? Може, то ще й ліпше: панні Юзі тринадцятий рік, а в такім віці трудно жити все межи старшими особами, то панянка з нудів і водиться з такими Дарками. Запевне, з нудів, бо панна Юзя dziecko [72] послушне і шляхетне,— де ж би вона вдавалася в таке, якби мала коло себе ліпшу і навіть веселішу товаришку відповідного виховання? Зоня весела і розмовна дівчина, себто була такою за життя родичів... biedactwoL.

На остатнім слові пані Качковська піднесла кінчик фартушка до очей, а стара пані промовила, поклавши руку їй на плече:

— Alez, kochana Kaczkosiu, pan bog nigdy nie zapo-mina o sierotach[73]. Качкося може йти спати, я сама поговорю про те з своїми.'

Качковська пішла спати, зовсім заспокоєна про долю своєї небоги.

Другого дня рано Fraulein Therese, заплакана, складала свої пакунки. Бідна німка плакала із жалю та сорому за таку відправу від панів і таки перед розлукою з Юзею. Добродушна стара дівчина мала те нещастя, що завжди щиро прихилялась до своїх вихованок, а та прихильність була здебільшого без відповіді. Юзя з гречності мала поважний вираз в той день (та й тямила неначе якусь вину за собою проти ні в чім не повинної німки, що сталась «козлом відпусту» на сей раз). Але навіть з гречності Юзя не могла плакати за гувернанткою.

Дарка ж навіть не вважала за потрібне крити своєї втіхи з того від'їзду «холерного німчиська». Коли бричка з панною Терезою проїжджала селом повз Мартошину хату, Дарка вибігла вкупі з меншими сестрами й братом за ворота і протанцювала щось подібне до танцю диких, приспівуючи:

Ой ти, бабо, ой ти, стара відьмо,

Запрягаймо, їдьмо, [г]

За границю по пшеницю,

А поки ще видно!

Дарка раділа, що тепер уже без німчиного дозору знов почнуться таємні стрівання у вільхах (хоч у неділю, коли в будень ніколи!), а може, навіть у Ривки на гойдалці, в порожній жидівській шопі... Але ба! Та сама бричка, що вполудне одвозила заплакапу стару німку до залізниці, привезла увечері скромно усміхнену молоденьку панну Зоню з Красиловки.

Дарка спала й не бачила того в'їзду.

Панна Зоня хутко знайшла дорогу до Юзиного серця, дорогу, що була наглухо замкнена для Fraulein The-rese. Все сприяло тому. Перш усього Зоня не звалася зненавидженим словом

«гувернантка», вона отримала скромний титул «панни гардероб'яної», хоча коло гардероба їй, властиво, мало було роботи,— пані не любйла туалетів домашнього виробу. Зоня була не вчителькою, а старшою літами і меншою становищем товаришкою, при тому товаришування з нею було дозволено і навіть бажане родичам Юзиним, але не примушене. Юзі не казали, що Зоня приїхала вмисне для неї, бо й сама Зоня не мала того знати, щоб «не заносилась» дуже, хоча спритна Зоня хутко про те догадалась. Для Юзі було новим мати таку товаришку, з якою не треба було по кутках ховатись, щоб, борони боже, ніхто не побачив. Зоня була «така добра», вона не гордувала увіходити у всі ще напівдитячі інтереси Юзині, хоч сама вже мала «секрети» 16-літньої панни. Зоня знала стільки веселих, дотепних краков'яків, уміла так гарно танцювати — і Юзю навчила, служачи їй «за кавалера». З її приїздом якось повеселіла хата, мамуся стала рідше плакати, дідуньо пригадав гречності своїх молодощів, а бабуня часом доводила свою ласку до того, що грала для панночок старосвітських «вальчиків» до танцю. Після кожного «вальчика» Зоня так зграбно підлітала до бабуні, щоб поцілувати її в плече, що навіть ся стара воркотлива пані зволяла називати молоду дівчину «motylkiem» і «przepioreczkˆ» *. Зима, завжди така тяжка для хоровитої Юзі, здалась далеко легшою того року, і весна немов скоріше наступила, ніж звичайно.

Юзя ожила тої весни. Навіть пропасниця мучила її менше. Може, це було тим, що Юзя не пересиджувала тепер по вогких захованих кутках, як то робила раніше для Дарки, а то таки й весна видалась добра, не мокра, немов не поліська. Май був ясний, сухий напрочуд. Зоня і Юзя цілими ранками то ходили по луках, шукаючи незабудок, то по лісах, зриваючи конвалії, то пустошили рожеві й жасминові кущики в садку,— все те йшло на покраси до «майового набоженства».

В Юзинім покоїку спала тепер і Зоня, «тим часом», поки мала приїхати все ще не знайдена французка-гувер-,нантка. Ох, Юзя так ревно молилась, щоб та гувернантка якнайдовше не знаходилась. На ту «інтенцію» вона прочитувала довгі літанії та антифони (так їй порадила Зоня), стоячи на колінах перед олтариком, що вони обидві врядили в своїй хаті. Ніколи до сеї весни олтарик не був так гарно і рясно вбраний і ніколи Юзя не молилась так щиро. Досі вона молилась більше з обов'язку, її думка при тому мовчала, її серце спало, а тепер мов якась таємнича брама в рай одчинилась перед нею, і крізь квіти перед образом матері божої їй марилося щось блакитно-срібне, немов хвилі чогось містичного, небесного, осяяні промінням незбагнутої зірки моря, матері-діви Марії. Вона забувала навіть про свою

«інтенцію» і промовляла палкі, мов серенада, слова літанії з захватом, мов у нестямі, вони п'янили її.

«Матір святая, молися за нами!.. Діво пречиста, молися за нами!.. Роже чудовна, молися за нами!.. Зоре порання, молися за нами!..»

Зоня стояла поруч, мов білий ангел, і тихим, ніжним голосом подавала слова літанії: Кугіе eleison! Christe eleison!..[1] — таємничі слова, неначе з ангельської мови... Часом Юзя не витримувала, кидалась в обійми до Зоні і заливалася слізьми.

— Панно Юзечко, люба, солодка! Чого? — питала Зо-ня, пригортаючи її.

— Не знаю... мені так добре... так добре...

— То прошу не плакати! Моїй дорогій панні Юзечці недобре плакати, кохана панна Юзечка мусить уважати на себе.

— Чому?

— Тому, що панну Юзечку всі так люблять, всі жалують, і що ж почне бідна Зоня, коли панна Юзечка, моя найдорожча, буде хвора?

Тими ніжними, солодкими словами Зоня могла все зробити з Юзею, що хтіла. Зоня не плакала, як мама, не «гдирала», як бабуня, не «злостилась», як Дарка. І Юзя почала зраджувати в душі свою Дарку для Зоні, але разом з тим їй мулило серце якесь невиразне почуття... Юзі часто пригадувалась її остатня лялька в той день, коли Юзя зважила вже не гратись в ляльки, бо в дванадцять літ — то вже «сором». Юзя одягла ляльку в найкращу сукню, зібрала всю її «виправу» і відчинила велику скриню в маминій кімнаті, щоб покласти ляльку туди на саме дно. Лялька тим часом сиділа на великій канапі, сама така маленька, з безпомічно розставленими руками, з широко розкритими невинними блакитними очима; волосся їй якось незугарно загорнулось над головою вгору, випростані ніжки в дитячих плетених черевичках виставились безпорадно з-під сукенки; здавалося, що ляльці холодно і невигідно, що вона така бідна й зайва і тямить п;е... Юзя тоді вийшла з хати з слізьми на очах і попросила Зоню сховати ляльку, а сама навіть в ту хату довго-довго не наверталась. І тепер завжди, як тільки вона згадувала про ляльку (а це бувало часто), вона чогось мусила згадувати про Дарку, не раз навіть плакала при тому — чи за лялькою, чи за Даркою, вона якось сама не могла собі здати справи в тому...

Надходило свято божого тіла, врочисте свято маєвого зілля й квіток. Служниці чепурили покої, поденниці білили будинок знадвору, між ними й Дарка з матір'ю й з Яриною, а Зоня з Юзею ходили по зільнику і рвали квіти для незчисленних китиць та віночків, що панночки мали пов'язати назавтра до костьола.

— Боже, боже, панно Юзечко! — бідкалась Зоня, розставивши фартушок, повний зілля і квітів,— у нас тільки одинадцять гатунків квіток, а треба щонайменше дванадцять, щонайменше! І то конечно, інакше не годиться на boze cialo! [1]

— Чому не годиться? — здивувалась Юзя. Вихована на самоті, без дівчат-католичок, вона багато чого з дрібниць панянського маєвого культу довідувалась тільки тепер від Зоні.

— Ну, бо дванадцять було апостолів! — пояснила Зоня.

— А, правда...

— І щонайгірше, панно Юзечко, у нас розхіднику нема! А то дуже добре для корів, як потому будуть їх коли віночками підкурювати, від розхіднику дуже прибуває молоко. Панна Юзечка того не знає? Таж то річ відома!

При слові «розхідник» Юзя стенулась і почервоніла, потім нагнулась низенько до кущика стокроток і прожебоніла:

— То його багато є... розхіднику... десь за протере-бом, тільки я не знаю де... Дарка знає,— вирвалось у Юзі, і вона ще гірш почервоніла.

— Яка Дарка?

— Он ота, що там білить, найменша, коло тої, що в червоній спідниці.

— Чому вона має знати, де розхідник?

— Напевне знає, у неї в хаті завжди висить вінок з розхіднику під образами.

— А панна Юзечка відки знає, що в якій хлопській хаті висить? — засміялась Зоня.

— Я... часом ходила... з мамою... вони вбогі...

У Юзі аж плями пішли по лиці, а коло серця знов щось замулило боляче. Зоня не завважала того змішання, думаючи, що Юзя просто задихалась від нахиляння та від спеки.

— То нехай би та Дарка пішла по розхідник або нам показала, де він росте,— промовила Зоня спокійно.

— Прошу сказати пані Качковській, щоб її пустила,— сказала Юзя, і в серці їй щось аж закололо, мов дрібненькими голочками.

— Ліпше би панна Юзечка сама сказала.

— Ні... вона мене не послухає... прошу сказати від себе, тільки від себе... так ліпше буде.

Зоня злегка здвигнула плечима, проте пішла до своєї тітки, пані Качковської, і зараз же дістала дозвіл «взяти» Дарку, щоб показала, де росте розхідник. Зоня сама й до Дарки пішла.

— Ти, слухай-но! Ходи покажеш мені й панні, де в розхідник.

— Я не маю часу! — понуро відповіла Дарка, кинувши скоса на Зоню темно-сірими очима з-під білих од вапна брів.

— Цьоця дозволила.

— Яка то цьоця? — так само понуро спитала Дарка.

— Ну, моя цьоця, пані Качковська!

— Ага, ключниця...

Дарка замахала квачем по стіні, не оглядаючись на Зоню.

8 Леся Українка, т, 7 225

— Що ж, підеш ти чи ні? — крикнула Зоня.— Та помалу ти з тим квачем! Ось на мене ляпнуло!

— То йди, Дарко! — сказала Ярина.

— Та відомо, йди, коли кличуть,— додала й мати з тривожним поспіхом, торкнувши Дарку ліктем.

Дарка оглянулась. За нею, трохи віддалік, стояла Юзя і так жалібно-тужно дивилась...

Дарка поклала квача коло відра, втерла обличчя рукавом, обсмикнула підтикану фартушину і подалась до хвіртки, мовивши через плече Зоні:

— То ходіть!

Юзя перейняла їх коло хвіртки і пішла поряд з Даркою, несміло-ніжно поглядаючи на неї, але мовчки.

— Та не біжіте так,— спинила їх Зоня, як вони вже були коло «офіцини», «на тім дворі», коло панських обор,— почекайте, я забула парасольку, на тім пастовні засмалишся, як циганка.

— Як ви-те будете по парасольки заходити, то я йду мазати, я не маю часу довго ходити, бо ще мені ключниця впосля виверне півзлітку, скаже — не цілий день робила.

При слові «ключниця» Зоня злісно стиснула губи, а Юзя почервоніла і швиденько заговорила:

— Ні, ні, пані Качковська того не зробить, вона ж дозволила, вона ж...

— Добре вам говорити... Я йду на пастовень, а хто як хоче, про мене!

І Дарка рішуче поступила наперед. Зоня було відстала і надулась, але Юзя щось зашепотіла їй на вухо і так заметушилась, що Зоня змилувалась і пішла за Даркою, закриваючись, як могла, хустинкою і широким рукавом блузки.

На самому сонячному місці пастовня яснів блідим золотом островок дрібного низенького, немов воскового, розхідника, серед моря барвистого маєвого моріжку.

— Генде-о! — показала Дарка на той островок, і всі три почали рвати рясні зірчасті квіточки.

Але Зоня хутко відстала, сказавши, що вона не може знести цеї «шаленої спеки», о дійшла собі на протереб і лягла там у холодку під кущиком.

Юзя провела її поглядом. Потім тихо, трохи тремтячим голосом обізвалась до Дарки:

— Що ти тепер робиш, Дарко?

— Бачите, розхідник збираю...

— Ні, не тепер... а завше?

— А завше, як завше: ходжу на роботу, вдома все роблю, бидло гоню.

Дарка говорила пе дуже-то привітно, але все ж не так понуро та жорстко, як недавно до Зоні, скоріше смутно, її очі розширились і нерухомо дивились на дрібненьку квіточку з розхіднику, що тремтіла в її руці.

— А Пріськи хто глядить?

— Пріська велика, нащо її глядіти? Та же Гапка менша є.

— А Гапки хто глядить?

— А наша Улянка! Вже ж Улянка безмаль шість літ має тепера — чи ж пе догляне?

— А тп... а... а з ким ти тепер бавишся?

Дарка перевела очі з квітки на Юзю.

— Або мені є час бавитися? Хіба я мала?

— А тоді ж бавилася? .

— Тоді!.. Та й тоді, як я там бавилася? При гусях та при дітях — то-то вже грання! Ну, та ще тоді можна було якось хоч у свято або втікачем.

— А тепер? Хіба й у свято не можна?

— Ні.

—- А що ж ти робиш у свято?

— Що? По ягоди ходжу, по щавель, а що зберу, несу продавати. А то ще й з бидлом мати посилають, бо Іван все більше при конях, на нічліг їздить, а Ярина в свято на музики йде.

— А ти на музики ходиш?

— Мало коли.

— Чому?

— А хто ж буде бидло гонити?

— Чому ж Ярина не чергується з тобою в свято? — наставала Юзя, по-давньому проникаючись інтересами своєї приятельки.

— Мати кажуть, що Ярина вже дівка, то їй впадає йти на музики, а я ще мала.

— Ти ж тільки що казала, що не мала?

— То як до чого! — Дарка всміхнулась уперте за всю розмову, і то смутно. Але Юзю та усмішка все ж підбадьорила.

— Слухай, Дарко, чи ти ж собі справила таку спідницю, як то була в мене, пам'ятаєш?

— Ей, де там! Мати з димки пошили — та й вже.

— А ти, Дарко, знаєш що? Ти от увечері прийди, так коли-небудь, ну, може, й сьогодні, то я тобі ту спідницю дам, мамця позволить. Спідниця ще добра, але я з неї виросла... А, правда!.,

тож і ти виросла...

Юзя якось засоромилась. Але в Дарки щоки спалахнули й очі заграли і вже не здавались темними.

— То нічого, панно! Я надточу коло коміра, в нас так роблять, з-під каптана не видко! То коли, кажете, прийти?

•— Увечері, як доїтимуть корів. Я тоді буду вчитися в своїй хаті... сама... ти прийди під вікно.

— Може, нехай би ліпше мати пішли?

— Ні, ні, Дарко, ти прийди, ти сама, сама! Прийдеш? — Юзя нишком сіпнула Дарку за рукав і заглянула їй в вічі.

Дарка всміхнулась, не так, як перший раз, а немов розцвіла, аж Юзі пригадались найвеселіші хвилини з їх колишніх таємних забав: жидівська гойдалка... совгання по сіні...

•— Добре, прийду! — і Дарка весело, зважливо кивнула головою двічі.

— Ой, чи хутко ви там? Тут комарі заїдають,— протягла немов заспаним голосом Зоня, ліниво встала з-під куща і, звільна переступаючи, подалась до них.

— Та вже, вже досить! — спішно гукнула їй Юзя і побігла назустріч. Дарка пішла повільніше.

Дорогою додому всі три йшли поруч. Юзя посередині, Дарка несла в фартушку розхідник. Сонце припікало, дівчата розімліли, якось не говорилося. Як прийшли до будинку, Юзя казала нести розхідник до її покою, де було складено й все інше зілля на Юзиному столику поверх книжок та зшитків.

Юзя сіла писати на довгастих папірцях слова: «A slowo stalo si§ cialem i witalo miˆdzy паті» К

Зоня сіла там же при столі, закладала ті папірці вузенькими смужечками, зв'язувала в каблучки й брала їх за основу для маленьких віночків, вплітаючи в кожний віночок по кілька стебел з кожного розбору зілля і квіток. Віночки виходили в неї дуже зграбненькі та малесенькі, мов для королеви ельфів. Дарка, поклавши розхідник на стіл, не пішла з кімнати, а стала за стільцем у Юзі й задивилась на роботу панночок, на Юзину з цікавістю, на Зонину з похмурою заздрістю.

Згодом Зоня вийшла до салону, щоб ущипнути кілька гілочок мирту й розмарину на найменший зелений віночок, що мав прикрасити завтра найсвятішу святиню — «монстранцію» з св[ятими] дарами. Ледве причинились за нею двері, Дарка пошепки обізвалась до Юзі:

— А дайте-но, панно, й мені того папірка, нехай-но я зроблю одного віночка.

Юзя дала їй папірця, глянувши перше на двері. Дарка почала його закладати незручно, мнучи й каляючи пальцями,

замазаними у вапну та зеленину. Нарешті папірець порвався, але Дарка не посміла просити другого і почала вити віночка на зелені, замотуючи на ній квітки й зілля просто стеблами без ниток. Вінок виходив великий, пелехатий, але Дарка хапалась вити скоріше і ні на що не вважала.

Зоня увійшла в кімнату, співаючи побожний гімн «Do serca Jezusa»[1] (їй хотілося взагалі співати, та напроти такого свята не годилося співати її звичайних веселих пісеньок), але, глянувши на Дарку з вінком у руках, урвала спів і залилася сміхом.

— Ой, панно Юзечко, прошу подивитися, що вона зліпила! Якесь чепірадло!.. Нащо ти переводиш зілля? Хто тобі позволив? — звернулась вона до Дарки вже без сміху.

— Та нічого... нехай...— прожебоніла Юзя і, почервонівши до болю, схилилась, немов пишучи.

— Чи то панна Юзечка дозволила їй?

Юзя промовчала. Зате Дарка обізвалась.

— А що там дозволяти? Або то мало того зела на городі? Чи ж я не збирала розхіднику так, як і ви? ще й більше!

— Ну, ну, мовчи-но ти! Роздерла губу від уха "до уха! То казала: «Не маю часу»,— а тепер стала собі та й стоїть, а робота нехай почекає! Я цьоці поскаржуся!

— Не вельми я боюся вашої цьоці! — одрізала Дарка, проте кинула недоплетеного вінка на стіл і вибігла геть.

— Нащо було так?.. Нехай би собі...— несміливо прожебоніла Юзя.

— Ай, я не зношу таких грубіянок! — палко заговорила Зоня. — Та й пощо їй тут бути? Якби ще яка порядна чистенька дівочка, а то — з курної хати!

— Відки Зоня знає, з якої вона хати?

— Але ж прошу! Таж від неї за милю чути стухлим димом! Фе, аж досі чую.— Зоня помахала хусточкою в себе перед носом, далі відчинила настежи вікно і викинула в нього Дарчин вінок. Дарка те бачила, бо власне білила стінку близько вікна.

Юзя сиділа, одкинувшись на стільці, склавши руки на колінах, і нерухомо дивилась у вікно.

— Панна Юзечка вже всі папірці надписала?

— Всі.

Короткий і приглушений тон того «всі» стривожив Зоню: вона ще не чула такої нотки від Юзі.

— Чому ж панна Юзечка не плете віночків? — запитала Зоня, немов запобігаючи ласки.

— Так.

— Але ж прошу сказати чому?

— Бо Зоні не сподобається, і Зоня викине за вікно.— У Юзі

вже тремтіли губи, і голос ледве проривався, так що той ущипливий тон, яким вона хотіла це промовити, зовсім не вдався, а вийшло жалібно, плаксиво, зовсім по-дитячому.

— Панна Юзечка гнівається на мене?

Юзя вже не мала голосу відповісти.

Зоня заглянула їй в лице, Юзя спустила тремтячі вії.

— Панна Юзечка гнівається на мене, на свою Зоню? І за що ж? За тую хлопку? Хіба ж не правда, що з курної хати всі речі димом відгонять? Чи ж я винна, що я не зношу диму? І що ж я тій дівчині зробила? Що не дуже гречно заговорила? Таж вона предці не граб'янка!

Юзя таки здобулася на голос.

— Fraulein Therese казала, що треба бути гречною до всіх, навіть до челяді. Вона казала, що так поводяться всі аристократки. Хіба ж ні? Зоня повинна те найліпше знати, бо Зоня виховувалася з граб'янкою.

Зоня злегка почервоніла, але ще завзятіше заговорила:

— Ніхто не може бути гречний до грубіянок. Чи панна Юзя вважає, що кожна хлопка має право мені як хоче говорити, а я їй повинна гречненько кланятись за те?

— Але ж Дарка Зоні перша не зачіпала,— тихенько і немов не Дарку, а себе виправдуючи, сказала Юзя.

— Було послухати, як вона говорила зо мпою ще спочатку! Я її кликала, як добру, а вона мене мало не з'їла! І перед всіма хлопками, аж мені встид було!.. А панна Юзечка забула, як те оприскливе дівчисько визвірилось, коли я хтіла піти по парасольку?.. Та що маю говорити? Папні Юзечці то все одно. Нехай бідиу Зоню хто хоче ображає, панна Юзечка ще й гпівається, що вбога сирота Зоня не вміє бути гречною, як граб'янка. А як же було Зоні брати приклад з граб'янки? Перед граб'ян-кою всі на пальцях ходили, а Зоньку годували штурханцями по кутках, бо за неї ніхто не вставився б. Зонька мусить все од всіх приймати, на те вона бідна...

— І Дарка ж бідна, Зонечко,— благальним голосом промовила Юзя.

— Чим вона бідна? Має хату, до роботи звикла, має батька-матір, має завжди де притулитись. А я? Все на ласкавім хлібі, все під опікою, все по чужих кутках, нікому не потрібна, сама одна на цілім світі, ніхто мене не любить... Нащо мені жити?.. Ох, боже, як би я хотіла вмерти!.. Боже, боже!..

Зоня вже плакала справжніми сльозами.

— Зоню, Зонечко! — кинулась до неї Юзя.— І як можна так казати? А я ж? Я ж люблю Зоню, як рідну, як сестру! Зоня ж моя єдина, єдина приятелька! хіба ж Зоня вже не вірить? Зоню! Зоню!

— Юзин голос бринів розпачливо, вона стала на коліна і обняла Зоню за стан. Зоня припала обличчям до волосся Юзі.

— Я вірю... тільки... мені жаль... так жаль... бо панна Юзечка гнівається...

— Ні, ні! Я не гніваюся, не гніваюся! Я прошу Зоню не гніватися на мене! — Юзя в пориві каяття і любові взяла Зонину руку і притулила собі до уст.

— Панно Юзечко! але ж...— і Зоня стиснула в обіймах Юзю, а та ревне розплакалась, силкуючись поцілувати Зоню.

Раптом стукнуло вікно. То Дарка наблизилась підбілювати коло луток. Крізь причинену шибку глянуло її обличчя, поцятковане вапною, біле, аж страшне, як маска.

— Чого ти? Що тобі? — озвалися враз обидві панночки злякано.

Дарка нічого не відповіла, тільки так шпарко-завзято замахала квачем, що й шибка хутко забіліла не згірш від її обличчя.

Панночки зібрали зілля і пішли довивати віночків на веранду. Потім вони довго ходили по садку, аж поки стемніло, бо мама дозволила Юзі не вчити завданків проти свята. Зоня розповідала різні смутні пригоди з своїх дитячих літ. Юзя до сліз проймалася ними, стискала Зоні руки, присягалася, що любитиме її «завжди, завжди, до самої смерті», а вкінці взяла слово, що Зоня казатиме на неї просто «ти» і «Юзю» або «Юзечко», тільки вже без «панни». Зоня довго відмагалася, потім згодилася так говорити, тільки на самоті, бо інакше старші гнівались би на неї.

Теє «ти» було першим спільним «секретом» межи ними. Сидячи за вечерею, вони обмінювались таємничо-радісними поглядами, а потім, як були вже самі в своїй кімнаті, Зоня сказала Юзі:

— Візьми, Юзечко, книжку. Ти будеш молитися, а я повторятиму.

Юзя поцілувала її довгим-довгим поцілунком, і того вечора душа Юзина була в раю, там, де «лілія чистості» і «джерело святості» вабили її до себе. Зониним голосом: «Кугіе eleison! Christe eleison!..»

Лежачи в ліжку, вже от-от засипаючи, Юзя раптом здригнулась. Ох, то ж, певне, Дарка приходила по спідницю і дарма простояла під вікном, хтозна як довго!

Юзя даремно турбувалась,— Дарка по спідницю не приходила.

V

Відколи Зоня з Юзею перейшли на «ти», в їх приязні непомітно, але хутко сталася зміна, і хоч Юзя не сміла навіть

сама перед собою скаржитись на ту зміну, але душу її мулило вже не одно, а два почуття, однаково тяжкі, хоч знов-таки однаково невиразні, не окреслені словами. Тепер Юзі часто спадало на думку, що Зоня таки не забуває ніколи, що вона «велика» і тільки «з ласки» товаришує з «малою» Юзею. Ну, не дуже малою, бо Юзі вже п'ятнадцятий рік пішов, а все ж вона ще в короткій сукні ходить і «не знає» багато такого, про що, каже Зоня, всі дорослі панни знають. А що ж то за приязнь, коли одно щось знає, а другому не каже? Але ж хіба Зоня не присягалась, що вона не має ближчої, дорожчої приятельки над Юзю? Ще недавно присягалась пам'яттю своєї небіжки-мами. «То, може, недавно так і було,— думалось Юзі,— а сьогодні, може, воно вже й не так?» Юзі треба було щодня, щогодини доказів приязні від Зоні. Юзина приязнь була неспокійна, забаглива. Вже зникло те почуття тихого відпочинку, що було в першу зиму по приїзді Зоні. Юзя не любить, що до Зоні стала ходити фершалова сестра панна Октуся, Зонина ровесниця, чорнява, повновида, з таким «противним» блискучим, мастким волоссям і з «коров'ячими» очима. Зоня сама рідко ходить до Октусі, бо Юзя кожен раз плаче від того. Ах, нащо було Юзі показувати перед Зонею ті сльози! Тепер нема потіхи, як Зоня й не ходить до нової товаришки, бо якби ж то вона «сама» не хотіла, а так, з примусу,—що то варте? Може ж, вона сама й хоче, тільки не сміє або «щадить» Юзю? І Юзя неможливо обридала Зоні то домаганням «правди», то каяттям за свої «kaprysy і grymasy» \ то благанням, щоб Зоня її «хоч трошки-трошечки любила». Зоня збувала її сміхом, але, одвернувшись, кусала губи з досади і ждала Октусі «jak zbawie-pia»[74].

Юзя здебільшого виходила з хати, коли з'являлась Октуся, але довго не витримувала осторонь і знов наверталась. Кожний раз їй здавалось, немов панни укривають або зміняють розмову, як вона увійде, але впевнитись у тому вона сама не могла, а Зоня казала... Ох, Юзя не мала певності в тому, що Зоня казала, таки не мала, хоч і картала себе за те, хоч і щоночі (коли Зоня спала) лежала крижем на голій підлозі на ту «інтенцію», щоб бог їй дав певність і щире довір'я до приятельки. Юзя знов набула собі пропасницю тим лежанням, а певності й довір'я таки не було.

І Юзя не видержала: підійшла одного разу під двері й підслухала, от так-таки просто, «простацько» підслухала, «як покоївка»,— корила вона себе в думці. Крізь шум своєї стурбованої крові в вухах вона почула приглушений грубенький сміх Октусин, далі Зонин поклик: «Пан Фелікс? Ах, чи ж то може бути?! Ха-ха-ха! Ото добре мати такого брата!.. То як, як?»

Октуся щось впівголоса проказала, потім вони обидві заспівали на голос краков'яка такий діалог, ніби між «панєнкою» і

її «кавалером», що в Юзі серце тіпнулось і завмерло. Брудні натяки в пісні ставали все виразнішими, а в Юзі очі все ширшали, ширшали, немов до неї наближалося щось несподіване й страшне, а вона не мала сили одвернути очей від нього.

Дівчата скінчили пісню і знов заляглися сміхом. Юзя стрепенулась і мов не своєю силою влетіла в кімнату задихана, тремтяча, мов від холоду, а разом з тим червона, розжеврена.

— Що ви співаєте? Нащо це ви співаєте? Що це? Як ви можете?

— А панєнка як чула, що ми співали? — спитала Ок-туся, прижмуривши не то хитро, не то безсоромно карі очі.

Зоня в першій хвилині змішалась, а потім шпарко підвела голову і глянула просто на Юзю.

— Ну, і що ж? Співали! Ми ж не знали, що нас може підслухати хто-небудь недорослий, а дорослим то нічого не шкодить.

— Авжеж,— підхопила Октуся,— от нехай-но панєнка вбере довгу сукню, то признає нам рацію. А зрештою, до того не конечне довгої сукні треба, то як для кого...

Юзя дивилась на неї безпорадно. Зоня смикнула Ок-тусю за рукав і з прикрістю мовила до Юзі:

— Найліпше було б не підслухувати наших секретів або не зражатись ними, а так одно з другим не йде! — Тут Зоня взяла шиття і почала гаптувати, вже не дивлячись на Юзю.

— Октусю,— звернулась вона до товаришки,— чи добре так буде отаке Z на хусточці, чи, може, воно завелике?

— Трошки завелике, для панни треба менше — скромніше якось виглядає. Якби так ще для m§zatki

Юзя, похнюпившись, тихенько вийшла з хати. Панни мов і не помітили того, проте Юзі здалось, як вона вже була за дверима, що которась панна приснула, втримуючи сміх. Юзя спинилась і завмерла, прислухаючись, але нічого більше не почула і подалась далі.

Юзя пройшла через садок вузенькою протоптаною стежечкою геть до вільх коло тину — на те місце, де колись вони з Даркою сходились на розмову,— лягла у високу траву ницьма, лицем на долоні, і лежала тихо-тихо. їй неначе ніяково було дивитись на думливі, поважні вільхи, на малу водицю, що бігла з лісу в ставок, їй немов не хотілось зустрітися поглядом з блакитними очицями незабудок. Вона не плакала, тільки дрібно тремтіла і почувала всередині якусь прикру порожнечу, якусь омлілість у всім тілі. Вона хотіла не думати про те, що тільки зараз що почула... Такі погані, такі бридкі ті слова, тая пісня, те все... Нащо, нащо було слухати теє? Тепер Юзя не така, як була, не така, і ніколи вже не

буде такою!.. Господи, ліпше ніколи не бути дорослою!..

Крізь стулені Юзині пальці почали протискатися сльози дуже помалу. Юзя не кривилась, не хлипала по-дитячому, як звичайно, вона ледве сама завважала, що плаче. Сльози мовби не з очей лились, а з глибшого якогось джерела.

— Не хочу! не хочу! — хрипло вимовила Юзя вголос, підвелася і, стоячи навколішках, зняла руки вгору.— Боже, найсвятіша діво! Я хочу все забути!.. Діво пречиста, зроби цеє чудо!

Крізь вільхове листя пробився промінь сонця, і в Юзі раптом заграли золоті стрілки в очах,— то сонячне світло переломилось у невисохлих краплях сліз на віях... Юзі то здалося «знаком з неба», початком чуда.

Заспокоєна Юзя вернулась додому, але не до Зоні, а до салону, де були старші. Помогла бабуні набрати на дротики спущені вічка в панчішці, дідуньові прочитала карток з десять дуже нудних «мемуарів», таткові заграла мазура «На смерть Конарського», з мамою поговорила по-французьки. Була така «гречна», що справді заслугувала на всяке чудо.

Але чуда все-таки не сталося.

Того ж таки вечора, лежачи в ліжку і дожидаючи Зоню з гостини від Октусі, Юзя все згадувала, все думала про те, що була сподівалась забути. І мучили її жаль, відраза і злість до Зоні і гнітили душу присяги на вічну приязнь до «бідної сироти».

— Невже я зраджу її так, як зрадила Дарку? — це Юзя вперше сама перед собою зважилась назвати свою зміну до Дарки зрадою. — Так Дарці ж я не присягалась, ні, справді ж, нічого не обіцяла, а Зоні перед олтариком заприсяглась! Яка я недобра, яка зрадлива!

Як Зоня прийшла, Юзя зробила їй «сцену». Юзя чула, що Зоню проводив додому фершал, молодий пан Фе-лікс, і почала гірко докоряти Зоні, що вона зраджує приятельку для кавалера.

Напівроздягнена Зоня сіла коло Юзі на постіль і зашепотіла, затуляючи їй вуста рукою: /

— Тихо, тихо! Ще старші почують... Ну, Юзечко, не будь же дитиною! Хто ж рівняє приятельку до кавалера, а кавалера до приятельки? Бачу, що справді ліпше вже тобі все розказати, а то ж це чиста кара божа!

Зоня лягла коло Юзі, поклала її голову собі на плече, обняла голими руками її худеньку постать і пригорнула до свого теплого, повного здоров'ям тіла. І все розказувала, розказувала... Юзя слухала, розкривши в темряві очі й уста, і їй чулося, немов серце її б'ється десь уже в самому горлі, аж дихати заважає...

Заснула Юзя вже аж тоді, як біла грубка зовсім виразно виступила з темного кутка, а над образом матері божої можна

було одрізнити в вінку червоні квіти від синіх. Прокинулась Юзя дуже пізно, з важкою головою, з тупою нудьгою на серці. Зоня вже була вбрана й відмовляла «rozaniec» [1] перед образом. Юзя мляво і недбало одяглась, одчинила вікно і сіла край нього, бездумно дивлячись у простір.

— Чому ти, Юзечко, не молишся зо мною? — обізвалась Зоня.

— Нехай потім... я ще не вмивалась,— в'яло протягла Юзя.

— Ну, то вмивайся скоріш.

— Н-не хочеться,— криво потягаючись, так само протягла Юзя.

Юзя поклала голову на підвіконня і безвладно простягла вздовж його одну руку, а другою накрила голову.

...Ой ти, дівчинонько хорошого строю,

Берися за вила, ходімо до гною!

Зоня і Юзя здригнулись від цього несподіваного співу, що знявся десь посеред кущів малини.

— То та дурна Дарка! — мовила з прикрістю Зоня.— Цур їй, аж злякала! Вже ж і пісня делікатна: «...ходімо до гною»! То так хлопський кавалер свою даму запрошує. Ото чистенька пісня! аж пахне!

Дарка не чула тої критики і вигукувала собі далі умисне грубшим голосом від натурального, по-поліському:

Ой ти, дівчинонько, роби, не роби,

А прийде неділя, хороше ходи!

Дарчина голова в червоній хустці красніла серед темно-зелених кущів, як велика ягода. Пісня замовкла, либонь, уста у співачки зайнялися іншою роботою. Дарка збирала малини панам на конфітюри,— ну, то вже, певне, й собі брала якийсь відсоток натурою на місці.

Прийшла пані Качковська і кликнула Зоню помагати перебирати ягід, бо то «робота до нескінчення».

Юзя лишилася сама і все не рушала з місця.

Дарка завела весільної. Там були всякі дива: і «віночок з перлами», і «терен, золотом перевитий», та все те якась «Мар'юня» покидала для свого «Іванка», бо полюбила його, «як душу». Дарка співала те все так бадьоро, голосно, завзято, відбиваючи кожне слово так само, як і ту пісню, де хлопець дівчину закликав іти до гною.

Юзя, слухаючи, почала усміхатись. На хвилину сталося чудо: Юзя таки забула вчорашній день, і сю минулу ніч, і все. їй зробилося весело: вона завважила, що сьогодні було і гаряче і разом з тим легке повітря, що пахло малинами і місячною рожею, і так се було просто і мило, дуже мило. Юзя хутенько вмилася, освіжила голову і стала коло вікна, вихилившись трохи з нього та

спираючись на руки.

З-за кущів уявилась височенька, але тонка Дарчина постать. Сухорляві, але міцненькі руки держали на плечі великий кошик, повний малин; з-під закачаних по лікті рукавів видко було, як мускули на руках нап'ялись, мов пружини, ще зовсім дитячий стан,„ тісно вперезаний вузенькою крайкою, одкинувся назад, і через те вся постава здавалась гордою, а лице від легкої напруги було поважне і зовсім «доросле». Дарка вже не співала і мовчки підійшла стежкою попри Юзине вікно.

— Добридень, Дарко! — весело привіталась до неї Юзя і хотіла щось спитати, але Дарка поважно відповіла: — Добре здоров'я,— і, не спинившись, не глянувши на Юзю, подалась тою самою ходою до кухні.

Юзя знов сіла, схилила голову на підвіконня,— в голові знов стало важко, мов після чаду, і почало думатися щось безладне. Десь далеко, в кухні, Зоня заспівала краков'яка, слів не можна було розібрати. Як нитка з кинутого з рук додолу клубка, хутко-хутко почали розмотуватись у Юзі в думці спогади про вчорашній день, минулу ніч... Чудо вже зникло...

— Юзечко, чому не йдеш до гербати, дитинко? — запитала бабуня, увійшовши в кімнату.

— Зараз іду,— відповіла Юзя, цілуючи бабуню в руку і в плече.

— Ти сьогодні заспала, koteczko [75]. Чи вже молилась?

— Уже,— тихо мовила Юзя, спустивши очі в землю.

— Ти щось неначе знов хвора. Випий, серце, хіни перед гербатою.

— Добре, бабуню, я вип'ю,— і, покірно похиливши голову, Юзя пішла за бабунею до їдальні.

VI

Чуда не сталося, але сталося багато іншого, поки Юзі скінчилось шістнадцять літ. Найголовніше — розлука з Зонею. Раптова, несподівана, жорстока розлука. Юзя сама не знає, як вона пережила теє. Очі їй днів три не висихали від сліз перед Зонинпм від'їздом. Вона благала усіх родичів навколішках, цілуючи руки, обіцяючи все можливе і неможливе, аби Зоню не відправляли з двора. Але родичі були невблаганні: так мусить бути; то конечне і для неї самої ліпше,— от і все, що почула Юзя. Ні слова пояснення ні від кого. Юзі так-таки ніколи й не сказали причини від'їзду Зоні. Юзя питала і Бронка, що приїхав на вакації додому тижнів за три до того нещастя. Бронек — веселий, моторний гімназист — здвигнув плечима, помахав паличкою, посвистав, кинув сестрі недбало: «Найліпше спитай її саму, може, скаже!» —і пішов собі, поспівуючи «Ja kawaler, a ty wdowa» [76] з

дуже веселою приспівкою «trom drita, trom ta drita»... А Зоня на питання Юзині відповідала тільки слізьми, нарікання на свою сирітську долю, на жорстокість якихсь «людей без серця» (але не Юзиних родичів) і говорила щось таке, чого зовсім ніяк не можна було зрозуміти; перед панами мала упокорений вид, а тітці своїй не сміла в очі дивитись.

Качковська не дала Зоні на прощання і руки своєї поцілувати, а Качковський, заїхавши з возом-драбиняком перед офіцину (остатні дні Зоня вже там жила, а не з Юзею), не йшов, як звичайно, у хату сідати перед виїздом, «щоб усе добре сідало», тільки крикнув з воза на Зоню: «Ну, то йди вже! коні не стоять!» Бліда, сплакана, зав'язана хусточкою, Зоня сіла, згорбившись, на візок; робочі коні сіпнули, і Зоня проїхала повз гурт цікавої челяді геть з двора і зникла в сірій куряві. Юзя лежала в своїй кімнатці і без пам'яті ридала.

Але дивно, Юзя не довго тужила. Либонь, уся туга занадто невтримливо, раптово вилилася заразом, і надалі її не стало. Хутко настав час, коли Юзі треба було нагадувати собі, щоб думати про Зоню рано й вечір при молитві, як то вона обіцяла, розлучаючись; прийшлось навіть вузлики на хусточці зав'язувати, щоб не забути. Листи ж не писалися; Юзі якось зовсім не було чого писати до Зоні, хоч сказати знайшлось би чимало. Юзя писала листи ще зовсім по-дитячому, самими фактами, та й тих не вміла склеїти докупи інакше, як словами «і donosz§ tobie» [77],"-се її саму дражнило,— і так ні один лист до Зоні не був ані скінчений, ані посланий. А Зоня, певне, не посміла обізватись листом перша.

Та й не було коли Юзі розпливатися в спогадах та жалощах. Приїхала нова вчителька-француска («ліпше пізно, як ніколи», зважено було в родині), і зовсім вона не була така страшна, як Юзя собі уявляла; навпаки,— весела, привітна, цікава, трошки насмішкувата, але «приємна». Юзя почала надолужувати «ходом поспішним» прогалини в своїй науці й вихованні. Наука хутко дійшла до того вищого ступня, що Юзя робила вже тільки ті орфографічні помилки у французькому письмі, які робила сама вчителька, колишня продавщиця в . великому Magazin de Louvre. А що музики, рахунків та інших наук Юзя набувала і перед тим, спочатку дома, а потім їздячи тричі на тиждень у повітове місто до одної «дипломованої» панни, то їй і небагато бракувало до повної панянської «едукації». Виховання теж багато посунулось наперед: тепер Юзя вже твердо знала, нащо й пощо треба панні вчитися, а власне, «щоб уміти показатися в товаристві, щоб не сміялися люди, щоб бути не гіршою від інших і щоб інші навіть заздрили». Для чого ж це все було потрібно, їй не казали, та вона

й так догадалась. Юзя тепер вже багато чого догадувалась без наївних і настирливих питань. Француска докінчила Юзине виховання, почате під Зониною орудою, докінчила і самохіть, і несвідомо! Все служило за підручники до «науки життя». Перш усього вся власна особа mademoiselle Lucie шнурована, глянсована, фризована, уроча своєю паризькою неподільністю штучного й натурального в найменшому рухові й слові; навчали й книжки, ті, що ніколи не давалися з рук в руки, але завжди лежали або під подушкою, або в незамкненій шухляді в учительки. Юзя навчилася читати ті книжки теж поспішним ходом і то так, що ніколи нікому не наверталася на очі з таким ˆпідручником». Яким наївним здавалося їй тепер те нескладне АВС Зониних та Октусиних краков'яків, перейнятих від пана Фелікса! Як та бідна Зоня мало знала! Та що може знати панна, коли вона не вміє по-французьки і навіть Прево * не може прочитати в оригіналі? Правда, і в цій новій науці життя все ще зоставався якийсь таємний куточок, завішений поетичним напівпрозорим серпанком; він вабив, але вже не лякав Юзю. Вона вже не хотіла чуда повороту до дитячої несвідомості,— ні, навпаки, вона прагнула швидше пізнати на ділі те життя, описане так повабно в книжках. Хоч би вже швидше тії 16 літ кінчались! Тоді, казав татко, вони поїдуть на зиму до Варшави (бабуня з дідуньом лишаться на господарстві), і мама вивезе Юзю «в світ», на той оспіваний, об-марений «перший бал»... Юзя вже знає прелюдії його, бо m-lle Lucie намагалася, щоб її повезти на кілька дитячих вечорків до міста,— метка француска уважала, що Юзине виховання було досі trop isolee[78]. Після тих вечорків Юзя не раз по ночах не спала, думаючи про «перший бал», справжній бал, для дорослих... Чи діжде вона тих шістнадцять літ?!

Шістнадцять літ таки скінчились! Сьогодні, сьогодні Юзині роковини! Скільки буде гостей, яка буде забава! У Юзі тепер багато приятельок, все завдяки тій добрій m-lle Lucie, що вміла підтримати знайомості і згуртувати товариство молодих сусідок, різних сільських панночок. Юзі справили на роковини таку гарну-прегарпу білу довгу сукню... Ах, шкода, що вчора цілий день ішов дощ — уже тая проклята поліська осінь! — було б так гарно походити в легкій білій сукні по сухому листі під жовтими й червоними вітами дерев! Десь є такий опис у романі: «Вона була, мов біла душа весни серед руїн умерлої осені...» Ні, все-таки це нічого, той дощ, бо от він уже не йде сьогодні, а татко наказав посипати свіжим піском усі стежки коло будинку і ту довгу стежку, що веде до альтанки. Он уже Максим і Яків привезли перший віз і зсипали пісок на купу, а Дарка з Улянкою розносять і розсипають його по стежках. Славно буде! Чудово! Який татко

добрий!

Дарка з Улянкою хутко звивались, і в Дарки аж хустка з голови зсунулась; вона трохи засапалась, носячи кошиком важкий пісок з воза, а все-таки кожний раз, висипавши пісок на стежку, вона жваво вимахувала порожнім кошиком і підбігцем спішилася по нову ношу. Улянка ж, навпаки, швидше бігла з повним кошиком, згинаючи в три погибелі недолугу постать, а впорожні йшла помалу, човгаючи ногами і безсило баламкаючи руками. Улянка ще тільки починала ту боротьбу, з якої Дарка вже виходила з перемогою. Дарка вже подолала «шіплю», зжилася з півголодом, виросла з «няньки» та «підпаска» в дівчину-робітницю (хоч більш як сороківку за день роботи їй таки не давали) і несвідомо, але живо, цілою своєю істотою тішилася з свого молодого життя, з молодої, але вже загартованої сили, винесеної з трудного дитинства, наче скарб із пожару. Про колишню, ще недавню недолугість нагадував тільки надто тонкий стан та тонкі, хоч і міцні, немов сталеві, ноги з вузькими довгими ступнями — за се її й тепер, як бувало за малих літ, свої й чужі дражнили «тонконогою». Барва її лиця не була й тепер рум'яною, зостався й досі легкий відтінок слонової кості в смуглявім обличчі, щоки не були круглі, в очах не було дівочої легкодумної безжурності, обличчя здавалося вирізьбленим скупою на легкі ефекти рукою думливого артиста, що, творячи красу, зовсім не дбав про неї. Та й мало хто, дивлячись на сю дівчину, тямив, що вона гарна, і не було звичаю називати її так, а проте, хто раз придивився до неї, той пізнавав її скрізь, хоч і сам не міг би сказати, чим відбивають ті неблискучі й невеликі сиві очі від інших сивих очей, чим одрізняється від тисячів таких «створіннів божих» оця просто русява, не білява й не руда, не велика й не мала, навіть не чорнобрива дівчина. Може, тим, що, дивлячись на неї, здавалось, ніби дівчина ся знає щось таке, чого не знають або не тямлять багато інших, а вона в тому допевнилась і від того дивиться так поважно і просто в очі кожному, без тої звичайної дівочої соромливості, трошки щирої, а трошки й удаваної, що наказує хихотіти й закриватись рукавом прилюдно. Дитиною Дарка часто було дивилась понуро, спускала очі в землю, насупивши брови,' немов шукала на землі щось загублене, або дивилася скоса на того, хто говорив до неї, і морщила лоба та прикривала очі рукою; тепер вона мала звичай здебільшого дивитись просто поперед себе, хоч би перед нею були люди чи просто далекий простір, і здавалося, що її очі були створені власне для такого погляду.

Отак вона й тепер дивилась на Максима, спинившися з порожнім кошиком коло воза з піском. Максим, молодий двірський парубок, подивився й собі на неї і всміхнувся.

— Ну, чого стоїш? Ти, тонконога!

— Або то вже й постояти не можна? — спокійно промовила Дарка,— таж я не коняка.

— Ба, дівчино,— озвався Яків, старіший, жонатий вже робітник,— коли б то ти була конякою, то б мала час стояти так, як от оця,— він ткнув пужалном коня в бік.

Дарка помалу перевела очі з Максима на Якова.

— А ви-те, дядьку, проте стоїте.

— Н-ну, я... Поповозила б ти та попокидала б лопатою оте пісчисько!..

— Диво! Я й глину копала, не то що. А ви-те, дядьку, ліпше тачку притягніть та поможіть з Максимом розкидати пісок, бо так до вечора не вправимося, а дівчина, дивіть, вже й так пристала, ледве лазить.— Дарка показала на Улянку, що стояла, поспускавши руки.

— Потрібно було таке здихля брати на роботу, ліпше б Ярина прийшла,— завважив Максим.

— Ярина не прийде,— коротко й поважно мовпла Дарка.

— Нашу Ярину вчора запили, приходили свати од Гаптона,— тоненьким голоском, з дитячою вимовою обізвалась Улянка.

— Ей, чи ж пак? — скрикнув Максим.

— А ти ніби й не знав? — неймовірно спитала Дарка.

— Та що тут будеш знати, коли ганяють тебе, як хорти зайця, то до міста, то по панах, то знов по пісок, то нема відома по що? Геть подуріли з тими менинами,— закінчив Максим значно тихшим голосом, ніж почав.

— Коли веселля? — перебив його Яків, звертаючись до Дарки.

— От, аби заповіді вийшли.

— Спішиться Гаптін!

—- А відомо, бо мати йому слаба, та ще вмре, то вже ж тоді не годиться веселля справляти, а хто ж їм буде робити, як стара вмре?

— Правда,— сказав Яків.

— А Ярина ж за його хоче? — запитав Максим.

— А чому ж би не хтіла?

— Правда,— знов сказав Яків, а Максим промовчав.

Всі четверо стояли мовчки й думали.

Втім надбіг «оконом» Качковський з криком:

— Ну, чого поставали? Кара божа з тими людиськами! От тільки не стій над ними!..

Дарка з Улянкою кинулись до роботи. З поспіху, а то й з перестраху Улянка спотикалась і розсипала без пуття пісок. Качковський вирвав у неї з рук кошика.

— Ей, така мені робота, то ліпше не треба! Вам тільки дарма

гроші давай! Максиме, бери тачку. А ти, Якове, будеш з Даркою носилками вдвох носити, поки ще є пісок на возі,— чого дармуєш? Ну, а ти, Улянко, пішла додому, нехай прийде та, засватана!

— Ярина рушники торочить на веселля, їй нема коли,— озвалась Дарка.

— Велике свято ваше веселля! Поспіє з козами на торг. А як не хоче, то забирайтесь собі всі к чортовій матері, я знайду інших! Ще якісь церегелі: одна хоче, друга не хоче. Я вас просити не став. Або нехай Ярина цю мінуту йде сюди, або жадної не тра, сказав раз!

Дарка кивнула Улянці, і та побігла додому.

— Скажи й матері, щоб прийшла! — гукнув їй услід Качковський і звернувся до Максима: — Ага, слухай, як прийде Мартоха, то стане на твоє місце, а ти збирайся до Жабокриків по панней. А ви тут глядіть, щоб до обіду було все готове,— наказав він Дарці й Якову і подався спішною ходою до стайні.

Максим пішов услід за Качковським, досадливо знизавши плечима.

Прийшли Мартоха з Яриною, та й Улянку таки знов привели з собою. Носили пісок і в кошиках, і на ношах, і в приполах, возили в тачках, кидали руками й лопатами, зашурували одежу, запорошили собі очі, аж таки ще до обіду, перед панським другим сніданком, панна Юзя пробігла мазурковим кроком по довгій жовтенькій, мов золотій, стежці до альтанки, увитої червоним диким виноградом, злегка черкаючи по пісочку довгою білою сукнею.

— По піску навіть ліпше,— зважила вона,— а то мокре пале листя шелестить так смутно... та й сукню може забруднити, покаляти.

І панна Юзя поспішилася до покоїв, бо почали з'їз-дитися гості, то випадало приймати повіншування й дарунки та припрошувати панночок до кави з усякими присмаками; обід мав бути далеко пізніше і дуже парадний, а потім забави, танці та урочиста вечеря. Юзині родичі не жалували коштів на учту, на ушанування шістнадцятилітніх роковин дочки-одиначки.

VII

Тим часом Мартоха з родиною, вернувшися з роботи, засіли вже до обіду. Ярина сіла поруч з батьком на покуті, їй, яко засватаній, належало чільніше місце в хаті, та й вона вже не виходила з-за столу помагати матері коло печі. Воно, правда, мало що й потреби було в помочі, бо страва була звичайна: житня затірка та картопляні товкмачі з маком, от і все. Але Дарка все ж помагала, то ложки подавала, то хліба вкроїла, раз у раз встаючи

з ослона, де вона сиділа проти покутя. Улянка з Іваном сиділи на вузькій лаві, а Пріська, тепер вже опецькувата, мордатенька семилітка, сиділа «по-турецьки» на полу, держачи на руках незвичайно головату й черевату, але тонконогу й тонкоруку Гапку, і носила через її голову собі до рота ложкон? страву з миски, що стояла в ногах. Гаряча страва не раз капала на дитину, і тоді Пріська мусила кидати їсти та зацитькувати малу. Жвавій Прісьці обридла така повільна їда, і вона вже крадькома від матері дала Гапці штурханців зо два. Дитина верескнула.

— Та цить ти, бодай ти скопотіла! Цить, нех ти скиснеш! — не втерпіла Пріська. -

Мартоха одвинулась від печі, дала потиличника Прісь-ці, але таки забрала від неї Ганку.

— Я тобі раз казала, не смій мені клєсти дитини, ще, борони боже, в такий час скажеш! — мовила Мартоха і сіла на лаву годувати Гапку, щоб її вгамувати,— сама здорова, як кобила, та ще й клене, бодай тебе заглумило!

Пріська щось промурмотіла, але зараз урвала, бо мати загрозила:

— Ну, ну, поговори, поговори мені!

Мартоха з усіх своїх дітей найбільше любила «головату» Гапку й не терпіла, як сусідки хитали головами над дитиною та пророкували, що «безмаль з неї нічого не буде, бо в неї ж, кумойко, і переніссячко синє і очі, як у стареї». Гапка була обличчям «викапана» мати, тільки здоров'ям найгірша за всіх; вже третій рік їй кінчався, а вона ледве голову тримала. І Мартоха немов спішилася натішитись цею дитиною і пестила її так, що Пріська з Улянкою аж зненавиділи «мазуху». Мартоха навіть не раз спихала головну господарську роботу на старших дочок, меншим попускала «байди бити», а сама сиділа з Гапкою, то бавлячи її, то лікуючи всякими ліками.

І на цей раз Мартоха через Гапку передала свій головний хатній обов'язок Дарці (знов-таки минаючи засватану Ярину), промовивши лагідніше, ніж звичайно:

— Дарусю, витягни там з печі товкмача... Ага, слухай, там десь від учора кришку горілки зосталося, то подай батькові.

Відколи Гапка прийшла на світ, Мартоха злагодніла до чоловіка.

Через свою хвору мизиночку вона, либонь, навчилася більше жалувати та розуміти і свого нещасного «ядуху» чоловіка. Коли сьогодні вона дорівняла здорову, колись наймилішу їй за те здоров'я Пріську до «кобили», то в душі їй ворухнулось щось дуже подібне до того почуття, з яким, бувало, Семен бив її саму та докоряв, що вона «от таки, як мур»; тільки Мартошине почуття

було ще тяжче.

Семен тремтячими руками взяв «порційку», що подала йому Дарка, мовчки кивнув головою до жінки, на знак «дай, боже, здоров'я»,— жінка так само до нього кивнула, тобто «здоров був, пивши». Спочатку Семен хотів випити маленькими ковточками, щоб продовжити втіху, знаючи, що більш, як одну чарку, вже не дадуть, але не втерпів і вихилив цілу разом і хрипко-голосно крекнув: «а-а-а!». Після вчорашніх «запоїн» йому таки конечне треба було похмелитись, а жінка досі не догадувалась дати, просити ж — Семен ніколи не просив у неї нічого,— цей «гонор» у нього міцно держався.

Якпй час Семен їв, як звичайно, мовчки, але похмільна чарочка дражнила язика до розмови, тож він таки нарешті обізвався, ні до кого зосібна не звертаючись:

— Так, так... запили ми, знацця, нашу Яринку, а от не видно, як і Дарочку зап'ємо.

— Та мені, тату, ще літа не вийшли! Що ви-те мене заміж випихаєте? — жартівливо обізвалась Дарка, приязно подивившись на батька, немов усміхнувшись очима. Вона любила, як батько говорив вільно й весело, хоч це бувало тільки тоді, коли він випивав, і то не занадто, бо, сп'янівши сильно, він ставав понурий, і, хоч не бився тепер ніколи, та стискав кулаки і кляв крізь зуби невідомо кого. Дарка часом навіть купувала йому «малу порційну» за свої зароблені гроші, «аби батько поговорили трошки».

— Я тебе, Дарочко, не випихаю,— високим і тихим голосом заговорив Семен,— а тільки відомо: дочки — чужа користь. А літа, хто ж їх відає, чи вийшли, чи вони не вийшли? про те піп знає. От як піду по метрики Ярині, то й про тебе попа запитаю,— бігма, запитаю,— думаєш, ні? Ану ж тебе свататимуть-таки тепер, до Дмитра, то треба ж нам знати, що людям казати.

— Нема там чого знати,— обізвалась Мартоха,— бо я Дарки однаково тепера не дам.

— А то чому, стара?

— Чому! Ти ж би й сам подумав: Ярину віддамо, Улянка ще мала та й невдала, ну, та й хто ж мені робити поможе?

— А ми Йвана оженимо, от і невісточка буде! — ще веселіше перечився Семен.

— Вже то за невісткою наживешся! Що невістка, то не дочка. Та й куди там ще Іванові женитися?

— Хто рано жениться, той не кається,— напосідався Семен; видко, вчорашні запоїни розохотили його до думки про весілля.

— Ет, дай спокій, старий! — розсердилася Мартоха,— аж не хочеться слухати! Та нехай би там хоч і сто невісток було, а я

Дарки не дам, бо я без неї як без рук. Пошукай-но ще такої дівки!

Дарка спаленіла. Се вперше мати так виразно похвалила її. Ні, це, власне, не було хвалою, але це більше варто було, ніж звичайне величання матірок своїми дочками. Це мати вимовила вголос те, що Дарка й сама знала і тямила добре, тільки Дарка ніколи не думала, що вибаглива мати коли-небудь це скаже, та ще при всіх.

— Ну, чого розсілася? — звернулась до Дарки мати знов суворо.— Збирай зо стола та поможи Ярині рушники торочити. Батько плете без толку, а вона слухає, якби що доброго!

Дарка всміхнулася і почала збирати зо стола, переглянувшися з Яриною.

Перехрестившись, Семен вийшов з-за стола, постояв трохи, мов хотів ще про щось поговорити, але роздумав і пішов з хати. За хвилину вернувся знову.

— Ага, скажіть ви мені, чого це у дворі такий ярмарок? Все чужі пани їдуть? Таж сьогодні не свято?

— То паннині менини справляють, їй сьогодні шістнадцять літ вийшло,— сказала Дарка.

— Шістнадцять літ... тсс... диви ти!.. А котра з вас старша, чи ти, чи панна?

— Чи ж я знаю? Мамо, як ви-те кажете?

Мартоха трохи подумала, потім сказала.

— А так, що одних літ...' день у день! Ще то до пані тую кушерку привозили, та вона й мені щось там радила, бо я таки ледве не сконала тоді за тобою. Так-таки воно є, що ви в один день обидві знайшлися,— і ти, і панна.

— Ей, то треба й нашій Дарці менини справити! — раптом гукнув Іван, що досі мовчки щось стругав. Він встав і пацнув Дарку з розмаху по плечах.

— Одчепися, холєро! — відгризнулась Дарка.

— Ну, ну, ще побийтеся! — спинила їх Ярина, а Пріська захихотіла.

Раптом у хату вбігла чорна, як жук, присадкувата дівчина, Яринина товаришка Мотруна. Вона з розгону підбігла до Ярини, вихопила в неї з рук недотороченого рушника і потягла її за рукав з-за столу.

— Братице, біжімо хутчій до двора!

— А то чого?

— Та чи ж ти не чуєш? О! — Мотруна зняла пальця вгору, і всі почали прислухатись: в покинуті розчиненими двері долітав відгук скрипок та решітки.

— Музики? Де ж то? На панському току? Чого? — питали навперебій дівчата.

— Та то ж пан найняв челяді музики. Менини пан-нині, чи що... Там такий бал. То ввечері пани танцюватимуть — буде гинча музика, а тепер пан позволив на току челяді танцювати. Та ще, кажуть, старим та хлопцям по порції дадуть, а дівкам кісники роздаватимуть, чи що... Ой, біжімо, мої любойки, хутчій!..

Остатні слова Мотруна договорювала, вже біжу-чи вулицею до панського току, а за нею поспішала вся родина Білашів. Мартоха навіть і Гапку понесла з собою.

На панській оборі зібралось чимало людей, а коло самого току був правдивий тиск. Проте жвава Мотруна і дужа Мартоха протовпилися-таки наперед, а за ними вже й вся родина Мартошина, тільки Улянка лишилась позаду, бо якийсь парубок одсунув її ліктем, і вона вже не зважилась більше потикатись у натовп, а пішла в куток межи хлівом і стайнею, де малеча танцювала, дрібно кружляючи, мов ті маленькі блакитні й червонясті метелички, що в гарячу пору жнив низько в'ються понад стернею, прудко-прудко.

На току зостався вільним від натовпу вже тільки невеликий круг землі, і на ньому витинали «крутяха» пара молоденьких дівчат, побравшись попід руки, і тройко — хлопець з двома дівчатами,— хлопець посередині, а дівчата, кожна обіч нього,— і він обіймав обох їх за шиї, одну правицею, другу лівицею. Всі троє кружляли трохи важким кроком, не звертаючи ніякої уваги на пару, що не раз налітала на них з розгону. Дівчата були дуже поважні, а парубок здавався гордим від тої постави з піднятими на дівочі плечі руками, усміхався, як переможець, та підморгував товаришам. Музики сиділи високо на соломі; гуркіт решітки слався низом, немов розкочуючись по темних кутках, а дрібчасті перебої скрипки та басолі літали понад людьми і виривалися з клуні вкупі з промінням осіннього пообіднього сонця, що стріляло крізь стіну, де була вийнята одна дилина, і слалося через увесь тік аж до розчинених воріт широкою яскравою смугою, живою від мільйонів блискучих порошинок, що мінились, як дрібні золоті комашки. Світло черкалось об людські голови і яріло в передніх рядах людей на дівочих та молодичих білих, синіх, червоних, зелених та рябих убраннях, що красніли, як весняний цвіт; далі світло гасло в осінніх, темних кольорах чоловічих шапок та серм'яг і шпоринало в старечих брунатних каптанах, «барханках», та «набиванках», що глушили де-не-де ту веселу мішанину барв. Всі дівчата були зав'язані хустками так само, як молодиці, тільки Дарка та «дурна» Грипа були «простоволосі». Дарка любила так ходити, коли не «закручувалась» хусткою, «як мала», хоч мати сварила, а товаришки дорівнювали до «дурної Грипи». «Не гріх і так,— ще находжуся колись по-баб-ськи»,— казала Дарка.

Пара дівчат, утомившись, покинула танцювати. Мот-руна вхопила Ярину під руку і полетіла з нею в танець, сипнувши, навперебій музиці, веселою танцюристою піснею. На пісню обізвався парубок, що танцював з двома дівчатами, тепер уже не вряд, а крутячись по черзі то з одною, то з другою, пускаючи одну й хапаючи другу напереміну; раптом він, держачи одну дівчину, закинув вільну руку поза шию Дарці, але Дарка випручалась, відмовивши: «Я втрьох ненавиджу, загайно так!» Тоді хлопець пустив дівчину, потяг саму Дарку в танець і хутко-хутко закрутився з нею, держачи під руку. Вони не бачили обличчя одне одного, лівиця лівицю держала, а правицею хлопець немов хотів піймати Дарку за стан, вона ж утікала від нього, все вколо, все вколо, а все не випускаючи його руки. Обоє співали навперейми, і пісня .Дарчина немов утікала, глузуючи, від пісні парубка. Раптом пісні й погляди зустрілись — хлопець перейняв Дарку за другу руку й заглянув в очі; Дарка урвала пісню, вирвала лівицю і вихром закружляла в інший бік, з іншою піснею, і знов хлопець бачив тільки блискучу плетеницю русих кіс, що немов одбивались від нього тонкими розвіяними кісниками, черкаючи по лиці й примушуючи хлопця одхилятись назад, дарма, що лівиця простягалась вперед, немов шукаючи дівочого стану. Серед прудкого танцю Дарка була така сама поважна, як і другі дівчата, тільки не спускала очей в землю, а дивилась просто на людей. Коли краска вступила їй в обличчя, а волосся потемніло, змокрівши, Дарка, трохи задихавшись, але спокійно, сказала хлопцеві: «Ну, вже годі, пусти»,— і він зараз же пустив її та й сам зійшов з круга.

Поки люди «йшли козака», поки поважно, по троє против одного, водили «чумака», Дарки не було видко. Вона трохи потопталась в «вальці» та й знов відстала. Але раптом музики врізали «гречки»; увесь передній ряд людей, найблия^чий до круга, захвилював колом, побравшися за рукп, і зараз посеред кола замайоріла Дарчина голова, кружачи в парі то з парубоцькою шапкою, то з дівоцькою хусткою. Коло важко притупувало в лад музиці, раз по раз чоловічі голоси, розбиваючи жіночий дрібний спів на рівні частки, вигукували «сам п'ю, сам гуляю»... але кінець тої приспівки губився в швидкому дпханні гурту, в тупанні кількох десятків ніг та в несамовитому гуркоті решітки. Коло розривалось, випускало одних людей, приймало других і знов оберталось живим колесом; пари єднались, розлучались, двоїлись, число їх росло в очах, вони кружляли і в колі, і поза колом, танець викочувався геть за ворота клуні і викидав деякі пари на двір, на вільне місце, і там вони літали, як буйні пчоли, що відбились на простір з тісного рою. Танець

докотився до кутків, де кружляла дітвора, і до призьби коло пекарні, де сиділа стариня; тут музика запалювала гострим огпем невинні дитячі очиці і дратувала безсилі старечі ноги своєю непереможною, дикою сплою. «Сам п'ю!.. Сам п'ю!..» — бухало уривчасто, мов важкі гупання збунтованої крові в жилах.

— Музика, ша! — гукнув раптом голос Качковсько-го, та так зично, що скрипка й басоля зараз замовкли, мов урвали струни, тільки решітка ще загурчала сама, але зараз і її вгамував хтось, сіпнувши решітника за полу.

Танцюристі пари не встигли одразу спинитись, а ще кілька раз окрутнулись, поглядаючи здивовано на музик.

— Ну, годі вам крутитися! — крикнув на їх Кач-ковський.— За панські гроші готові до вечора скакати!.. Ви, мужики, баби й парубки, ступайте на пекарню, там вам сам пан дадуть по порції, а ви, дівки, ідіть до ганку, перед покої, паннунця вам пам'яткового подарують.

Качковський вимовив се таким самим грубим, начальницьким голосом, яким звичайно давав розпорядок на роботі. І зараз же юрба поділилась на два гурти,— більший сунув до «чорної» пекарні, а менший подався через вулицю па «білий» двір.

У пекарні, на стільці, коло чисто застеленого стола сидів молодший пан (старий заграв ся в безика і не пішов), за ним на лаві засіло скілька панів гостей і мовчки пересміхувались межи собою.

Качковський спинив юрбу в сінях і почав упускати людей по одному, по два в пекарню.

Семен Білаш поткнувся було в першу пару, але Качковський визвірився на нього впівголоса:

— Куди лізеш? Чи то нема старших від тебе?

Семен засоромлений сховався в гурт, а якийсь парубок вголос пожартував:

— А відомо, дядьку, по старшині батька в лоб!

— Ш-ша! — зашипів, як гусак, Качковський.

Дехто з молоді приснув, затуляючись долонею.

— Випий, діду, за паннине здоров'я, се вже їй шістнадцять літ скінчилось, вона у мене панна на виданню,— казав тим часом пан, частуючи старого діда Ля-ша, що стояв перед паном, спершись на ціпок і притиснувши долонею почеплену на ціпок шапку. Дідова правиця так тряслась, що він на силу божу влучив нею чарку, та й то розхлюпав половину горілки, несучи до рота.

— А дай, боже, дай, боже, — прошепотів дідок, зовсім не дочувши, що саме пан сказав,— дай, боже, здоров'я і панові, й пані, і паничеві, і... і... — решта слів десь загубилась у кущастій сивій бороді старого.

Ляш хотів поставити чарку на стіл, але рука тіпнулась, чарка впала додолу й розбилась на скалки. Інші діди охнули з остраху, якийсь пан з гостей не втерпів і вголос промовив:— І пощо таку старизну скликати? — Качковський зробив люту міну, але пан, надзвичайно ласкавий з радощів, сказав тільки: — To nic, to nic, to szczgscie [1]. Подайте другу чарку.

В тій заметні Мартоха, швиденько ткнувши Гапку на руки сусідці-кумі, промкнулася в двері повз Качков-ського, що прогавив її нечерговий вихід, вхопила з мисника малу скляночку з зеленого скла, звичайного мужицького «половинчика» (Мартоха добре знала, де що стоїть у панській пекарні) і, приступивши до пана, подала йому того половинчика, обвинувши «для церемонії» краєчком фартуха.

— Ось-ось-о, прошу пана, порційка.

— Держи, бабо,— сказав пан і палив Мартосі горілки.

— Дай вам, господи, і з роси, і з води,— приговорювала Мартоха, кланяючись раз по раз панові низько-низесенько,— щоби-сьте сих менин і на безрік діждали із паннунцею в щасті, в здоров'ї. І дай вам, боже, із панійкою дочечку до року до вінця благословити...

— Спасибі, бабо, спасибі, дай, боже! — перебив її втішно пан, думаючи, що «тост» уже скінчений.

Але Мартоха провадила далі:

— І дай вам, мати божа, зятейка багатого та й уну-чечків хороших, та й щоби паннунця в золоті ходили й на золоті їли, та й як золото ясне, щоб так було життя щасне! — Тут Мартоха почала хилити горілку малень-кими-маленькими ковточками, кривлячись, теж «для церемонії», але не дуже; потім, лишивши трохи горілки на дні, підкинула бризками вгору, при тому вона не вимовила вголос, як то звичайно, бажання «вибрикувати» панні, тямлячи, що то було б якось незугарно,— кожний же й без слів тямить, против чого теє підкидання. Поставивши чарку на стіл, Мартоха втерлася, далі обережно, мов святощі, поцілувала пана в руку і тихим кроком подалась до дверей, спустивши очі і якось особливо підо-бгавши губи.

— Чи ба, запишалась, панська підлиза! — шепотіли молодиці. — Думає, підмастила, то вже панська ласка так і спливе на неї «і з роси, і з води»! Аякже!..

Пан обернувся до гостя, що найближче сидів, і промовив:

— А треба признати, що не раз у таких хлопських тостах трапляється якась наївна поезія, щось таке щире, дитяче... Poczciwy ludek *, якби тільки ніхто його не баламутив...

Пан почастував ще кількох старих. Тії «промовили» далеко не з такою «поезією», як Мартоха,— заїкувались і мимрили. Пан

прижмурившись подивився у сіни,— там бовваніло щось багато poczciwego ludku. Пан кивнув на Качковського.

— Слухай, коханку, ти вже тут сам їх дочастуй, бо я...

Пан, не договоривши, передав половинчика економові і вийшов, а за ним і пани-гості. В сінях юрба, душачись до млості, дала панам широку дорогу.

Поки пан з гостями дійшов до білого двору, Мартоха була вже там, у зільнику, перед ганком. Вона зараз же знайшла в дівочому гурті своїх дівчат і стала поза Даркою й Яриною, держачи на руках малу Гапку (вона встигла на бігу забрати її від сусідки); Улянка й Пріська притулились до неї сами. Поруч з Мартохою стояло ще кілька матірок, то поправляючи хустки на дочках, то перешіптуючись між собою.

— Там, кажуть, такі хороші застяжки даватимуть, геть-чисто шовкові,— казала висока чепурна Олександра Чугаїха до Уляни Гречучихи.

— Ей, де! — відшепнула та презирливо.— Покоївка казала: п'ять грошей локоть. Або то наші пани що доброго дадуть? От, як за напасть...

— Цитьте-но, кумо, генде вже пани йдуть! — перебила її Олександра.

З будинку на ганок вийшла панна Юзя з панноч-ками-гостями. Невважаючи на довгу сукню, вона здавалась дитиною при дорослих товаришках,— тоненький, нерозвинений стан, маленьке, бліде личко мало нагадували, що Юзя вже «панна на виданні». Всі панночки мали, або намагались мати, безжурний пташиний вираз, покручуючи головками та щебечучи; Юзя теж нагадувала пташку, але приборкану, з прихованою на дні погляду мрією вирватись кудись на волю або в ширшу клітку. За Юзею йшла покоївка з кошиком, повним стрічок, порізаних на рівні, не дуже довгі кінці. Після панночок з'явились паничі, але не пішли на самий рундук, а спинилися в дверях і почали поверх панянських голів і плечей роздивлятися на дівчат, хто в pince-nez, хто так, прижмурившись. Паничі переморгувались межи собою, але ніякої критики вголос не вимовляли, може, з уваги на панночок. Зате панночки ні на кого не вважали і щебетали, що спадало на думку.

— Чи то все дівчата, чи замужні? — питала одна варшав'янка і, не діждавшись відповіді, засміялась: — Ах,

тут же и зовсім маленькі єсть, що ж то за m§zatki? [79] О чім я мислю? Але то, що вони всі в хустках, то я думала... Скажіть, чи то тільки в поезіях дівчата-селянки бувають заквітчані? Як то у Міцкевича про вінки — «z roz, lilii i tymianku»... [80]

— Не знаю, як де,— завважила одна сільська панночка,— але

тут на Поліссі дуже шпетно одягаються.

— А правда,— докинула друга, убрана з великою претензією, — дивіться, навіть біле убрання на їх негарне.

— Чому? — озвалась несміло молоденька дочка посесора,— як чисте і добре викачане, то...

— Але ж прошу! — перебила «елегантна»,— «чисте, викачане», що ж то поможе, як воно з грубого полотна?

— І таки страх нєформено пошите,— знову умішалась варшав'янка,—не розумію, нащо вони роблять такі вузькі рукава і такі широкі, виложисті коміри, як' хомути.

— То, прошу пані Ванди, маринарський стрій,— вкинув, сміючись, панич Бронек.

— Milcz, pan! [81] — кинула йому через плече варшав'янка, стреливши очима.— Панове не розуміються на строях.

— Але на чім іншім,—докінчив Бронек, а варшав'янка загрозила йому пальцем.

— Як так, то панська здатність до обсервації даремно пропадає, — завважила, іронічно всміхаючись, чорнява струнка «граб'янка»,— бо на Поліссі страшно ординарний тип у селян, навіть у молодих дівчат.

— Вплив клімату й оточення! — з удаваним педантизмом бовкнув Бронек.

— О, то мусить бути дуже неприємно мешкати в такому негарному краю! — сказала варшав'янка.

— А певне! Страх неприємно! — потвердило кілька панянських голосів.

— Але то, може, не скрізь по селах так,— защебетала варшав'янка,— я собі то цілком, цілком інакше уявляла, бо, як я бачила раз у театрі «Wesele па Mazowszu» * — то зовсім що іншого, ніж тут,— і строї, і все, навіть не зле, зовсім не зле...

Тим часом дівчата стояли, збившись у гурток, і пе знали, що почати. ГІанпа Юзя теж була ні в спх ні в тих. Але покоївка перебила ту ніяковість.

— Чи паннунця кажуть їм по одній сюда підступати, чи нехай я їм роздам, а паннунця подивляться?

— Нехай прийдуть сюди по одній.

Покоївка поставила кошика на ганку, на поруччі коло Юзі, а сама метнулась викликати дівчат.

— Ну, йдіть хутчій, котора там найстарша чи найменша, а то панна чекають. А баби чого поприходили? — зашепотіла вона до Дарки.— То ж тільки дівчатам даватимуть.

Мартоха почула те і вголос обізвалась.

— То мп, Марисю, тільки-но подивитися прийшли. А я ж і найменшу дівочку принесла, вона ж самейка не зайде, ще ніжки

малейкі,— і Мартоха голосно поцілувала свою мизиночку.

— Ну, на таких дівочок ще кісники не поросли! — засміялася покоївка,— Нехай-но перше коси виростуть.

— А воно на шапочку почепить,— облесливим голосом провадила Мартоха, поправляючи на Гапці обшиту барвистими китицями перкальову шапочку. Але Марися вже її не слухала і знов почала кликати дівчат.

— Та йдіть котора! Іди ти, Ярино, ти засватана, тобі годиться перед вести.

Ярина почервоніла й сховалась за Мотруну.

— Ну, то ти, Мотруно! — і Марися сіпнула Мотруну за рукав.

— Ей, бігма, не піду, бігма, не піду,— забурмотіла та, кидаючи полохливо чорними очима на всі боки.

— Йди ти; Дарко!

Дарка подивилась на Марисю мовчки і не рушила з місця.

— Ото дурні дівки, не хтять іти! — звернулась до Юзі вже розгнівана Марися.

— Та, прошу паннунці, вони не сміють,— озвалась Мартоха,— бо то, відомо, зросло, як у лісі, та й що воно видало? Нехай паннунця будуть вибачні...

Говорячи те, вона крадькома підштовхувала Дарку, щоб та йшла, але Дарка стояла, як. вмурована.

— То я вже сама їм роздам,— зважила Юзя і подалася з ганку вниз по сходах,— Марисю, неси кошика за мною.

І вдвох з Марисею Юзя почала обходити дівчат, наділяючи кожну урізком стрічки. Стрічки були простенькі, з шовкової жички, такої, як на ярмарках по ятках продаються. Багатшим дівчатам ті стрічки були невдивовижу, але вбогі були раді, бо й таких не мали. Юзя, почавши скраю, спершу роздавала всім, і дорослим дівчатам, і малим дітям. Дорослі сами нахилялись і цілували панну в руку, декотрі ще примовляли: «Дзінькую паннунці»,— а малих матірки або старші сестри наштовхували, наказуючи: «Поцілуй панну в руцю!» З дорослих тільки «дурна» Грипа не вклонилась і не поцілувала руки. Вона кинула синеньку стрічку додолу і сказала: «Не хочу! Дай красну!» Але «красної» Юзя не дала і пішла далі наділяти інших.

Вже десятків зо два барвистих голів нахилилось до Юзиної руки, але саме як Мартоха виставила свою Ганку через Мотрунине плече до панни, покоївка сказала:

— Прошу паннунці, нехай не дають тим малим, а то дівкам не стане, тут уже небагато зосталося. Мале однаково не розуміє.

І Гапка зосталася без стрічки.

Наділено Мотруну, Ярину, аж ось і Дарчина русява голова з непокритою короною кіс похилилась до білої ручки панни Юзі;

запечені від смаги уста торкнули ту руку сухим поцілунком і промовили безвиразно, спокійно: «Дзінькую паннунці». Потім Дарка випросталась і подивилась просто поперед себе через паннину голову кудись удалину.

— А це ж моя Дарка ровесниця паннунці,— не втерпіла Мартоха,— їй же якраз сьогодні сімнайцятий рік пішов.

— Так? — з ласкавим усміхом промовила панна Юзя

і чогось поглянула на біле, дуже зашуроване убрання Дарчине, але більш нічого не сказала і, скінчивши наділляння (декому таки не стало), вернулась до ясного гурту панночок.

fl мая 1905 р., Тифліс]

РОЗМОВА

«Велике, фатальне кохання — се самум, що заносить піском і великі, спокійні озера і тихі струмочки в оазах, заснічує гучні гірські потоки, хоч вони так одважно збігли з гори, несучи долині вісті про нагірну волю; він нагромаджує несподівані гори-перёспи навперейми владно-потужному морю, і воно з гнівом мусить відступити, змінивши границі держави своєї...»

Так читав уголос молодий поет, схиливши буйно-кучеряву голову над щільно записаним зшитком. Він сидів край ніг хворої «відставленої» актриси, а вона лежала на софі, безвладна, апатична і слухала його читання, як слухають безнадійно хворі люди гомону морських неспокійних хвиль, лежачи на розпеченому сонцем березі.

Раптом вона засміялась, прикро,— чи то занадто щиро, чи то занадто фальшиво, — здалось поетові.

— Вам смішно? — сказав він вражений, далі додав надміру покірно, винувато: — Правда, я либонь забув про географію, пишучи сеє...

Актриса усміхнулась спокійніше.

— Я ще менше тямлю в географії, ніж ви.

— А можна спитати, чого ви сміялись?

— Чому ж? Тільки се трудно сказати... Мені здалося, що се наче початок мого некролога, чи що... А се якось чудно слухати за життя.

Поет почервонів і кинув рукопис на софу їй до

ніг.

— Вашого некролога? Вашого? Яким способом? Чому? Коли се й некролог, то вже ж не ваш. О ні, не ваш, я се аж надто знаю...

В голосі молодого поета забриніло щось жорстке, недобре.

— Хлопче мій! — голос актрисин був, навпаки, ніжний і добрий, хоч трошки насмішкуватий.— Не думайте ви завжди тільки про себе!

Поет не сказав нічого, тільки кинув докірливий погляд, повний і любові, й урази, на її зів'яле обличчя.

— Не докоряйте і не ображайтесь, бо се правда. Ви дбаєте про мене, а себе занедбуєте, ви глядите мене, приносите мені невідплатні жертви,— поет зробив поривчастий рух, але вона спинила його, хитнувши головою,— так, невідплатні жертви, але думаєте ви тільки про себе, про мене ви не думаєте нічого.

— Я більш, ніж думаю про вас! — вирвалось у нього.

— Се може бути... Се навіть так і єсть, але ж таки не думаєте

про мене і не розумієте мене, а мені се сумно. Мене ніхто не розуміє, і се не тим, ніби я якась загадкова, незрозуміла натура. Ні, мене було б зовсім легко зрозуміти, треба було б тільки трошечки подумати і ще менше — пізнати, але се, видно, нікому не цікаво. Перше на мене дивились, були «в захваті», казали, що я — «зоря», що я «незрівнянна» і таке інше і таке інше, багато чого казали, ви знаєте, чимало й писали, але думати про мене — ніхто не думав, навіть ви.

Поет замислився.

— Може й правда,— тихо промовив він згодом,— може й не думаю, себто не думав до сеї хвилини. Але ж... мені таке думання не придасть нічого, бо що ж, може ви й не така, як мені здається, то все одно, я б вас любив усякою, і гіршою, і кращою. Ви — мій фатум.

— Гм... «І гіршою, і кращою»...— задумливо повторила вона, — а може б кращою і не любили.

Він здивовано кинув на неї очима.

— Ну вже ж,— провадила вона,— такі, як ви, все шукають дисгармонії, порваних струн, розбитих арф, а тоді, коли я була кращою, в мені не було нічого розбитого, ніякісінької дисгармонії, вам було б нудно від моєї тодішньої гармонічності! Он можете взяти альбом — там є багато моїх молодих портретів, можете їх роздивитись, я не бороню, я ж не кокетую з вами, дивіться.

Він передивився один по одному всі її давніші портрети в «коронних» ролях і в «бойових» убраннях, довго передивлявся і мовчки поклав альбом на місце, закривши його.

Ну що ж? — нервово запитала вона.

— Либонь, ваша правда,— відповів він і лагідно та ясно усміхнувся, а їй стало чомусь його шкода.

— От бачите, мій... я мало не сказала «мій друже», але ж правда, се було б і нерозумно, і не оригінально, і навіть жорстоко? Бувають становища, коли жінка не сміє вживати сього слова,— вона журливо і винувато глянула на його.

— Називайте мене, як хочете, як вам приємно.

Він схилився, взяв її тонку бліду руку, ще марнішу, ніж її обличчя, і поцілував наче релігіозно. Вона закрила очі, і рука її після того поцілунку лягла інертно, невигідно, мовбп жіпка забула про свою руку. Минуло кілька хвилин в мовчанні.

— Ага... Про що я, власне, хотіла вам розказати? — озвалась актриса, немов поволі прокидаючися з півсну.

— Ви хотіли мені щось розказати?

— Так, здається... От що... Як ви думаєте, чого я погасла?

— Ви? Погасли? — голос поета бринів занадто здивовано.

— Ну, слухайте, я так не люблю,— вона зморщилась мов від фізичного болю,— вам не до лиця нещирість. Ви ж добре знаєте, який був мій захід, коли саме він був, і що він був безповоротний.

— Я нічого не знаю про безповоротність,— сказав поет, ховаючи погляд.

— Бог з вами, не притискатиму вас до стіни. Та й не в тім річ. А як ви думаєте, через що те сталося, що я пішла «в одставку?»

— Ну, річ відома,— ви занедужали... перевтома... се й не дивниця: так переживати свої ролі...

— Нічого ви не знаєте! — нетерпляче перебила вона.— Нічогісінько! От, власне, що я перестала їх переживати!

— Бо перетомилися раніше.

— Мовчіть! Не те — різко й капризно обірвала вона і нетерпляче змінила кілька разів позу.

— Я вас розсердив?

— Ах ні, ні...

Вона повернулася до стіни і почала рахувати пальцем краточки на перському килимі, прибитому на стіні. Обличчя їй мінилося, брови ворушилися; часом вона от-от мала озватись, та й знов стискала уста. Далі вона круто обернулась до поета і глянула йому просто в вічі.

— Та вже все одно, я вам мушу все розказати,— сказала вона з якимсь одчаѳм,— хоч я тямлю, що не слід мені вам сього розказувати,— вона зробила притиск на словах «мені» і «вам».

Поет повторив той притиск:

— Ви мені можете все розказувати.

— Гаразд,— зважливо мовила вона, хоч і не зовсім твердим голосом,—так от: я раз була дуже закохана. «Тільки раз?» либонь думаете ви...

— Я нічого не думаю,— сказав поет на сей раз досить шорстко.

— Кажу «була», бо то звичай говорити в таких разах замість «єсть»...

— Так? — якось злякано протяг поет.

— Так. Ну що ж? Правда ж, тепер ви думаєте: «Нащо вона власне мені се розказує? От бавиться ситуацією, сказано — акторка!» — вона засміялася своїм прикрим сміхом, а бліде від колишніх косметик і від хороби обличчя вкрилося слабким плямистим рум'янцем.

— Я б вас просив, коли ви можете, не сміятись так,— тихо і болісно вимовив поет і одійшов до вікна.

Вона вгамувалася.

— Ну, не буду, не буду. Ходіть сюди, я ж не можу голосно говорити.

Він покірно сів на своєму звичайному місці, на низенькому фотельчику край її ніг.

— Те, що я вам розкажу, дуже неоригінальне, не варт би й розказувати, та ще й поетові,— вас таким не здивуєш.

Він нетерпляче знизав плечима:

— Хіба ви мені «тему» викладаєте? — образився він.

— Та вгамуйтесь, мусите ж ви зрозуміти, що нелегко натрапити на натуральний тон, оповідаючи таке про себе.

— Простіть, я буду терпеливий.

— А втім, нічого «такого» нема в моєму оповіданні. Я тільки була закохана, і далі діло не пішло, як то кажуть. Дуже пісний роман, як на актрису. Ха-ха!.. Ах, правда, я обіцяла не сміятись,— перебила вона сама свій сміх, бо завважила, що обличчя поетове мало дуже мучений вираз.

«— Він, значить, не любив вас? — спитав поет, коли вона замовкла.

— Чого ж «значить?» Ні, навпаки, трудно сказати, хто з нас кого більше любив.

— Тоді чого ж...

— Ну, от і не смійся з вами! Невже ви думаєте, що досить любитися, щоб уже й з'єднатися? Гай-гай! А ще поет! Хіба ж не знаєте:

Не всі тії сади цвітуть,

Що весною розвиваються...

— Хто він був? — спитав поет, насупившись.

— Він був — і тепер єсть — літератор. Не такий, як ви, «обранець божий» — (поет пильно глянув на неї, але вона пе звернула на те уваги) — ні, він звичайний, «рядовий», пише театральні рецензії і провадить який-небудь відділ в провінціальній газеті, тоді провадив: «з газет і журналів», тепер, здається, перейшов на «місцеву хроніку». Іскри божої у нього в писанні нема, сього навіть мені не здавалось ніколи, але мені здавалось, ні, я в тому певна, що в ньому самому є іскра божа, що вона світиться в його очах, і що в голосі його є те, чого бракує його фразі. За се я прощала йому все, навіть ті непростимо кепські вірші, що він раз написав на мій бенефіс. А його рецензії на мою гру, хоч були завжди хвалебні, але... хай бог простить йому їх стиль — се навіть на акторський невибагливий смак бувало часом несмачне. Мені все здавалось, що його іскру треба б якось визволити від тої літератури, викресати з нього, і що я се могла б...

Вона замовкла.

— Чому ж ви сього не зробили?

— Вона провела рукою по чолі.

— Чому?.. Бо він не хотів іти за мною, а я не хотіла йти до нього.

— Чому?

— Ах, який ви нудний з тим «чому?» Я ж і без того хочу вам се розказати! Річ звичайна: він хотів, щоб я була його шлюбною жінкою, інакше кохати мене він не хотів, не хотів ділити мене з іншими — він престрашно заздрісний. Жити все в тому місті я не могла, а вдовольнитись стріваннями вряди-годи він не здолав би, вже легше було йому зовсім розлучитись, так він сам говорив. Але я не схотіла піти за нього.

Поет чогось немов повеселів.

— Я розумію, вам шкода було своєї дорогої волі, ярмо шлюбних обов'язків не вабило вашу артистичну натуру. Либонь, Думка про якусь присягу, наче примус в любові, ображала вас. Законний шлюб заносив вам міщанством.

Бона прижмурилась на його, потім усміхнулася мляво.

— Ні, не в тім сила. Я просто побоялася злиднів, звичайного матеріального вбожества.

— Ви?!

— Так, я.

— Але ж я рідко бачив людину менше жадібну на гроші, ніж ви.

— Акторських бурлацьких злиднів я б не боялася, бо я вже їх перебула і вийшла з них щасливо, але подружніх, родинних, призвоїтих злиднів — я їх тоді боялась, і тепер боялася б, так, невважаючи ні на що!

— Якось я сього не розумію,— поволі протяг поет і обличчя його прийняло відчужений, розчарований вираз,— мені здається, що либонь ваше кохання не таке-то вже велике було, як вам здавалось.

— А чого ж я вмираю від нього тепер? — з гарячою, щирою розпукою вирвалось у неї.

Вона підвелась на софі і заломила руки. Очі поширшали і почорніли, мов підмальовані. Поет лагідним рухом одхилив її на подушку, і вона знов лягла, покірно, стишившись. Настало мовчання. Поет механічно перегортав листочки в своєму рукописі.

— Не думайте про мене надто зле і зрозумійте, коли можете, — знов заговорила вона,— коли я боялася тих злиднів, то се не тим, що мене лякав голод, холод, пошарпані убрання, подерті черевики.

— Ви боялись за своє кохання? Що воно знидіє в життьовій боротьбі?

— Та... було трохи й сього. Хоча я не за своє, а за його

кохання побоювалась. Жінки якось краще вміють задержувати поезію свого почуття серед життьової прози, ніж чоловіки.

— Ви думаєте?

— Мені так здається. А втім, се неважно. Бо се одно не спинило б мене. Адже однаково його кохання могло б зникнути як не від злиднів, то від довгої розлуки, а то й просто «так».

— Ви не вірили в нього?

— Ні, не те щоб... Ну, звісно, на себе впевняєшся більше. От і мені здавалось, що моє кохання «сильне, як смерть»...

— А проте? — спитав поет з надією в голосі.

Вона всміхнулася смутно й іронічно:

— А проте — смерть сильніша-таки, на жаль, мушу се признати. Вона сильніша навіть і за те, що здавалось мені дужчим і від моєї любові, дужчим і дорожчим від неї, так, дорожчим.

— Що ж воно?

— Невже не догадуєтесь? Ох, ті поети мудріші на папері, як у житті! Звичайно, мій хист. То ж йому були страшні тії злидні!

Поет уже дивився на неї давнішим поглядом, не ховаючи очей.

— Але ж ви самі заробляли чимало,— все ж перечив
він.

— Така перелітна птаха, якою я була і мусила бути по умовах нашої сцени, могла заробляти тільки перельотами — запасів я не мала і ніколи не вміла їх збирати,— а звивши гніздо постійне, я позбулась би й заробітків. Ще якби він був актором... а то не може ж хронікер малої преси у кожному малому місті пристроюватися до іншої газети. Се не так легко.

— Се правда.

— На мої тодішні заробітки ми, правда, могли б прожити обоє, навіть може і з родиною, коли б він покинув заробляти і жив, їздячи зо мною, на мій кошт. Але він про се й слухати не хтів.

— Се зрозуміло,— зважливо заявив поет.

Актриса спалахнула.

— Аякже! Вам се зрозуміло! Що чоловік може через якісь міщанські забобони розбити серце собі і своїй коханій — вам се зрозуміло!

— Се не забобони, се елементарна порядність.

— Власне «елементарна!» Все у вас, мужчин, «елементарне»! Ну, а якби я жила на його нужденні «по-стрічні», зрікшись моєї професії для кохання, то се була б «елементарна непорядність»?

— Се зовсім інша річ. При сучасних обставинах...

Актриса замахала руками.

— Знаю, знаю, знаю! Чувала тисячу раз! Нудно. Елементарно.

Годі. Се саме й він казав. Я ненавиділа його в такі хвилини.

Поет зважив не обстоювати сеї теми.

— Може він міг би мати якийсь заробіток при вашій трупі? — несміло докинув він.

— Який? Суфлером бути? Чи «гопакістом» може? Він же навіть і в хор не зугарен, а статистів наша трупа не возить за собою. Він то може б і на таке пристав. Але се вже занадто. Сього вже наші акторські забобони не дозволяють. «Законний муж» прем'єрки — «зорі», «нашої знаменитої» чи якої там ще — і «стовбичить на сцені» статистом, на німих ролях, служить попихачем, «кутки підпирає»... Ні, ні, ви сього може не розумієте, але се не-мож-ли-во! Я вам кажу. Він був би «круглою бездарністю» на сцені... Так само, як і ви! — додала вона раптом.

Поет почервонів.

— При чому тут я? Та й я ж ніколи не виступав на сцені — почім же ви знаєте, може...

— Ні, ні, «не може»! Я в сих речах маю нехибний нюх. «Кругла бездарність», кажу вам,— вона задирливо дивилась йому в вічі,— брр... я не знаю, сього може б і моє кохання не витримало!

В очах поетових блиснув лихий вогник.

— Однак же той... ваш знайомий, здається, не виявляв особливої «даровитості» і в своїй літературі, се ж ви самі казали.

— А, то зовсім інша річ!

Поет знизав плечима зневажливо:

— Не розумію, чому! Яка різниця?

— Газетяр може собі бути тричі бездарним, і все ж таки його називатимуть «чесним трудівником преси», а не «шантрапою».

— Ба, коли все діло для вас у словах...

— А чому ж би ні? Сподіваюсь, не ви будете мене вчити нехтування словами...

— Ну, так єсть же і слово «писака»!

Вона густо-плямисто почервоніла і блиснула на нього очима:

— Ви що собі думаєте!

— Пробачте...

— Хоч би який він був у літературі, моє найближче товариство того не вміло б зміряти і дорівняти до мого становища. Нехай би навіть він був остатнім у редакції, або хоч і зовсім без професії, та за кулісами в нас він був би тільки моїм чоловіком, а не попихачем театральним.

— Надзвичайно миле становище: «муж цариці!» — таки не втерпів поет.

— Нічим не гірше, ніж «жінка свого мужа».

Вони обоє переглянулись гостро, ворожо. Настало знов мовчання, довше від попередніх.

— Дайте мені папіроску,— озвалась нарешті актриса втомленим байдужим голосом.

Поет уже злагіднів і почувався немов до якоїсь вини супроти неї.

— Не можу,— заперечив він,— вам шкодить курити.

— Хіба не однаково, що мені шкодить, що ні?

— Кому ви се кажете? — з ніжним докором сказав поет і несподівано додав.— Я вас вразив?

— Ні. Тільки мені відхотілося говорити.

Поет пильно подивився на її обличчя; її очі були спущені, але й так вона не видержала того пильного погляду та й одвернулась до стіни.

Він узяв її руку в обидві свої: — Не гнівайтесь. Я сам не знаю, звідки взялась була ся лиха іскорка між нами. Тепер її нема — правда ж?

— Правда...

Вона обернулась до нього і заговорила, мов не було ніякої перерви: — Так чи сяк, ми розійшлись. Себто я одійшла від нього. Я перейшла в іншу, гіршу трупу, на лихіші умови, аби виїхати з того міста і податись на край світу. Еге ж, я поїхала аж у Сибір, щоб не мати спокуси вернутись «одвідати» мого несудженого друга...

— Несудженого? Либонь, неприйнятого?

— Однаково. Се не була якась примха моя. Я ж вам кажу — я за свій хист боялась, бо справді він би не встояв проти дрібних родинних злиднів, йому був би мат. Себто я думала тоді, що тільки в тім разі був би мат, а воно вийшло[1], чи верть-круть, чи круть-верть, а все в головах смерть! Ха-ха-ха!..

— Ой господи, з тим сміхом!

Поет хруснув пальцями.

Вона скрикнула: — Не робіть сього! Я не зношу!

Поет склав руки, але завважив: — Бачите, я не смію робити того, що вам прикро, а ви...

— Звісної бо ви здорові, а я хвора. Не перебивайте, я не можу так говорити... Отож, я поїхала на Сибір. Я думала, що давши таку тяжку жертву своєму божищу, я вже стану навіки великою жрицею його.

— І се була правда! — палко завважив поет.

— Ні. Неправда. Я се ліпше знаю. Не жрицею, рабинею почувала я себе з того часу. Мені здавалось, мов якісь кайдани оплутали мене, я забувала, що се ж я сама закувала себе, і я кляла якусь невідому силу... А втім, може й справді се якась невідома сила розкраяла мені серце і душу надвоє...

— Се вже така доля артистів і поетів, що вони кров'ю серця

свого поливають собі шлях до безсмертя! — трохи патетично завважив поет.

Актриса скривилась.

— Ет, балаканина! А втім, за поетів не буду сперечатись, вам се ліпше знати. Я не поеткаі Що ж до артистів, то, перш усього, яке там наше акторське безсмертя? Скільки літер, записаних в історії хисту? Чиє серце заб'ється, читаючи ті літери, так років... за десять?

— Ну, се вже ви замало одміряли.

— Однаково. Досить того, що таке «безсмертя» можна зміряти... Ні, ні, ні, нам треба жити, а не надіятись на безсмертя, тоді тільки ми почуваємо себе і великими, і безсмертними. Поки я жила, була безжурна, в згоді з собою і з своїм хистом, я була щаслива і справді була чогось варта на сцені. Поки я не зазнала власного великого нещастя, горя, що заполоняє всю душу до останку, я могла «вживатися» щиро в своїй ролі — ви ж знаєте, моє emploi[1] було сильно-драматичні характери,— бо в мене був невичерпаний фонд почуття, не витраченого на своє власне життя. Я знала тільки те горе, що списано в драмах, і я вірила, що воно таким буває і в житті. Я жила тим писаним горем на сцені, а поза сценою я відпочивала від нього і набиралася нової сили. Колись я була дуже веселою «славною товаришкою»,— ви не знаєте...

— Ні, я чув...

— Все одно. Не в тім сила... Та от... Коли я пізнала иа собі, в живому житті, що то є горе і як робляться людські жертви, мені якось одразу збайдужіли мої ролі. Найменший фальш різав мене, і я годинами мучилась, добираючи «натурального» тону до тих фальшивих банальностей, якими пересипано п'єси мого репертуару (а то ж були ще не найгірші п'єси!). Я перестала «грати нутром», я почала студіювати ролі.

— Але ж се вища стадія драматичного хисту! — покликнув поет і хотів розпочати довгий доказ сього твердження, але вона спинила його рукою.

— Може й так. Не в тім річ. Якби я перейшла до сеї стадії ще тоді, як я була щаслива, може б воно пішло на користь і мені й хистові, а так... се була тільки мука невпинна. Я все порівнювала писане горе до свого неписаного, і се було мені міркою при студіюванні. Я згадувала, як справді плачуть від розлуки, що справді говорять на прощання, як справді нетямляться від горя, і се роздирало мені серце, а ролі здавались карикатурами на м^не саму і на мої страждання. Я не раз виходила на сцену з розпукою в душі і зо страхом: як я буду грати оцю брехню непритвореннy? Далебі, часом аж циганський піт проймав! Але «студія» виручала і

довгий час ніхто нічого не помічав. Тільки, знаєте, се вже якраз було не лицедійство, а лицемірство... Після таких спектаклів я верталася додому зовсім розбитою, втомленою, знеохоченою і вже не тямила, навіщо і кому принесла я жертву. Хист видавався мені тоді якимсь бездушним, розмальованим линючими фарбами ідолом, і я починала ненавидіти його, і нічого не було мені страшнішого над тую ненависть, се була якась прірва, і я летіла в неї стрімголов...

В поетових очах світились і спочуття, і жаль до неї, але він примусив себе промовити спокійно: — Але ж не все було таке фальшиве в тих ваших ролях. Я знаю ваш репертуар. Там трапляються щонайменше місця, а то й цілі ролі жемов живцем вихоплені з дійсності. Хіба вам сього не здавалось?

— Се було ще гірше,— мовила вона, не відповідаючи просто, — коли траплялись такі місця, то я вже зовсім не грала ні «нутром», ні «розумом», я ридала і гинула з туги привселюдно, забуваючи не раз про публіку і про п'єсу та й про слова своєї ролі. Далебі, мене не раз варто було б «помелом зо сцени» вигнати за таке «виконання», але публіка й критика прощали мені все — за істерику. Коли слідом за мною вся жіноча половина публіки корчилась в істеричнім нападі, то се звалося моїм «тріумфом», і сибірські багачі дарували мені соболі та самоцвіти. А для мене той «тріумф» не кінчався на сцені, я часто цілі ночі продовжала свою «гру» ще й дома, аж поки втома смертельна або забійчі дози наркотиків приголомшували мене. Ох, які то були ночі! які то були ночі!.. Якби не ті простори, я певне б колись побігла до нього босоніж і впала перед ним, благаючи взяти мене і сховати від такого «хисту»... Але другого дня я вже знов «студіювала»... І так минуло кілька років.

— Кілька років?! Ви могли кілька років терпіти сі тортури?

— О, я тоді багато могла, себто мені здавалось, що могла... Тому помагали ще й гордощі. Мені не хотілося признатися перед собою, що я помилилась, що я подолана.

У поета знов з'явився на обличчі жорстокий вираз, він почував се і намагався погамувати се, але не міг і заговорив навмисне безвиразним голосом: — Я не зовсім розумію се. Ви корили мене, що я не думаю про вас, а проте я не міг би для якихсь там гордощів занедбати вас так, як ви занедбали... ну, хіба вам не спадало на думку, що не тільки ж ви самі приймали таку муку? Ні, ви таки безжалісні.

Вона глянула на нього скоса і в голосі її забриніла іронія: — А ви-таки до неймовірності жалісливі! Де ж пак обстоювати інтереси свого — як би се сказати? — Ну, все одно... Тільки, бачите, «в своє оправдання» я можу сказати, що я нічого не знала,

яку саме муку приймає ще хто, крім мене, бо мені ніхто нічого про те не писав... Правда, я просила його не писати до мене...

В поета готове було зірватись ще якесь слово, але він здержав його і навіть зневажливо стиснув губи.

— Так, просила, але він не повинен би був слухати моєї просьби, якби... Либонь, скажете: жіноча логіка?

— Нічого я не скажу,— понуро відказав поет і знов почав перегортати свій рукопис.

Вона подумала, потім сказала так просто, без іронії, без досади, щиро приязним тоном: — Знаєте, залишим краще сю розмову. Очевидячки, вас розстроює моє оповідання.

— Ні, ні,— заперечив він, болісно зсунувши брови,— якщо тільки можете, то скінчіть. Скажіть мені все, все, до кінця. Інакше мене се буде занадто мучити. І ви не вважайте на моє поводіння... я може нерівно і негарно говорив... але я... зрозумійте мене... якась роздвоєність, чи навіть більше... се ж дуже тяжко... і всякий би на моєму місці... ні, я не те кажу...

Вона зібралась на силі і з легким стогоном болю підвелась, щоб досягти його руки своєю. Погладила його руку і знов лягла з таким же стогоном.

— Ні, се більше я винна... А втім, ніхто не винен. Хтозна, чи тяжче таке слухати, чи розказувати... Але вже раз почато — не дослухати чи не доказати буде ще тяжче. Тільки я вже коротше докажу і — без лірики... Добре?

— Як вам буде добре,— сказав поет і вже зовсім злагіднів.

— Тільки перше дайте мені лікарство і підложіть що-небудь під голови, чогось немов низько стало. Так... спасибі.— Так бачите, я таки не витримала свого до кінця. Може б я якось заспокоїлася з часом, може б навіть і забула (в наші часи якось не випадає вірити в вічну любов!), якби не тії ролі з їх брехнею і правдою, а так рана раз у раз троюдилась... Ну, коротко, я таки нарешті вернулась в те місто. Але він уже був жонатий...

— Невже?! — вирвалось у поета.— Він міг забути вас?

Вона сумно усміхнулась.

— Хто його знає, може він і не забував мене.

— То як же...

— Ет, не вдавайте наївного! Адже в чоловіків то звичай — попри великій, мовляли ви, фатальній любові мати з десяток, коли не більше, меншеньких, нефатальних.

— Я думаю, що і в жінок не раз так буває.

Вона байдуже одвела від нього очі: — Як собі хочете...

— Ви бачили його жінку? — якось загадково спитав поет.

— Чому ж ні? Я була у них.

— Ви були у них?..

— Вам дивно? Ну, дивно чи не дивно, а я була у нього. В перший же вечір, я побачила його в театрі з жінкою. Я одразу пізнала, що то його жінка, вона сиділа поруч з ним, і можна було одразу вгадати, що вона прийшла в театр по контрамарці, вона була завбого вбрана для передніх рядів партеру... і потім в щось таке особливе в поводінні подружжя між собою,— завжди видно. В перший же антракт я викликала його за куліси і попросила познайомити мене з його жінкою. Він не знайшов приключки відмовити. Се було прилюдно. Ніхто з моїх товаришів ні про що не догадувався, бо не знав, І ми познайомились.

— Яка ж вона? — поет не зумів сховати свою цікавість.

— Яка? Інакша, ніж я, зовсім інакша. Досить з вас?

— А хто ж вона така? — відповів поет питанням, трохи засоромлений.

— Вона була «конторською панною» при тій газеті, де він працює, а тепер вона — жінка свого чоловіка, чи пак «мужня жона». Ким же їй ще бути?

— Ну могла б і тепер служити...

— У неї інша служба! — мовила актриса з коротким сміхом, подібним до кашлю.— Як я прийшла до них, вона саме купала найменшу дитину, а двоє плуталися у неї під ногами, бились, верещали і доводили її до розпуки. Я хутко завважила, що прийшла дуже не в пору, саме час було класти дітей спати, а в сьому повинен був помагати й чоловік, бо пані й служниця-підліток купілем клопоталися. Він намагався удавати передо мною, що все се його не бентежить, а навіть бавить, але — бідняка —

з нього таки напевне був би кепський актор! Я завважила, як він разів два витер хусткою лоба.

У їх було всього дві малесенькі кімнатки, і старші діти спали в тій, де сиділа я. Мені випадало піти собі додому, але я не пішла.

— Чому?

Вона знов засміялась.

— Як то «чому?» Я же прийшла в гості, і мене прошено «зостатись, посидіти», ну, я й зосталась, і посиділа, цілий вечір просиділа.

її обличчя мало дуже неприємний вираз при тій мові. У поета знову заворушилось в грудях щось прикре супроти неї.

— Але ж вони запевне просили вас тільки з гречності, бо самі ж ви кажете, що ви прийшли не в пору.

— А що то мене обходить? Я хотіла і мала право добре роздивитись, як живе мій екс-наречений і його жінка. Тож то я сама так мала б жити, якби... Ну, я й роздивилась. Діти досить довго не хотіли спати, та й клопіт був, поки їх напоїли молоком

тощо. Найменше було ще й хворе трохи, і його довелось носити, поки заснуло. Потім дітей, як поспались, загороджено ширмою, а ми засіли до стола, маючи пити чай. Але поки до чаю, то служниця кілька раз викликала пані в малу кухоньку, через яку і я переходила, бо то був єдиний хід в їхню господу. Потім пані викликала пана, і вони щось довгенько шепотіли. Потім служниця скілька раз кудись бігала, знов викликала панів і знов були таємні наради. Потім пані пішла на довший час в кухню (підозріваю, що куховаркою, як і нянькою, була властиве вона, а служниця, дівча літ 12-ти, була тільки попихачем), мене «бавив» тим часом пап чи пак я його бавила.

— Про що ж ви говорили? — глухо спитав поет.

Вона насмішкувато глянула па нього.

— Про всякі веселі речі.

— Веселі?

— А ви що ж думали? Що ми без жінки заходились «відживляти давні спогади», або що я «ридаючи, впала йому в обійми», або що він «притяжений демонічною силою все покинув і, як вірний пес, пішов за мною»? Ой серденько, таке тільки в п'єсах буває. Ні, того вечора я грала зовсім іншу роль. Я розповідала йому про веселі «катання на тройках» з сибірськими багачами, про porte-bouquetes [1] з сторубльовок, даровані мені, про те, як я навчилась співати циганські романси і танцювати по столі. А як увійшла пані з мискою вареників і служниця нарешті принесла самовар, булки і традиційну «чайну» ковбасу, то я саме описувала «лукулгловський бенкет» в Іркутську в ніч мого бенефісу. Наливши нам чаю, пані взяла шитво — дитячу курточку — і знати було, що то справді нагальна робота. Я сказала комплімент її зручності, а вона відповіла, що все шиє сама і собі, і дітям. Мені здалось, що й на панові убрання було її роботи. Я пообіцяла принести їй викройку наймодяішого фасону такої, як була на мені, сукні reforme... біднятко мусило подякувати. Ха-ха! У неї були продерті локті, либонь ніколи було й залатати.

— Я ніколи не думав, що ви можете бути такою недоброю,— сказав тремтячим голосом поет.

— А я не думала, що ви такий сентиментальний! Зрештою, вам воно личить, ви — поет та ще й ліричний. А я що ж? я собі «акторка!» Все-таки я з таланом грала в той вечір, тільки се вже було востаннє...

Поет широко розкрив очі на неї і не сказав нічого.

— Потім у нас розмова перейшла на літературу (бачите, як я добре запам'ятала «програму вечора!»), виявилось, що вони нічого не читають, він — через те, що забагато пише, а вона — «ну, куди вже їй читати» 1 Ще таки він знав хоч нові п'єси, бо «по довгу

служби» вчащав до театру, а вона й того не знала, бо ходила вряди-годи, «як було кого з дітьми лишати», та й либонь, як була зайва контрамарка.

Однак ми говорили про нові п'єси, а більше про мої ролі. Я запевняла, що людину ніщо не може так загодити, як артистична кар'єра.

Поет сумно подивився на неї.

— І се було щиро?

— Не сподівалась я, що вам треба пальцем показувати на кожну точку над і! «Щиро? — Не щиро?» Не люблю я сих питань! Почім я знаю? Може й те і друге разом!

— Я думав, що в той момент ви справді могли те сказати щиро. Ви ж так злякалися колись перспективи злиднів, а тут же ви побачили їх навіч...

Вона перебила його нетерпляче: — Так що ж? Хіба се що зміняло? Ну, злидні, справді злидні, може ще й гірші, ніж я собі колись уявляла. Але ви може думаєте, що «іскра божа» зовсім згасла в його очах? що голос його зовсім одмінився? Ой ні! Він тільки писати став ще гірше... І я добре тямила, що «викресати» з нього ту іскру таки можна було б, тільки не при такому хатньому оточенні... а іншого в нього ніколи не буде та й не могло б бути. Його родина іншою не може бути, ви розумієте? Хоч би яка була його дружина, доля її була б не інакша, розумієте? — вона підвелась, на сей раз без стогону, і стиснула тремтяче його руку.

Він знов обережно одхилив її на подушки і сказав (він сам не тямив для чого): — Та люди часом знаходять щастя і кохання поза родиною і не з шлюбною жінкою.

Вона втомлено прижмурила очі.

— Про се неварто говорити,— мовила тихо,— се сюди не йде... він не такий...

— А як він відносився до своєї жінки?

— Здається, прихильно... та... якісь вони були немов чимсь винні одно проти одного. Так се все безглуздо...

Голова одхилилась набік, наче сама собою впала, так в'яло, безсило.

— Ну дограла я ото роль...

— Яку роль? — злякано спитав поет, йому здалось, що вона тратить притомність.

— Яку? Ну, тії ж одвідини «несудженого друга»... А потім вернулась додому і вже якось нічого не думала, не почувала, так мовби мене не стало на світі. То перше було щось не то каяття, не то гордощі, не то надія, а се вже нічого не стало...

Другого дня мені трапилось грати на сцені, ще й п'єса трапилась противна, якась мелодраматична. Ой, які се були

тортури! Бувши зовсім мертвою, вдавати якусь пародію на живу людину. Тут уже й «студії» не помогли, я вже ні фальшу, ні правди не чула, я погасла, я вмерла живцем. Се нарешті завважено. Я провалилась. Потім за-хорувала. Та се вже ви самі знаєте.

— І ви більше не бачилися з ним?

— Ні. Навіщо? Все одно... Я виїхала потім... не навмисне, бо й то було однаково... товариство переїхало і я вкупі з ним...

Вона замовкла і немов заснула, західний промінь сонця впав їй на закриті очі, вона не завважила.

Поет сидів тихо і затримував дихання, щоб не зрушити тиші. Промінь затремтів на стіні дрібненькими плямами, потім погас... Актриса помалу одкрила очі...

— Як могли ви полюбити таку мертву, як я?

— Я полюбив вас давно, ще в Харкові.

— А, правда... Се я на Сибір їхала... я тоді була ще живою... Се не гаразд, що я держу вас при собі? — спитала вона якось поважно, наче діловито.

— Ви не держите мене,— сказав поет і похилився.

— Так... ви кажете — я ваш фатум. Я вірю. Се буває. Може. Принаймні, поки я ще на світі. Але я хутко вмру, ви будете вільні.

— Тоді й я умру!

Уста її ледве рушились.

— Се так личить казати поетові...

— Ви думаєте, я...

ˆ — Ні, не думаю, нічого не думаю. Хіба от що: якби він умер, ще тоді, давно, я б досі була вільна і не погасла... А втім, не знаю... Годі про се... Почитайте мені

що-небудь.

— Що ж би?

— Своє, звісно.

Поет нерішуче переглядав свій рукопис і мовчав.

— Скінчіть те, що почали.

— Те?

— Авжеж. Мені так буде добре. Читайте. Почніть спочатку, а то я вас перебила.

Поет поправив своє буйне волосся і почав:

— «Велике, фатальне кохання — се самум...»

Поет розточився в порівняннях, актриса лежала тихо і поволі намотувала пасмо свого темного тьмяного волосся на тонкий блідий палець, намотувала і знов розмотувала, довго-довго...

ВРАГИ

Fiat lux![1]

— О господи! да что это за жизнь? И зачем я осудила себя на эту каторгу? — вскричала молодая женщина, в из-неможении отчаяпя бросаясь на кушетку против горя-щего камина.

Ее муж посмотрел на нее с нескрываемым отвраще-нием и продолжал ходить большими шагами из угла в угол. Наконец остановился перед женой и грубо тронул ее за плечо.

— Оставь ты наконец эту драматическую позу, она полояштельно смешна. Сядь толком и поговорим хоть раз в жизни по-человечески.

Она испуганно посмотрела на него, вскочила и села прямо, сложив руки на коленях, однако заметила:

— Какое тебе дело до моей позы? Ведь это самодурство с твоей сторони.

Его передернуло, но он овладел собой.

— Ты говорить, зачем тьі осудила себя на эту каторгу, я мог бы себя то же спросить. Ведь, в сущности, МЫ всегда друг друга... — он хотел сказать «терпеть не могли», но сказал только «мучили». Так не лучше ли...

Она не дала ему докончить.

— О да, конечно, так легче всего: истерзать, измучить, а потом: уходи прочь, ты мне уже не нужна.

— Но что же по-твоему? какой же выход?

В ответ полилось что-то бессвязное, жалобы, упреки, требования, уступки и, наконец, все потонуло в слезах.

— Но что же нас связывает? — заговорил муж, старайсь всеми силами сохранить спокойствие.— Детей у нас нет, материально мы друг от друга независимы, любви...— он натянуто засмеялся,— об этом смешно даже говорить.

— Понимаешь ли ты, что этот смех возмутителен, я не могу больше выносить этого! — и жена стремительно убежала из комнаты, заперлась у себя, и все попытки мужа визвать ее на объяснение или хотя бы просто из комнаты остались тщетны.

Он сел у камина и задумался угрюмо.

Это правда, они всегда друг друга терпеть не могли. G первого знайомства у них все разговоры носили характер спора, всегда переходившего на личную почву. Даже за глаза они отзывались друг о друге не иначе как с на-смешечкой. В странной форме он сделал ей предложение: «Это, конечно, покажется вам смешным, и ато действи-тельно смешно, но — я люблю вас».

— Если вы находите это смешным,— отвечала она обиженным тоном,— то к чему все это, в таком случае,— и она хотела уйти, искренно возмущенная, но когда он удержал ее за руку и спросил, согласна ли она быть его женой, она ответила — да! — потом зарыдала, ушла к себе и не хотела больше видеть его в тот день.

Когда они были женихом и невестой, их присутствие всегда стесняло общество, в котором им случалось находиться вместе. Они перебрасывались самыми обидными, колючими насмешками, упреками, несмотря на своє объ-явленное положение и даже как бы подчеркивая его. Но им никогда не приходила в голову мысль разойтись, им казалось, что возврата уже нет и они с какой-то иронией пошли под венец. А потом потянулась эта «каторга», как вот она только что сказала.

Погруженный в эти тяжелые воспоминания, он не за-метил, как жена опять вошла в комнату, бледная, но спо-койная с опущенными заплаканными глазами.

— Да, ты прав,— произнесла она неожиданно, так что он вздрогнул,— нам не к чему жить вместе, ведь бессмыс-ленно оставаться вместе, когда ты меня терпеть не мо-жешь.

— Разве я это говорил?

— Да.

— Неправда, ты нагло извращаешь мои слова, как всегда.

— Дело не в словах...

Но он злобно, раздраженным тоном начал доказывать, что это неправда, будто он ее терпеть не может, что это она его всегда ненавидела и терзала.

— Ну, да все равно, мы отравляем друг другу жизнь. Кто бы там не был виноват, это невыносимо. Надо кон-чить эту глупую комедию.

Тут он заметил ей, что если она считает брак коме-дией, то он удивляется, как она может называться поря-дочной женщиной. И наговорив друг другу ужасных по своей неприкрытой жестокости вещей, они разошлись оба по разным комнатам.

И такие сцены повторялись, как припадки сумасше-ствия у безнадежных больных, все чаще и чаще.

Однажды они, утомленные, измученные этой бесплод-ной борьбой, сидели молча, он за книгой, она за работой, избегая заговорить друг с другом, боясь новой бури,— ах, они оба уже так устали от этих бурь.

Вдруг, он поднял голову над книгой и посмотрел на жену. Она сидела, опустив руку с иголкой на колени, и смотрела на него полным слез взором, в котором вместо обычной ненависти светилась глубокая печаль и, казалось, даже нежность.

— О чем ты думаешь? — спросил он и сам удивился, так кротко прозвучали эти слова.

— О том, что мы должны, должны разойтись, да, до-рогой,— она покраснела, выговорив это непривычное слово.

Его глаза вспыхнули, но не злобой, он подошел к ней, взял ее за руку, что-то нежное поднялось в его груди и много, много непривычных слов стенилось в его МЫСЛИ, но он их не сказал. Медленно, кротко и тихо, но тоном не-поколебимого решения он произнес:

— Да, мы разойдемся.

НЕЗАВЕРШЕНІ
ТВОРИ
ФРАГМЕНТИ
ПЛАНИ

[ЖАЛЬ. VI-VII РОЗДІЛИ]

VI

Софія сиділа у своєму будуарі на рожевій канапці. Вона була смутна — ні, не так смутна, як здивована, стурбована і знеохочена. Безпомічний погляд, якась дитяча турбота і безвладно опущені руки — все те надавало Софії вид покинутої дитини. «Що ж се таке? Так хутко все скінчилось? Що ж тепер почати?» — здавалось питав її погляд.

Служниця увійшла і перебила її гадки: «Ясна пані! Княгиня Карабазі. Скажете прийнять?»

— А... княгиня! проси, проси!

За хвилинку княгиня пташкою влетіла до будуара. Кинулась до Софії, стиснула її за обидві руки, притягла до себе і поцілувала, все то сталося якось в одну мить.

— Як я вам вдячна...— почала Софія.

— Oh! chere princesse! [1] — перебила її Карабазі.— Як мене вразила звістка про ваше горе, ви не повірите, як я була вражена. Сьогодні тільки що почався мій прийом, приїздить m-r Anatol і передає мені сю смутну новину. Ах, се мене просто оголомшило спочатку! Так несподівано!.. Натурально, я обертаюсь до m-r Анатоля і кажу йому: «Pardon!» [2] Я не можу, я зараз же мушу навідати cette chere ame!..[3] В мінуточку зібралась і — до вас. Як бачите, навіть в домашній сукні,— додала з усміхом Карабазі.

Тут уже Софія стиснула їй руку.

— Княгине! ваша прихильність додала мені сили в біді. Одвідини такого щирого друга...

— О так, щирого друга!..

[1] О люба княгине! (франц.).— Ред.

[2] Вибачте! (франц.)-— Ред.

[3] Цю милу душу!., (франц.).— Ред.

Обидві пані на хвилинку задивились одна на одну з замилуванням. Перша озвалась Карабазі.

— Що ж, chere princesse! [82] як ви думаєте бути? Така зміна в вашому житті...

Софія замість відповіді притулила хусточку до очей.

— Oh, II пе faut pas pleurer, chere amie! [83] — розважала Карабазі.— Не плачте, моя дорога! Що робить, се втрата неминуча, безповоротна. Все має свій кінець, ми мусим терпіти... notre sainte religion [84], ви ще молоді...— і полився потік банальних слів потіхи. Софія давно вже перестала плакать і слухала того щебетання de condoleance [85] досить спокійно і терпляче. Далі потік розваги перетік* і пані знов замовкли.— Однак, знов-таки,— почала Карабазі,— як же ви... ні, ні, я не в тім смислі... (Софії хусточка знов почала підноситись) я тільки хотіла спитати, чи маєте ви все потрібне при вашому стані?

— Як то?

— Ну, наприклад], жалобний туалет, карета жалобна...

— Ні, ще не маю.

— Ах, боже! то вам же треба щось думать! О бідна, несвідома дитина! — і Карабазі знов поцілувала Софію. Позвольте мені бути вашою дорадницею.

— Цілком здаюсь на ваше розпорядження, княгине!

Карабазі оживилась зовсім, навіть встала з канапки,

де тільки що сиділа край Софії.

— Eh bien![86] Перша моя рада поїхати і заказати жалобну туалету; з сього ми й почнемо, коли згода ваша.

— Іду за вашею радою,— покірним голоском відказала Софія.

Пані виїхали до кравчині, а потім... потім почалась невпинна їзда від магазину до магазину, від закладу до закладу. Софію се займало і поривало, і її новий стан молодої вдови — та ще в такій чудовій жалобі — починав їй подобатись. А надто ж вона почувала себе вільною, якою уже давно, якою ніколи ще не була. О, сі три дні, се була якась жалобна гарячка! Ні хвилинки незайнятої! Ледве ставало часу приймати visites et lettres de condo-leance !, і при тих візитах, мусимо признати, лице нашої молодої вдови з великим трудом утримувало відповідний випадку смутний вираз.— Надійшов день погребу! Ах! день похорон! qu'il est triste ce jour, n'est ce pas! [87]. На бучних пишних похоронах було сила людей: родичі, близькі, знайомі, товариші князя. Видно, що в світі його любили! Князь Іван урвав мінутку од візитів вільну, щоб одпровадити друга на вічну путь; графиня Рубецька ледве знайшла час межи прийомами і конференціями з кравчинями, але все ж «сочла долгом»... Княгиня Чагуріна забула йому гріх mesailliance [88] і прибула з другого кінця міста. Багато людей було в сумному поїзді, і які всі вони поважні,— поважність, либонь, може замінити смуток. Як спускали труну, то деякі пані навіть хусточки повитягали,— чого ж іще! Молода вдова стояла поруч з княгинею Карабазі та з баронесою. Жалобна гарячка не минула їй даром,— лице було бліде, під очима трохи посиніло, втомлений вираз був дуже подібний до смутку. Окрім того, їй завжди було гарно у чорному. Глибока жалоба, довгий чорний серпанок, плереди, перлиста слізка на оці, як се поетично! M-r Anatol присягався, що такої «інтересної вдівоньки» він ще не бачив зроду.

Смутна оруда скінчилась. M-r Anatol відпровадив Софію до її карети. Він так мило і зовсім не смутно говорив про «поезію смутку», що треба було хіба камінною бути, аби не глянути на нього скілька раз так, як поглянула Софія. Він досадив її в карету, і вона так сказала «тегсі» [89], і так подала ручку, що треба було

мати залізну силу волі, аби не поцілувати ту зграбненьку смутну рученьку. Та хтозна, чи помогла б що та залізна сила волі, якби в кареті не сиділа поруч із Софією княгиня Карабазі. О, її чорні очі мають гострий погляд!.. Карета рушила, з грудей Софії вирвалося зітхання — полегкості! Тепер їй зовсім не здавалось, що вона така безпорадна й безпомічна в світі. Ні, їй здавалось навіть, що «світ» її любить,— він же доказав се сьогодні, зібравшись так численно. Що ж, «бідний Борис» був уже в таких літах, але думка про «бідного Бориса» не конче їй подобалась тепер — то вже речі минулі! Тепер нове життя, нове, і може навіть краще воно буде, ніж досі: незалежність, блискуче положення в світі, а може й нові тріумфи, нове щастя; сі мрії любі, хоч і невиразні ще, літали й кружляли над схиленою голівкою Софії, не лякаючись довгих чорних серпанків, що спадали з тієї голівки. Акомпані-ментом до тих мрій була розмова Карабазі. Карабазі своєї ролі дорадниці-менторки. Вона докладно навчала Софію про всі жалобні конвенанси, про deuil і demi-deuil[1]; як їй належить дедалі помалу переходити від чорної барви до сірої, далі до лілової і т. д., коли можна буде їздити на petites soirees [2], коли в концерти, в театр. Княгині було дуже цікаво викладати недавно виучений кодекс світових конвенансів перед молодою неофіткою, що слухала так уважно, покірно і без критики. За розмовою незчулися, як стали біля Софіїного дому. Княгиня легко згодилась на просьбу Софії не покидати її так хутко. Легким кроком побігли вони сходами угору, в прихожій зустрів їх лакей з трохи заклопотаною міною. «Прошу ясної пані,— несміло звернувся він до Софії,—- там пані дожидають троє панів».

Софія розсердилась і спаленіла.

— Як ти смів без мене когось пускати до салону, що се ще за звичаї повелись?

— Вибачте, ясна пані, ті панове намагалися, казали, що мусять конче бачитись, що будуть ждати хоч до вечора, що мають справи...

Софія раптом зблідла, либонь, якась тривожна думка їй з'явилась.

— Ну, досить вже розмови. Нічого робить, але щоб на другий раз сього не було.

В салоні справді проходжувалось троє якихсь людей орієнтального і зовсім не аристократичного виду. Вгледівши Софію, вони підійшли, злегка склонились їй і Карабазі і промовили.

— Вибачайте, що наприкряємось. Ми кредитори покійного князя, хотіли б вияснити деякі справи.

При слові кредитори в очах княгині Карабазі спалахнув

огник. Вона положила руку на плече Софії і лагідненько сказала:

— Chere ашіе [3], я мушу вас покинути?

[1] Траур і напівтраур (франц.).— Ред.

[2] Маленькі вечори (франц.).— Ред.

[3] Моя люба (франц.).— Ред.

— Ні, чого ж, я думаю ви згодитись тільки мінуточку поскучати,— мовила Софія з силуваним усміхом, потім звернулась до кредиторів,— може ми перейдем до кабінету?

— Ну, для чого ні? Можна переходить.

— Pardon, chere princesse! [1] На хвилинку!

Тільки що зачинилися двері кабінету за Софією з кредиторами, Карабазі котячим кроком до дверей і притулила вухо до прогонича. Очі їй блищали від цікавості. В кабінеті говорили приглушеними голосами, тільки від часу до часу виривався в Софії голосніший поклик, але Карабазі мала гострі слухи.

— Може вам відомо, княгине, які справи мав покійний князь із нами? — питав один з кредиторів.

— Так... не зовсім, почасти...

— Отже ми прийшли, щоб вас про все повідомити і запитати, коли ви можете віддати нам довжок вашого мужа.

— Я не знаю, се буде залежати...

— Від великості довгу? так?

— Так.

— Ну, ми зараз вам викладемо.

Карабазі слухала з цілої сили той потік чисел, що там шумів у кабінеті, але трудно було дійти ладу, кредитори одно другого перебивали, говорили швидко і тільки чути було: за май... за март... 3 тис... 4 тис... се виносить процент... і т. далі. Тихий голосок Софії часами виринав серед того гомону і знов потопав у ньому. Карабазі аж на пальці ставала, наслухаючи.

— Порахуйте! — врешті скінчили кредитори.

Софія мовчала.

— Може вам подати загальний рахунок?

— Так... ліпше...— згодилась Софія.

— Ох! — скрикнула стиха, либонь вгледівши той загальний рахунок, далі знов стало тихо.

— Ну що ж, княгине, як же буде справа? — обізвався кредитор.

— Що ж, я не можу сплатити вам таких великих грошей. Що ж се таке? Звідки такий великий довг?

— Великий? Звідки такий великий довг? Ну$_2$ порахуйте самі!

Софія на се не відповідала. Далі почала:

— Ні, з сеї справи нічого не буде!

— Як не буде? Мусить бути, ви мусите сплатити, ви повинні сплатити!

— Я не можу сплатити!

— Не можете? Як то не можете? А як же буде?

— Не знаю...

— Не знаєте? Ну то ми знаємо! Ми будем подавати

іск!

— Як то? Що се?

— Так! Подамо на суд! Ви мусите сплатити, а ні, то ми витребуємо судом з вас гроші.

Софія мовчала.

Кредитори постояли, перемовились межи собою, далі, мовивши «до побачення», вийшли з кабінету. Карабазі ледве встигла відскочити від дверей перед раптовим од-чиненням.

Софія стояла який час, спершись руками на стіл, і думала: «Подадуть іск... подадуть іск... Що ж се буде? Як же се?.. А, нічого! Де я їм візьму!.. Напишу таткові, він порадить. Якось-то буде!» Вона провела рукою по чолі, злегка усміхнулась і вийшла до салону.

«Pardon!» [1] — почала, виходячи, але раптом замовкла — княгині Карабазі не було в салоні.

VII

Хутко рознеслася вість про маєткову руїну покійного князя. Карабазі днів три їздила з спеціальними візитами від знайомих до знайомих. І як блищав в очах їй вогник при цікавих розмовах з панями! Врешті, мало хто здивувався з її новини цікавої: врешті, се було давно сподівано. (Тут уступ остатній з V гл.)... Та що ж! Не така то ще й біда,— князь був чоловік старий, одинокий, остатній нащадок славного і маєтного колись роду, тепер той рід погас, маєток загинув, добре хоч ніхто не зостався дивитись на погибель свого родового маєтку. Так, ніхто не зостався... про Софію ніхто й не згадував, адже її не можна було навіть уважати за «когось», вона була просто незрозуміла folie [90] старого князя, яких же e gards[2] могла вона вимагати від «світу»? — Ба! коли б же то Софія знала всі ті «світові звичаї»...

Софію чимало здивувало те, що Карабазі так хутко і несподівано зникла з її салону. Але вона розважилась думкою, що, певне, Карабазі зробила се задля делікатності. «Вона має делікатне чуття щирого друга, вопа знала, що мені якось ніяково було б перед нею, якби вона зосталась тут слухати сії дурної розмови з кредиторами.

О, вона особа з великим тактом!» Другого дня рано Софія пригадала собі, що мала вкупі з Карабааі поїхати ще в один магазин і ото вдалася до неї. Але слуга Карабазі сповістив, що

княгині нема вдома і що, здається, княгиня мала обідати десь на місті. Тут не було ще нічого особливого, хіба тільки недотримання дружньої обіцяпки, але Софію неприємно вразило, коли вона, віддаляючись від дому Карабазі, побачила, як під'їхала карета княгині Ру-бецької до того таки дому, як Рубецька подзвонила, як їй було відчинено і — попрошено до господи... Се була перша осторога від «світу». Такий же прийом зустрів її теж у тітки князевої, потім ще прислужний світський поговір доніс їй, як тая тітка говорила, що один вид сії parve-nue [3] (себто Софії) приводить її до млості, як вона ненавидить cette bougeoise qui a fait la mine de ce pauvre cher Boris [4]. Дехто, однак, приймав Софію ще-таки par conve-nance [5], але всякий признає, що з таких прийомів ані втіхи, ні потіхи. Золотий сон світської розкоші кудись зник, одкотився далеко і не було у Софії ні сили, ні спромоги завернути його. Тільки холодно й смутно було їй після сього пробудження.

Тим часом грошові справи стояли дуже погано: окрім деяких грошей, що вдалося постягати з комірників двох князевих кам'яниць, у Софії не було нічого, та й з тих комірних грошей прийшлося сливе половину віддати то слугам, що, власне, тепер заходились розщитуватись, то деяким дрібним кредиторам, крамарям та кравчиням, що, власне, тепер подали рахунки. Отже, зосталось Софії на

[1] Безумство, захопленість (франц.).— Ред.

[2] Уваг (франц.).— Ред.

[3] Вискочки (франц.).— Ред.

(ФР1нТ).-РеГУ: ЯКа ПЄрЄТЕОрПЛа на РУЧПУ бідного Бориса

[6] Пристойності ради (франц.).— pеQ^

життя дуже мало, правда, що при теперішньому своєму жалобному стані вона й не потребувала дуже багато. Не се її гнітило, її гнітило се несподіване занедбання, се життя в затінку, що так міцно налягло на неї. Тепер вона часто по цілих днях сиділа в будуарі самотня, проходжувалась по холодному, немов порожньому, салоні, де свічада одбивали раз у раз її самотню постать, їздила самотня по вулицях шумливого, байдужого до неї міста,— і все самотня, і все занедбана!.. '

Так проходили дні, тижні, одностайно, нудно. Одного разу Софія їздила для розривки по місту, але не мала жадної розривки. Припадково проїздила вона біля дому баронеси. «Як я вже давно не була у неї. Правда, я її не дуже люблю, вона стара, капризна і гордовита. Але вона була колись другом бідного Бориса, вона,

здається, була прихильна до нас. І Софія казала стати біля дому баронеси. Карета Карабазі тільки що од'їхала від рундука. «То Карабазі їздить вже до неї»,— подумала Софія, дивлячись услід тій кареті: «Проклята вискочка, як бачу, йде вгору!»

Баронеса прийняла її, як завжди приймала. їй нічого було changer d'eˆards !, бо вона одразу знала, як поставити себе проти Софії.

— Bonjour![91] — зустріла вона Софію таким тоном, неначе вони бачились одна з другою не далі, як вчора.— Як маєтесь?

Софія смутно усміхнулась.

— Правду сказати, не дуже добре! З того часу, як mon pauvre Boris [92] покинув мене...

— А, так, правда, я щось чула...

Софія з подивом глянула на неї: що вона чула? Невже чутка про сю «противну справу» дійшла і до неї? Софія поспішила промовити щось невиразне, щось ніби: ah, si! vous savez! [93]

— Не бентежтесь, моя люба,— провадила баронеса,— я не допитуюсь, се ваші справи, я не з таких, що лізуть у чужі інтереси. Passons cela [94]. Як же провадили сей час?

— Ах, нудилась страшенно!

— Та-а-к? — протягла баронеса, немов їй се було несподіваним.

— Потім ще остатніми часами мушу займатись різними справами, для мене мало цікавими...

Софія так давно вже не говорила пі з ким про свої справи та жалі, що тепер при першій нагоді не могла втриматись і розповіла все, що прийшлось їй дізнатись за сей прикрий час.

— Ах, знаєте, баронесо, через сі різні пригоди, прикрі мені, се місто так обридло, що я рада була б утікати з нього світ за очі! знаєте, бачити перед собою місця, де колись була щасливою, се смутно і прикро.

— А що ж вас тримає тут, коли так? — запитала баронеса.

Софія не зразу знайшла, що відповісти.

— Та... трудно ж так одразу залишити і посаду, і все... при тім же я жду листа від татка з остатньою радою, як мені бути надалі.

— А шкода, що вам тепер стільки різних ennuis [95],— повагом говорила баронеса, пильно дивлячись на Софію, немов роздумуючи про щось, далі вона усміхнулась і жартівливо промовила,— а я от проти волі мушу звідси вибиратись ще до літа,— проганяють мене!

— Як? Хто вас проганяє?

— Лікарі. Женуть конче на води, на купелі! Що ж, хіба й ви зо мною? Я по неволі, а ви по волі?..

— О, куди вже мені про те думать! — якось журливо

промовила Софія.

— Шкода, що й думать не хочете,— немов не завва-жаючи тону Софії провадила баронеса,— хоч і то сказать, може вам і не дуже цікаво було б подорожувати з такою старою слабою, як я.

— О баронесо, якби тільки я могла вирватись звідси!

— Попробуйте!

Баронеса почала здаватись Софії дуже милою і симпатичною. Вона розмовляла з нею щиро й охоче, дарма, що баронесі дедалі сей візит починав здаватись трохи довгим. Приїзд Рубецької положив кінець візитові — Софія була не в ладах з графинею, отже не хотіла бачитись тут з нею.

Приїхала додому і застала у себе в господі якийсь чудний рух: слуги то ставали на порозі до салону, то знов вникали, служниці виглядали в шпарки від дверей, а по салону ходило скілька людей з урядовими мінами, а надто один між ними походжав і пильним холодним поглядом поглядав на салонові речі. Софія увійшла до салону, глянула і жахнулась чогось, угледівши там тих людей; вона вже не питала слуг, як сміли без неї пускати чужих до господи, її вразило предчуття чогось недоброго. Між людьми тими вона пізнала одного з кредиторів, тремтячи озвалась вона до нього.

— Позвольте... що се має значити?

— Се має значити наложення аресту на ваші речі.

— Як? з якого права?

Тут підійшов урядовець.

— Позвольте, ви господиня дому?

— Так, я.

— Мушу вас повідомити, що я прийшов після заяв-лення ваших кредиторів наложити арест на всі ваші речі.

— Що ж се таке? Як же се буде?

— Ви не турбуйтесь, се тільки буде тривати, поки буде вестися ваш процес, а потім уже будемо чинити, дивлячись по тому, як скінчиться справа.

— А що ж тоді буде робитись?

— Якщо виграєте справу, то ваші речі при вас і зостануться, а якщо програєте, то тоді се все мусить буде продане з публічного торгу.

При слові «публічний торг» Софія поблідла, опустила руки. В голові їй зашуміло, і вона мов крізь сон чула, як урядовець сказав: «Тепер, за вашим дозволом, приступимо «к делу»; мов крізь туман дивилась, як було при-ступлено до того діла. Зненацька вона обернулась, закрила лице руками і, з риданням в голосі, крикнула до слуги: «Карету!»

Карета ще не була розпряжена і зараз стала біля ганку. Софія

шпарко збігла по сходах, сіла в карету, з гуком зачинила дверцята і крикнула: «Рушай!» Візнпк рушив, але, проїхавши кілька кроків, обернувся і спитав: «Прошу ясної пані, куди поїдемо?» Софія не відповідала, не чула, візник переказав питання.

— Куди? А!.. (Куди справді?) До... до баронесп Лан-ден! Як вирвалось у неї се ймення, вона сама добре не знала, врешті се ж тепер була єдина особа в місті, що могла ніби якусь пораду чи хоч розвагу подати.

Баронеса дуже здивувалась, побачивши її вдруге того ж самого дня. Збентежений вид Софії здивував її ще більше, бо Софія полишила її сьогодні, бувши зовсім у спокійному настрої.

— Що з вами? Ви такі розстроєні? — запитала вона Софію, повітавшись.

— Ах! баронесо, якби ви знали, яке мені нещастя! — і вона тремтячим голосом, перериваючи сльозами, розказала, що дієтьсяся у неї в господі.— Ви простіть мене,— закінчила вона,— що я так нав'язуюсь до вас з своїм ляхом, але я... ви мені...— сльози не дали докінчити фрази.

Баронеса не любила таких сцен, що били на нерви, вона думала, як би се покінчити. Вона почала потішати Софію спокійним тоном, розтягаючи слова.

— Заспокойтесь au nom de Dieu! [96] Перш усього плакати не треба. Ще ж се не пропаща справа, ви можете сплатити сей довг, і тоді...

— Ах, я абсолютно не маю надії сплатити його, се для мене зовсім, зовсім неможливо! все пропало!

— Ну, в такім разі, вам треба щось о собі подумати.

— Ах, я вже не знаю, що мені й думати, куди мені кинутись.

— Перш усього, та cherie [97], не беріть справи так трагічно, в вашому віці рано ще так говорити: все пропало! Ще перед вами довге життя, і все може поправитись. А я вам раджу справді подумати, що вам тепер чинити.

— Що ж, я не знаю! кажіте, радьте, я слухаю вас!

Баронеса усміхнулась задоволено. Потім подивилась

поперед себе, немов розважаючи якусь справу. Далі сказала зважливо.

— Знаєте що, треба вам десь пристроїтись, місця шукати, чи що.

— Місце? Себто найнятись? — сказала Софія далеко вже холоднішим тоном.

— Що ж, якби трапилось яке порядне місце...

— Ні, я про се й думать не можу,— зважливо промовила Софія.

— Так от що...— тут баронеса глянула скоса на Софію,—

їдьмо зо мною за границю.

— Що ви, баронесо, жартуєте? Звідки я можу навіть думати про се, та ні...

— Пождіть, пождіть, не сердіться і не роздражнюйтесь, я кажу се без жартів і зараз вам поясню свою думку: я їду за границю сама, я слаба, одинока, мені було б приємніше мати когось в компанії з собою, все одно мусила б когось наймати, а так, якби поїхали ви, то для мене се було б далеко краще. Я думаю, ми б ужились одна з одною. Ви б побачили світу, у мене завжди товариство збирається, може, хто знає, може б ви собі знов знайшли яке становище в світі. Я думаю, що для вас ся справа не зовсім не підходяща.

Софія задумалась. їй в думці знову промайнув золотий сон світського життя. Але як же так, по першому слову людини, правду кажучи, маловідомої, їхати на безвість, на непевну долю...

Софія під час розмови з баронесою вже чимало заспокоїлась і розважила трохи над своїм станом, що здавався їй перше таким безпорадним.

— Я вам дуже вдячна,— обізвалась врешті,— за вашу прихильність, надто дорогу для мене в таку хвилину. Але я тепер розважила, що при теперішньому моєму стані я мушу перше порадитись з родиною, поки зважу, як мені з собою бути. Я думаю, що мені слід би поїхати додому, порадитись і врешті хоч би для того, щоб не зоставатись у сьому осоружному місті. Як ви мені на се скажете?

Баронеса прийняла байдужий вираз.

— Що ж, як уважаєте! Звичайно, ви маєте родину, може вона вам краще порадить...

— Вибачайте, вам може здається...

— Ні, мені нічого не здається. Як уважаєте краще, так і робіть. А про моє призволення подумайте, може ви якраз розважите в мою і свою користь.

— Дякую. Я подумаю, пораджуся, я вам напишу.

Баронеса встала. Софія собі.

— Au revoir! [1]

— До побачення.

IV

Розмова князя з Софією про грошові справи, Софія перебива ту розм[ову] яким-небудь балом абощо. Справи гірше заплутуються, починають являться кредитори, правлять довги. Князь хоче їхати до св[ата] на пораду, але той здає свої діла, купує собі сільце і виїжджає з міста. Князь викручується як може. Софія не дуже вважає на ті справи. Болість гірше береться. Князь умирає. Софія спр[авляє] жалобу. Нашествіє кредиторів. Софія в

розпачі. Опис усіх речей. С[офія] носила телеграму до батька, біжить на пораду до баронеси. БарЬнеса] прийма її холодно, радить, як остатню річ, стати на службу, потім натякає, щоб С[офія] йшла до неї в комп[аньйонки], та гордовито одмовля, що їде до батька. Іде в село.

V

Батько й мати стрічають. Розмови: лихо знало, що так хутко вмре. Життя на селі. Нудота страшенна. Що ж робить? Треба щось думать. Заміж іти. За кого? Типи сусід. Ні, так не можна, треба щось думать. Не поховать же себе в селі. Вона буде в місті. Може в люди знов вийде: треба їхать туди. Приїжджа до баронеси. Бачить куш[етку]. Стає на службу. Ну що ж, якось-то буде. Ідуть за границю.

VI

За границею. На залізниці. Рівновага до чудових країв. Спочинок в отелі. І лист до матері: сподіванка бути в Парижі, жалоби на бар[онесу]. Спогади.

На водах. Невел[икий] опис. 2 лист: курація бар[онеси], возня з нею, її капризи. Читання. Кінець листа. «Йдіть читать «Figaro». Читання хроніки. Чого, власне, хроніку? Розмова про французів. Політики не читають. Романів теж. Про переклади руських пов[істей]. Читають: різні вирази модні. Розтроюджує С[офію].

VIII

Сварка за порошки. І чого їй лічиться? Стара! Оджи-ла своє. Бар[онеса] сидить вдома. Ранком находиться, а увечері нікуди не хоче. Софія теж сидить. Ходить часом у бібліотеку, читає там. Знайомість з паничем.

IX

Софія одпросилась в концерт. Стрілась із паничем. Разом сидять. «Si tu m'aimais». Місячна ніч. Поворіт додому. Виговор від баронеси. Vojage des Indes. Знов читання. Софія проводить годину на балконі.

X

Знакомство з паничем ведеться далі. Непевність щодо панича, може любить, може так... Баронеса кисне. Кінець сезону близько. Журба Софії. Ну, та хоч Париж побачу. Бар[онеса] рішає їхать, не ждучи кінця. В Париж годі їхать! З лист: злість проти бар[онеси]. Лист короткий.

XI

У місті. Все будить спогади. Гості. Збори. Деякі знайомі. Швачка. Кушетка.

XII

Софія на кушетці думає. Бар[онеса] приходить, лає. Читання.

Вбиває.

ЧОТ[ИРИ] КАЗ[КИ] ЗЕЛ[ЕНОГО] ПДУМУ]

Пролог:

1. Описання бурі снігової. їде бідний сіверянин з торгу; там продавав шкури, одурений, ограблений вертає додому. Застає його буря велика. Заносить його вітром в палати Метелпці. Там йому робить різні штуки снігова челядь. Він все терпить — привик! Зо всього виходить цілий і здоровий. Пита його Метелиця, чого йому треба: що йому бракує? Треба дичини, риби і пр.— То прийдуть «хитрі люди» і видурять в тебе теє все, і знов зостанешся голий та голодний.— Коли так, то я хочу бути хитрішим за їх.— Сього тобі дати не можу, ти мусиш сам собі дати се.— Я не можу, звідки навчуся? — У тих самих хитрих людей.— Вони дають мені горілку замість розуму, а мені ще темніше стає від того. Все можу перетерпіти, переждати, перебороти, тільки злої волі хитрих людей побороти несила, вони сильніші, Пурго, від тебе.— Гей, брате вітре! неси геть від мене сього нікчемного, покажи йому, чия сила.— І поніс його вітер, показав йому, як тріщать кораблі хитрих людей і т. д. Той же показав вітрові світло маяка північної варти.— Царство твоє, вітре, хутко минеться! — Не тобі теє бачити! — гукнув вітер і стиснув його в холодних обіймах і кинув об льодову скелю, заморозив духом своїм, а Метелиця вкрила його білим покривалом.— Нехай там родина чекає його довіку!

Дерева: Лютий ти, вітре, нікчемний ти, розбійнику! — Вітер: Не вам судити мене! — Аж тут: Морозе, Морозе, йди куті їсти і т. д.

Кінець першої казки.

фараонів, війни і рабство, тепер величність фараони згинули, тільки рабство зосталось. Самум в Сахарі. Греція: хист, філософія, християнство, під чужим ярмом, війна за визволення. (Раніше потоплення корабля з єгипетськими древностями.) Традиції волі, що зостались від греків.— Летів я ще через немало невільних сторін, бачив, як люди стогнали в ярмі. Гей, коли тії люди стануть вільні, як я! — і т. д.

3. Східний вітер, гаряче літо, дощу ні краплини. Розмова з вітром. Китай, Індія, брамани, буддисти і т. д. Сибір. Легенда Сакія-Муні.

4. Західний вітер. Осінь, листя опадає і т. д. Вітер з Америки. Розмова: перші колоністи, індепенденти *, аболіціоністи, плутократи-експлуататори і т. д. Океан, буря. Переселенці. Я

показав їм свою силу! Вітре лихий! і т. д. Посипав холодний дощ, мов гострі тонкі стріли і т. д. Але минуло лихоліття, от знову наша краса весняна вернулась і т. д. Кінець 4-ї казки.

Епілог:

— Нудилась, бідна дитино моя? — Ні, мамочко, я лежала, слухала, а дерева шуміли...

VI. Сцена в вагоні, розмови. Нове життя.- Казарми. Муштра. Унтер, товариші. Семен привикає потроху, Кор-нієві тяжко і прикро. Лист до матері. VII. Муштра. Поступає в денщики на село. VIII. Денщицька доля. Дівчата сільські. IX. Гауптвахта. Вихід з денщиків, Сем[ен] на його місці, повертання до війська. X. У матері. Варка йде заміж. XI. Лист від мат[ері]. Пізня гулянка Семена з Корнієм. Дівчата городські Андрея справляють. Зустріч з офіцерами. XII. Суд. Розстріл.

«ОТ ВОНА, ТАЯ ЖАДАНА РІВНІСТЬ...»

...от вона, тая жадана рівність! Ні, годі! полину я краще на свою рідну Вкраїну. Знаю — не знайду я там волі, не знайду рівності, та, може, знайду щире братерство. Я хотіла прудко летіти туди, але крила мої дуже пошарпались, покп я літала по тих країнах волі та рівності, і крила мої ледве донесли мене до рідного краю. Сумно, але з надією в серці пішла я шукати братерства між людьми. І що ж я там побачила? Бодай не казати!.. По містах пани гризуться між собою, хто за славу, хто за царську ласку, хто за землі, відмежовані від «найменшого брата»... Іду в село. Чую здалека — скрипки, бубни грають, весілля, певне? Так. В убогій хатині натовп людей, сміх, танці, співи, гомін. Господар з господинею частують гостей,— хто багатший, того частують найперше. На чільному місці сидить пані-дідичка. Кисло дивиться вона на танці та на молодят. Нехтуючи прийма ввічливі речі та горілку від господині. Ось вона встала. «Ах, як тут у вас душно та димно у хаті!» — промовила. Поруч з нею йшла молода панна, підіймаючи трохи спідничку, щоб не закалятись. «Фе! який тут сморід! затхнутись можна!» — сказала пані до панни і подалась до свого білого двору. Подивилась я їм услід і тихою ходою пішла геть з того села. Входжу в друге. Що там? Гомін, крик, лемент? Чого? Великий гурт людей стоїть коло похилої хати, наполовину розваленої. Перед хатою лежить труп молодого хлопця, ніж стремить йому в серці. Над трупом стоїть блідий чоловік, зсунувши брови, і понуро дивиться. Що се таке? Се брат брата забив за батьківську хату...

Сумна вийшла я з того села далеко в чисте поле. Там я припала до рідної землі і гірко заридала. «Нічого, нічого, нічого не знайшла я в світі! ні волі, ні рівності, ні братерства! Тяжко жить на світі! краще загинути!..» Розпачливим поглядом глянула

я на небо — і усміхнулась крізь сльози. Що ж я побачила на небі? Зорю. Високо-високо на темному небі сіяла велика ясна зоря і мінилась блакитно-злотистим промінням. її промінь оживив мені знебуле серце. «Ой зоре, зоре!» — покликнула я журливо, але вже без розпачу. «Ой зоре, зоре!» — луною обізвався чийсь голос. «Ой зоре!» — вирвався з чиїхсь грудей тяжкий стогін. Я оглянулась. Поле все навколо мене вкрилось людьми, всі тії люди дивились на ясну зорю, що світила вгорі. Он чоловік у терновому вінці, лице йому кров'ю залите, він конає, але очі його все дивляться на небо. «Зоре, зоре!» — шепчуть його бліді уста. Онде нещаслива жінка, вона тоне в болоті, болото її засмоктує, і ні одна милосердна рука не простягається рятувати її, вона гине... Але жінка зводить несмілий погляд на зорю, не зважуючись покликнути до неї, і раптом виходить з того болота біла та ясна з усміхом на устах... Ясно сіяє зоря. І незчисленний люд здіймає до неї руки і погляди. Одні зовуть її своєю надією, другі правдою, інші своїм ідеалом. Тільки деякі нещасливці закривають лице руками і в гіркому розпачі стогнуть...

СПОГАДИ ТІТКИ ЛЮСІ

Тітка Люся вже віддавна не дитина, от лиш не видно, як їй волос на склопотаній голові забіліє, а проте вона любить згадувати свої дитячі роки, бо, каже вона, «тоді я більше була людиною, ніж тепер...». Своїх діток вона не має, але хоч не своїм, та любим охоче оповідає свої спогади про те, «як тітка Люся була маленькою». Списувати своїх споминів вона чомусь не любить, але я побачила раз, як її слухала одна хвора бліденька дівчинка з палкими уважними очицями і подумала собі, чи не варто б списати якось ті оповідання ще й для інших дітей? Отож і спишу, скільки пригадаю. Звісно, живе слово цікавіше слухати, та зате писане довше живе і ширше сягає. Може, не все заразом і не все з порядку спишу, та нехай вже, як умію, що ж, коли вона сама не хоче писати, то нехай не ремствує на свого писаря. Я часто чула її оповідання та знаю трохи й життя її, ще як була вона дитиною, не все їй і тоді жилося так ясно та любо, як, може, хто думає; слухаючи її оповідання, приймала часом і дитяча душа тяжкі й незабутні образи та кривду, але Люся пе любить розказувати про те. «І в найкращу весну,— каже вона,— трапляються холодна сльота та заморозки, але навіщо те споминати? Адже ж не через їх весна весною зветься!» Правда, Люся не завжди тільки веселі пригоди розказує (ви це й сами далі побачите), бувають і журливі спогади, тільки холоду, ворожнечі та прикрої «злої пам'яті» я в них ніколи не чула. Ну, та прочитайте, коли хочете, сами її спогади, то сами й знатимете, що в їх є, а чого нема. Я постараюся писати їх так, щоб здавалось, наче вона сама це все вам оповідає,

і через те назову своє писання: «Спогади тітки Люсі».

*

Тітка Люся розказувала так:

Я вже була не дуже маленькою, саме дев'ятий рік ішов, як уся наша родина і я, звісно, з нею, переїхала жити в місто Луцьке з того міста, де я вродилася й прожила вісім перших років життя. По правді признаюся, не сумувала я й трохи, виїжджаючи з рідного міста, не спадало й на думку мені, що, може, я туди повік вже не вернуся, що, може, ніколи більше не побачу наймиліших з моїх друзів дітей, що не вернуться більше мої найперші, наймиліші роки життя, що упли-ли вже вони злото-блакитним струмочком у прірву минулого і вже не приплинуть ніколи назад... Ні, нічого такого я не думала. Та коли його було й думати? У хаті шарварок, тато й мама повідчиняли усі скрині, повигортали усе манаття з усіх сховів, об'явилося при тому дещо таке, чого я ще ніколи не бачила: мамині сукні школярські, таткові зошити шкільні, моя сорочечка, пошита до хресту, малесенька, наче на ляльку шита, багато писанок великодніх, може, зо двісті, що знайомі селянки дарували, цікаві гудзики, якісь старосвітські, хтозна від якої одежі, і штучні квітки, і малюнки з чужих країв, що татко й мама з подорожів навезли. А дещо було таке, що я знала, та вже призабула, і ставало воно мені за нове; знайшла я свою ляльку в золотих черевичках, та — шкода! — без голови, і братикову дзигу, що колись так гарно співала, і багато-багато таких «забутих друзів»... Усе те здавалось «як нахідка», і все хтілося взяти з собою, та маленька скринька моя не зміщала всіх тих скарбів, а в великі скрині мама не хотіла пакувати того «лому». Тоді треба було зважити, кого з приятелів ущасливити такими дорогими дарунками, кому дати ляльку (їй же можна пришити другу головку!), а кому дзигу (вона ж хоч не співає, а крутиться ще лепсько!), а кому ще що. Збіглося товариство, почали ділитись, а далі сваритись, треба було якось помирити. А тут і сусідки убогі поприход[или] просити одежинки якої, що вже на мій зріст не налазила, треба було раз у раз бігати до мами питатися, «чи можна» віддати се та те.

«БЕРУТЬ У ДВІР ЄВЦЮ...»

(План оповідання)

Беруть у двір Євцю, сироту, племінницю управителя, котрій зле жилося у вітчима (вітчим — чоловік її мачухи, котра утримувала її «при собі» — ради її батьківщини) — девоції, майове набоженство, заздрощі Дарки, чудні пестощі бвці. 16 літ, бал, танці для хлопів «на тім дворі». Бронкове поводіння в іграх, вигнання Єв-ці (на Великдень). Приїзд репетитора на літо до Бронка. Розмова про Україну, книжки. Круто обривається... Туга

Юзі. Таємне учіння дітей. Край всьому («не потребую того в моїй хаті»), родинна рада, Юзю посилають в науку до кляштора.

Дарка перестає ходити у двір на роботу за довг, починає робити на себе в полі і «коло машини», віддаючи матері тільки частину. Одруження Ярини. Сватання Дарки, мати не рада віддати, бо Дарка головна робоча сила. (Народилось ще двоє, одно мале, Улянка — вся недолуга, Пріська недбала). Дарка навчається з того знати собі силу. Хтять прийняти приймака, Дарка не хоче, хоче «на своє господарство». Залицяння Ми-колая, Дарка подавляє симпатію, боячись хатньої неволі у Миколая («мати лиха»), Знайомість з жонатим «парубком» Данилом. Мовчазні візити в хату. Поговори. Дарка обстоює за своїм правом приймати Данила, певна себе, що вона не дасться з ума звести, і певна Данила, що він їй зла не бажає.

Скарга Данилової жінки. Старі пани усовіщують Данила, «говорять» з Мартохою, та каже, що нічого не вдіє. Данила відправляють, Мартосі радять віддати Дарку заміж. Сватають з чужого села, «запивають» без Дарки (Дарка у Юзі служить на літо). Дарка відказує, платить «за безчестя» — знов у кабалі. Любить малу Настю, тая вмирає від менінгіту. З матір'ю тривок псується. Данило ходить таємно, без виразних замірів. Дарка йому забороняє, вона не любить ховатись по кутках. Пани заміряють перебиратись в К. Проситься в К. з панами, ті не беруть, хоч Юзя за Дарку просить: «Ми не можемо брати на свою відповідальність молоду дівчину у велике місто». Пани виїздять, здавши маєток в посесію Євциному дядькові, шляхтичеві, що був колись у них управителем.

Минає три роки. Данило ходить по заробітках, від часу до часу бачиться з Даркою, та його розважає, з жінкою він живе, але погано, «крається на дві половини». Дарка працює, товаришки її сливе всі замужем, тільки придуркувата Грипа та крива Наталка сидять. Дарку лякають такою долею, вона не вважає. Дружить з Улянкою, що нагадує їй Юзю. На село вертається до дядька Євця — з дитиною од вітчима (мачуха вмерла, вітчим її звів), дитина нещасна, в загоні, Євця якась прибита.

Приїзд Юзі з кляштора. Живе в офіцинах з Євцею. Тиф у селі, найгірше в Дарчиній хаті. Юзя не щадить сили, заходячись коло хворих. Дарка їй помагає і вірить без краю. Іван і Пріська видужують. Юзя від втоми і нічних походів заслабла. Євця телеграфує панам. «Мамця» забирає Юзю в К., після потоків сліз і докорів, хоч у Юзі не тиф, а «так щось». Дарка не могла провести, злягла на тиф з Уляною разом. Одвідини Данила, Дарка не має сили заборонити того. Дарка хутко одужує, Уляна вмирає. Під впливом горя Дарка прихиляється до Данила. Данило збіднів,

жінка йому вкінець «спротивилась», він її б'є. Дарка бачила її і пожалувала нещасну. Рішуча розмова з Данилом. Данило хоче «сидіти на віру» з Даркою, але де? У Дарки нема своєї хати, а вигнати Данилиху з хати вона «не має сумління»,— у тої діти та й сама вона працювала ж на те господарство, куди ж вона подінеться. Дарка признає обов'язок Данила до дітей. Хотіли б сплатити жінці за хату, та не мають звідки, жити окроме удвох на службі трудно, бо такого подружжя ніхто не прийме, хіба якби готові гроші, та й то прийдеться давати на утримання Даниловим дітям, а там, може, й свої будуть. Нав'язувати ж своїм батькам «байстрят» Дарка не хоче,— всі очі вибиватимуть, буду так, як Євця. Рішають заробити щось готового, «щоб було за що зачепитись, та й вибратись десь до іншого села, «на посесію» абощо, поставити свою хату і сплачувати Данилисі, що там вже присудять. Заробити сільською роботою трудно — Дарка ослабла по тифі,— та й малі то зарібки (той проклятий довг усе з'їв, що за ці роки заробила!). Дарка рішає проситись до панів у К. на службу — саме стара пані доручила по-сесорці знайти порядну дівку до услуги на селі («бо з тими міськими дедалі нема способу»). Рекомендують Дарку («вона тепер вже старша, споважніла, жадних поговорів про неї нема, і пані знають, що вона до всякої роботи добра»). Дарка їде в К. Мати не протестує, бо їй страшно відновлення знайомості з Данилом, та й робітники є вдома: Іван і Пріська (та й Семен на старість устаткувався), один Гаптін малий. Тепер уже довгів нема, діти поросли, нема злиднів, і Мартоха подобріла, сама аж потовщала і в малому Гаптонові душі не чує, аж сусідки сміються.

Життя в К. Відносини з іншими слугами. «Скупість» Дарки. Враження від міста. «Неприступність» Дарки для всяких «кавалерів». Розмови з панною, Юзя побивається і задихається від безділля і неволі. Вона без диплома, їй доступні тільки нижчі заробітки. Батько доказує, що то одривання шматка хліба від дійсно бідних. Юзя пробує музику, малярство, літературу — нема талану, та й справжньої освіти бракує. Юзю сватають, родичі раді б «пристроїти», Юзя показує незвичайну енергію і різко та істерично обриває ті заходи (хоч сю єдину волю мені лишіть, єдину в житті). Юзя не може боротись без помочі, впадає в інертність, «пливе за водою», розвивається істерія. Нудне життя «на дачі». Восени знов слабне, нервується, стає вже справді не здатна ні до якої роботи, обридає матері докорами, Дарка перестає розуміти її істеричну психологію, всі раді, коли вона виїздить на зиму до тітки. Зимою Дарка потай від панів бере шиття і вечорами дещо з того заробляє. Літом пани їдуть в гості до родичів, Дарку лишають глядіти квартири, бо минулого року

знайомі, що найняли від них на літо, «забезднили хату», тільки одну хату здають студентові, другу — панні, що готується на курси і служить в конторі, обоє столуються у Дарки. Дарка приймає ще двох столовників і заробляє 50 р. за літо (се вже вона має 100 р. за IV2 року зібраних). Вертаються пани, Дар-ка хоче їхати додому, їй ще прибільшують плату (спочатку платили 5, потім 6, тепер 7 р. і 1 р. на чай, котрого Дарка мало п'є), вона зостається. Вертається Юзя, її втягають вкупі з матір'ю в добродійність. Родичі не перечать, бо то призвоїто (може, й партію зробить), а лікар радив Юзі «знайти мету в житті». Шарварок, вечори, базари, bals costumes[!], спектаклі «перкальові» і т. ін., все те спочатку незвичайно захоплює Юзю, вона здоровшає. Далі Дарка наводить її на думку, що костюми Юзі, роз'їзди і т. ін. могли б збагатити за один рік мужицьку родину. Юзя згадує, чи «збагатила» або хоч вирвала з біди її добродійність кого одного? Зважує — ні,— пробує нахнлити батьків дати їй гроші на іншу добродійність, ті не хотять, вдається до товариства з «пуританською реформою», терпить fiasco [98]. Се охолоджує її, вона знов впадає в апатію і починає «пити». Хоче продать хоч декотрі свої костюми за помочею Дарки — виручає «сміхотворну» суму — 20 р. і віддає їх Дарці «за труди». Залицяння Бронка, одсіч Дарки. Дарка має весною 150 р. і вертає додому на зелені свята.

Зміни дома за два роки. Батько нездужає, мати навпаки. Іван вже парубок, його збираються женити, Прі-ську сватають, тільки родичі не одважуються «підвертати під корито» Дарку. Данило не показується. Дарка чує, що він служить лісником у панському лісі, верстов за три від села, там і живе в панській «лісничівці» з жінкою й дітьми, свою хату мусили продати, бо перший рік Данило «волочився» по заробітках та через всякі нещастя більш проробив, ніж заробив, а жінка вдома не могла справитись і з податками, і з господарством. Тепер жиє не зле: посесор воліє жонатих і щоб з родиною жили («більше місця тримаються, жінка не дасть «лямпар-тувати»), покликав Данила і «поговорив», щоб той жив статечно з жінкою (жінка увійшла в ласку в посесорші і місце чоловікові «виробила»), то й йому добре буде, а ні — жалуй на себе. Тепер Данило має вже троє дітей, остатнього недавно хрестили, з жінкою живуть. Зустріч Дарки з Данилом в лісі. Об'яснення. Дарка все прощає, окрім третьої дитини, чого Данило не може зрозуміти: Хіба я монах? Дарка: Аяжне монашка, та жила ж

сама. Данило: Хіба я дівка, чи що? Вже й так через тебе безмаль три роки нрокалатав ні жонатим, ні вдовцем, та й доки ж мав так. І сама не їдеш і письма не подаєш, та що я мав чекати. Дарка: А я ж чекала? Данило: Та хто ж тобі казав чекати? Як я

тобі казав, ходи до мене, то ти церегелі строїла: і сумління не маю, і хата не моя, і байстрюка боюся. А воно люди кажуть, тільки сир добре відкладати. Я відки відав, кілько ти ще в тому К. сидітимеш. Гадаю собі: от Дарка ще й заміж там піде (щось-то люди й поговорювали за те), а ти тоді сиди, дурню, та й кукай. Дарка: То ти собі й пригадав свою розумну, щоб розумним сидіти, тільки я, дурна, на тебе вповала, літа свої марне тратила. Данило: То було не вповати та й не тратити, коли жаль. Дарка: А відомо, жаль. Голодом сиділа, та гроші складала. 150 р. маю, а сама мало з голоду не опухла, мало з шиття не осліпла. Д а н ил о: Кажеш, 150 р. маєш? Дарка спалахує, одвертається із задавленим гордощами риданням, поривається йти. Данило затримує, йому жаль, і любов прокидається: Та я гадав, не матимем звідки жити, а коли так... що ж такого? як тоді міг жінку покинути, так і тепер можу. Дарка: Так і тепер можеш? А що вона для тебе панські пороги оббивала та гірко працювала, то то нічого? Данило: Так для мене, як і для себе. Дарка: А проте ти з її ласки живеш, не вона з твеї. Данило: Так не буду жити, коли покину. Дарка: Та де в тебе сумління? тобі жінка як стирка: схочу візьму, схочу покину. Ще ж то вінчана жінка, а як же ти зо мною будеш, відай, за три дні покинеш? Данило: Кого люблю, того не покину. Дарка: Біда тебе знає, кого ти любиш. Одну любиш, а до другої людей на хрестини кличеш. Данило: Та що ти мені хрестинами очі вибиваєш? Чи то я волочився, чи кого з ума зводив. Таж вона таки жінка мені тим часом. Дарка: Ну, то й три

майся її, не то тим часом, а хоч довіку. Ото мені біда! Чи то я за тобою плакати стала? Чи я тебе коли зачіпала? Потрібний ти мені був, як болячка! Сам же вчепився, як смола чобота, Дарко та й Дарко, аж нікуди було проступити. Данило: Аякже, то себто ти з примусу, чи що, збиралася мене з жінкою розвести? От не говори ліпше того, що не потрібно. Два роки не бачились та й таке говоримо, що й слухати не хочеться. Чи то нам нема що іншого до балачки? Як ти вже пе маєш сумління вигнати мою стару, то нехай вже к чорту сидить, як сиділа па моїй шиї, а ми собі любімося... Вже ж ми тепера вкупці, Дарусю? Куди ж їй, слинявій, поперед тебе. Має діти, буде з неї. Має господарство, якої ж їй ще хороби? А що я тебе люблю, то їй не діло. От нехай не змовчить, я їй покажу. Дарусю? Дарусю?.. Ну?.. — Бере за руку, Дарка вирівається і відскакує, як від гадюки: Іди к чорту! Кажу, одчепися.— Втікає. Раптово плаче; сховавшись в хащах, потім гордощі і почуття вищості та незалежності своєї вертають їй спокій.

Дарка дає гроші родичам на «білу хату», помагає Іванові «самокрутом» взяти любу дівчину, поки батьки сватають нелюбу.

Прісьці не боронить іти заміж. її починають звати старою дівкою, але вона, переболівши зраДУ Данила, стає знов веселою, говіркою, незалежною Даркою. Іде слава, що вона має гроші, її вважають за добру робітницю, її сватають, вона не йде заміж: Якби хоч що доброго, то ще... а то маю собі біду купувати та неволю заробляти. Люди кажуть: Ну, то й будеш старою дівкою. Дарка: Ну, й буду, або то старі дівки не жшоть на світі? Я тут нікому місця не просиджу в батьковій хаті: так батькова, як і моя.

Епізод заміжжя бвці за поганого унтера, аби «гріх покрити». Геню (хлопчика) під час сватання і весілля переховує Дарка. Виїзд Євці з чоловіком з села. Геньо вирвався, біжить за бричкою: Мамо! Мамо! Тумак п'яного унтера, бричка зникає.

На 28 році присватується до Дарки 25-літній Самсін. Вони вже три роки знаються (боярином був у Івана). Дарка одмагається, що «стара». Самсін: «Молодицею помолодієш» і т. ін. Заручаються, Самсін має пристати в прийми, бо не має хати, живе заробітками, а хату і грунт брати тримають.

Через 5 літ приїзд Юзі на «відпочинок». Маєток запущений, все змінилось, одна Дарка веселить. Служить з чоловіком у посесора. Чоловік — «парубок», вона глядить дробини. Живуть в добрій згоді, мають сина малого. Могла б жити дома, та чоловікові тяжка була «прийма-цька поневірка», навіть почало було здаватись, що Дарка йому «очі вибиває» («А я, бігма, й не думала»), забрались на свій хліб, не так то й свій, та вже дасть біг колись буде й зовсім свій, як зберуть трохи грошей обоє: ніхто ні в кого «в приймах» не буде, і ні свекруха, ні теща не буде тичіти над головою.

Юзя розповідає, як присватувався до неї панич, бідний,— батьки казали ждати, поки «доробиться», «вийде в люди», він загордий був посагу просити, а Юзя не сміла. Панич заморив себе роботою, а Юзя призвої-тим жданням і всякими apparences [1]. Панич вмер на сухоти, а Юзя не сміла навіть глядіти його одинокого, бо вони не були «об'явлені». Вже три роки, як Юзя «укінчена стара панна»... Розходяться спати. Юзя не хоче спати в сумнім старім будинку в облесливої по-сесорки і ночує у Дарки в «офіцині»: «А-а, а-а, котів два» і — ридання Юзі.

ПОМИЛКА

(Думки арештованого)

...А тепер я тут, в сій камінній скрині, в сій загратованій залізом клітці і маю час думати не тільки вночі, але й удень. Одвик я вже думати вдень, і, певне, через те мої денні думки такі

важкі, сірі, незграбні, немов шорсткі, як нетесане каміння... Коли б уже швидше стемніло, чи що... Ох, ні, і вечір теж погано, бо знов почнуть мені зазирати в душу ті бліді криваві образи, знов будуть мучити німими докорами і знов я буду виправдуватися перед ними, ховаючись за те нудне безсиле слово «помилка», а вони все будуть стояти передо мною, мов кредитори перед банкротом... Ну що ж, банкрот я, банкрот, нехай навіть злісний, маєте се признання, тільки дайте мені спокій!.. Ба, спокій! чого захотів! Се ж і немало. Хіба дають спокій банкротам?.. Але ж ні, я не банкрот, принаймні не злісний. Я просто пробував удачі, а всяка ж проба може не вдатись. Адже я не на лаврах спочиваю, і сього не можна поставити мені в докір. Адже от я сиджу в тюрмі так само, як і дехто з них, а що мені не розбито голову прикладом, не розпорото живіт штиком, не прострелено груди кулею, так як іншим, то се ж тільки випадок... я навіть не можу сказати «щасливий випадок», бо щиро не бачу в сьому ніякого щастя для себе. Я не шукав безпечності в той час, як навколо мене бриніли кулі, я не втікав і тоді, коли вся юрба, ще недавно така наелектризована, кинулась врозтіч. І потім нікого я не зрадив (гм, ще б не доставало!), навіть ні одної дурниці на допитах не ляпнув, а з іншими траплялося... Ну, так чого ж мають вони докоряти мені, а не я їм? А проте я певен, що ті з них, які врятувались і сидять собі тепер безпечно вдома, хоч і знають, що я в тюрмі, то думають собі про те спокійно або з тим приємним смутком, що м'ягчить душу і збільшує власну повагу до самих себе. «Бідний наш товариш! як то там йому? що то він робить в сю хвилину? А славний він, щира душа...» — і такі інші банально-лагідні думки, ані одного докору собі, ніякого картання за мене, хоча вони вкупі зо мною винні з тієї помилки... Але я хтів би знати одно — ну, нехай їм байдуже про мене, нічого, нехай се, може, й справедливо — та невже вони так-таки зовсім не винуватять себе за тих... тих, про кого я думати і згадувати боюся і таки мушу думати й згадувати як день, так ніч?.. Ох, як уже мене змучило сеє!

А хіба легше було б, якби я знав, що й вони, товариші мої, учасники «помилки», теж мучаться й картаю-ться за неї?.. Легше, здається... Ой ні, ні! Се ж би значило, що я винен не тільки з тих ран, що на тілі, але й з тих, що на душі. Бо-таки ж я був би винен, знов я, один я і більш ніхто...

Ну, що се я справді? Що за «самобичування»? До чого се «самогризіння»? «Самоїдство» — казали ми, бувало... Се просто тюремний настрій, та й годі, от і вся причина. Ніхто ж мене не винуватить. Ще сьогодні «на прогулці» Санько і Недостатний привіталися до мене так щиро, а той, робітник — як то його на

ймення? — з таким почуттям промовляв «товаришу». Адже всі, кого я бачу, від кого маю звістки, всі добрі до мене, всі приязні, ну, може, й байдужі декотрі, може, й забули про мене, але ж ніхто не корить. І в «листку» ж тому, що сьогодні передали мені, і там моє ймення спогадується серед «борців, мучеників, героїв»... Ого, я вже набираюся самоповаги!.. Ні, але ж треба бути справедливим до себе і не піддаватись неврастенії. Авжеж, неврастенії. Я навіть чую типічний біль в потилиці і в шнї, та межи плечима, а в тім'я мов щось пече. Се ж і є перевтома, звичайна перевтома від думок, від монотонності теперішнього життя і від нервовості попереднього. Звідси і різні псевдогалюцинації. Треба взяти себе в руки. Постукаю до сусіди абощо... Не озивається. Спить, може, або мізантропія напала... се буває...

Чи я думав, чи я не думав оцих кілька хвилин? Здається, нічого не думав, слава богу.

Починає смеркати...

О, вже Санько заводить своєї:

Ой пе шуми буйним листом,
Зелений катране,
Тяжко-важко па серденьку,
Як вечір настане.

Гарно він співає. Який се в нього, властиве, голос? Здається, баритон чи низький тенор. Хіба тенор буває низький? А хто його знає?.. Я вже знаю, які далі слова: Як не хочеш, моя мила,

Дружиною бути,
То дай мені таке зілля,
Щоб тебе забути.

І чого він все цю пісню співає? Певне, ради першого куплета, бо другий зовсім до його не приходиться — адже Санько якраз недавно одружився. Жінка його часто одвідує... Люблять вони... нащо йому ся пісня?.. Ну, хіба пісня конче мусить «приходитись»? От так собі чоловік співає, що трапиться... Але чого все одної та одної щовечора? наче вмисне для мене... Ну, вже і вмисне! Звідки йому знати?.. «Шила в мішку не втаїш». Фу, які тривіальності лізуть в голову — «шило в мішку» — чортзна-що!

Ага, от якраз:

Як не хочеш, моя мила,
Дружиною бути...

А! нема чого, нема чого самому перед собою грати комедію, нема чого забивати баки самому собі тривіальними фразами та банальними, непотрібними думками. Я ж не се думаю, і не так думаю, і не до себе думаю! Я ж думаю до тебе, люба, кохана, дорога, не моя Галю! Так щиро думаю, як уже давно не говорив... давно — а може, й ніколи? А думаю часто, щовечора, як тільки

почую сю пісню. Я вже з першої ноти знаю, що буду знов думати до тебе. Се навіть робиться звичкою. Так на поклик муедзина правовірний починає молитву... Боже, який сентиментальний романтизм! Ну, й нехай романтизм, нехай хоч і розсентиментальний,— коли я так думаю, коли інакше не думається, значить, се щиро і натурально, і к чорту всі тії шаблони реалістичні, натуралістичні і як там вони ще звуться. Я не повість «ідейну» пишу, я собі просто думаю, і яке кому діло до мого «стилю»?

...Галю, друже мій близький, несуджена мила, бажана і недосяжна дружино, скажи мені, за що і нащо уся оця мука? Чи того ж ти хотіла для мене? Чи провиділа се твоя героїчна душа, твої винозорії очі? Ти свідомо пожертвувала мною, але чи такої ти жертви хотіла? Ні, такої ти не могла хотіти, ні — я знаю тебе, я вірю тобі, я вірю в тебе навіть тоді, коли, певне, ніхто інший не вірив би. Але все ж, моя ти щира, моя чиста, моя свята, я не можу не думати, що й ти винна вкупі зо мною, може, ти навіть більше винна, ніж я... може, ти й догадуєшся про се. Може, ти докоряєш собі за мою недолю і рясні сльози котяться з твоїх ясних гордих очей, але все-таки очі ті горді, бо вони не знають, в чому ти найбільше винна, вони знають недолю мою, а вини моєї не знають, вони думають, що я сам тільки «жертва невинна» і що за мною інших жертв нема. А якби вони знали! Ні, я їм не скажу того. Я ніколи не скажу тобі в живі очі того, що хочу тепер написати, я й не покажу тобі сього, бо рука моя не здійметься пробити тобі серце тим мечем, що давно вже пробив серце мені. Сеї рани, люба моя, ніщо вже не може загоїти і ніхто, навіть ти. Якби тільки могла ти покласти мені руку на серце... я б мовчав, я б нічого тобі не сказав, але мені не так було б трудно терпіти сей біль, бо його не троюдили б оті дикі приступи лютості... прости, моя єдина... лютості проти тебе. І так не раз трудно їх погамувати, і так мені болить від того, подвійно, потрійно болить, і я плачу тоді, важко ридаю без сліз... Ох, коли б мені хоч сльози! Як я заздрю жінкам, що в них завжди сльози готові!.. А ще ся вічна комедія перед самим собою, сей страх «сентиментальності», «бабства», як се безглуздо! Епічні давні герої плакали, не соромлячись, і проте були справжніми, щирими героями, а ми? Тільки над сльозами і маємо владу, більш ні над чим...

Якби скоріш запалювали світло. Буду писати, бо інакше, здається, не витримаю і збожеволію, а я не хочу сього «стилю» — він уже робиться «банальним» серед арештантів від певного часу. Я хочу нарешті бути свідомим, зовсім свідомим і вияснити собі все як слід, а там — що буде, те буде. Як вийде, що треба, напр[иклад], повіситись, ну що ж, знайдемо спосіб і повісимось, а

як вийде, що й сього не досить, ну, тоді подумаємо, що його далі робити. Там видно буде.

Ну, нарешті йдуть запалювати!

Я таки буду писати до тебе, якось інакше не вмію, не думається. При тому я все-таки тямлю, що ти сього пе читатимеш, і се добре, бо інакше деякі речі мені було б чудно описувати тобі, коли ти й сама їх добре знаєш, а проте не описувати не можна, не буде ніякої «систематичності», чи як би се назвати. Мені ж треба все збагнути, все провірити, а для того треба все пригадати. «Реалізмові» буде шкодити сяя «форма» писання «до другої особи», але ж я інакше не можу, та й хіба не все одно? Я ж се ні для кого пишу і маю право писати, як хочу. Правда, я хотів би написати гарно, краще, ніж думав увесь сей час, бо мені здається, що ти таки якось присутня при моєму писанні, і я хотів би, щоб воно було гідне тебе хоч по формі, коли не по змісту. Гарно — не значить нещиро, скоріш навпаки...

Однак се починає бути смішно, оця «передмова до невидимого читача», особливо беручи на увагу, що ніякого читача ніколи не буде, окрім мене самого. І, наприкінці, звідки я знаю, чи воно вийде гарно чи погано, нереалістично чи навпаки, і де границя межи щирим і нещирим — адже я недарма літератор,— ми так уже зо-псовані усякими «стилями», «настроями», «напря[ма]-ми», що стратили справді всяке «почуття дійсності». Буду писати, як мені хочеться, і перш усього на те, щоб не зійти з ума — се така мета, що може оправдати всі способи.

Заголовка ніякого не треба, я не вмію їх видумувати і завжди видумую не до ладу.

*

*

Ти, може, й не знаєш, з якого саме дня се почалось, хоча, напевне, той день зостався і тобі в пам'яті так, як і мені. Се ж було тоді, як я зрання послав тобі того листа (я писав його цілу ніч), а ввечері ти сама прийшла до мене.

Я тільки,глянув на тебе, і серце моє упало. Ти була поважна, зловісно поважна, і сині прозорі очі занадто зважливо дивились просто на мене. Я волів би в ту хвилину, щоб вони були соромливо спущені в землю. Я волів би, щоб твоя рука тремтіла так, як тремтіли мої руки, коли я помагав тобі здіймати шубку, але ж твоя маленька тверда, мов з пружинами всередині, ручка простяглась без вагання і стиснула без тремтіння мою нещасну, мов зов'ялу, руку. Потім ти зняла шапочку і обтрясла сніг, від якого твоя чорна коса здавалась посивілою і надавала тобі трагічний вигляд; трошки снігу все-таки ще зосталось, він хутко розтав і блищав крапельками при світлі моєї лампи, коли ти сіла

при столі. Яка ти була тоді гарна! Мов ельфа, уквітчана росою... Такою я бачу тебе найчастіше у думці своїй... Ой, Галю!..

Ти сиділа, і я почував твій погляд на собі, але я стояв, безсило спершись на стіл, не смів підвести на тебе очей і не озивався ні словом. Я ж не спромігся і на твоє «добривечір» відповісти. Але ти хутко заговорила.

— От бачите, які в нас різні вдачі: ви скоріш одва-жуєтеесь писати, ніж говорити, а я навпаки — думала, думала, як би відписати на вашого листа (ви ж просили власне відписати), та врешті зважила прийти і все сказати просто. Не вмію я писати. Та й довго б се було.

І знов у мене серце упало від сього «довго».

— Нащо ж довго,— озвався я тихим голосом, мов тяжкохворий,— коли тут досить «так» або «ні»...

— Сього мало, бо я мушу сказати і те, і друге.

Тут я вперше звів очі на тебе, і ти під моїм поглядом тихо-тихо почала червоніти. Даремно ти з досадою зсунула брови і провела рукою разів два по чолі,— непокірна краска залила обличчя до самої хмари чорних кучерів, мов одсвіт рожевої зорі впав на твоє личенько, і в мене вже прокинулась надія. Я навіть несміло усміхнувся. Але ти раптом підвела голову ще вище і зробила той рух рукою і всім станом, який добре по знаку всім твоїм товаришам («королівський жест», жартують було вони). Від того руху твоя маленька фігурка завжди немов раптом виростає і поважніє. І голос твій при тому стає одважний і гордий. Таким голосом ти й мені промовила:

— Ну що ж, я вам скажу всю правду, хоч би там що. Ви так просите, і ви того варті. Може, від сього страждання ваше буде ще більше, але, видно, так треба, інакше не можна, та й я не вмію інакше.

Невважаючи на твій «королівський жест», я бачив і по голосу твоєму чув, що тобі дуже трудно вимовити оту «всю правду». Я попробував «помогти» тобі, але я ледве чув власний голос, і тепер я ні слова не пам'ятаю, що я тоді сказав. Тільки я добре пам'ятаю, як ти скрикнула: «Ні, ні, не те, ви не розумієте, я люблю вас, вірте мені!» — і тверді міцні пальчики боляче стиснули мою руку.

І знов я не пам'ятаю, що я сказав і як то сталося, що ти вже стояла, а я сидів і тулив твою руку собі до уст,— здається, мовчки, здається, з слізьми на очах. Ти проводила лівицею по моєму волоссі незручно і трошки тремтяче, може, то було від звичайної невдалості лівої руки до всяких рухів, але мені то було любо, миліше, ніж твої «королівські жести». Я боявся обізватись. Не знаю сам чому, але я тямив, що тим твоїм признанням ще не все скінчено і що легше було б мені не діждати ніколи кінця. Але

я його діждав... Рука твоя спинилась, ти сіла на другий стілець тут же при столі, сперлась на руку так, що мені не стало видно твоїх очей, і заговорила.

— Я відповіла вам на одно питання вашого лпста і не беру своїх слів назад, хоч я не думала промовити їх так... якось воно вийшло чудно... правда ж?

— Ні, ні,— прошепотів я.

Ти мов не чула того і провадила далі.

— Все одно, я люблю вас, се правда. Я хотіла сховати се од вас і написати вам, що не буду вашою

дружиною, бо не люблю вас, бо люблю іншого,— так ви скоріше залишили б мене, скоріше забулися б...

— Ні, ні! — озвався я голосніше.

— Забулися б, певне, і потішились...

— Ні! — голос мій задзвенів так, що ти спинилась і змінила тон.

— Простіть, я вірю вашій щирості, але я думаю,

що... ні, я не буду переконувати вас, що ви помиляєтесь, бо я сама не знаю, може, ви й праві... може, й праві... буває, що й довіку не забувають... Я теж думаю, що не забуду вас ніколи... І мені теж не легше було б, якби я думала, що ви не любите мене.

— Галю, так в чім же діло? — простогнав я.

•*- В тім, що я не можу бути вашою дружиною.

— Але ж ти... але ж ми одно одного любимої — скрикнув я.

Ти спустила руку, і я побачив твої очі. Вони були смутні-смутні і дивились на мене так пильно, аж почорніли від розширених зіниць, але мені здавалось, що ти не бачиш мене, і мені стало чогось страшно, найбільше, коли я завважив усміх на твоїх устах нерухомий мертвий усміх.

— «Не всі тії сади цвітуть, що весною розвиваються»,— тихим, низьким, неживим якимсь голосом промовила ти.

Мене морозом пройняло. Чи знаєш, Галю, що відтоді я не можу чути пісні з сими словами — божевільний жах обіймає мене при них.

— Галю! — криком озвався я.

Ти стрепенулась.

— Справді, що се я, мов романтична героїня, загадками заговорила? Пробачте. Я вам розкажу все просто і щиро.

І ти розказала мені, ніколи не забуду, як просто і щиро засудила ти мене на нелюдську муку, як просто доказала ти, що ми не маємо права на людське щастя, як щиро впевняла ти, що ми обов'язані бути мучениками, героями. Ні одної голосної фрази. Ти тверезо, аж прозаїчно доводила, що в наші часи мусить бути «поділ праці» у всьому, що гармонія життя справді ідеал, що до

неї треба людей вести, що вона й буде колись, там, у золотому віці, в який ми обоє віримо, а тепер та гармонія неможлива, так само як неможлива праця без спеціалізації при сучасних умовах техніки і соціального ладу. Ще не настав, мовляла ти, час, надто для жінки, щоб з середньою людською силою можна було і вести громадську боротьбу і вкупі з тим жити для свого подружжя, для своєї родини: стільки широких обов'язків не можна сполучити і врівноважити.

— Ну, і нехай вони будуть неврівноважені,— боронився я,— я ж і не вимагав би від своєї дружини, щоб вона «сиділа та хати гляділа».

— Однак же треба комусь і хати глядіти, щоб вона не стала пусткою і не спротивилась обом господарям.

Я пам'ятаю, що при сьому ти всміхнулась і що мені раптом зовсім одійшов той страх, який все було держав мене мов під холодним тягарем.

— «Та сам би я й по водицю ходив, свою милу за рученьку водив»,— пригадав тут і я слова з народної пісні.

— Шкода мені вас на таку роль,— поважно відмовила ти,— і... певне, се вже така наша вдача жіноча консервативна, але я принаймні не люблю «хозяйственных» чоловіків, якось воно у них ще прозаїчніше виходить, ніж у нас.

І ти привела мені скілька прикладів наших спільних знайомих, де чоловіки були «господарні», а жінки «грали громадську роль». Я мусив мовчки признати, що такі подружжя не зовсім під мій смак. Але я не одразу склав зброю.

— Ну, се пусте, у нас міг би бути поділ праці домашньої і, значить, повна рівноправність. Невже й сього не допускає «жіночий консерватизм»?

Тобі легко було розбити се, завваживши, що я за пять літ студентства не навчився навіть як слід чай наливати, то, значить, принаймні чверть століття мине, поки я осягну повного «поділу праці» хоч би й в самому примітивному господарстві. Так уже мене виховано, і треба се приймати як факт! Значить, дилема така: або нехай жінка господарює, або нехай буде хата пусткою.

— І нехай буде хата пусткою! — не давався я. — Не-вже-таки хатній комфорт вищий від усього? Та ні, се ж смішно! Я й не завважив би, яка та хата, аби ви в ній були! — хоч як я захоплений був тою сперечкою, але вже не смів звертатись до тебе на «ти», як то було вирвалось у мене в пориві признань.

— Так то вам здається...— почала було ти, але мені стало так гірко, такою тяжкою образою здалось мені твоє «резоньорство», що я схопився з місця і, нахилившись мало не до самого лиця тобі, здавленим голосом крикнув:

— Що ж се за любов? Як я можу вірити в неї?

Ти поблідла як полотно і теж встала.

— Коли не можете, то й не вірте,— сказала ти твердо, але губи твої тремтіли і рука нервовим рухом про-стяглась по шапочку. Я затримав твою руку.

— Простіть... пробачте... мені так тяжко...

Ти постояла хвилину, закривши лице руками, а як одкрила, воно було вже спокійне.

— Я справді не маю права бути нетерплячою, бо се ж я милю волі роблю над вами тяжку операцію... Ви простіть мені...

Я тільки голову схилив.

А ти знов тихо і поважно доказувала мені, що дрібниці життя мають величезну руйнуючу силу.

— Волію я, щоб мене саму зруйнувала любов, ніж щоб її зруйнували дрібниці.

Мені в горлі стало ридання, але я вже не міг сердитись на тебе...

— Я знаю,— провадила ти,— з сього е один звичайний вихід: скинути все на «білих рабинь»,— але хоч би в мене й стало коштів на се, я не можу сього морально. Я вже одвикла, щоб на мене робили, та, власне, й не привикала ніколи. Ви ж знали мого батька. Знаєте мов виховання.

Передо мною став суворий образ старого «опрощенця»,— я згадав, як ми з товариством ховали його, якими речами товариші прощалися з тим «правдивим шестидесятником», в якому жила «душа Рахметова». Я згадав тодішнє просте, немов чернече, убрання твоє, те єдине чорне убрання, що служило тобі і для паради за життя батька і для жалоби по смерті його... Справді, єдиній дочці такого батька, рано позбавленій материнського впливу, даремно було б доводити, що її «принципи» утопічні і не годяться в наші обставини. Се ж були вже не «принципи», а звички, міцні життєві звички. Се теж треба було «приймати як факт».

— Панно Галино,— почав я, зібравшись на силі і навіть силкуючись усміхнутись,— не так уже все це трагічно, як вам здається. Ще ж може бути такий вихід: я попрошу маму з сестрами переїхати сюди — сестри будуть раді, а мама ради них згодиться,— мама моя з натури дуже господарна, і їй, певне, було б до мислі навіть, щоб невістка не втручалась до господарства. Ви б не потребували ні про що клопотатись і ні за що не відповідали б сумлінням своїм. Все одно мама і сестри звичок своїх і типу господарства не змінять, чи ми будемо вкупі, чи ні, то, здається мені, ми можемо спокійно користати з того добра, яке все-таки є в таких господарствах. Ми б їм платили так, як платимо тепер

чужим людям, тільки чужі люди тисячу раз гірше утримують нас, а лад у них такий самий буржуазний, і ми помагаємо існувати тому ладу своєю платою за стіл і хату, се вже ж ніде правди діти, — я намагався говорити так само тверезо і просто, як ти, і мені здавалось, що мені починає удаватись сей тон. Коли раптом мені здалось, що ти перестала слухати мене. Я завважив, що ти дивишся не на мене, а на стіну, де висів портрет моєї матері.

— Який суворий профіль у вашої матері,— промовила ти, немов думаючи вголос,— ви зовсім не подібні до неї.

— Я подібний до покійного батька,— відповів я і замовк, залишивши свої доводи.

Не знаю, що було б, якби я вдався публіцистом; може б, гарячка полеміки, політична боротьба пером дали б мені те самозабуття, якого я прагнув. Але я публіцистом не вдався. Я не вмію «думати колективно», надто коли я беруся за перо. Я не настільки сильний, щоб бути літературним ватажком напряму, але самостійність мого пера не дає мені бути рядовим у літературі, писати в рамках чужої програми, покорятись чужим, у всякім разі не моєю думкою збудованим планам. В житті я ніколи не був настільки незалежним, щоб мене коли вже не загнічувала, то хоч пе «мулила» чия-небудь натура — і не скажу, щоб та натура завжди мусила бути сильніша від моєї, ні, часто вона була виразно слабша, але в такому разі гніт її був ще тяжчий. Твій гніт, моя сильна, моя незламна Галю, ніколи не «мулив» мене власне тому, що він був сильний, виразний, я навіть думаю, не раз свідомий (адже правда?), і я свідомо покорявся твоїй силі, я сам взяв на себе ярмо теє, і воно стало мені легким, так принаймні здавалось мені, аж поки... але про се потім. Я, власне, мав сказати, що гніт натур, слабших від моєї, гнітив мене завжди гірше, ніж гніт сильніших. Наприклад], ніхто не мучив мене так, як один мій шкільний товариш, безвольний до краю (та безвольність навіть скінчилася у нього потім справжнім божевіллям), неврастенік з істеричними вибухами. Мені й тепер трудно розважити, що власне так покорило мене сій нещасній натурі,— не то щоб я любив його над усіх інших товаришів (були моменти, коли я зовсім не любив його, а терпів, як недугу), не то щоб я свідомо наважився пожертвувати для нього своєю незалежністю, навпаки, я вважав (бо хоробливість його вдачі приймала часто несимпатичні форми дрібного егоїзму і навіть жорстокості), що він того не вартий і що я марную на нього ту силу, яку міг би вжити далеко корисніше,— я все це добре тямив і все-таки жив у правдивій кормизі, за яку вся моя родина і близькі приятелі зненавиділи того нещасного. Головним почуттям моїм до нього були жалощі, якісь тонкі, пекучі, що проймали кожен

момент моїх відносин до нього, хоч я не любив признаватись у тому навіть самому собі, а перед іншими завзято зрікався того почуття і намагався впевнити всіх, що ніякого «рабства», як вони казали, тут з мого боку нема, що я просто люблю і поважаю свого товариша і що мене, яко людину при повнім здоров'ї, зовсім «нічого не коштує» часом потурати «невинним забаганкам» хворого. Тим часом то мені «коштувало» стільки, що рік-два іще такого життя — і я вже був би дотримав компанії товаришеві у божевільні... Прикро мені думати і писати таке, але правда правдою, що тільки божевільня, забравши мого товариша, вернула мені волю — я зараз же почутив се. Аж досі мені досадно на себе, як згадаю, з яким зусиллям задавив я в собі зітхання полегкості, вийшовши від того лікаря, якому здав на руки хворого... А може, ся досада — рештки «рабства»?.. Такий я в «житті» (се актори так вживають сей вираз, яко антитезу до виразу «на сцені»,— неначебто сцена вже не життя — от дурість!), але в тому іншому житті, що опановує мене в той час, коли я беруся за перо, я зовсім не такий. Тоді я нікому не покоряюсь, нікого не жалую, ні до кого своїх вчинків, себто писаних слів, не приміряю, я думаю так, як думаю я, я один, і більш мені нема ні до кого діла. Ненавиджу в той час кожного, хто заважає мені бути самим собою. Щоб ти знала, Галю, то навіть твій вплив зовсім зникав у ті хвилини, коли я узброявся пером. Ну, от і через те мене моя робота не загоджувала. Адже мені треба було чогось такого, щоб я забув себе, а тут я якнайвиразніше ставав самим собою. У вимовлених словах, у вчинках, навіть в неписаних думках я згоджувався з тобою, жив по-твоєму (мені тоді здавалось, що се й по-моєму), але я сам дивувався, чому ж мені не пишеться так. Ні, мені рішуче «не писалось» так,— я або не міг зовсім нічого написати на ті «пекучі» теми, які ми з тобою так часто обговорювали і які я, здавалось, так добре тямив і навіть почував (вони ж мені не раз спати по ночах не давали), або писав про їх щось неживе, «чуже», чи занадто «суб'єктивне», що «не могло нікого переконати, окрім того, хто вже й так переконаний», мовляла ти. Я боявся тих моментів, коли ти читала мою «публіцистику» — у тебе тоді бувало таке непривітне обличчя, брови супилися з таким суворим болем, куточки очей часом тремтіли і губи затискались, мов від урази. Я сидів наче на лаві обвинувачених (оскаржених), насилу-силу ти здобувалась часом на таку нібито «похвалу», як: «та... здається, нічого собі...» або^ «гм... ну, може, воно, як виправиться, то й до чогось буде...». Але воно не «виправлялось» ніколи, бо після такої «рецензії» я мовчки брав свій твір, систематично дер його на чотири частки і розпалював ним грубку, часом ще й у тебе на очах. Тоді ти слабо

протестувала, пробуючи боронити мій твір, але я злорадо усміхався, піддмухував вогонь і примовляв: «туди йому й дорога!», а в серці нишком закипала злість, змішана з образою, злість не то на себе, не то на тебе... скоріш на себе... ні, таки й на тебе! В мені тоді озивалась глуха ураза проти тебе за те, що ти намагалась не любити «моїх дітей», «дітей моєї душі» (так зову я в думці свої белетристичні твори). А що ти се тільки намагалась, се я добре знаю, хоч ніколи з тобою про се не говорив (з гордощів, бо я нікому, навіть тобі — і тобі тим більше — не накидаюся з своїми дітьми). Бо я раз бачив, як ти плакала над моїми віршами, а раз чув, як ти комусь читала вголос мою повість (ти сього не знаєш),—так можна читати тільки те, що до душі припадає, тут уже є такі нотки в голосі, що зраджують напевнісінько! Отож, палячи свої невдалі твори, я почував неначе помсту за «своїх дітей» — сю невдалість і завчасну смерть таких дітей, що ти б хотіла назвати своїми, якби вони вдались. Але зараз же мене брав жаль, чому ж у нас нема наших дітей, чому наш «духовний шлюб» такий неплідний? Я заздрив, і тепер заздрю, тим письмовцям і поетам, що мали своїх «егерій» *. Чого б не дав я, аби міг сплати про тебе те, що, наприклад, Мілль * казав про свою жінку! Ще миліше було б мені, якби ми з тобою могли так злитись в одну літературну душу, як брати Гонкури *. Але ж я в літературі своїй, в найінтимнішо-му житті душі своєї був завжди самотній, не мав ні родини, ні дружини. Ти не хотіла увійти дружиною в таємну домівку мого поетичного почуття, я не міг збрататися з тим, що ти називала в собі «почуттям колективності», своєю «громадською душею». Я не міг збагнути сеї громадської душі, себто я тямив теоретично, що се таке і з яких елементів воно утворюється, але артистично відчути його я не вмів. Мені здається, що якби ти мала літературний талан, ти б утворила на сій основі щось палкіше, ніж Ада Негрі *, щось сильніше, ніж Герцен, щось таке, «світ руйнуюче, світ будуюче», якого ти хотіла від моєї нещасної публіцистики. Але ж ти до безнадійності не літераторка! Я любив твої листи, але се більше за те, що вони були написані твоїм єн епічним, твердим, буйним почерком — він так одбиває твою вдачу! — та ще за те, за що я люблю все твоє. Проте я сам занадто літератор для того, щоб таки тямити, що ти зовсім не вмієш писати, навіть листів. Не вмієш не так, як не вміють малоосвічені люди, що не тямлять літературно зложити фрази, ні, ти по-літературному, по-інтелігентськи, безнадійно не вмієш. Фраза твоя к&ижна, важка, неданетчна, в ній замерває кожне почуття. Я не забуду, як ти раз написала :мені: «оскільки моє почуття до тебе безпосереднє, ОСТІЛЬКИ ВШО несвідоме, але ні перше, ні остатнє не повинно мати домінуючого впливу на наші відносини» і т. д.

Далебі, се подібно до карикатури, але ж я бачив се чорним по білому!..

Чому, Галочко моя, не дано твоїм писаним словам того вогню, що твоїм очам, тих тонких d візкних відтінків, що твоєму голосу, ш чарів, що твоєму сміху, тії грації, що твоїм рухам (трошки сталева та грацій, як у тонкої іспанської шпаги!)? Чому твоя геніальність не знайшла собі виразу ні в одній людській умітності, щоб передати душу твою нащадкам? Адже душа твоя бевліч разів краща, дужча, багатша від моєї — чому ж моя буде жити (я тямлю, що буде,— до чого тут фальшива скромність!), а твоя має загинути або розточитись на частки, пожити який час неповним, фрагментарним життям в пам'яті тих, хто знав тебе, а потім потроху втратити імення і ввійти незамітним матер'шіом в душі тих, що вже не знатимуть тебе і ледве згадуватимуть тих, хто знав і пам'ятав тебе. Я знаю, твоя одважна «колективна душа» не лякається такої долі, ти скажеш: так і треба, бо і моя ж натура складається з часток тих людей, що жили передо мною. Се справедливо! Але моя душа сього не приймає, довіку не помириться з та-

ким! Галю, моя висока, моя недосяжна! Який би я був щасливий, якби міг віддати тобі свій вогонь, свою «іскру божу». Нехай би. краще я розточився на безіменні атоми і розійшовся межи «людським порохом» невідомих і — байдужих мені потомних поколінніів, се скоріше було б справедливо. А ти б світила їм ясною зорею, цілим, пе-ущербленим світлом, щоб усякий, хто зблудить з дороги, міг бачити тебе і знайти праву путь. Але так не буде... не буде! Ох, коли вже неможливо-перелити в тебе мій вогонь, то, нехай би ж він освітив мені самому всю тебе, всю. твою душу до дна, і випалив би в серці моєму твій обрав нехибними рисами, щоб я міг змалювати тебе як живу і щоб душа твоя говорила до людей крізь мої слова довго-довго (я певен, що тоді мої твори безсмертними стали б, але я не для себе хотів би сього). Та не має такої сили мій вогонь! І от чому він не потішив мене в моїй тузі великій, в моїй самоті, в голоді серця мого. Якби я міг в літературі, так, як і в житті, покоритись тобі,, жити твоєю душею,, я, моше б, ета^ щасливий, але я таки жив собою, писав —ой лихо моє! — тільки про себе. Часто я не одразу теє помічав: мені здавалось, що я малюю тебе, твою вроду, твою душу. Але серце моє хутко догадувалось, що се ж я про нього, про його кохання цишу, що ти не така з-під пера мого виходиш, якою- створила тебе природа і життя, а, такою, якою живеш ти в серці моєму.. Я хтів розказати, яка ти люба сильна, а писав

тільки, як я люблю тебе, як я хотів написати, яка ти сильна,

а писав, як я гину з любові до тебе. І се гірше ятрило мою рану і не давало ні забуття, ні сішкою.

На який час, я зовсім покинув писати. Навіть знайшов інший спосіб заробітку, щоб не бути змушеним писати. Тільки се довго не протривало. Занадто вже я звик до сеї отрути, занадто розвилась в мені mania litteraria. Мені стало нудно, жити, здалось, що я «погас», знікчемнів,

виснажився і вже замість літературної манії от-от готова була розвинутись друга манія — манія самовбивства

Але я- не хотів, щоб ти подумала ніби я вбив себе «від

безнадійної любові». Я знав, що ти не. поважаєш такої смерті і знав, що не зможу впевнити тебе в іншій причині мого самобивства. Я не хотів, щоб пам'ять про мене була скаламучена для тебе почуттям якоїеь вини: за собою і якоїсь настирливої зневаги до мого хдрактеру. І я знов став писати. Я змінив свою

«манеру», і се дивувало моїх знайомих та критиків, що шукали усяких «громадських» причин до моєї «нової фази творчості». Але, властиво, ніякої нової фази не було. Я брав навмисне «об'єктивні» теми, ніби з історії або з чужого мені соціального осередку, але ж се був тільки «маскарад душі»,— люди не пізнавали її, мою «суб'єктивну, індивідуальну» душу, часом навіть приймали її за «колективне сумління», але якби хто знав її до дна, то сказав би: «Я пізнав тебе, маско!» Я уділяв своїм героям по часточках своє серце, а з різних об'явів їх любові до героїнь (здавалось, таких діаметрально різних об'явів) можна було скласти одну велику і цілу мою любов до тебе. Те «колективне сумління» — то було моє власне сумління, потолочене, побите на скалки, переломлене сто раз в призмі сліз мого серця і розприснуте на тисячі фантастичних, уявлених душ, рідних-рідніснніських сестер неврівноваженої, самій собі суперечної душі моєї. В них я бачив себе, як в уламку свічада, і догадувався і згадував про те, чого не бачив. Коли я малював їх незакоха-ними ні в кого — се значило: таким був я, поки не зустрівся з тобою. Коли я надавав щасливе кохання, се значило: так було б, якби ти була моєю! Коли я робив їх героями зречення, се значило: вони такі, як ти хочеш, щоб був я сам. Коли вони гипули в боротьбі за ідею, се зн[ачило]: т[ак] хотів би я загинути, т[ак], певне, загинеш і ти. І скрізь, і всюди ти і я, ти і я, а таки головно я, я, я... Нарешті, не стало змоги так жити.

Тобі моя «друга манера» більше подобалась, себто ти дозволила собі толерувати сю манеру, хоча все-таки жалувала, чому я не вмію виразити того всього в публіцистичній формі («так багато порядних думок губиться в масі фікцій і через те не переконує!»). Хтів би я знати, чи ти справді не бачила, що се

тільки «маскарад», чи тільки заплющувала на се очі? Коли заплющувала, то се негідно тебе і нашої щирості. Але я ніколи не буду сього знати, се лишиться на твоєму сумлінні, бо я не вмію про таке питати, а ти, коли тоді не сказала, то значить і ніколи не можеш сказати, се дедалі ще трудніше буде.

Але мені здається, ти щось підозрівала. Дедалі все частіше ти заводила розмову про те, що я занадто багато пишу, що се збавляє мені здоров'я, виснажує мозок, що я не повинен всю силу віддавати на белетристику, бо сила іншої роботи стоїть облогом і нікому її робити.

— Так давай мені іншу роботу! — вирвалось раз у мене.— Я нічого б так не бажав, як іншої роботи.

Ти пильно подивилась на мене, але не здивовано, так наче ти сподівалась того, що я сказав. Однак почала перечити:

— Яку ж се я роботу маю «дати» тобі, як ти кажеш? При чім тут я? Ти член партії і маєш виразні обов'язки, аби тільки твоя охота. От тільки чомусь товариші скаржаться, що тобі частенько бракує тії охоти.

Я спалахнув.

— Цікавий знати, чи надовго б у їх стало охоти чистити такі авгієві стойла, які вони щодня роблять в редакції при помочі того, що вони звуть «рукописами». Другий раз скажи їм на те, що я дивуюся, як їм не відпаде охота приносити мені купи макулатури для виправки «стилю» (так неначеб там єсть якийсь «стиль», що тільки виправки потребує!)... А правопис! А почерки! Варто подивитись, ось поглянь! — я схопив перший-ліпший чужий рукопис зо стола, весь почерканий моїми поправками,— як їм не сором перед складачами, коли вже не передо мною! Хоч би раз само перечитало власний «твір» раніш, ніж пхатися з тим до друку! — я шпурнув зневажливо рукопис назад на стіл.

В тебе в очах блиснув недобрий вогник і в голосі озвалась «криця», коли ти промовила:

— Що робити? їм можна пробачити, вони не фахівці, вони се мусять писати, уриваючись від іншої роботи, тим і виходить хватано, абияк. Так що ж, коли «достойніші» нехтують писанням на такі прозаїчні теми — воліють критикувати, се, до речі, й легше.

Певне, в погляді моїм відбилась моя мука, бо ти, зустрівшись очима зо мною, раптом урвала і, злегка почервонівши, почала щось черкати олівцем по моєму бюварі. Якийсь час ми мовчали.

— Галю,— стиха заговорив я,— ти сама тямиш, як влучно ти попала мені в саму рану, то я вже не буду більш нічого про се говорити... Одно тільки я прошу тебе, я маю право просити тебе завдавати мені хоч такий самий біль, але іншим способом... сього

способу... натяків... косих поглядів... я не можу знести... Може, я й таке заслужив... але се негідно тебе, негідно того, що є святого в наших відносинах.

Мені стало так важко, що я встав і хотів вийти на балкон, щоб не показувати тобі свого облитая в той момент. Але ти перейняла мене, вхопила за обидві руки і — куди поділась «криця» з голосу твого?

— Прости, друже мій! Прости, дорогий! Так, справді, се негідно, мені сором за себе. Але ж ти знаєш, як я мучуся тим, що твоє уперте перо не хоч® служити нашій справі так, як би повинно,— з досади на нього я поранила тебе. Пробач!

Наче в синій безодні потонула душа моя в твоїх очах... і я вже міг усміхнутися щиро.

— Що робити, Галю,— боронився я вже без гіркості,— видно, я той літератор, що «не сам пером владає, а перо ним владає», мовляв Михайловський *, се вже річ безнадійна... Ну, годі про се. Ти краще порадь мені, я серйозно хочу порадитись, давно вже збираюсь.

Ти сіла й налагодилась слухати з тим поважним і ніжним виразом, який здебільшого з'являвся у тебе, як тільки я заводив мову про «пораду» яку-небудь. Я ні разу не пам'ятаю, щоб ти була в такім випадку неуважною, щоб ти не доложила всеї снаги, аби хоч приблизну відповідь мені дати на мої турботні шукання поради. І хоч я знав, що корінної, найпотрібнішої ради ти мені пе даси, але я вже не почував себе самотнім, мені було легше.

Я став говорити, що белетристика мене самого не загоджує до кінця, бо я тямлю, що справа наша вимагає іншої служби від мене. Але й «чорна робота» редакційна теж не загоджує. Се, властиво, марнування моєї сили. Се могла б робити всяка освічена фахово людина, який-не-будь «учитель словесності» робив би се навіть краще, ніж белетрист, а на мене навіть скаржаться часом, що я псую «точність вислову» своїми «стилістичними покрасами». Я думаю, що, наприклад, Овсієнко міг би краще від мене з сим справлятись. Я знаю, що він убогий, і хворий, і тяжко заробляє на хліб, але думаю, що йому не буде кривди, якщо партія дасть йому більшу плату за той час роботи при редакції, який він покладає за меншу плату, бігаючи по «репетиціях». Коли партія не має на се грошей, я можу покрити сей видаток, а собі за те попрошу іншої роботи. Тільки я волів би, щоб се ти була ініціаторкою сеї «переміни ролей»,— одно, що ти маєш більший вплив на комітет, а друге, мені самому ніяково розпочинати про се розмову. Скажуть: наймитів наймає і т. ін. Ти розумієш?

Ти мовчки потакнула головою. Далі спитала:

— А що ж ти хочеш робити замість редагування?

Тут я дав волю своєму почуттю, я говорив, що хочу жити роботою партійною, бо мені сором «тільки писати» в той час, як люди «живуть і гинуть», мені прикро, що моя робота занадто безпечна, рівняючи до роботи пропагандистів, перевожчиків та іншої рискованої роботи, на яку йде переважно зелена молодь, тим самим служачи немов щитом нам, «старшими. По-моєму, сором так жити за плечима у молоді. Кому-кому, а мені то се навіть непростимо: адже я, очевидно, на «ідеолога» не вдався, бо я не публіцист (тут уже нічого не поробиш, факт фактом!), впливу в партії яко оратор або організатор теж не здобув і, можна думати, не здобуду, тим часом маю одвагу в характері (ти знов потакнула головою) — умію спокійно розважати в тривожні моменти, держати свої нерви в руках, маю якийсь дар спостереження, трохи психолог ex officio*, вмію вираховувати всякі можливості і комбінації, до того цілком здоровий, незалежний і від мене ніхто не залежить, принаймні матеріально. Все це такі «таланти», яких, згодься, гріх заривати в землю. Правда?

Я почував, як мені горіло обличчя, а в голосі бринів якийсь веселий розпач. Ти повторила, як луна: «Правда»,— але якимсь упалим, немов далеким голосом, смут-ним-смутним, сама зігнулась, немов поменшала, а очі поширились і дивились в якусь точку в просторі так пильно, аж трохи зачервоніли повіки і погляд став вогкий. Потім раптом випросталась, глянула мені просто в очі і промовила вдруге вже іншим, певнішим, але не «сталевим», а щирим, дружнім голосом: «Правда! Ти вартий кращої роботи, ніж коректорська. І... прости мені не тільки форму, але і зміст мого недавнього докору».

Щось мене «замулило» при сих словах, хоч я очей не міг од тебе одвести, така була ти люба, як їх промовляла. Мені щось почувалось, наче я не по правді здобув собі такі слова. Однак же я по правді говорив з тобою, то ж таки правда була все те, що я тобі сказав — бо я таки й се думав щиро — правда, але не вся! Думав щиро, але не тільки се! І я не певен був, чи здобув би я твої слова, якби доказав усе, до кінц я... І тепер я не певен того... Я заглушив те «муління» просьбами «замовити за мене слово» в комітеті.

Ти знов подумала який час мовчки. Нарешті сказала виразно, роздільно, немов «гіпнотизуючи» мене:

— Добре. Уживу всього свого впливу на се. Але під умовою: коли тобі трапиться яка рискована робота — я буду з тобою, завжди і скрізь. Я теж маю на се право і «таланти». Правда?

Я хотів сказати «правда», але мені щось здавило горло і я знов, як колись, притулив твою руку собі до чола і низько-низько похилився. Ти більш нічого не питала, а рука твоя все холола,

немов при сконанні.

«очь

До подружжя помірковано лівого приїздить пайі крайня-ліва, з «поглядом св. Ольги». Жінка, взагалі ревнива (скрито-ревнива), не ревнує свого чоловіка до сеї приїзної, бо чоловік з приїзною все свариться, а та на нього кидає мрачні погляди і навіть перед жінкою не криє своєї «антипатії» до чол[овікаІ Потім наїзна кидає ту домівку через загострені відносини до господаря, але — тоді саме їх обох непереможно тягне стрічатись, щоб «докінчити суперечку», «вимовити правду в вічі» і т. п., се, власне, велика любов «у злобній формі». Жінка догадується (їй каже третя особа, «мораліст») і зникає з дому безвісти, щоб лишити чоловіка вільним. Закохані борються з собою, щоб не скористати з сеї жертви, але вже готові піддатись почуттю, коли «мораліст» (не знаючи про виїзд жінки?), видає наїзну властям (або товаришам яко «шпіонку», а вона вже мусить сама викрити своє ймення, і розголос про се доходить до властей). Наїзну засилають в каторгу. Чоловік з горя «лівіє» і «несе свою голову» на яке-небудь рисковане підприємство.

«А ВСЕ-ТАКИ ПРИЙДИ!»

(Утопічна фантазія)

Якось в Італії, блукаючи без мети по тісних стародавніх вулицях «препишної» Генуї, натрапила я на магазин антикварський. Була то, правду кажучи, звичайна крамарська буда, яких безліч в Італії. При. ярому італьян-ському сонці її крам здавався чистою міаеріею. Обтріпані, вилинялі церковні орнати,. покривлений бронзовий дзигар в стилі рококо, порцелянові аморетки. з одбитими носами, по-дикарськи розмальовані, алебастрові мадонни, недотепні імітації класичних мод елів, добре відомі в Італії під іронічною назвою antiquita moderne [1] (новітні ста-родавнощі),— все те мало якийсь немов засоромлений, жебрацький вигляд. Знічев'я спинилась я перед вікном тії крамниці і так само знічев'я хтіла вже відійти далі, коли раптом впала мені в очі невелика пожовкла і пошарпана книжечка, не то друкована, не то писана якимись чудними ламаними та кучерявими літерами. На окладинці стояв довжезний заголовок — я вже не можу пригадати його тепер дослівно,— либонь, якась «правдива історія життя, мандрівок, вражінь, спостережень» і т. п, і т. п. «славного мореходця» — здається, Черкаторе,— «а списав її, для забави благородним дукам преславної, сильне-дужої, гордо-пишної республіки

Генуезької смиренний слуга господа нашого Ісуса Христа брат Веріфі-кус» — чи, може, Верідікус,— вже не можу гаразд пригадати імення чи, певніше, псевдоніма автора дивної книжки. Але більше, ніж сей заголовок, спинив мою увагу девіз, виставлений вгорі картки: там було намальовано бич і світач, навхрест зв'язані терниною і наївно зображеною блискавицею, а під сею емблемою підписано слова: «E pure venga!» (А все-таки прийди!)

Тим часом меткий крамар-антикварій завважив мене і вибіг на поріг свого «магазину» та й почав гречно-настирливо закликати до себе, «як не купити, то хоч подивитись — вже ж се нічого не коштує!» Я добре знала, чим кінчається звичайне такий «некоштовний» спосіб розглядання в антикварських крамницях, але книжка так заінтересувала мене, що я рискнула зайти в крамницю, попросивши крамаря дістати мені з вітрини твір «брата Верідікуса» (буду його вже так називати). Крамар проникливо подивився на мене, трохи прижмуривши круглі, як у хижого птаха, темно-карі очі, далі кинувся до вітрини виймати книжку. Обережно здмухнувши з книжки порох, він розсипався в компліментах то книжці, то мені, зручно єднаючи ті компліменти докупи.

Я тим часом розглядала книжку і дедалі все менше могла скрити від круглих очей антикварія, що справді «оцінила» її. Я не могла одірвати очей від тих сторінок з тонко розмальованими заставками, з кучерявим візерунком кучеряво стилізованих фраз. Все було таке середньовічне в тій книжці, і разом з тим було в ній щось глибоко рідне моїй душі. Я перегортала картки, часом поривалась читанням, аж мусила силоміць одри-вати очі від них, тямлячи на собі скрито-нетерплячий погляд аншкварія. Уривок за уривком укладався в моїй думці в чудну фрагментарну картину, з остатньої картки забринів трагічний акорд, і знов я одірвала свої очі,

бо антикварій промовив аж до нещирості лагідним голосом:

— Гадаю, що сеньйорі дуже невигідно читати в моїй крамниці — у мене, на жаль, ніякого комфорту! — що іншого було б у себе дома, в затишному кабінетику...

Сей тонкий натяк примусив мене почервоніти, але як я вже стуляла книжку, мій непокірний погляд таки забіг на остатні стрічки і там прочитав: «... так смутно говорив мені Черкаторе, але я звернув здивовані очі моєї думки до Нового світу і, простягаючи руки моєї яетер-пливості до нього, серцем покликнув: «А все-таки прийди!» (E pure venga!)». Остатня картка була надірвана внизу, тільки з шматочків фраз та слів можпа було догадатись, що автор просить «вибачності» (indulgenza) у своїх

«ви-сокородпих» читачів за свій «скільки недосконалий, стільки ж і скромний» твір. А наостанку велика, майстерно виведена літера F давала наздогад, що, либонь, то був кінець книжці, бо, певне, там стояло слово Finis, а може, й ціле речення «Finis coronat opus» як то було в звичаю у давніх письменників. Я запитала антикварія про ціну книжки. Він заломив таку суму, що вся моя подорожня каса зникала в ній незначною часткою. З одвагою розпачу я попробувала визначити можливу для мене (хоч і то тяжку) ціну. Антикварій усміхнувся так, як дорослі усміхаються дитячій наївності.

— Як то панство подорожні люблять жартувати! Ось, напр[иклад], вже третій день ходить до мене один лорд і все дає мені за сю книжку ціну — ну, правда, тричі більшу від тільки що призначеної мені,— але ж я, натурально, розумію жарти і жду терпляче того часу, коли моїм покупцям схочеться говорити серйозно.

Надія на владання книжкою зникла без вороття... Щоб вийти з ніяковості, купила я щось з antiquita moder-пе, свідомо переплативши, і вийшла з крамниці, проведена іронічним поглядом круглих очей.

Не знаю, яка доля спостигла ту, втрачену для мене, книжку, може, купив її той «лорд» або який інший бібліоман і поховав од світу у своїй аристократичній колекції «уніків», а може, антикварій, передороживши занадто, мусив потім продешевити і продати за безцінь якому невігласові, що досі, може, й з світу її звів... Не знаю. Видимий її слід загубився для мене, але в думці лишився і досі від неї слід невидимий, і тепер спогад про неї виступає дедалі все виразніше, як літери на давніх потайних манускриптах — «палімпсестах»,— писаних таким атраментом, що, невидний одразу, потім виявляється і вже від часу не блекне, а все виразніє. І тепер мені ясно стоять ті фрагменти і зложена з них картина, я згадую хоч не самі слова, то барву їх, і так би хтілося мені списати їх тією самою барвою, чи не обізвуться на їх інші душі так, як обізвалась моя на стогін тії середньовічної туги, а як обізвуться, то, може, не промовчать і на стогін моєї новітньої туги, новітньої, та рідної тій давній... Ось яка та картина, що відбилася в пам'яті моїй наперекір течії вічно біжучого часу.

Одважний мореходець Черкаторе і смиренний брат Верідікус провадять мирну розмову в тихому, білому рефекторії закинутого в далекі гори монастиря. Обидва розмовники були колись нерозлучними друзями в світі, тепер монастирські мури порізнили їх, та все ж не порвали між ними тії таємної нитки духовної кревності, що, з ласки божої, певне, єднатиме ті душі і на небі, коли спаситель нашого грішного світу сподобить їх

зострі-тись там після мук очищення.

Черкаторе оповідає, а Верідікус нанизує слова його па міцну нитку своєї уваги і часом подає своє слово,— так побожна людина, слухаючи в церкві слова божого, дійшовши остатнього зерна своїх чоток, тихо промовить «амінь» або Kyrie eleison і далі почина послухання від першого зерна...

Морські дива і чуда суходолу швидко пролітають у тій розмові, швидше, ніж летить корабель білокрилий під вітром погожим...

Не так швидко списує потім брат Верідікус тії дива і розмову, зоставшись без друга в самотній своїй, суворій келії. Він спиняється над кожним реченням і думає,— так задумується журлива мати над колискою своєї дитини: яку долю викує собі той, що от-от вийде з тієї колиски в широкий світ?

ФРАГМЕНТ ДРУГИЙ

Брат Верідікус пише:

«...І я спитав його:

— Як же зветься ота найдивніша сторона, про яку ти мені тепер оповідаєш?

А він мені на те:

— Я не можу сказати тобі її ймення, бо не живуть гуки його в моїх устах, тільки серце моє знає його і чує. Дозволь мені називати її в мовчанні.

Я схилив голову, а друг мій провадив далі:

— Те ймення будуть знати всі люди колись, бо тая сторона — плавуча виспа серед вічного океану, і хто не шукає її, того вона знайде сама колись, і по волі чи по неволі, а буде жити той нецікавий чоловік в чуді та в диві межи синами предивної країни. Тільки горе тому, хто не загартував духа свого для тої зустрічі, як пе він, то нащадки його спокутують за неміч його духа.

Я зітхнув і промовив:

— Ох, брате-друже, немічний дух між зроду, і тільки сила святого духа не дає йому погаснути у тьмі безпро-зірній. Не крию, стільки ж лякає мене та шіавуча впспа, скільки і вабить,— хто ж я такий,, що мав би дивитись на великі незбагнуті дива господні без жаху? Але заодно я спокійний: ніхто, крім мене самого, не буде покутувати гріха немочі моєї, бо для слави божої зрікся я земних нащадків по собі,— адже чернець не має спадкоємців від плоті своєї.

— Але він має,— сказав Черкаторз,— спадкоємців від духа свого, і за тих він більше відповідає перед вічним судією, ніж необачний батько за свого недолугого сина, Плоть винна проти смертної плоті,, дух може завинити тільки проти беасмертнога духа, а. се ж і є та вина, що не проститься вовіки...

— Та чого ти плачеш? Чого тп плачеш? Ну, чого? Хоч бп я раз знала, чого тій дівчині бракує! А господи, а милостивий! — і баба Настя заломила худенькі топень-кі ручки та аж вдарила ними себе в сухі груди з жалю та досади на дочку Ярину. А тая ридала-заходилася, спершись на припічок.

— Ну, чого ти плачеш? — знов почала Настя, помовчавши трохи, немов почекавши, чи не скаже чого Ярина.— Чи тобі хто кривду яку робить? Скоро тільки хто за ті заручини слово змовить — вона в плач. Таж де публіка якась! Чи ми тебе силуємо? Таж батько тобі й слова не сказав — може, не правда? А я? та я ж тобі не мачуха, ти в мене лавки не просиділа, ти мого хліба не переїла, я тебе з хати не вигоню. Цу, чого ж тобі плакати, хоч би хто сказав? Госиади! та 'через м*ейе гонде й невістки ще й разу не плакали, а тут рідна дочка, та ще й одиначка...— Баба Настя далі вже не могла витримати, закрилася вузеньким рукавцем і схлипнула жалісно, як дитинка.

Ярина трохи схаменулась, оглянулась на матір, випросталась і промовила сплаканим голосом.

— Ей, що ви-те знаєте, мамо? От плачу, -бо нема мені так, як мені треба,— та й подалася до дверей, ухопивши хустку з жердки та якогось кошика з полу.

— Тільки й гуторки! А як їй треба, то #ема відома,— кинула наздогін мати лагідним докором, але дочка вже не чула того.

Ярина хутко-хутко, мов по пильній справі, поспішала до лісу. Ліс починався зараз-таки за цариною і золотів верховіттям проти осені, тільки темна ліщина на узліссі ще нагадувала літо, різко темніючи супроти споловілої стерні близького поля. Дівчина і через ту стерню хутко перейшла, так вправно совгаючи по ній босими ногами, що й не покололась, а може, де трохи й покололась, то не вважала — не в голові їй те. Не чула вона, як товаришка її, Дарка, ще від дороги коло царини гукала па неї. Вже як стала в лісі, то аж тоді дух одвела. Зашуміла навколо ліщина, залепетали осики, і якось легше стало на серці. «І чого-таки я справді плачу в одно? — подумала собі Ярина.— Ну, не хочу я його, то й не тре. Таж ніхто мене не силує, мати правду кажуть»,— і знову їй чогось сльози до очей приплили. На сей раз Яриии здалось, що се їй матері шкода стало: така матінка старейка, малінейка, худейка і має гризоту з такею дочкою... Ярині тепер якось всіх шкода, всього жаль, а себе найгірше, хоч плач... та отже й плаче раз у раз.

— Ей, годі вже того! — сказала вголос і почала нагинати ліщину та шукати горіхів.

Потроху зовсім заспокоїлась, далі навіть заспівала, спершу стиха, а то вже й голосно:

Ой сосна, сосна тонка виросла, гей!

Не піду заміж, бо ще не зросла.

І трохи засміялася собі: «Добре не зросла! 22 роки, а висока, як тичка»... Ярина знов було трохи посмутніла, та щоб смуток перебити, голосніше взяла:

Зрубаю сосну з правого боку, гей!

Не піду заміж я сього року...

Раптом їй відхотілося співати. Рвала собі горіхи мовчки, все далі заходячи в гущавину. Пізні пташки зрідка щебетали-перекликалися, «бабине літо» висіло по віттях, як прядиво, часом легенько-м'яко лягало Ярині на очі, вона протирала їх, усміхалася і щось їй невиразне нагадувалося. «Чи це так було позаторік? А що такого було позаторік? Та що? нічого... от так саме ходила по горіхи... з Даркою... А Йван тоді казав...» Так і став їй Іван перед очі такий, як був тоді, коли зустрівся з ними в лісі. Говорив тоді за призви, що його, май, в москалі візьмуть... а їй тоді павутиння очі застелило... ще щось там за сватання плутав, а Дарка сміялася. Коли б хоч раз був виразно сказав, чи ждати на нього, чи ні! А то й потім увечері, як сам прийшов під комору, як то вже прийняли його до війська, то все: «Ти на мене не чекатп-меш, тебе віддадуть»... а нема, щоб сказати просто: «Чекай на мене. Як прийду, то тебе возьму». Не самій же казати: «Заручися зо мною». А чому б не сказати? Еге, щоб потім гочі вибивав... Боялася... а тепер хіба ліпше?.. Що ж такого тепер? Нічого нема! Так тепер, як і позаторік! Яка була, така є, і не потрібно думати, бо нема про що. Як не хочу, то не хочу — і по всьому!

Ярина нагнула собі високу прутку ліщину і звисла па їй, добираючись до горіхів, що на самім вершечку — жовті такі, аж красні, безмаль солодкі!

Аж то шелеснуло по ліщині та хтось заспівав «весе-ля» голосно-голосно так, тільки не словами, а так «триндикаючи» — Ой та да-да, та-на-да-да, ой да-да! — А далі: — Ярипо! Чп ти навідалась! Гукай на неї, роздерися — ні слуху, ні послушання! Нагнівалась? чи якої біди?

По сім слові Дарка продерлася межи корчів ліщини та вдарила Ярину по плечі, аж тая випустила гілляку з рук.

— Та я не чула, одчепися, бідо! — відмагалася Ярина.— Чого б я там нагнівалась?

— Тож-бо й я думаю. А втім, хто тебе вгадає. Ти тепер така пишна стала — відомо, засватана!

— Дай мені спокій хоч ти з тим сватанням!

— Ну, та чого «дай спокій?» Або то твоє сватання святе, що

про нього не мона й говорити?

— Коли вельми досада...

Дарка придивилась пильно до Ярини і споважніла.

— Слухай-но, братице, що я тобі скажу. Щось-то, правда, нема ладу з тобою та й з твоїм сватанням. Ти, відай, не забулася за Йвана?

Ярина мовчала та обгризала зелену луску з горіха, дивлячись кудись поперед себе, не змильнувши й разу оком.

— А що ти маєш за нього пам'ятати, як він за тебе не пам'ятає? — провадила Дарка.

— Ти відки знаєш, що не пам'ятає? — обізвалася Ярина, скоса глянувши на товаришку.

— Якби пам'ятав, то хоч би раз письмо до тебе подав чи вже там поклона прислав.

— Говори до гори! Що він має мені письмо подавати? Хіба ми заручані? Щоб люди сміялися? Таж я того письма не прочитаю сама. А поклони так само нема ким пересилати — ми не кревні апі не свояки.

— Ну, та отже бачиш сама: ти йому нічого, він тобі нічого, та й чого маєш за нього думати? Якби ходь за-ручаяі...

— Нібито на думання треба заручин! — Ярина кинула розкушеного горіха додолу і взялася знов нагинати ліщину.

Дарка чогось розсердилася.

— Ну, як так, то якої ж ти напасті з Петром засваталась?

— Я там так засваталась...

— Як то «так»? Адже запоїни вже були?

— Та ніби були...

— То таке «ніби», що за нього безчестя сплатиш, як не підеш.

— То й сплачу, а таки не піду.

— До твеї волі. А Петро казав, що в неділю заручини будуть.

— Буде він бачити ті заручини!

Гілляка тріснула в Яриниих руках і зломилася, дівчина впала і мусила обтрясатися з листя.

— Ти мені, Дарко, не говори за це,— промовила, на

лагоджуючись додому йти,— я й так жалую, що тоді тебе послухала. "

— Що мене послухала? Коли? А я ж тобі хіба що казала? Хрестися, дівчино!

— Авжеж... почала отак, як і тепера...

— Що ж тепера? Я ж кажу: до твеї волі. Тільки що правда, то не гріх.

Ярина знов завернулася і стала перед Даркою, ще й руки їй на плечі поклала.

— Слухай, Дарусю, я тебе, як рідної сестри послухаю. Як ти

мені порадиш? Піти? — піду. Не піти? — не піду.

Дарка знизала плечима і зняла з себе Яринині руки.

— Ти, небого, пе складайся на мене, сама голову маєш. Що я маю тобі радити? Якби собі, то б я порадила, а з тобою трудна рада.

— А як би ти собі порадила? Як? — Ярина трясла Дарку за рукав і заглядала в очі. Дарка і сміялася і сердилася, далі поборола Ярину і кинула в траву та й сама сіла коло неї, обхопила собі коліна одною рукою, а другою помахувала то туди, то сюди, говорячи,— вона все мала звичай так «розправляти».

— Я б собі порадила або так (мах рукою!), або так (знову мах!). Або Петра сюди, а Йвана не треба, або чорт бери Петра, а я ждатиму Йвана хоч до сивої коси.

— Ото порадила! — вкинула Ярина.

— Я собі раджу,— відгризнулась Дарка,— та й со

бі кажу: що Петро, то не Йван. Бо Петро хороший парубок: високий, білявий і гочі малейкі.

— Як у свпні!

— Ти мовчп, не до тебе п'ють... І гочі малейкі і гу-торка до толку. А Йван малий, чорний як циган, ще п шудратий, гочі як цибулі, лепече як та лепетя.

Ярина зірвалась на рівні ноги.

— Багато говориш, а нема що слухати!

Дарка засміялась.

— Чи я просила тебе слухати, чи ти мене говорити? Ото ще верискої Та ліпше не говорити, бо ще на мене напасть звернеш, як не того жениха влучиш. Вибирай собі сама — маєш їх аж два, є з чого вибирати.

Дарка встала п собі,. струснула фартушину, перев'язала інакше хустку і подалася геть від Ярини.

Ярина & собі подалась геть від Дарки і пішла до села.

Я своє «інтерв'ю» почну-таки з опису самого себе. Властиво, так роблять всі «інтерв'юїсти», що з себе починають, собою кінчають, та не ким іншим і наповняють свої interviews, але вони роблять се скрито, «межи стрічок», а я от зроблю відкрито, так, може, буде оригінальніше, а вже напевне буде чесніше.

Отже, дозвольте рекомендуватись. Я — естет. І то не в теорії тільки, а в житті. На доказ сього мушу зробити невеличкий екскурс автобіографічний. Зовсім недавно знав я одну панночку, себто знаю я її і тепер, але тоді я її любив, а тепер не люблю. Не люблю рішуче і безповоротно і то саме через те, що я естет всіма фібрами своєї істоти. Панночка була (і єсть) гарна, ідеальної вроди (се я признаю й тепер), ідеальної добрості, має душу живу і навіть іскру божу, я в значній мірі завдячую їй свою славу

незвичайно чуткого interview'i'cia — маю щирість признатися в тому! її іскра божа, правда, не творча, дехто називає таку іскру прозаїчним терміном «нюх», а я назову се (нехай хоч із вдячності) «дар». Отже, має вона дар пізнавати прийдешніх знаменитостей у «починаючих» письменниках. Між іншим, ви не думайте, що «починаючий» се справді той, хто тільки що починає писати, ні, «починаючим» можна бути і в 20 літ, а на 21 раптом стати «нашим відомим», я навіть знав і такий курйоз, що автор був перше «нашим відомим», а потім спустився до «починаючого» (alias[99] «подаючого надії»). Не вірите? Далебі, правда. Але се так, між іншим. Так, отож, кажу, панночка моя — ох, колись, і ще недавно, чого б я не дав за се «моя»! і тепер се тільки холодний fagon de parler! [1] — панночка моя була для мене, я б сказав, музою, та interview'ераМ музи не належиться, ну, то вже не знаю, Егерією, чи як там хочете. Вона любить тих «починаючих» (кажу ж вам, добрість ідеальна!), завжди у неї на столі тоненькі книжечки віршів у ясних обложках з «дерзающими» заголовками, і коли вона стріне мене з такою книжечкою в руках і на привітання скаже, показавши пальчиком на ймення автора: «Слухайте, сього вам варто побачити»,—то я без найменших сперечок виходжу від неї, сідаю в трамвай і мчу розшукувати прийдешню знаменитість, поки її інший не «відкрив».

НЕНАТУРАЛЬНА МАТИ

Пані Порицька сиділа у віконця на глибокому, вигідному кріслі і пильно шила. Хто знав її від десятьох літ, то здивував би з неї тепера — де взявся в неї сей лагідний і навіть примилений усміх, чому її погляд, звичайно такий холодно-байдужий, тепер блищить вогким промінням щирих, аж болючих, радощів? Раз вона одвела руки з шитвом далі поперед себе, подивилась на нього в захваті, як на твір великого хисту, вся спалахнула і палко, запам'ятало поцілувала свою роботу.

«Любеє! Милеє! Малесеньке моє, золотесеньке, перепеляточко моє!..» — шепотіла вона в якомусь щасливому нестямі.

— А пані дома? — почувся з сіней чийсь голос.

Потім голос служниці:

— Дома, он вони шиють. .

Пані Порицька стенулась, швиденько сховала своє шитво поза собою і взяла якусь книжку з вікна.

— Подивлюсь я на те диво, як там «вони шиють»,— і з тими словами в хату вступила гостя, така подібна до господині дому, що хто й не знав, то б одгадав, що то її рідна сестра. Тільки гостя була чп молодша, чи менше біди зазнала на віку, бо волосся їй було зовсім темпе, без срібного павутиння, та й очі без «гусячих лапок», не так, як у сестри.

— Ну, дивись ти,— мовила Порицька, вітаючи сестру,— я не пізнала голосу твого, думала, хто чужий,— і вона витягла знову своє шитво, залишивши книжку.

— То ти таки справді шиєш? Що тобі біг дав? — сміялася сестра.— Зроду я не звикла бачити тебе з голкою.

Се вже ти вигадуєш, Олюшо, я таки часом шила.

— На годинах «рукоділля», як була ще гімназисткою? — Подражнила її знову сестра, далі придивилась до її іштття і ще засміялась: — Та ти се що—ляльками бавитись маєш? На кого се ти таке малесеньке шиєш?

Пані Порицька низенько нахилилась над шиттям і, вся зчервонівши, стиха вимовила, не дивлячись на сестру:

— Ні,., не ляльками... А на кого шию... ще й сама не знаю...

Сестра придивилась до неї пильніше, потім швидким поглядом слизнула по всій її постаті, схопила за руку і зашенотіла радісно і неймовірно:

— Ти! слухай... та невже?., чом же ти мені нічого не кажеш?

— Та... що ж там казати...

— Ну, вже не удавай! «Що ж там казати»,— перекривила

сестра Порицьку,— нібито я не знаю, що се ж мета твого життя мати дитину.

— О, вже й «мета життя»,— запротестувала Порицька, але не дуже завзято,— неначебто в моєму житті так уже ніколи нічого не було, крім сеї «мети».

Сестра легковажно махнула на неї рукою.

— Та знаю я, знаю. Ну, була ти «педагожицею», ще п завзятою, ходила у фребелівки *, в охоронки, була і в сільській школі, але це все водив тебе незагоджений інстинкт...

— Ет, Олюнько, у тебе якісь такі'вирази...

— Які ж там вирази? Як же ее інакше виразити? Ти знаєш, я не люблю в папірки завивати, і вже коли хочеш знати правду, то я не така дурна, щоб не догадатись, чому ти могла піти заміж за такого... як би се сказати...

Пані Порицька раптом стала знов холодна, як бувала здебільшого, і в її байдужому тоні ледве можна було помітити нотка на то роздражнення, не то образи.

— Я не хочу знати ніякої твоєї правди*, я ніколи не думала, що ти дурна, і ти зовсім даремно добираєш елів до такої думки, якої зовсім ие варто ніяк вимовяшш.

Вона одкусила нитку зубами і одвернулася від, сестри, втягаючи нову нитку в голку проти світла.

Ольга нишком усміхнулася, але не злорадо, скоріше з жалем, і змінила тему.

— А знаєш, ти вже щось занадто мале викроїла, ще, гляди, не налізе.

— Хіба? Та вони ж такі малесенькі...— холод знову зник з очей Порицької.

— Малесенькі то малесенькі, а як вдасться часом такий опецьок, як от мій остатній... ти тільки здумай — 15 фунтів важив!

Пані Ольга мала звичай, говорячи про своїх дітей, не називати їх на ймення, тільки «мій перший, мій остатній, моє середнє», і се чомусь дуже не подобалось її сестрі — «наче про звірят»,— подумала вона й тепер і пригадала собі того «остатнього». «Справді, опецьок... ніде правди діти, поганенька дитина... моє не таке буде!» — додала вона в думці і навіть думкою не засміялася з такої певності, а вголос промовила, наче жалуючи: — Навряд, щоб я могла таку заживну дитину мати, я старіша і слабша за тебе.

— Се дарма, коли батько здоровий,— потішала її Ольга і тут же не могла втриматись, щоб у думці не порівняти свого чоловіка до пана Порицького: «Ніколи б я не могла любити такого чоловіка, як той губань Пори-цький, чисто якесь «мнясало»...

бідна Настуня!» — і Ольга так жалібно глянула на сестру, що та аж стурбувалась.

— Чого ти так на мене дивишся?

Ольга не одразу придумала, що сказати.

— Я... думаю, що, либонь, ти боїшся тепер за себе.

— Боюся? За себе? Ах, справді, може, й є чого боятись, але якось я не думала досі про се... А воно справді боятись-таки є чого. В 40 літ перша дитина...

Ольга збагнула, що зовсім не до речі повернула розмову.

— Та ні, ні, Настусю, бог з тобою, се я так, здуру. Чого-таки тобі боятись? Людина ти здорова...

— Не так-то вже...

— Ну, там часом щось трошки, так яка ж інтелігентна жінка буває ідеально здорова. Ми з тобою роду довговічного...

— Хоч і подагричного...— докінчила Порицька.

— Ну, ну, нема чого лиху славу на наш рід наволікати. Ти от краще скажи, чого се ти передо мною таїлася? Мені й не в думці, чого се ти так реформовані сукні полюбила, аж воно он що! Ні, ти таки недобра,— не сказати своїй єдиній сестрі! Я навіть не сподівалась від тебе.

Порицька і червоніла, і втішно всміхалась, гамуючи сестру.

— Даремно ти ображаєшся, Олюнько. Бачиш... я навмисне не сховала від тебе сеї сорочечки, що шию, аби ти догадалась. Я хтіла, щоб ти знала, а тільки ніяково чомусь було просто сказати.

— От іще інститутщина! «Ніяково»! — засміялась Ольга.

— Нехай собі «інститутщина», я інакше не можу. І знаєш що, Олюню, я тебе дуже-дуже прошу, не кажи про се нікому, чуєш, нікому.

— Навіщо такі секрети? Все одно хутко всі завважать.

Порицька поправилась у кріслі і натягла на себе шаль, що спустилась була з плеч.

— Поки там ще завважать, а ти таки мовчи. Ні, справді, без жартів, мені було б дуже прикро, якби ти...

Порицька так стурбувалась, аж обличчя плямистою краскою вкрилось. Ольга погамувала її рукою.

— Гаразд, гаразд, мовчатиму, коли так хочеш, мені все одно, хоча й не розумію твоєї примхи. Людина поступова не повинна б соромитись таких речей, се пережиток варварства. Речі натуральні не можуть бути «нечистими», і значить...

Тепер уже Порицька сміялась, дивлячись на сестру.

— Яка ти смішна, Олюнько! Кому се ти проповідуєш? Невже мені, «педагожиці», як ти кажеш, треба ще доводити такі «істини»?

— То-то бо й є! — докинула сестра.— Сама тямиш, що

смішно, а тим часом...

Порицька споважніла.

— Ні, знаєш, Ольго, щодо мене, то се не смішно, така — як би сказати — здержливість, чи що... Я так довго сього ждала... вже й ждати була перестала... і ніхто вже не сподівається... і здумай собі, в разі якого нещастя...

— Ну, ще що вигадай! яке там нещастя!

— ...або й просто помилки... бувають же й помилки...

— Хіба ти непевна? — почала було Ольга, але сестра не дала докінчити.

— При найбільшій певкості все ж можливі помилка

А тоді мені було б і так гірко, а якби ще всі знали і... сміялися....

Ольга щиро обурилася.

— Який би таки нелюд сміявся? що се ти кажеш, Насте?

Порицька журливо похитала головою.

— Чого там «нелюд?» Люди, Ояншьцю, люди сміятимуться, звичайні нормальні люди... Оті самі, що сміються з старих дівок, з одурених чоловіків, з покинутих кахашдо». Ти не знайома а такими людьми?

ОльЕа мовчала. її зворушив сестрин журливий тон. «Справді, бідна Настуся на собі вивідала отих «звичайних нормальних» людей, дівуючи до 30-го року... А скільки було шептів та поговорів на її весіллі про те, як і чому вона «піймала» Порицького... І все то були «добрі знайомі»...»

Паризька завважила знов на собі вболіваючий погляд сестрин,, і щось їй защеміло на серед, згадалось щось давнє, десять літ як забуте. Так було дивилась на неї мати в ті хвилини, коли вона надівала нову сукню, збираючись на вечорниці, де вона мала бути найстаршою з усіх дівчат... І як бувало тоді, так і тепер вона шукала оборони від такого погляду, видобуваючи з себе слова, все одно які, аби не мовчання.

— От ти смієшся (Ольга тим часом зовсім не сміялась), а воно таки в тім щось є, щоб не казати про себе. Як я була в Зарічинцях учителькою, то завважила, що селянки дуже не люблять розказувати, коли саме вони сподіваються дитини, і до остатнього намагаються, щоб ніхто не бачив їх мук і не чув крику. «Скільки людей знатиме, за стількох мусить відболіти породілля»,— пояснила мені се одна баба-повитуха. І якось мені се так у голову вковалося...

— Ха-ха-ха! от так «педагожиця»! замість нести освіту в народ, сама від нього навчилася бабських забобонів!

Порицька була рада, що одвернула сестрині думки на інший бік, і навмисно перечилася з Ольгою.

— Нехай собі й бабські, але чи забобони, то зовсім невідомо. Коли вірити в гіпноз, то може ж бути, що кожен, хто подумає: «От як тій бідній жінці буде трудно!» — може й справді «надати» їй більшого болю в відповідний момент.

Ольга сміялась і махала на неї руками:

— Ну, ну, ну, ти так з своїм «гіпнозом» до того дійдеш, що ще й «уроків» почнеш боятися або «пристріту»*

— А що ж ти думаєш, може, й «уроки» та «пристріт» не такі забобони, як звикли думати середні інтелігенти, може, люди справжньої науки...

— ...Як ми з тобою! — перебила Ольга і затулила сестрі рукою губу.— Мовчи вже краще, людино справжньої науки, бо он, я бачу, твій педагог простує вулицею. Ось нехай-но він почує твої міркування про «уроки», «пристріт» і подібні їм науково встановлені факти, то буде тобі лекція, що й не переслухаєш.

В сінях уже чутно було шаркання калошами, і незабаром увійшов Порицький, правою рукою обтираючи одвільжені вуси, а лівою тулячи під пахвою якусь грубу книжку, загорнену в папір і перев'язану шнурком. Надійшовши до жінок, він спершу подав руку Ользі, потім нахилився і поцілував Настю в чоло холодними вогкими губами. Настя вся стиснулася під тим поцілунком. Десять літ терпить вона сі великі, мокрі, холодні губи і все не може звикнути! Щось закипіло і звилось навколо серця, аж дух заперло, але Настя погамувала його: «Як мені не сором! се ж батько мого перепелятка!» І вона вже без великого примусу глянула лагідно на чоловіка і приязно сказала:

— Добридень. А що се в тебе за книжка? Нова, здається?

Порицький помалу розв'язав книжку, звинув у каблучку шнурочок, сховав його в кишеню, розгорнув папір, розправив його і почепив на гак з паперами, прибитий до стіни, і тоді тільки відповів жінці:

— Авжеж, се нова книжка. Се я тобі дарунок купив.

— Спасибі. Дай же подивитись.

Порицький урочисто простяг їй книжку. На окладин-ці стояло великими літерами: «Мать и дитя».

Порицька злегка зашарілася і знов промовила:

— Спасибі.— Потім додала: — Я дуже хотіла мати сю книжку.

Ольга заглянула на заголовок.

— Ет, знаю я сю книжку. Теж «студіювала», ще як свого першого сподівалася. Тепер і в руки пе беру.

УТОПІЯ

Дівчина з чорними смутними очима, жертва спадку по занадто великодушних родичах.

Артист — самовбивець (з мирних анархістів), що жив на кошт праці інших, аби творить, і творчість зрадила його.

Учений, що винаходить нові дива, щоб улегшити життя своїй любій хворій чорноокій дівчині. Він оптиміст-філософ і шанує «силу слабких», їх «пасивне двигання прогресу».

Родина: дві жінки і «їх дитина».

Дівчина і її «батько» (учитель).

Чоловік і жінка, що кохаються і нізащо не хотять жити вкупі, спробувавши того раз. Діти їх теж живуть окремо. Всі вони люблятся.

— Я бачу, ти дивуєшся, та й мені трохи дивно з тебе, так наче ми зовсім чужі й незнайомі. Але ж ні, ми таки знаємо одна одну, тільки я краще знаю тебе, ніж ти мене: я бачила тебе у мріях про минуле,— а сі мрії завжди певніші себе,— ти ж бачила мене у мріях про те прийдешнє, що завжди загорнене у ясний срібно-блакитний та мало прозорий серпанок. Але тепер ми зустрілись віч-на-віч, якась сила одслонила той серпанок перед тобою і зблизила минуле до мене, не будемо ж дивитись одна на одну з подивом недовір'я — друзі мрій завжди рідні собі, хоч би віки ділили ті мрії одна від одної. Дай мені руку! бачиш, рух сей пережив віки — і поживімо вкупі хоч одну годину, сестро моя, в людськості, може, тоді ми порозуміємось краще, може, хоч відгадаємо серцем одна в одній і в наших різних поколіннях те, чого розумом збагнути не можемо.

Я подала їй руку, й з того часу ми стали рідні перед самими собою і любо стало нам говорити одна до одної: «сестро»!

І хоч знову той мало прозорий серпанок заслонить передо мною прийдешнє, хоч, може, сумнів примусить мене зректися і забути те, що я бачила там, я, може, забуду все, але сеї дівчини з чорними лагідними очима,— такими лагідними, аж не вірилось, що вони не блакитні,— я не забуду повік. Я не відречуся ніколи, що я держала в своїй руці її вузеньку білу рученьку, ніжну і холоднувату, ш пелюсток $ рожі, що я бачила, як тінь від її темного волосся спадала на її широке і високе чоло і глибшала між чорними брозами. Я ж пам'ятаю її хибку походу,— вона ходила у воді і. рада була спинитись якнайшвидше,— я пам'ятаю її втомлені повільні рухи. Тільки вії у неї рухались часом швидшу, мов* хдаада змахнути- якусь, болішу думку з-перѳд очіейѵ та у<ьта її барви зів'ялого маку рантово тредаіля чтои бале ца мшть одну) немов від стриманого болю,— після того вона закривала очі, зітхала, потім тихо всміхалась, і знов дивились мені в душу її великі чорні очі, очі мучениці. Як же можу я зректися її?

«ЧИСТЕ РІВНЕ ПЛЕСО МОРЯ...»

Чисте рівне плесо моря, дрібно переткане тонкими довгастими скалочками текучого срібла... Вода стала ще тихшою, скалочки змінилися в дрібнесеньку луску, далі й вони розгладилися і в тій наче скляній поверхні відбилися, злегка хвилюючись, темно-зелені безлюдні поважні гори, укриті буййим руном лісів, де-не-де перерваним рудими глинястими кругами,

ЕКБАЛЬ-ГАНЕМ

Екбаль-ганем лежить на ліжку в подружній кімнаті. Отак одягнена одсвятно, як завжди, серед білого дня — лежить. Чорне, блискуче, трохи жорстке волосся вибилося з-під химерно-штучної зачіски і спадає безладними пасмами на щоки, як у простої фелахині, хороші очі втратили агатовий полиск і стали подібні до зерен з дешевих чіток, стертих занадто богомільною рукою, ніс — і так вже трохи величенький — припух, позбувся товстої пудри, став смуглявим і червонястим, ніжні уста сквас-ніли й згіркли... Екбаль-ганем знов плакала... Ох, і що його робити, щоб не плакати?! Се ж лихо, се ж погибель — тії сльози! Адже після них наче написано на обличчі: «Ся жінка має тридцять літ». Тридцять літ! То ж то старість!.. Звісно, аллах справедливий, але нащо потрібно його справедливості, щоб ті розпусні біляві франки здавались молодими часом і понад сорок літ, а бідна арабка хіба чудом задержить красу до тридцяти, як от задержала вона, Екбаль. Може б, те чудо ще кілька років протривало, коли б... коли б не стала на дорозі франка! Ой тії франки! Либонь, їх створено на кару людям, як сарану, як гусінь, як скорпіонів. І кожна франка ще й на тім світі, по смерті, сподівається жити та красувати (яких гарних святих жінок показують у школах арабочкам католицькі черниці!), а найчесніша мусульманка хіба має ту надію?.. Однак же були святі жінки-мусуль-манки: Хадіга, Фатьма, Зейнаб... де вони тепер? Адже гурії то не вони, а де ж вони? Чи варто ж бути святою?..

Екбаль-ганем вжахнулась. Які се думки їй в голову лізуть? Хіба жінка може розважати про такі речі? І не треба думати багато, від сього будуть зморшки на лобі.

Вже й так доводиться волосся нижче спускати на лоб, ніж би слід,— ще ж добре, що тепер на се мода!

Глибоко зітхнувши, з тихим тоненьким стогоном, Екбаль-ганем підвелася з ліжка, пішла до столика туалетного і сіла перед свічадом. Найперше ухопила пушок з пудрою і швидко-швидко забілила носа. Потім почала спокійніше розмальовувати все

обличчя, поки воно набуло бажаної подібності до гіпсової маски, з різкими рисами брів, з чорними обідками навколо очей, з кривавими рубцями замість уст. Далі взялася до зачіски. Занадто буйне африканське волосся нелегко було покорити паризькому шаблонові, придатному більше до штучних мертвих «постішів», ніж до справжнього живого волосся, однак мусила скоритись Африка перед Європою. Екбаль-ганем таки досягла того, що, ззаду подивившись, можна було взяти її коли не за парижанку, то все ж за якусь «франку», хоч би колоніальну.

Але то тривало довго. Вже спущені матово-жовті жалюзі в кімнаті попрорізувались жовтогарячими смужками від низького сонця, далі ті смужки зарожевіли

і поширшали, наче розцвіли, а ще трохи — і запалали, мов від близької пожежі. Се вже починався єгипетський захід. Там сонце уміє вдавати переможця в остатній час перед неминучою поразкою, і так гордо та весело, без пайменшої тіні вечірнього суму, сипле барвисті дари на небо, на пустиню, на велику ріку і на кожну дрібную дрібницю своєї улюбленої країни, що навіть за одну хвилину перед навалом темряви якось не йметься віри її неминучості.

Екбаль-ганем рідко бачить захід сонця у всій його красі, а відколи живе тут, на купелях, то й ніколи не бачить. Вона ж тут живе, як у в'язниці, не в звичайному, призвоїтому гаремі, як годиться поштивій мусульманці, а таки в справжній в'язниці, без садка, без піддашків

з точеними гратками, звідки можна чудово споглядати на вулицю, без родичок і приятельок, що, бувало, так охоче додержують їй товариства і дома, й у гостях, і на проходках. Тут і йти нема куди, хоч би й було з ким,— нема ні кладовища порядного з могилами кревних (найпризво-їтіше ж ходити на кладовище, а не сновигати вулицями без мети!), нема крамів, окрім бакалійних та з усяким мотлохом, куди ходять тільки слуги та франки, а жінці родовитого арабського бея сором і поріг переступити;

в гості Бкбаль-ганем не можна ходити, бо прийшлось би й собі гостей приймати і відкрити перед ними всю злиденність життя свого тутешнього,— адже вона живе у дворищі, де уміщається пансіон для хворих чужинців, а се ж все одно, що locanda! [1] — се ж крайня ганьба для порядної ганем жити попри локанді.

Коли-не-коли бувають весілля, заручини, похорони, і то більше не тут, а в Каїрі. їздити туди трудно, шкода кидати своєї маленької Зейнаб, а не тягати ж за собою таке немовлятко межи люди, щоб ще хто наврочив.

Згадавши про Зейнаб, Екбаль-ганем затривожилася, схопилась, відхилила трохи надвірні двері (так що ледве чи й долоня просунулася б), ляснула двічі в долоні і гукнула тонким, гострим, трошечки рипучим голосом:

— Е! Сальтане! — і зараз же оступилась від дверей.

Знадвору вступила стара негритянка в яро-зеленій вовняній сімаррі *, надітій без сорочки, у срібних грубих, як кайдани, обручах на босих ногах, з непокритою, розпатланою, дрібно-кучерявою головою, тільки перев'язана над чолом, наче стрічкою, вузько зложеною жовтогарячою хусткою з червоними берегами; з шиї на розхристані чорні груди звисало важке глиняне намисто різних яскравих кольорів. Здавалося, що вона не йшла, а неначе точилася, така дрібна й легка була у неї похода, і дивно відбивала тая похода при її низенькій, надзвичайно тілистій постаті. Неначе велика зелена онука з розгону впала і не своєю силою закотилася до хати.

— Де ти поділа Зейнаб? — одразу дражливо крикнула до неї Екбаль.

— Там,— спокійно і недбало кинула Сальтане, махнувши рукою собі через плече.

— Де се «там»? що се за «там»? Ти її надворі покинула з Саїдом? Я тобі казала, щоб ти не сміла! щоб ти не сміла! їй небезпечно бути надворі! ти ж тямиш? ти ж розумієш! А ти все-таки «там», «там»!

— Ти ж, ганем, ще не знаєш, де саме Зейнаб, а вже кричиш,— сказала Сальтане так само спокійно чудним, якимсь пташиним голосом, що нагадував «людську» балачку папуги.

— Ну, то де, де? кажи ж, де! — і з нетерплячки Екбаль сіпнула її за зелений рукав.

— Звісно, де — у гладкої сет, там їй чаю дають, вона любить. Гладка сет казала, що сама її принесе додому.

— А, у гладкої,— вже й собі спокійно протягла Екбаль,— се нічого, можна. А «фірузи» [100] на Зейнаб в?

— Авжеж е і фірузи, і серце, і ключ, і все, що треба, як же інакше?

— Иу, то йди собі,— недбало кинула Екбаль і вернулась до свічада, але негритянка не пішла з хати, тільки раптом сіла долі напочіпки там, де стояла, і швиденько, несподівано промовила своєю пташиною гуторкою:

— А тая вже вбирається, і дитину свою нарядила у такі білі-білесенькі «дантелі» *, як «інгліз-бебі» носять. Ти, ганем, конче повинна такі дантелі нашій Зейнаб справити, бо то ж не подоба, щоб ліва дочка у бея була краще ~від правої вбрана. І черевички треба їй білі. Ні, знаєш, ти краще справ їй з золотого сап'яну, то

вже тая на такі не спроможеться.

Екбаль-ганем пильно вдивлялася в свічадо, але нічого в ньому не бачила; очі їй знову заходили слізьми, і вона боялася, коли б сльози знов не зруйнували їй так трудно відбудованої краси. Вона мовчала, щоб слідом за словом не прорвався плач. Важко дишучи, вона будувала греблю мовчання. Коли се чутким вухом піймала один гук з надвірного гомону, і сльози одразу спинились і висохли, не викотившись. їй почулося якесь італьянське слово. Екбаль-ганем кивнула мовчки негритянці, щоб тая відхилила трохи надвірні двері, і стала наслухати. Але в одхилені двері влетів дитячий щебет:

Barbarino, fino, fino, mangia porco, beve vino![101]

Потім якесь падання чимсь плесковатим, наче хто хустя прав. То малі «ізраєліти», що приїхали недавно на купелі з Александрії, дражнили старого берберіна-воро-таря, а він «учив» їх, скинувши з себе пантофлю та потягаючи грубою підошвою малюків по плечах, кого встигав досягти.

Екбаль-ганем була й забула, що в дворі ще хто може говорити по-італьянськи, крім «тієї».

— Ах, як мені обридли тії чортенята! Яке то нещастя мати в сусідстві локанду!

— Я ж тобі казала, ганем,— докинула Сальтане.

— Ай, мовчи ти! — визвірилась Екбаль.

— Саїда, ганем! — озвалося щось під дверима жіночим голосом, ніжно-улесливо, і розточилося в благословеннях «прекрасній ганем і тому дневі, що дає її бачити її найнижчій слузі».

— Мін (хто)? —різко перебила Екбаль поток благословенних слів. .

— Порох з-під стіп твоїх, порох з-під стіп твоїх,— відповів лестивий голос, і в двері просунулось обличчя, трохи не таке чорне, як у Сальтане, молодше, з блакитною зорею на чолі, нацяткованою голкою просто на шкірі, з таким же півмісяцем на підборідді, з двома золотими сережками з одного боку — одна в усі, друга в ніздрі,— сполученими тонесеньким ланцюжком. Від солодкої усмішки сережка в ніздрі тремтіла, сіпала ланцюжок і другу сережку, і дрібнесенькі світляні блиски грали* як леліточки по темній бронзовій правій щоці, а ліва темніла під напівспущеним чорним креповим покривалом.

— Чого тобі треба? — суворо спитала Екбаль.

— Мені треба, прекрасна ганем, щоб ти була ще кращою, а щоб твоя найнижча слуга не ображала божих очей своїми злиднями.

Промовляючи теє, жінка вступила в кімнату, тягнучи за

собою по помості довгий вузький кінець чорного крепу, як ящуриний хвіст. І вся її постать нагадувала ящурку — тонка, гнучка, з меткими і разом полохливими рухами. Здавалося спочатку, що вона прийшла з порожніми руками, але, вступивши в кімнату, вона миттю добула чи з-під покривала, чи з якихсь таємних сховів просторої фалдистої чорної сімарри кругле пуделочко з ясного лубка і простягла його на долоні до Екбаль-ганем.

— От, сонце моє, ганем моя вродлива, оце тривкі білила! Хоч тричі вмийся після них,— пе здиняють! Хоч які поцілунки щирі — їх не зітруть! Вічні, моя ганем, вічні!

Екбаль-ганем узяла пуделко, відкрила, придивилась, підставивши під червону смужку світла, понюхала білила і вернула перекупці, коротко мовивши:

— Не треба.

— І певне, що не треба! — несподівано палко підхопила перекупка.— Пробач смітині з-під твого порога! Я ж і сама бачу, що ти й так біліша від лілеї. Але я маю ще й інші речі, помічні речі,— вона знизила голос аж до шепту,— маю до діточок, маю й від діточок, як до чиєї потреби...

Екбаль суворо насупила брови: — Що?

— Слухай-но,— озвалась Сальтане до перекупки,— йди-но ти собі звідси, бо як прийде бей, то будеш ти знати, він таких, як ти, не любить.

Але в очах Екбаль-ганем при слові «бей» щось блиснуло в очах, блиснуло і погасло, а вуста зложилися у штучно-байдужу презирливу усмішку.

— Ну, коли ти така розумна,— звернулась вона до перекупки, — то в тебе, либонь, і привороту можна купити.

— А можна, можна, перло пророкова! От тільки сьогодні не взяла — проклята моя голова за таку пам'ять!

— Та мені й не треба,— лицемірно мовила Екбаль і навіть позіхнула трошки при тому,— мені вже скоріш відворіт потрібен, — і знов посміхнулася штучно-презирливо.

Перекупка вхопила Екбаль за руку вище ліктя і зашепотіла:

— Завтра принесу! завтра принесу! і привороту і від-Еороту, всього, всього принесу.

Тим часом Сальтане, щось почувши знадвору, стрепенулася, скочила до дверей, обернулася до шпарки перше вухом, потім оком, по-пташиному, і крикнула:

— Бей іде!

Екбаль миттю вихопила свою руку від перекупки, а тая безгучно і прудко, ще більше по-ящуриному вимкнулася з кімнати у двір і там, побачивши бея, що йшов не з вулиці, а з глибини

того ж таки двора, швиденько скрунула в браму і щезла за рогом вулиці.

ПЕРЕКЛАДНА
ПРОЗА

І. Я. Франко

САМ ВИНОВАТ

I

«Назначен к публичной продаже надел под № 29-м, собственность Николая Проця, стоимостью в 150 гульде-нов [1], вместе со всеми хозяйственными постройками (их было всего одна изба и хлев на одну корову; все вместе под одной кровлей, из давно прогнивтей драни), для уп-латы долга Шиндеру на сумму 40 гульденов. Кто даст больше?»

Всю эту длинную тираду прокричал хриплым голосом судебный пристав, исполнявший одновременно и службу аукционщика. После этих слов он простучал не-сколько раз молотком по доске, положенной на бревне и заменявшей казенний стол.

— Кто даст больше? — повторил он.— Объявленная цена — 40 гульденов!

Вокруг стояло несколько крестьян в истрепанных сер-мягах и в соломенных шапках и три горожанина. Они разговаривали между собой, оглядывали двор, на кото-ром происходила продажа, но на вызов пристава никто из них не отозвался.

А в стороне, у разваленного забора, сидел на бревне сам Мыкола Продь, высокий, лет тридцати пяти, худой, как щепка, с испитым от нужды и болезни лицом. На коленях у него сидел мальчик-пятилеток, прижимаясь к отцу и со страхом поглядывая на чужих людей перед избой. Около него стояла жена с младшим ребенком на руках и фартуком утирала слезы.

— Кто даст больше? — вызывал пристав, огляды-ваясь.

т

Тут подошел к нему Шиндер и, прикоснувшись левой рукой к своей шапке, сказал:

— Ну зачем, ваше благородне, больше давать? Я дам сорок.

— Шиндер даст сорок; кто даст больше? разі — про-кричал пристав.

Никто не откликался.

— Два!..

Все молчали, только слышно было глухоѳ всхлипыва-ние Процихи.

— Три!

Громкие удары молотка по доске были ответом на этот вызов.

Шиндер за свои 40 гульденов сделался владель-цем земли и хозяйства, оцененных в 150 гульденов, а в действительности стоивших самое меньшее 200 гульденов.

— Ну, ты, глупый мужик,— обратился Шиндер к Мы-коле,— не говорил я тебе, помирись со мной, от дай мне половину земли? А теперь вот видишь, я взял все!

— Бог тебя накажет за нашу обиду, кровопийца проклятий! — вскрикнула, задыхаясь от слез, Процихa.

— За что меня будет бог наказывать? Кого я обидел? Пусть тебя самое бог накажет, мерзавка ты этакая! Убирайся вон из моего двора! вон, сейчас же!

Процихa поспешно утерла слезы и хотела еще что-то сказать Шиндеру, но Проць махнул на нее рукой и сказал разбитым, глухим голосом:

— Оставь его! Что уж теперь говорить? Ничего не поделаешь! Бог нас наказал, на то была его воля. Так тому и быть! Пойдем!

Он встал, взял мальчика за руку и пошел, а за ним, рекой разливаясь, пошла и его жена с малым ребенком на руках.

— Так-то, кум! вот и еще одного хозяина на миру не стало! — гуторили промеж себя мужики на дворе.

— Да, видно божие попущение на мир христианский!

— Ну да, говорите больше! «попущение божие»! — сказал один, несколько лучше других одетый крестья-нин.— Сам народ виноват и только!

— Ах, кум, право,— ответил первый,— не говорите этого! Хорошо вам, что бог вас благословил, вот вы и не знаете горя. А бедняк, хоть как ни старайся, все-таки двух одной рубашкой не оденет сразу.

— Те-те-те,— перебил зажиточный,— все это пустые разговоры. Работать бы поболыпе, рук не жалеть.

— Эх, кум! да бедняк ли еще не работает! Так рабо-тает, что как только глаза не лопнут... Да нетто этим поможешь? Вот мы теперь тут стоим, а разве мы знаєм, не упадет ли и на кого-нибудь из нас то же, что теперь на Миколу упало?

— Еще что скажете! — ответил зажиточиый.— Не-бось,— путному, порядочному никогда ничего такого не приключится, а вот разве такому лядащему, как этот Мыкола! Говорите себе, что вам угодно, а я все на своем стою: он сам виноват!..

II

Свет широк, а негде в нем деваться бедняку беспри-ютному.

Мыкола Проць шел низом по деревне, как лунатик, а жена тла за ним, рыдая и причитая, словно по умер-тем. Был дутный летний день. Люди работали в поле, и в деревне не видно было никого. Жена припустила шагу и поровнялась с мужем.

— Мыкола, куда ты идешь?

— В Свичу [1],— ответил тот угрюмо.

— Господи, что это ты говоришь?

— Ну, а куда же теперь итти? Другого выхода нет!..

— Сохрани нас господи от такого, Мыкола! Не говори так! Смотри, вот тут живет моя тетка, пойдем к ней, будем летом работать, а зиму как-нибудь перебьемся.

— А потом?..

— Потом... потом будем опять работать, авось как-нибудь да проживем между добрыми людьми.

— Добрыми?.. Да, как же! Стоит между ними жить! Нет, уж это ты оставь!

И Мыкола пустился дальше. Жена удержала его за РУку.

— Да побойся ты бога! что ты задумал? Ведь это смертный грех! На кого же ты меня оставить? А детей?..

— А живя, чем я помогу тебе и детям? Пусти меня, дура!..

[1] G в и ч а — одна из галицких рек, 363

Но опа пе выпускала его и тащила упорно через мос-тик к теткину двору.

— Знаешь что,— сказал наконец Мыкола,— если хо-чешь, иди к тетке...

— А ты?

— Я не пойду.

— Отчего?

— Я не могу ни минути оставаться в этой проклятой деревне! Если ты меня силой удержить, я удавлюсь. Так лучше пусти.

— Да куда же ты пойдешь?

— Пойду на заработки в Людвиковку, на лесопильню.

— На лесопильню? Силы небесные! Да ведь ты слаб, что комар! что ты там будешь делать?

— Небось, найду что делать. Там теперь нужны рабо-чиє, примут и меня.

— Когда же вернеться?

— Как только заработаю денег, чтобы викупить своє добро от этого проклятого Шиндера,— не раньте!

Жена уставилась на него удивленными глазами, пол-ными тревоги.

— Мыкола, что ты говорить?

— То, что слышишь.

— Да ведь это...

Она не могла договорить, ее что-то давило камнем в горле.

— Когда будет, тогда и будет, да должно-таки быть: или заработаю, или пропаду. Что мне в такой жизни? Будь здорова!

Он поцеловал жену и детей и медленным нетвердим шагом

пошел дальше по большой дороге. Жена со слеза-ми смотрела ему вслед с мостика, пока он не скрылся на повороте за холмиком.

III

Прошел год после того дня. Опять лето. G безоблачно-го неба солнце сыплет горячие лучи на высокие лысые горы, на зеленые болотца над рекой, на фабричные строе-ния людвиковской паровой лесопильни. Свича бурлит и разбивается о круглые камни; на не обрублѳнных еще горах млеют хвойные леса, увитые прозрачной голубоватой дымкой. Посреди котловины торчит сама фабрика, со всех сторон обставленная высокими сажнями толстых бревен, словно огромной серой стеной. Из красной трубы клубами вырывается дым и раздается пронзительный свист, внутри фабрики слытится бешеное клокотанье, визг, скрип и лязг паровой машины, смешанный с оглу-шающим шумом воды и криком рабочих. А издали, с гор-иых вершин, доносится отовсюду стук топоров и грохот падающих громадных елей.

— Ура! — кричат рубящие за каждым падением такого лесного великана. А потом опять начинается рубка, у великана обрубают ветви и по торной колее спускают под гору на реку, которая уносит его прямо к машине. День за днем со всех окружных вершин раздается эта рубка и крик, день за днем сотни лесных великанов с треском спускаются по голым каменистым, горным обривам в долину, чтобы ждать там на воде, пока придет их очередь ложиться под неумолимые железные зубья паровых пил. И каждый день 14 сложных пил грызут кости лесных великанов, словно 14 больших неистребимых чер-вяков.

Среди рубящих работает и Мыкола, вот уже год. Он сделался еще более жалок и худ, но сегодня он рубит с таким увлечением, как будто эта ель его заклятый враг.

— Авось зто последний раз? Господи, авось послед-ний раз! — думает он, высоко взмахивая топором.

Сегодня он счастлив. В его кожаном поясе, заверну-тые в тряпку, лежат тщательно эапрятанные 50 гульде-нов — годовой заработок. Сорок, считает Мыкола, пойдут Шиндеру, а десять на обзаведение хозяйством. Сегодня вечером кончится его работа, а завтра он пойдет домой.

И в самом деле, на другой день еще ни свет нп заря, а Мыкола Проць шагал уже далеко от Людвиковки. Он шел быстро, даже задыхаясь, мысль его летала в буду-щем, не желая даже оглядываться назад, где она ничего не встретила бы, кроме горя и нужды.

— Прежде всего пойду к Шиндеру,— думал бедный мужик,— выкуплю поле с избой, а тогда уже и к жене... Пойдем, скажу: пора опять хозяйничать на своем!

Эта мысль придавала силы его слабым ногам. Солнце склонилось к закату, когда он подходил к своей деревне. Сердце забилось в его груди, когда он увидел издали свою наполовину разрушенную избу и большой кабак на краю деревни. Напрягая последние сили, поспешил он туда.

— Добрый вечер, Шиндер! — крикнул он, входя в кабак.

— Здравствуйте! А, это вы, Мыкола? — сказал кабатчик.— Где же это вы были, что вас так долго не видать было?

— Был на работе,— сказал Микола.— Послушай, что я тебе скажу.

— Ну, что такое?

Микола достал из пояса тряпочку, развязал ее и вы-ложил перед кабатчиком четыре десятки.

— На, смотриї Отдай мне надел и избу.

— Что, что, что? — вскрикнул кабатчик и отсту-пил.— Ты хочешь за сорок гульденов купить надел с из-бой? Ха, ха, ха!

— Не купить, а своє взять назад!

— Взять назад? Ого! как же ато так взять?

— Я тебе отдаю то, что задолжал, а ты мне отдай надел с избой.

— Что ты?! Ты, я вижу, Мыкола, где-то большого ума набрался. У нас так не идет! Мне за этот надел дают триста гульденов, я хочу четыреста, а тебе отдам за двес-ти пятьдесят. Понимаешь?

Мыкола стоял как остолбенелый от этих слов. Кабатчик, видимо, испугался, потому что скрылся за перегородку и дверь за собой запер.

В кабаке было несколько знакомых крестьян. Они окружили Мыколу, стали с ним здороваться, принялись утешать, но он стоял как столб, не спуская глаз с того места, на котором только что стоял кабатчик. Долго-долго так простоял бедный человек, а потом обратился к людям:

— Люди добрые, да как же это может быть? — спро-сил он глухим дрожащим голосом.

— Что ты поделаешь, куманек, с ним, когда все в его руках? — сказал один.

— И никакого на это права нет?

— Нет.

— Так! — сказал Мыкола и замолчал, только круп-ньге жгучие слезы покатились по его бледному, измучен-ному, запыленному лицу.

— Люди добрые,—> сказал он, спустя минуту,— возь-мите вы, пожалуйста, эти деньги и отдайте и£ моей жене. Мне они не нужны. Кланяйтесь ей от меня и скажите, что я скоро вернусь. А о

том, что тут было с Шиндером у меня — ни слова ей! Слышите, ни слова!

— Хорошо, куманек, ладно!

— А теперь прощайте!

Он нахлобучил шапку и ушел. Солнце горело кровавозолотым огнем над самим западом. Кровавой полосой (шестела Свича на темно-зеленой равнине, извиваясь меж-ДУ лозняком. Шумела вода по камням. Воробьи чирика-ли в лозняке, а в сердце бедного Мыколы клубилось горе.

IV

На днях, около того времени, когда все это происхо-дило, в Людвиковке случилось событие. В одном кабаке близ долины, стоявшем на пустыре среди поля, ночью вырезали всю семью кабатчика. Только один мальчик спасся каким-то чудом, спрятавшись за трубой, и расска-зал потом об убийстве. Людей, совершивших убийство, оп не знал и даже не понимал их языка. Подозрение пало на двух итальянцев, работавших в Людвиковке. Их арес-товали. Итальянцы эти работали «на спуске». Это была очень опасная работа. Один лесистый холм был в сторо-не от воды, так что некуда было спускать с него сруб-ленные деревья, потому что кругом были совсем неприступніше, огромными ˆкамнями заваленные дебри. А деревья на этом холме были, как нарочно, самые лучшие, самые рослые. Директор лесопильни думал, думал, ка-ким бы образом до них добраться, и, наконец, придумал. На половине высоты холма вытекал из-под скалы небольшой родник, который малым потоком падал вниз и, бурля, терялся между скалами, чтобы далеко под горой успокоиться и тихо впасть в Свичу. От этого родника директор приказал выстроить спуск прямо к фабричному двору. Этот спуск был просто небольшим водопроводом, сложенным из толстых деревянных брусьев, в виде длин-ного желоба. Он протянулся, как струна, от фабрики над ужасной, усеянной камнями и поросшей ежевикой и диким кустарником, пропастью, вдаль, к самому сердцу йротивоположной горы. Go дна пропасти водопровод ка-

зался толстым канатом, а козлы, на которых он опирал-ся, казались длинными жердями, которыѳ вот-вот заша-таются и упадут. По этому деревянному желобу текла вода из родника, при помощи которой легче было спускать дерево сверху к лесопильне. Но вода сама не могла гнать таких огромных стволов, хотя с них сдирали кору для того, чтобы они лучше скользили. Поэтому двоє ра-бочих должны были постоянно таскать эти бревна по спуску вниз. Это делалось таким образом, что рабочий, зарубив топор крепко в один конец бревна, хватался обе-ими руками за топорище и, ступая по краю желоба, всем телом вися над ужасной

пропастью, тащил по скользко-му дну желоба за собой бревно. Нескоро это подвигалось, и работа была опасная, так как, если бы только топор вырвался из бревна, или руки рабочего соскользнули с топорища, то рабочего ждала неминуемая, очевидная гибель на дне страшной пропасти. Потому-то местные ра-бочие ни за что не соглашались на эту работу, хотя директор предлагал за нее по два гульдена в день. Только упомянутые два итальянца согласились и, действительно, вот уже три месяца справлялись с этой работой удачпо. Другие же рабочие боялись даже смотреть на них, когда они, откинувшись над пропастью, тащили бревна вниз по спуску. Правда, рядом с главным желобом положены были на козлах доски, чтобы удобнее было ходить, но если бы топор вырвался из дерева, доска не могла бы спасти рабочего.

Итак, когда Мыкола вернулся назад в Людвиковку, место двух арестованных итальянцев было свободно.

— Господин директор,—сказал Мыкола, входя в фабричную контору,— вот я опять к вам пришел просить работы.

— Работы? — пробормотал директор.— Ну, хорошо. Вот тут на спуске єсть работа, хочешь?

— На спуске? — пролепетал Мыкола.

— Я тебе хорошую плату дам, два гульдена в день. Хочешь?

Мыкола задумался, холодом обдало его от этой мысли, но другого выхода он не видел. Да, впрочем, о чем ему было теперь еще заботиться?

— Ладно, господин директор! — сказал он.— Пойду на спуск, божья воля!

— Неужто пойдешь? — сказал директор и взглянул на него с удивлением. Он сам теперь как будто испугал-ся смелости Мыколы.

— Да, пойду! — твердо повторил Мыкола.

На другой день около спуска собралась целая толпа рабочих и фабричних надзирателей — хотели видеть, как Мыкола справится со своей головоломной работой. Мыко-ла был уже в лесу. Там слышны были ауканье и крики рабочих, стук топоров и треск падающих деревьев. Вот уже повалили огромный ствол в желоб. Бедое, обнажен-ное от коры, смолистое дерево блестит на солнце. Вот и Мыкола. Он перекрестился, схватил обеими руками ог-ромный топор с длинным крепким топорищем и, взмах-нув им над головой, вогнал его изо всех сил в более тол-стый конец ствола.

— Ну, благослови, господи! Трогай!..

Мыкола схватил топорище, свесился совсем над пропастью и, при помощи других рабочих, тронулся с места.

— Тише, тише! — кричали снизу.

Ствол довольно легко подвигался по дну спуска. Микола шел беспечно по доске, шаг за шагом. Он уже под-ходил к самому страшному месту над пропастью. Кто побоязливее, отворачивался, не будучи в состоянии винести вида этого человека, идущего, будто по нитке, между жизнью и смертью.

— Спаси его, господи! — шептали рабочие.

— Интересно, перейдет ли он? — шептал директор.

А Мыкола все шел. Он впился глазами в ствол и в

блестящий топор, который, словно большой зуб какого-то лютого зверя, вонзился в белое блестящее тело ствола... За топором и стволом он уже ничего не видел, ничего не слышал. Он и страха не чувствовал. Ему казалось только, что это он глазами держится за ствол, а отведи он на минуту глаза от ствола, тут ему и смерть.

Но что это?.. Дрожит ли его рука? Или топор в дереве задвигался?.. Мыколу что-то сдавило за сердце. Он чувствовал, что топор вогнан слабо и... вот-вот вырвется. Он хотел остановиться и поправить его, но его как будто что-то гнало дальше. Он взглянул вниз, в пропасть, и голова у него тотчас закружилась, в глазах потемнело, и одно только слово вирвалось из его уст:

— Боже!

Один общий крик тревоги вырвался в ту же минуту нз груди всєх, смотревших по другую сторону. Мыкола только мелькнул и вниз головой полетел в продасть. На нервом же остром утесе голова его разбилась в куски, сдовно тыква.

— Боже! — крикнули рабочие и побежали вниз, хотя и знали, что для бедного Мыколы нет уже спасения.

Его похоронили за Свичей у подножья высокой горы. Зеленая, поросшая мхом и полевыми цветами поляна, с двух сторон окруженная рекой, но поднятая над уров-нем реки так, что вода никогда ее не заливает, хранит в себе его тело. Свича брызжет и ревет вблизи, словно в бессильной злобе за свою жертву. Со всех сторон за-думчиво глядят высокие горы на незначительную зеленую могилку на одном берегу и на большую фабрику с красной трубой — на другом. В орешнике поет кукушка, будто спрашивает: «Кто тут? кто тут?» А чижик в высо-кой траве звенит в ответ: «Несчастливец! несчастливец!»

Только злая пестрая сойка дразнит: «Сам, сам вино-ват! Да! да!..»

ХОРОШИЙ ЗАРАБОТОК

Я человек бедный. Земли у меня нет ни пяди, всего-навсего одна избенка, да и та старая. А тут жена, двоє деток, дай им бог

здоровье; надо как-нибудь прожить, как-нибудь перебиваться. Два мальчика у меня — один четырнадцати, другой двенадцати лет — служат пастухами у добрых людей, за это получают харчи и кое-какую одежонку. А жена прядет, тоже малость зарабатывает. Ну, а я старик, что я могу заработать? Вот разве пойду время от времени в соседний вырубленный лесок, нарежу березовых прутьев да и вяжу метелки всю неделю, а в понедельник берем мы с женой по вязанке веничков на плечи и тащим на базар в Дрогобич. Не бог знает какой заработок, по три, по четыре крейцера [102] от метлы, да еще помещику платим за прутья, ну, так много ли останется? Да делать нечего, надо зарабатывать, надо как-нибудь перебиваться с хлеба на квас.

Да и какая наша жизнь? Картошка да борщ, иногда каша какая-нибудь да хлебец, какой попадется: ржаной, так ржаной, а то ячменный или овсяный — и за то бла-годарим бога. Еще летом полгоря. Все-таки заработаешь что-нибудь у богатея: там за роями на пчельнике при-смотришь, там сад постережешь, там сено или снопы убрать поможешь, а не случится этого, так пойдешь к ручью с сеткой, поймаешь какую-нибудь рыбку или утречком за грибами в лес отправишься,— ну, а зимойни-чего этого нет. Что дадут люди за работу летом, тем и кормимся, а частенько и в кулак трубим с голоду. Из-вестное дело, бедняки-«халупники» [103]!

Ну, вот видите. А еще нашелся добрый человек, что и нашему богатству позавидовал! Слишком, дескать, много у тебя, дед, добра, жирно, мол, будет, избалуешься! Так вот же тебе! Да и задал такого, что господи твоя воля!

Послушайте, как это было.

Йду я как-то раз по городу, метлы связанные на палке за спиной у меня, йду и смотрю по сторонам, не ма-шет ли кто-нибудь мне рукой или не зовет ли еврейка: «Человек, человек, почем метлы?» А тут народу вокруг гибель — вестимо, базарний день. Оглядываюсь это я, вдруг вижу, идет позади господчик, горбатый, головастий, как сова, а глаза серые да зльте, словно жабьи. Идет и все на меня поглядывает. Я остановился, думаю, не надо ли ему меня, а он ничего, остановился тоже и смо-трит себе в другую сторону, ровно ему дела до меня нет. Йду я дальше, он опять за мной. Мне что-то жутко стало. Будь ты не ладен, думаю, — что это такое? Как вдруг еврейка кричит:

— Человек, человек, почем метлы?

— По пять,— говорю.

— Ну, как это по пять? Возьмите три!

— Давай четыре.

— Нет, три.

— Нет, четыре.

Сторговались мы за три крейцера с половиной. Я свою вязанку с плеч долой, развязываю себе преспокойно, даю еврейке метлу,— вдруг горбатий господин тут как тут.

— Почем продаєте метелки? — спрашивает меня.

— По пять крейцеров, милый барин,— говорю,— купите, хорошие метлы.

Он взял одпу, попробовал...

— Да, да,— говорит,— грех что сказать, метлы хорошие. А вы откуда?

— Из Манастырца.

— Да, да, из Манастырца. А вы часто метелки продаєте?

— Нет, не часто. Так вот, раз в неделю, по понедель-никам.

— Так, так, по цонедельникам! А много вы так ка-ждый понедельник продаєте?

— Да как случится, милый барин, иногда и я, и жена продадим все, что принесем, а иногда и не продадим.

— Гм, так вы и с женой. Значит, вы оба по такой связке приносите?

— Да это, ваше благородне, смотря как требуется. Летом их меньше продается, так я и делаю меньше. А осенью да зимой, так этого товара больше идет.

— Да, да, разумеется. Я, вот видите ли, поставщик императорских магазинов, так мне бы нужно таких мете-лок много, этак сотню. Вы (?ы могли к следующей неделе сделать для меня сотню метелок?

Я немного подумал, да и говорю: — Отчего же, сде-лаю. А куда вашей милости доставить?

— Вот сюда,— сказал господин и указал на один дом,— но помните же, принесите. Я вам сейчас и заплачу. А почем, говорите, штука?

— Да уж, если вашей милости угодно оптом брать, так я уступлю дешевле, по чегыре.

— Нет, нет, нет, не надо, не уступайте! Я заплачу и по пять!

— Дай бог вам здоровья' хороший мой барин!

— Ну, ладно, прощайте! Так помните же, через не-делю приходите!

С этими словами господин пошел себе, прихрамывая, куда-то дальше, а я остался.— Вот так, думаю, славный-то барин, даже уступать не велел, а ведь экую уйму метел заказал! Ведь это целая пятишница будет, господи! А я то, прости господи моє прегрешение, уже и злое помышление о нем стал иметь, когда он этак за мной следил. Ну, дай ему господи долго жить! Хоть раз да по-пался и мне хороший заработок!

Бросился я скорей за своей старухой. Уж там продали мы, нет

ли, весь свой товар, купили скорей соли, спи-чек, чего там еще надо было, да и домой. Говорю я ста-рухе, что вот, мол, так и так, хороший заработок случил-ся, хватит, дескать, теперь и на подати да еще и ей на зиму обновка будет. Она тоже обрадовалась.

— Надо будет, говорит, приняться за работу нам обойм, а то ты один за неделю не справиться с работой. Так я уже своє отложу.

Хорошо. Вот так-то калякая, торопились мы домой, чуть не бегом, чтобы, видите ли, времени не тратить,

В тот же день бросились мы оба к работе, словно к горячим щам. Прутьев натащили целую скирду — сов-сем фабрика в избе! Я ветки обламываю, она листья об-дергивает, даже кожу на ладонях ссадила, а я потом тол-стые концы ножиком обрезываю, складываю, вяжу, палки строгаю — кипит работа! Подошло дело к воскресенью, ан сотня метел уж и готова и в связки по двадцать пять штук связана. Так оно и прилажено, чтобы каждый из нас мог взять по две такие связки, как сумы переметные, на плечи: ужевка через плечо, одна связка на груди, а другая на спине висит. Берем мы это в понедельник по дубпне в руки, связки на плечи — и марш в город! Жа-рища такая, что упаси царица небесная! Пот градом ва-лит, в горле пересохло, да делать нечего! Уж коли заработок, так заработок.

Приходим в город, все евреи на нас глаза вытаращили. Не видывали, знать, чтобы кто-нибудь такие огромные связки нес.

— Послушайте, дядя,— насмехаются надо мной,—■ ко

му вы лошадей продали, что сами подводу с прутьями тащите? .

— Дядя, а дядя! — кричат другие.— У кого это вы березовий лесок купили? Это вы с бабой лесок-березнячок продавать принесли? А что возьмете за березнячок?

А мы ни слова. Еле дышим, а йдем, как только глаза не лопнут. Наконец, с божией помощью, доползли до того дома, где барин ждать его приказал. Пришли мы, остановились у крыльца да бац связки оземь, а сами как мертвые попадали на эти связки, да и сопим, высунув языки. Ждем-пождем, как вдруг скрипнуло ОКОШКО, ВЫ-глянул наш баринок.

— А,— говорит,— это вы, мужичок.

— Точно так, ваша милость, это я с метлами.

— Хорошо, хорошо, я сейчас к вам выйду.

Запер он окно. Ждем мы. Много погодя — пришел.

— Ну, что же вы, принесли метелки?

— Точно так, ваша милость, сотню, как приказать изволили.

— А, вот как, это хорошо. Только знаете ли что, мне их теперь не надо, возьмите себе, пусть еще у вас побу-дут до

некоторого времени, а то и продать можете... А когда мне будет цужно, я вам дам знать. А теперь вот возьмите эту записку, покажите ее войту [1], так он уж вам скажет, что надо делать.

— Ну, как же это? — говорю я.— Ваша милость заказали, а теперь и не берете?

— Нет, не беру,— говорит он таково ласково,— потому что мне теперь не надо. Но вы не бойтесь, я вас не забуду. Вот вам записка, возьмите!

— Да на что мне ваша записка? Что я с ней сделаю?

— Возьмите, возьмите,— говорит он,— а впрочем, не хотите, воля ваша. А теперь подите с богом.

Я уже, правду сказать, собирался распустить язык против него, но он повернулся да и шасть назад в дом. Мы остались точно холодной водой окаченные. А потом, нечего делать, забрали метлы и пошли на базар, чтобы хоть немного распродать.

Как вдруг, так через неделю, зовет меня войт. Что за беда? — думаю. Прихожу, а войт смеется, да и говорит:

— Ну, дед Панько (меня все зовут дедом, хотя я еще не так стар), вот тебе благовестник!

— Какой такой благовестник? — спрашиваю, а сам диву дался.

— А вот какой, погляди! — да и вынул бумагу, ту самую, что намедни барин мне давал, развернул ее и стал читать что-то такое, из чего я как єсть ничего не понял, кроме своего собственного имени.

— Ну, что же тут такое сказано? — спрашиваю.

— Сказано, дед, что ты большой богатей, по сто метел каждую неделю продаешь, деньги лопатой гребешь, вот и велено поставить тебе эту пьявку.

— Какую пьявку? — спрашиваю, а сам ушам своим не верю.

— Листочек, братец.

— Листочек?. Какой такой листочек? Для кого?

— Эх, дед! Не притворяйся глухим, пока впрямь не оглох! Конечно, не для меня, а для тебя! Такой лист прислали, что ты должен платить кроме домашнего еще ре-месленный налог по пять гульденов [1] в год.

— Пять гульденов в год? Господи! Да за что же это?

— За метлы! Слышь, господин податной комиссар по-дал на тебя бумагу, говорит, ты по сто метел в неделю продаешь.

Я стал, как тот святой Симеон Столпник, что, говорят, пятьдесят лет столпом стоял. Словно я дурману паелся.

— Господин войт,— говорю ему наконец,— я не стану платить.

— Обязан!

— Нет, так-таки и не стану. Что вы со мной сделае-те? Голому нечего за пазуху спрятать! Ведь вы сами внаете, что я на метлах за весь год едва пять гульденов заработаю.

— Да мне что знать? Господину комиссару лучше из-вестно! — говорит войт.— Моє дело подать получать, а не хочешь платить, так я экзекутора пришлю.

— Эка беда! хоть сейчас присилайте! У меня экзеку-тор скорей издохнет, чем что-нибудь найдет.

— Ну, так продадим избу и огород, а вас на все че-тире сторони. Цесарская казна должна своє получитьі

Я так и ахнул как подстреленный.

— А видишь,— говорит войт,— ну, что, будешь платить?

— Буду,— говорю, а сам себе на уме.

Прошло три года. Я не платил ни крейцера. Когда приходила экзекуция, так мы с бабой прятались в ракит-ник, словно от орды, а избу запирали. Вот экзекуторы придут, постучат, побранятся, да и прочь уйдут. Два раза хотели силой вломиться в избу, да оба раза добрые люди упросили. Только на четвертий год сорвалось. Ни просьби, ни слезы не помогли. Недоимки за мной набралось что-то гульденов на двадцать. Приказ был из город а сейчас же внести деньги, а иначе описать избу. Я уже и не прятался никуда, вижу, не поможет. Ну, и что же? Назначили продажу, оценили моє добро в круглых двадцать гульденов. Подошел тот день, забарабанили, вызывают покупателей... «Кто даст больше?» — какое, никто и два-дцати не дает. Десять... двенадцать... едва-едва до пятна-дцати дотянули, да и продали. А я в хохот да и говорю войту:

— Вот видите, как я вас поддел? Разве я вам не го-ворил, что с голого нечего содрать?

А войт мне на это: — Чтоб тебя, дед, чёрт забрал, ка-кую ты штуку выдумал!

Избу нашу купил кабатчик на свиной хлев, а мы с бабой, как видите, в углах живем. Живем себе по-старому, пока бог грехам терпит. Она прядет, мальчики па-сут людям скот, а я метлы вяжу, вот так себе перебиваємся и без бумажки.

I

Однажды в воскресенье, в прекрасный весенний пол-день, двоє полицейских, сидевших в «стражнице» [104] дро-гобыцкой общины, были очепь удивлены. В «стражницу» привели какого-то господина, молодого еще, среднего рос-та, в запыленном, но довольно приличном костюме.

— Откуда этот? — спросил капрал и смерил молодого человека с голови до пят своими посоловевшими от пьян-ства глазами.

— Староство[105] прислало, он пойдет «цюпасом»[106],— ответил полицейский, который привел господина.

— М-м-м,—■ промычал капрал и уставился глазами в стоявшую перед ним тарелку с остатками мяса и салата, а потом несколько поднял их, чтобы полюбоваться «галь-бой» [107] пива, ждавшей своей очереди.

Полицейский, между тем, вынул из-за пазухи бумагу и подал ее капралу. Это был приговор староства. Капрал взял бумагу в руки, развернул, посмотрел там и сям и начал разбирать по складам фамилию приведенного «цю-пасника», но, не будучи, видимо, в состоянии справиться с этой работой, спросил его самого:

— А как вас зовут?

— Андрей Темера.

— А откуда?

— Из Тернополя.

— Из Тернополя? Гм! А чего же это вас занесло сюда из Тернополя? А?

Темера как будто и пе слыхал этого вопроса,— стоял и рассматривал стражницу. Шляпу и пальто он положил на стул.

— Зачем вы сюда приехали? — спросил опять капрал, уже несколько грозно.

Темера спокойно и твердо ответил:

— Это неважно.

Капрал вытаращил на него глаза, потом опомнился.

— Нет, позвольте, как неважно? Извольте ответить на мой вопрос!

— Это вас не касается, вы не должны задавать мно об этом вопросы.

Капрал покраснел от злости, но прикусил язык.

— Да вы, молодой человек, слишком умны, как по-смотрю на вас. А каким ремеслом балуете?

— Это уж моє дело,— ответил Темера и принялся ходить по стражнице, поглядывая в окна на гимназический сад, залитый зеленью разных деревьев. По извилистым до-рожкам сада ходили празднично одетые люди разных со-словий, все такие веселые, свободные... Оттуда слышался и детский звонкий смех, и женские серебристые голоса, и какой-то нежный шепот из глубины листвы, сквозь шум и шелест живой, роскошной растительности. Облач-ко тоски и сожаления пробежало по красивому, молодому лицу Андрея, сердце его сжалось от какой-то тревожной мысли, губы судорожно дрогнули, глаза так и впились в это зеленое озеро, дышащее негой в ярких солнечных лучах.

— Ого, молодой человек, да вы, право, чересчур даже умны,

как я вижу, а ведь еще молоды,— говорил капрал, подавляя злобу, и осушил полкружки пива.— Это нехорошо так рано умнеть: такие люди недолго живут. Ну, так не угодно ли вашей милости пожаловать в наш «зал»? У нас тут єсть для таких умных господ отдельный зал, чудный зал, ха-ха-ха!

Темера быстро обернулся. На лице его видно было беспокойство.

— А господин инспектор скоро придет? — спросил он.

— О, скоро! — ответил насмешливо капрал.

— Так, может быть, я подождал бы его здесь? — ска-зал Темера, не обращая внимания на тон, каким было сказано это «скоро».

— Э, да все равно, з десь ли, там ли,— ответил капрал, только там побезопаснее, там для вас, господин, самое настоящее место. Нуте-ка, будьте любезны, потрудитесь.

— Но я бы просил оставить меня здесь, если можно,— просил Темера.

— Нельзя, господин, никак невозможно,— говорил капрал слащавым тоном, довольный, что можно было ото-мстить непокорному.

— Господин капрал,— вмешался полицейский, сидев-ший до сих пор молча за столом,-— да ведь там тесно, во-семь душ! Не лучше ли оставить этого господина здесь, пока господин вахмистр придет?

— А? что? — гаркнул капрал.— Восемь душ? А мне какое дело? Где восемь, там п девятый влезет. А впро-чем, пусть и здесь останется, только на твоей ответствен-ности.

— На моей? Да что же я такое? Как я могу брать на свою ответственность арестанта!

— Ну, если не можешь, так не суйся со своим рылом, куда тебя не спрашивают,— отбрил капрал, взял с ве-шалки ключ и пошел вперед. Темера взял свою шляпу и пальто и пошел за ним.

Сени были невелики и вели с одной сторони к длин-ному, теребовльскими плитами мощеному крыльцу, а с другой — на коридор. Сверху лился яркий солнечный свет и достигал до самого коридорного порога. В коридоре не было никого. Стены были чистые, крашеные, пол камен-ный, потолок легкий несводчатый,— все это придавало коридору довольно свободный, приветливый вид. Идя мимо этих стен, размалеванных зелеными цветами и разводами, никому бы и в голову не пришло, что за ними может скрываться нечто скверное, нечто совершенно противопо-ложное этому виду, нечто совсем противоречащее всяким понятиям о человеческом жилье. Поэтому и наш Темера шел за капралом спокойно, несколько задумавшись, но не

о своей теперешней судьбе, а о каких-то далеких лучших прожитых минутах.

За шаг до порога капрал остановился и зазвенел не-большим железным замком, висевшим у маленькой буко-вой, вымытой и почти неокованной двери. Он долго тор-мошил замок, пока воткнул ключ в скважину. Ключ завизжал каким-то смешным, веселым скрипом, замок звякнул, двѳрь отворилась, капрал отступил, взяв за плечо Темеру и, подталкивая его перед собой, сказал с пьяной насмешкой: «Ну-с, милости просим!»

II

Темера сразу остановился в дверях как остолбенелый. Густой мрак смолой залил его глаза и на минуту ослепил их совсем. В голове его мелькнула мысль, что это открыл-ся перед ним вдруг вход в какое-то таинственное подзе-мелье, о каких он читал в старинных повестях. Внутри этой темной пѳщеры он сразу никого и ничего не мог разглядеть. Словно чья-то невидимая сильная рука схва-тила его за грудь и остановила на пороге, не пуская дальше. Но видимая рука капрала была, знать, сильнее и втолкнула его внутрь, а потом заперла за ним дверь темной западни.

Темера стоял у двери, озираясь, и прислушивался, не раздастся ли человеческий голос, но ничего не слышал. Наконец, несколько погодя, глаза его настолько привикли к темноте и напряглись, что могли уже лучше рассмот-реть новое помещение. Это была конура не более шести шагов длиной и четырех шириной, с одним маленьким ре-шетчатым окном. Окно это было прорублено очень високо, чуть не под самым потолком и выходило на крыльцо, но так, что видно было только серую от времени дрань и балки крыши, нависшей над крыльцом. Солнце никогда сюда не заглядывало. Стены этой конуры были грязны и мерзки неописуемо, а внизу покрыты почти капавшей сы-ростью. Асфальтовый пол был весь мокр от разлитой воды, нанесенной, неизвестно с каких еще пор, грязи и плевков. Дверь с внутренней стороны не была такой жел-той и невинной как снаружи,— напротив, она была черная от сырости и накрест окована двумя толстыми желез-ными полосами, а маленькая квадратная дыра, вырезан-ная для воздуха была заткнута деревянной доской и забита скобой. Посреди камеры стояла узкая железная кро-вать с влажным и грязным, как и все прочее, матрацем, набитым перегнившей соломой, давно непеременявшейся. В углу у стенки другая такая же кровать. Ни простыни, ни какой-либо дерюги, ни обычной арестантской соломен-ной подушки не было. Воздух в камере был спертый и затхлый, потому что ни дверь, ни окно не могли впускать стольно свежего воздуха, сколько было надо. А в

углу у двери стояла обычная арестаптская посудина «парашка», накритая для видимости какой-то выщербленной, непри-стающей плотно крышкой, и от нее распространялась удушливая вонь, наполняла камеру и проникала все, окру-жала все предметы в этом адском застенке, обдавая их какой-то атмосферой мерзости и проклятия. Тут же, близ этой посуды, стояла другая — большой, ничем не прикры-тый деревянный ковш с водой,— для питья!

ˆолго присматривался Темера, сильно напрягая свои непривычные глаза, пока рассмотрел все эти предмета, словно издевавшиеся над ним своей неопрятностыо, своей неестественной гадостыо. Сердце его сжалось, будто в ле-дяных клещах; скверпый, вонючий воздух забил дух, и он закашлялся до слез.

В камере никто не подавал голоса, хотя и слышно было сопенье нескольких как бы придавленных грудей. Темера принялся рассматривать своих товарищей по не-счастью.

На матраце у стенки лежал, расстянувшись и попы-хивая глиняной трубкой, старик лет пятидесяти, с чер-ной, кругло остриженной бородой, с полным, отекшим ли-цом, с деревяшкой вместо правой ноги. Это был, впрочем, плечистый коренастий человек. Его рваная рубаха была грязна, как будто несколько месяцев не бывала в стирке. Он лежал, облокотясь, а ноги укрыл грязным холщевым кафтаном. Его небольшие серые глаза спокойно, немно-го даже насмешливо смотрели на арестанта-барчука.

В ногах старика, согнувшись вдвоє, как собачка, лежал малый черноволосый мальчик в черных городских штанах, в грязной рубахе из тонкого покупного полотна, немилосердно изодранпой повсюду так, что из-под лох-мотьев везде виднелось буро-коричневое тело. Лица его Андрей не мог рассмотреть, так как он крепко спал и не проснулся даже от стука двери.

На другой кровати лежал человек средних лет, креп-кий, приземистый, с бритой бородой и стрижеными усами. Одет он был поряд очно и еще не слишком грязно,— видно было, что он еще недавно угодил в это место «смра* да и печали». Но его угрюмое лицо осунулось, потемпело, как земля, глаза углубились, а мохнатые крепкие руки постоянно сжимали невольпо железные прутья кровати, как бы ища своей обычной работы. Он лежал лицом квер-ху и смотрел прямо в потолок с каким-то влобно-равно-душньш выражением и ни разу не взглянул на нового гостя, пока тот сам не заговорил с ним.

Рядом с ним, а скорее у него в ногах, лежал на сукоп-ном зипунишке, заменявшем подушку, молодой деревен-ский паренек. Его небольшое смуглое лицо сияло здо-ровьем и той чудной,

нежной красотой черт, которая часто встречается среди нашего народа, живущего в непо-средственном общении с природой, матерыо всякой красоти. Длинныѳ, мягкиѳ волосы густой волной падали на его плечи, а спереди были подстрижены в кружок. Боль-шие, блестящие, черные глаза светились детским незло-бием и любопытством, разглядывая нового товарища. Только мускулистые, шершавые, сильно развитые руки и ноги свидетельствовали, что этот красавец-парень не в холе вырос, а в тяжелом труде, боролся долго и трудно за своє существование. Андрей, очень впечатлительный ко всякой красоте, долго не мог отвести глаз от этого прекрасного лица, тем более превосходившего красотой мно-гие красивше лица, что его освещал природний ум, пыт-ливость и чистое неиспорченное чувство.

Прочие жители этого «зала» должны были ютиться на полу. Андрей быстро окинул взглядом этих несчастных, разбросавшихся на мокрых, загрязненных, скользких от невысыхающих плевков, асфальтових плитах. Там, к стене, у самой двери лежал старый еврей с необычайно ху-дым и жалким лицом, сухими, как грабли, руками и с кос-мами седых волос на подбородке. Голова его, коротко остриженная, покоилась на мокрой плите, свесившись тя-жело, а на длинной тонкой шее надулись жилы, как на-тянутые веревки. Он крепко спал с раскрытым беззубым ртом, храпел, как надрезанный, а изо рта текла на бороду слюна. Рядом с ним сидел какой-то пьяный оборван-ный мужик в бесполой сермяге, в сапогах, привязанных веревочками, в облезшей барашковой шапке, в полотняних штанах без одной штанины; вместо ремня он был подпоясан лыковым жгутом. Сидя на полу, он тихо всхли-пывал, словно только что перестал плакать.

По другую сторону кровати, у стены против двери лежал какой-то еще молодой человек, лет не более 28— 3О, с светлым цветом лица, с совсем светлой бородой, с синими глазами и с короткими русыми волосами на го-лове. Его борода, по-видимому, давно не знала ни гребня, ни ножниц и торчала всклокоченная, как разрушенное гнездо дрозда. На этом человеке было напутано и навеше-но столько всякого тряпья, что, лежа на полу, он казался кучей портянок, дышащей глубоким тяжелым дыханьем в этой переполненной и давно непроветривавшейся ко-нуре.

Андрей Темера тревожно, с болью в сердце, долго блу-ждал взглядом по этим телам, по этим человеческим ли-цам и не знал, что думать, что говорить. Столько жгучего, неожиданного и таинственного горя шевелилосˆ перед его глазами в этой темной,

отвратительной клетке!.. Ведь это все перед ним — люди, его братья, способные так же, как и он, чувствовать и прелесть, и мерзость жизни! А те, которые заперли их сюда и держат в этой омерзительной яме, ведь и те тоже люди, отцы семейств, зарабатывающие хлеб, и тоже способны, как и он, чувствовать прелесть и мерзость жизни 1 Как же это так, что вдруг он видит такую страшную пропасть между людьми и людьми? Что же это такое?.. Андрей опустил голову и плечи словно под тяжелым ударом. Ему сделалось в эту минуту так тяже-ло, так безгранично холодно и тесно сердцу, как будто его кто-то бросил вдруг с привольного ясного света в глу-.бокий колодец, и он упал туда на дно разбитый, ошелом-ленный.— Да я в самом деле на д н е,— подумалось ему,— на дне общества, а вот эти вокруг меня, кто же они, как не по донки общества, как не проклятые парии *, заклейменные страшным позорящим клеймом — нужды?..

III

— А вы, барин, откуда? — первый спросил Андрея старик.

— Из Тернополя.

— Ишь ты! Да как же это случилось, что вас сюда пригнали.

— А вот так и случилось. Я кончил ученье во Львове, ну, и уехал сюда в деревню к одному товарищу занимать-ся с ним. Но, конечно, когда человек за собой ничего дур-

ного пе чувствует, то и не предвидит беды. Не взял я с собой никаких документов, ни паспорта, как єсть ничего,— ну, а тут вдруг приезжаем, встречают нас на пути жандарми, начинают меня допрашивать, откуда и зачем,— увидали, что у меня нет документов, да и отвели меня сюда, в староство,— говорят, что собираются меня отправить по этапу на родину. Вот так-то со мной вы-шло! .

— II-пу и дела! — сказал старик.— Вот видите, барин, и со мной вроде вашего вышло. Я, если знаете, из Воло-щи — деревня тут такая, совсем поблизу. Служил в солдатах... ногу вот потерял в Ниталии [108], ну, а как был уже не годен к службе, отпустили меня. Пришел я домой на де-ревяшке, нет у меня ничего... хоть — милостыни проси, хошь — с голоду пропадай, все равно. А тут, видите ли, силу в себе еще чувствуешь, стыдно побираться, а пахать без ноги некуда. Пошел я в Борислав. Там работа не такая, стоячая, у воротила. Работал я там лет десять, почитай... так зарабатывал, лить бы перебиваться... Да все же, сказать правду, иной раз и не доешь, а все отложишь да припасешь малость на черный день, да на старость лет... Ну, денежка к денежке, кое-что скопилось и оде-жонки прибавилось немножко... Известно, пока жив, о жизни и думаешь... Вдруг посетил господь меня болез-. нью... свалило меня, да так сразу, как будто косой подре-зало.

Пролежал я тесть месяцев у еврея в какой-то кле-тушке... еще хорошо, что не зимой... Выхожу, как раз первый снег. Что тут делать?.. Деньги за это время все спустил, одежу пришлось заложить... тут бы полежать еще по слабости, а тут с квартири гонят, нечем платить... пошел би на работу — сил не хватает... Вот горе-злосчастье! Что тут мне делать? Вижу я, как ни вертись, а ничего не поделаешь, взял я — стидно не стидно — сшил себе ко-томку да и пошел в кусочки. Ну, слава богу, прожил я как-то тяжелую зиму, хотел вот весной опять вернуться на работу, как вдруг встречают меня жандарми, вот за майданом [109].

«Ти это откуда, дзяду[110]?»

— Да вот, говорю, из Волощи.

«Что? — говорят.— Разве ты не знаешь, что теперь за-прещено чужим нищим по деревням ходить? Каждая де-ревня должна сама своих нищих содержать, а бродяжни-чать не позволяется».— Да я, говорю, не нищий, я так только несколько рар пошел попросить кусочек хлеба, вот болен был, не мог работать...

Какое там! не дали и договорить... еще один, царствие ему небесное, дал такого подзатыльника, что я, как гово-рится, «лысого вола увидал», да и потащили в староство. А там господин исправляющий должность — самого ста-росты не было — даже не выслушал меня, а отправил в «мальш суд» за бродяжество.

Приговорили меня к двум неделям ареста, а потом, чтоб «цюпасом» в деревню. Да вот я уж и отсидел эти две недели, а меня потом перевели сюда, так я тут, слава тебе, господи, и кисну; в пятницу вот полтора месяца ис-полнится. Оно это считается, будто не наказание, а тут, сохрани бог, чтобы и наказания такие бывали!.. Сущий ад, а то и похуже ада! И неизвестно, до каких пор это еще протянется, они тут что-то не очень спешат, пожалуй, и думать забыли.

— Ну, как же вы тут сидите, неужели безвыходно? — спросил Андрей.— На прогулку не пускают?

— Э, какие тут прогулки! — ответил старик, улыба-ясь,— А пускать пускают... каждое утро ходим улицы под-метать.

— Все?

— Нет, вот я и Мытро, вот этот малый бойчук *, да еще Стебельский, вон тот в лохмотьях, а больше никто.

— Ну, а как же остальные? Так никогда и не выходят на свежий воздух?

— Да, не выходят, разве вот этот хозяин иногда ходит в город за хлебом. Ну, а вот этого старого еврея и вон ту плачущую Магдалину в полутора штанах да в половине сермяги всего только сегодня привели, так я еще не знаю, что с ними будет. Да

вот еврей, так он уж отсидел там в Бориславе что-то месяца два до «цюпаса»,— говорит, будто его бумаги уже получены, так завтра-послезавтра, пожалуй, пойдет. Мы с ним хорошо знакомы, вертел, бед-няга, вместе со мной воротило в Бориславе не один год.

А теперь, видите ли, гонят всех из Борислава «цюпа-сом», у кого книжки паспортной нет. Так и его поймали.

Андрей посмотрел на жалкое изможденное лицо ев-рея, которое, казалось, состояло из прутьев, обтянутых бурьш морщинистим сафьяном. Тяжелое хрипенье в груди предвещало, что этому человеку недолго осталось жить на свете, а вся его фигура слишком ясно указывала на то, что и прошлая его жизнь была не жизнью, а вечной нуждой и прозябаньем.

— Это душа-человек,— продолжал старик,— золотое сердце. Сам хоть в какой беде, а никогда не станет при других плакаться на своє горе, зато уж другого всегда пожалеет и пособит чем только может, как брат родной. Таких евреев вы немного найдете, право, немного. Оно, конечно, вырос среди наших, бедствовал, работал сызмаль-ства, как и наш брат, так теперь, если бы не эта борода, не пейсы да не лапсердак, никто бы по его натуре не сказал, что оя еврей!

— Ну, а как же вы тут живете? — спросил Андрей, все присматриваясь к этой камере, к которой глаза его начали уже постепенно привикать. Он увидел железную печку, вмазанную наполовину в стену у изголовья той кровати, на которой лежал старик, а на печке увидел большой ржаной хлеб, какой приносят ежедневно торговки из предместья на дрогобыцкий базар.

— Да как живем,— ответил старик,— хлеб жуєм:, да и только всего.

— Один хлеб?

— Один хлеб.

— А горячего ничего?

— Эх, милый барин! Вот уж, с божьей помощью, скоро полтора месяца с тех пор, как у меня во рту не бывало ничего горячего! Да откуда оно возьмется? Дают тебе 14 крейцеров [111] в день, что же за них купишь? За 10 кріей-церов] хлеба на день мало, а тут бы еще соли купить, да луку хоть изредка, вот и конец деньгам. Вон, смотрите, покупаю через день по такому хлебу,— 20 кріейцеров] сто-ит,— иногда мне от него остается кусок на третий день, тогда уж покупаю сыр к луку. Если б были деньги, можно бы купить на базаре теплых рубцов, да что поделаешь, когда чашка-то с ладонь, а пять крейцеров стоит, пешто я ими наемся? — уж лучше я луку себе куплю, за пятак целую связку, хватит на весь день к хлебу. А вот другие, не сглазить бы, и того

не имеют; как возьмет каждый из них такой хлебец за 10 кріейцеров] с утра в свои руки, так и не выпустит, нока не съест до носледней крошки, а потом и ждет опять до утра. Только вот этот бойчук де-лает так, как я, берет один большой хлеб на два дня, ну, так ему еще кое-как хватает.

Но он бы мог и лучше устроиться, он ведь не может єсть сухого хлеба, да вот зти — старик ногой указал на спящего мальчика напротив — эти забирают у него. Свой-то с утра съедят, а потом с полдня к нему точно в соб-ственную кладовую: — Мытро, давай хлеба! — А он, ду-рак, и дает.

— Да что же я хлеб буду прятать, а они голодать бу-дут! — отозвался звонким голосом Мытро, и кроткая улыб-ка разлилась по его прекрасному лицу и заискрилась в его больших глазах, придавай им еще более прелести и обаяния.

— Ну, ну, ты, дурачок, посмотрел бы ты, что бы они тебе сказали, если бы у них было, а ты бы голодал. Вы-просил бы тьг у них, да разве что камень — голову проломить!

— Так что,— сказал просто Мытро,— так я бы и не просил у них.

— А ты здесь эа что? — спросил Андрей Мытра, обо-рачиваясь к нему.— За что тебя сюда затащили? Кому ты голову проломил?

Мытро засмеялся.

— Да никому,— сказал он, растягивая по-бойковски звук «а», — меня взяли из Борислава за то, что книжки нет у меня.

— А тьі откуда?

— Да из Дзвинячего. Мама умерли [1] еще в «коляру» (холеру), а тато (тятя) потом стали пить, продали землю, потом и избу заложили, а прошлой осенью взяли да и померли. А мне-то что было делать? Шли напш парнн в Борислав, вот и я с ними. Ну, да что я там заработаю? Ни договориться не умею, ни потянуть хорошенько нет силы, вот разве мельничку вертеть или из бадьи выби-

[1] Украинские крестьянѳ всегда, упоминая об одном из родите-лей, говорят о них во множественном число, часто даже «мои мамо», «мои тато».

рать,— ну, так за это платили по сорока, самое большее по пятидесяти крейцеров в день. Перезимовал я там кое-как, а на весну хотел пойти куда-пибудь служить, как вдруг меня взяли.

— И давно ты сидить?

— Да вот уж месяц,— сказал Мытро спокойно своим ровным, звонким, почти детским голосом,— мы тут все из Борислава,-— продолжал он,— только Стебельский не от-туда.

— Ну, этот, правду сказать, сам себе нашел беду,— сказал

старик с печальной улыбкой.— Учений человек, «гимназию» кончил, все классы прошел, да только, види-те ли, здесь (старик похлопал ладонью по лбу) чего-то ему не хватает. Был он писцом в Самборе при старостве, потом у какого-то адвоката, а там и вовсе опустился.

— Дед, дед,— прервал его вялый, как бы полусонный голос Стебельского,— говорите же правду! Что это значит «вовсе опустился»? Как же это я так вовсе опустился?

Старик улыбнулся.

— Да вот, видите ли,— сказал он Андрею,— начало его что-то грызть и мозжить внутри. «Что это,— говорит,— я такое делаю? Вот я здесь пишу, а куда моє писанье го-дится? От него только люди плачут да клянут судьбу. А я еще с них же за это деньги беру!» Ну, и так ему от этих людских слез опостылело писанье, что взял да и бросил. Господское платье своє продал да и стал сам себе все делать. Посмотрите-ка на его мундир! Это он сам себе такое спортняжил!

— Человек, который не может сам себе довлеть,— проговорил опять Стебельский,— принужден одолжаться у других. А кто одолжается, тот должник... долги надо отдавать. А если кому нечего отдать и не знает, как от-давать? А тут кредитори — мужики, бабьі... плачут, про-клинают! Ночью спать нельзя... страшно... все слышишь плач да проклятия! А пуще всего эти дети —- такие жал-кие, голые, опухшие... и не проклинают, а только плачут да умирают. Как мухи мрут... Я целых два года ни на волос не мог заснуть, все слышал и по ночам этот плач. Должен был все бросить. А как начал сам себе довлеть, то и легче стало.

— Как же это вы сами себе довлеете? — спросил его Темера.

— Как? — и Стебельский обратил свои вялые глаза на него.— Очень просто. Делаю только то, что идет на пользу; конаю, воду ношу, скот пасу. Ем только то, что заработаю. Одеваюсь в то, что сам себе сошью. Сплю на земле. А самое первое дело — не єсть мяса и не брать пера в руки. Потому что мясо приводит человека к дикос-ти, а перо в руках человеческих становится страшнее, чем львиные когти, тигровые зубы и змеиный яд.

— Ну вот, видите,— сказал старик, когда Стебельский кончил свою речь,— все у него этакие вещи в голове ска-чут. Ну, а так он парень здоровый. И работящий, грех что сказать, и душа-человек! Он уж коли что делает, то всю душу свою туда вкладывает. Так вот, говорю я, бро-сил он барство и нанялся к какому-то хозяину на службу. Да что! и там не мог долго видержать.

— Ну, а как же выдержать,— сказал Стебельский равнодушно,— когда хозяин-богач понанимал слуг, сам ничего не делает, а слугу, чуть что, бац по уху!

— Вот с ним везде этак было! — сказал старик, сме-ясь.— Совсем так, как в пословице, дурака и в церкви бьют. А жаль его! Ученый человек, из духовных. И книжки еще у него єсть свои, от чтения еще не дал зарока. Даже сюда с собой привез, да полицейские отняли.

— Так откуда же он сюда приехал?

— Да, понимаете, из Самбора. Там, в Самборе жил он себе долго и никто его не трогал, как вдруг весной в этом году услыхал он как-то о призыве, что запасных собирают на ученье. А он видите ли из здешнего округа родом, вот и собрался, приехал сюда, к воинской службе, значит, являться. А у него даже єсть уже отставка, еще с тех пор, как пальцы отморозил.

— Как же ато он пальцы отморозил?

— Я ведь вам говорил, что у него в голове... того... «Ну,— рассказывал он мне как-то сам,— йду я раз зимой, а мороз трескучий; йду я в Самбор из одной деревни, а на дороге лежит какое-то железо, кусок болта, что ли. Э,— говорит,— думаю, кому-то потеря, надо отнесть в по-лицию, пусть объявят». Взял это он, дурак, железо голой рукой да и тащил больше мили...

— Полторы мили,— поправил его равнодушно Стебельский, который, лежа на полу, слушал этот рассказ. Андрей оглянулся на него, а старик рассказывал дальше, как будто ему не было никакого дела до того, что Стебельский слушал его рассказ:

— Приносит в полицию, а там его подняли на смех. А потом хотят взять от него железо, не тут то было! так в пристыло к руке. Сейчас его в госпиталь, да что, ничего не поделаешь, пришлось доктору отрезать у него пальцы.

Стебельский, как бы в подтверждение этого рассказа, поднял вверх правую руку, на которой все пальцы были отрезаны по первый сустав.

— А жаль его, учений человек и никому зла не дела-ет, смирный. Тоже и его должны отправить на родину, вот уж месяц сидит. Да еще мало того, что держат его в таком мучении, дают ему по 14 кр[ейцеров] из его же собственных денег. Потому, как поймали его полицей-ские на самом вокзале, чуть только приехал, так и от-няли у него отставку и 39 гульденов, а теперь на эти деньгп его кормят.

— И свидетельство от гимназии из восьмого клас-са,— дополнил Стебельский,— три книги, 39 гульденов и свидетельство от гимназии из восьмого класса,— пробор-мотал он еще раз, как будто твердил эту фразу наизусть. Потом приподнялся на полу, сел и, повернувшись своим светлым, бесцветным и невыразительным лпдом к Андрею, спросил:

— А, господин... понимает по-латыни?

— Понимаю.

— А по-немецки?

— Понимаю.

— А вы... вы знаете историю Гиндели,— ее у меня от-няли,— три тома: история древности, история средних ве-ков и история новейшего времени.

— Ученый человек... умная голова,— бормотал про себя старик,— и жаль его, что так пропал! Это уж такая вся ихняя фамилия... и мать-покойница так-то пропала.

— А какую школу кончили, господин? — спрашивал дальше Стебельский.

— Я был во Львове на философском отделении.

, — Значит, высшую философию?

— Нет,— сказал Андрей,— философия одна, нет ни высшей, ни низшей, разве менее ложная и более лож-ная,— впрочем, и то еще господь его ведает!

Стебельский слушал эти слова, вытаращив глаза, как-будто не понимал из них ни одной иоты, потом склонил голову и лег на мокрый от плевков пол.

— А вот этот мальчишка,— сказал старик после ми-нутного молчания, указывая ногой на спящего на его кро-вати черноволосого мальчика,— это уже здешний. Это, видно, из тех, «карманных мастеров», не знаю, зачем я на какой конец его тут держат. А сидит уже недели две. Так, что ли, Мытро?

— Да, вот завтра акурат две недели,— подтвердил Мытро.

— Кто его знает, что ему будет, потому что его еще ни разу не звали «на протоку» (протокол).

— Ни разу не звали — за две недели?! — вскричал Андрей.

— Так и ие звали. Сидит и сидит, и ни одна собака нѳ тявкиет, а господину директору и горюшка мало... ну, а вот тот другой — это наш хозяин, этот уже здесь зази-мует.

— Какой другой? — спросил Андрей, не видя никого больше.

— А єсть у нас тут еще один «бургер» [112]. Встань-ка ты, лежень! Ну, пошевелись, гнилушка!

На этот вызов старика что-то зашевелилось в совер-шенно темном углу кровати и оттуда, как из могилы, медленно поднялась какая-то страшная фигура, словно выходец с того света. Это был парень лет 24, среднего роста, широколиций, с плоским, как бы прйплюснутым лбом, с небольшими черными усами и бородой, с длин-ными всклокоченными волосами, придававшими еще бо-лее страшный вид его и без того страшному, дикому лицу. Его глаза, большие и неподвижные, светились мертвим стеклянным блеском, блеском сырого, гнилого дерева, тлеющего в темноте. Цвет лица у него, как и у

всех жильцов этой норы, был землистый, только у этого несчастного лицо, очевидно, давно было немыто, и грязь корой покрывала его виски. Он был почти совсем голый, так как трудно было назвать одеждой рубашку, от кото-рой только и осталось на нем что воротник, рукава да длинный лоскут, висевший от плеч до поясницы. Больше на нем не было ничего. Андрей даже задрожал от состра-дания и отвращения, увидя это до крайности заброшен-

ное и одичалое человеческое существо. Да не даром же оно одичало! Посмотрев еще раз внимательно на этого че-ловека, Андрей увидал, что ноги у него распухли, как бочонки, и блестели синеватым светом, свойственным во-дянке. Живот его точно так же был страшно увеличен и раздут и напомнил Андрею тех американских дикарей, которые землю едят и которых изображения с такими же страшно раздутыми животами он когда-то видел. Только сильные и здоровые руки указывали на то, что это че-ловек рабочий, хотя какой-то несчастной судьбой оторванный от труда и брошенный сюда на свою гибель.

— Вот посмотрите, это наш «бургер», а вернее Бовдур сказал старик,— он Бовдур по прозванью. Он здесь в камере хозяин, потому что здесь такой обычай, что если кто дольше всех сидит в камере, тот становится хозяином. А он тут, слава богу, перезимовал. Смотрите, как откормился! Красив, не сглазить бы! Мы его так и держим напоказ, а то, пожалуй, и купил бы кто-нибудь на убой! Теперь мы его даже мало и кормим, лежит себе да лежит, потому, видите ли, так откормился, что даже на ногах едва стоит. Только, если что уж руками сцапает, то и его,— о, руки у него еще крепкие, но это пустяки, с летами пройдет!..

Все в камере захохотали от этих шуток старика, кро-ме Андрея и Бовдура. Последний все еще стоял на том же месте, где впервые показался Андрею, стоял, шата-ясь, на своих толстых, опухших ногах, стоял и тупо смотрел, как будто обдумывая какой-то смелый поступок, а сквозь его открытые синие губы видны были стисну-тые зубы, как будто он собирал все свои силы, чтобы ре-шиться на задуманный поступок. Глазами он медленно водил по камере, хотя взгляд его все останавливался на человеке, лежавшем вверх лицом на кровати и дремавшем под негромкий говор.

— Он у нас ни в город не ходит,— продолжал старик,— ни на работу; сначала сам не хотел, а теперь, пожалуй, и захотел бы, так не пустят.

— Как бы не так, я и сам не хочу! — отозвался хриплим голосом Бовдур.— Черт их побери с их работой! Кто мне за нее заплатит?

Сказав это, Бовдур перешагнул через спящего на полу старого еврея, переступил через хлычущего мужика и нетвердим шагом пошел к ковшу, поднял его вверх, как перышко, выпил воды, потом запустил руку под голову дремлющего мужика, достал небольшую глиняную трубку, выкорпал из нее остатки прокуренпого табака, так на-зываемую «багу», всыпал ее себе в рот и начал медленно жевать, сплевывая время от времени какую-то черную мазь, прилипавшую к стенам и к полу. Исполнив это смелое дело, он даже вздохнул с облегчением, стал посре-ди камеры и махнул рукой:

— Вот и не пойду на их работу! Черта лысого пусть съедят! Лучше тут и сгнию, а не пойду! — при этих словах он опять сплюпул черной мазью как раз над лицом спящего еврея.

— Да за что же тебя тут держат так долго? — спросил дрожащим голосом Андрей. Бовдур уставился на него как-то дико, словно Андрей этим вопросом тронул его в очень больное и неприкосновенное место.

— Держат, потому что держат! — буркнул он, а потом прибавил: — Хотят меня вести «цюпасом» в ту деревню, где я родился, а я им говорю: — Я ни в какой деревне не родился.— А где же ты родился? — Я родился в городе.— Ну, так на чьей земле эта дорога? — Та дорога ни на чьей земле, она сама не земляная: я родился на воде, когда моя мать паромом Днестр перепливала.— А где же этот паром? — Должно бить сплнл по реке, за пазухой у меня его наверное нет.— Ну, а где ти кре-щен? — Я ЭТОГО не помню,— подите спросите тех, кто меня крестил, да счастье-долю отнял.— Ну, а где ти рос? — Среди злих людей. — Да в какой деревне? — Они в каж-дой злыїе!

Вот каков бил мой протокол. Больше ничего не спра-шивали, только приказали привести сюда, да тут, слава богу, заперли, как запечатали, и больше уже не надое-дают никакими этакими дурацкими вопросами.

Бовдур опять плюнул, опять перешагнул через хнн-кающего мужика и спящего еврея и потонул в своем углу, покрив ноги каким-то рваним мешком.

Аидрею сделалось еще страшнее, когда он внслушал рассказ Бовдура. Что же дала жизнь этому человеку? Ка-кие могут бить у него воспоминания, какие надеждн? Он попробовал поставить мысленно себя самого в ото беспросветное положениө и почувствовал, ЧТО МЫСЛИ его мутятся, что он скоро задохнулся бы в этой ужасной бездне.

Конечно, раздраженное воображение Андрея много прибавляло тут злого и недоброго, рисовало ему сироту-подкидыша, у всех на побегушках, кому только под руку

подвернется, забитого и загнанного с малых лет человечо-ским презрением, не знавшего на своем веку ни радости, ни дружбы, ни любви. А между тем, это было хотя и правда, но не совсем. И у Бовдура были минути счастья и любви, и у него были искрениие друзья, такие же без-выходные горемыки и сироты, как и он,— ну, да все это теперь покрылось густым слоем одичалости и забвения, и мысль его, как проклятая, вертелась между коробкой «баги» и куском хлеба и не касалась ни прошлого, ни будущего. А господам «инспекторам» не к спеху было випускать его,— так и сидел Бовдур, забытый богом и людьми, сидел и опухал, и гнил заживо, забывая все, что когда-то его в мире окружало, и, по мере упадка сил, проникался все большим и болыпим отвращением к труду.

— Так он живет сухим хлебом? — спросил Андрей старика.

— Одним сухим хлебом, вот уже шесть месяцев. Да и то так живет, что как пошлет с утра купить хлеба на 14 крейце$юв, так положит его перед собой да и съест сейчас весь дочиста, а потом и ждет вплоть до другого дня, а то просит у этого глупого бойчука, чтобы ссудил ему вечером кусок хлеба, конечно, без отдачи!

— Ну, и он никогда не выходит из этой конуры?

— Нет, с тех пор, как я здесь, я его еще не видел на дворе. Не знаю, как раньте. Бовдур, ты прежде выходил куда-нибудь?

Бовдур закашлялся сухим кашлем, а потом провор-чал: — Нет, никуда не выходил, только раз к протоколу.

— Ну, как он тут выжил эту зиму в своей адамовой одежде, так я уж решительно не знаю,— сказал старик.— Когда меня привели, так были уже последние морози. Прихожу сюда — стужа такая, упаси господи, а он один в камере' лежит в этом самом углу, где и теперь, и этим же мешком укрыт. Весь посинел, как бузина, а ничего не говорит. Я походил немного, потер руки, а потом вижу, что никакого толку, давай я кричать: «Эй,— кричу,— люди добрые, ведь я пе сын божий, за что ВЫ меня мучаете? Это только фарисеи сына божия так мучили, как вы меняі» Вот они немножко на меня погаркали, а потом взяли да и затопили в печке, хоть для видимости, а все же мы немного оттаяли. И потом, пока пе кончились морозы, так все протапливали хоть через день.

— А пока вас не было, так и не топили? — спросил Андрей, вздрагивая будто от мороза.

— Да вот Бовдур говорит, что топили, только редко, когда им вздумается.

— Ну, отчего же ты не требовал? — спросил Андрей Бовдура.

— Ну да, не требовал! — сердито проворчал Бовдур.—

Сначала и я крпчал, так меня колотили, потому что я был один.

— Ты был один! — воскликнул удивленно Андрей.— И долго ты был один?

— Целый месяц. Никого не приводили, а если и приводили, так сажали в другую камеру, назло мне.

— Ну, а доктор сюда никогда не приходит?

— Еще чего захотели! Доктор! А доктор что тут полу-•шт? — сказал с горькой насмешкой старик.

— Но ведь, я знаю, єсть предписание, чтобы доктор каждый день или, по крайней мере, каждую неделю осматривал все арестные дома, насколько здорово там содержатся люди.

— Может быть, где-нибудь и єсть такое предписание, но у нас в Дрогобыче нет! Да какое нам дело до предпи-саний? Мы сами себе господа!

— Так сюда никогда не является никакой надзор?

— Так-таки и не является, и баста.

V

В камере стало шумно. Спавшие проснулись и встали, только Стебельский лежал на месте да Бовдур, положив голову на локоть, тупо и неподвижно смотрел из своего угла, грызя «багу». Старый еврей начал расспра-шивать Андрея сначала по-еврейски, потом по-украин-ски, а сидевший около него на полу мужик опять запла-кал, схватил голову руками и стал раскачиваться взад и вперед, все приговаривая прерывающимся голосом:

— И какое меня-а несчастье понесло-о в этот Дрого-обыч! Не лучше же было мне сидеть спокойно в Борисла-аве! купить бы мне на эти несча-астные пять шісток [1], что я заработал, мучицы для деточек, да и пойти-и-и до-мо-о-ой!..

— Тоже хозяин!— шутил старик,— Проработал день в Бориславе, пять шісток заработал, и вдруг, в празднич-ный день, собрался в Дрогобич хлеба покупать. Да и на-рядился же, не сглазить бы, точно на светлый праздник! Штанишки недурные,— легче ходить, когда поменьше этого холстища навешано на человеке. Сермяжка тоже праздничная,— хотел, видно, полы подобрать, да по ошиб-ке, чай, и оторвал. А то, пожалуй, был где-нибудь в гостях, так друзья-приятели отпустить не хотели, уцепились за полы, ну, а он, грешный человек, тоже не усидел, надо, вишь, в город, на людей посмотреть и себя показать, вот он дерг! полы оставил, а сам от милых дружков тягу! Только что показался, стал на паперти, на самом видном месте, ан тут сейчас архангели подлетели да под ребрышки: милости просим вашу честь, пожалуйте в гор-ницы!

Крестьянин плакал во время этого рассказа, другие смеялись.

— Де-еточки мои! — голосил он.— Что с вами будет?..

Оставил я вас дома без призора, махонькие все, а хлеба ни крошечки! Умрут они, бедные, с голоду, коли я завтра домой не вернусь!..

— Ого, далеко еще это завтра! — сказал черноволо-сый еврейчик.— Надо было сегодня вернуться, а не идти беды искать в Дрогобич! •

— Да молчи ты, не режь меня без ножа! — вскрик-нул крестьянин и, понурив голову, опять захныкал, как ребенок.

— Да нет! — сказал он через минуту решительно,— Они должны меня сегодня отпусгить. В чем же я прови-нился? Разве я обокрал шщ убил кого-нибудь? За что же меня держать? — При этих словах он поднялся с пола и стал у двери, приложив лицо к забитому окошечку, где сквозь небольшую щель было видно кусок коридора и мелькали, как тени, проходившие по коридору полицей-ские.

— Дед Панъко! — окликнул в это время старика дру-гой крестьянин, лежавший лицом кверху на кровати,— дед Панько, не вы ли это вытащили у меня из трубки весь табак?

— Нет, не я,— ответил старик,— там у вас другой гость побывал.

— Кто такой? — спросил крестьянин, грозно сдвинув густые черные брови.

— А вот наш «Бургер»! Смотрите, он еще жует жвачку.

Крестьянин помолчал минуту, злобно поглядывая в тот угол, где торчал Бовдур, а потом, не говоря ни слова, подошел к Бовдуру и так грохнул его стиснутым кулаком по голове, что тот даже ударился головой о стену.

— Ах ты, вонючий Бовдур! Я тебе раз навсегда гово-рил, чтобы ты не смел ко мне в гости лазить? Не тронь моего! Я заработал, а тебе дудки!

Вместо ответа Бовдур пхнул изо всей силы крестья-нина в живот, хотя сам при этом почувствовал такую боль, что даже вскрикнул. Крестьянин зашатался и оперся спиной о стену.

— Ах, разрази тебя! — крикнул он.— Так-то ты платить за моє добро?

— Чтоб тебе на том свете такое добро было! — крикнул в свою очередь Бовдур, с натугой вскакивая на ноги.— Ты готов за щепоть недокуренного табака человеку голову разбить!

— Да и глаз готов виколоть за своє! — ответил крестьянин.— Моего не тронь! Понимаешь? Сам заработай, вот и будешь иметь. Я твоего, небось не трогаю!

— Ну да, как же, не трогаешь, пока я смотрю! А только отвернусь в сторону, так сейчас цап! Знаєм мы вас этаких!

Вместо ответа крестьянин замахнул кулаком на Бовдура.

— Да что тебе жаль этой жвачки? — сказал тот угрю-мо, глядя на него в упор.— На, вот тебе, если уж так по ней зуб болит! — и, сказав это, Бовдур выплюнул всю пє-режеванную жвачку крестьянину в лицо.

Черная вонючая жидкость потекла по лицу, по боро-де, по рубахе, за пазуху, оставляя за собой черные поло-сы. Дед Панько засмеялся. Мытро съежился, дрожа, на своей подстилке, боясь драки.

— Ну, что ты мне надѳлал? Чтѳ же я с тобой, пес, за 9то сделаю? — прохрипел крестьянин сдавленным от бешенства голосом, подступая с кулаками к Бовдуру.

— Я тебе отдал твоє, да еще с придачей! — ответил угрюмо Бовдур и, не дожидаясь новой брани, пихнул крестьянина коленом в живот так сильно, что тот ахнул, зашатался и брякнулся во всю длину на пол. Совершив это, Бовдур опять

спокойно лег в своем утлу, не обра-щая внимання на крики и бешенство побитого крестьянина.

— Это у нас «старший полевой»,— сказал шутя дед Панько Андрею,— он бережет своє пуще глаза и все со-бирается вынуть этому Бовдуру глаз, да все еще как-то милосердствует пока. А оно стоит, ей-богу, за щепотку баги — глаз.

— А вы откуда, хозяин? — спросил Андрей крестьянина, но тот, злобно пыхтя, лежал уже опять на кровати, раскуривал трубку и упрямо смотрел в потолок, как бы не сяыша вопроса Андрея.

— Они из Дорожева,— зашворнл опять, посмеиваясь, дед Панько,— это большое село Дорожев, и живут там больше ухобойники, большие громилы да и воры нема-лые, и все они грызутся за твоє и моє, и так уже на этом помешались, что наконец никто уже не знает, где м о е, а где твоє.

— Эх, моячать бы тебе, дед, запереть бы свои ворота да не молоть ерунды! — огрызнулся на него дорожев-ский.

— Тьфу на твою голову! — ответил со смехом дед Панько.— Уж и этѳ тебе завидно, ненасытный! Ведь это, чай, не твоє, что я говорю!.. Вот и его грешного,— про-должал старик, обращаясь к Андрею,— заперли тоже за «моє» и «твоє»: купил где-то у какого-то єврея шкуру за ЗО кріейцеров], а шкура-то стоила гульдена полтора. Ну, еврей ЗО кріейцеров] взял да и был таков, а его, раба бо-жия, другие евреи схватили да и в «Иванову хату» Ч

Старик опять засмеялся, а за ним Митро и черяово-лосый еврей, которого старик называл «карманных дел мастер». Дорожевский больше не отзывался, только сопел, выпуская изо рта дым прямо в потолок. Андрей все это время стоял у стены около кровати старика, держа на

[1] Иванова хата — тюрьма.

руке своє пальто. Ноги у него болели и дрожали, но он не мог принудить себя сесть где-нибудь В ЭТОЙ грязи и мерзости, так она была ему противна. Не будучи в со-стоянии устоять на месте, он начал ходить по камере, пробираясь между кроватями и лежавшими на полу людьми, но и так не мог сделать более пяти-шести шагов в длину. Все эти скверные и печальные события арестант-ской жизни, вдруг, как из ведра, хлынувшие на него, неслись в его голове какой-то пестрой, беспорядочпой, бе-шеной метелью. Вся нищета, вся мерзость, вся испорчен-ность, окружавшие его в этой тесной клетушке и за ее стенами, и во всем мире, на дне всего человеческого об-щества, на которое он теперь был брошен, все это чело-веческое горе налегло на него всем своим невыносимым бременем, окружило его своими широкими цепкими коль-цами, заглушило в его душе его

собствеппое жгучсе горе.

А там, за стенами этой гадкой клетки, на дворе, за-литом солнцем и вымощенном гладкими плитами, смея-лись -громким, здоровым хохотом полицейские, играя в «кикс» *. Даже в камере слышны были удары палки о «кичку», слышен был смех и спор, крик каких-то евреев, захваченных на дороге вместе со стадом быков и загнан-ных на участковый двор. Слышеп был скрип железпого рычага, которым кто-то качал воду из колодца. Но больше ничего не было слышно; все тот же суровый мрак, все те же заколдованные, неподвижные тени стояли на гряз-ных, оплеванных стенах, на краватях и на мокром полу.

— Хоть бы знать, скоро ли будет, по крайней мере, вечер,— сказал дед Панько, набивая трубку,— а вы, ба-рин,— спросил он Андрея,— не курите?

— Нет, не курю. Уж чему другому научился, а этому научиться что-то не мог.

— Ну, так вы еще счастливый человек. А я, право, подох бы тут, если бы мне не дали курить. И так у меня в неделю две связки выходит,— этак выгоднее покупать, чем пачками.

В это время Мытро, желая посмотреть долго ли еще до вечера, стал на железную спинку кровати, ухватился, протянув руки, за оконную решетку, подпялся немного вверх на руках и выглянул на двор. Но в ту же минуту послышался какой-то треск, и Мытро, как обварепный, выпустил рѳшѳтку из рук и упал на пол, ударившись боком о жѳлѳзную кровать.

— Ах ты, этакий воряга! Нѳ можешь ты там сидеть сиднем? Будешь еще выглядывать? — послышался со двора крик капрала, который, проходя как раз в это время с плеткой по двору, увидел руки Мытра на решетке и ре-занул по ним изо всей силы плеткой. Мытро ахнул, вы-прямился и с тоской посмотрел на свои руки, на которых виступили поперек два широких синяка, будто две колбаски. Со слезайи на глазах, но с улыбкой на губах он сказал деду Паньку: «Уже скоро солнышко зайдет!» Потом сел на кровать, отер рукавом слезы и принялся дуть на болевшие руки.

VI

Зазвенел своим тоненьким лязгом замок у двери, за-визжал ключ, приоткрылась дверь, и в эту щель, не пропускавшую ни одного луча света со двора, протиснулась голова капрала.

— Андрей Темера! К господину инспектору! — позвал капрал и тотчас запер дверь за вышедшим Андреем.

По его уходе в камере было некоторое время тихо.

— Порядочный, видно, барчук этот бедняга,— сказал дед Панько.

— Какое! просто бездельник и бродяга,— проворчал себе под

нос дорожевский хозяин,— порядОЧНЫХ господ, небось, не водят «цюпасом».

— А порядочных дорожевских хозяев водят? — спросил едко Мытро.

— И ты, жаба, туда же со своей лапой! Помалкивай у меня! — крикнул на него злобно дорожевский.

Опять стало тихо, только слышно было пыхтенье трубки в зубах деда Панька да жалобное всхлипыванье обо-рванца, все еще стоявшего неотступно прд дверью, как будто ожидавшего чуда, которое вдруг распахнуло бы дверь и випустило его на волю с его пятью шістками к его голодным малышам.

Опять лязгнул замок, отворилась дверь, и впустили Андрея с пальто на руке.

— Ну, что вам сказали? — спросило разом несколько голосов.

— Ничего,— ответил печально Андрей,— расспросили и сказали ждать, пока получатся бумаги. Он умолк и при-нялся ходить по камере. Молчали и другие арестанты. Всем вспомнилось, что так вот и каждый из них ждет, и долго уже, получения своих бумаг, а пожалуй, кому-нибудь из них при своем горе заныло немного сердце от сострадания к этому молоденькому барчуку, который по одному слову старости да инспектора осужден был, мо-жет быть, на такое же долгое ожидание, как и они, и так же оторван был одним этим словом от своей работы, от знакомых, от всего привольного чудного мира и заточен здесь в это мерзкое подполье и на дно общественной неволи!..

Первый прервал тяжелое молчание Бовдур. Он под-нялся, как привидение, со своего угла и, подойдя с про-тянутой рукой к Мытру, сказал резко:

— Мытро, давай хлеба.

— Смолы ему горячей, а не хлеба! — сказал дорожев-ский.

Но Бовдур не слушал этого любезного предостереже-ния и, поднося свою руку чуть не к самому носу Мытра, повторил опять:

— Мытро, давай хлеба!

— Да ведь у меня самого мало, нечем будет и по-завтракать утром, пока свежего принесут. А мне надо бы на работу пойти!

— Давай хлеба! — настаивал упрямо Бовдур, не слу-шая никаких доводов.

— Да я же говорю, что у меня у самого мало.

— А у меня нет ни крошки, а я голоден!

— А тебе бы не жрать все. утро, вот и осталось бы на вечер! — сказал дед Панько.

— Молчи, старый мех! — огрызнулся Бовдур и опять пристал к Мытру: — Слышишь ты, давай хлеба! Не слы-шишь?

Но дед Панько на этот раз не стерпел обидного слова. Как юноша вскочил он со своей кровати и застучал по полу деревяшкой.

— Ах ты, гнилобокая кикимора! — крикнул он Бовдуру.— Ты тут что за господин такой, что тебе уже и слова сказать нельзя? Ах ты, голяк беспорточный! Марш в угод гнить, пока тебя черви вконец не сожрут!

И on толкнул Бовдура сильной рукой прочь от Митра, так что тот покатился к самой стене.

— Ну, ну, бросай, бросай, чтоб тебя в горячку броси-ло! — ворчал сквозь зубы Бовдур.

— Пусть тебя самого бросит в ознобі — отбрил дед Панько.— • Чего пристаешь к мальчишке? Твой он хлеб ест, что ли? Туда же лезет со своими лапищами под самий hoc: «Мытро, давай хлеба!»

— А вот так мне нравится, что ты со мной подела-ешь? — упирался Бовдур.

— Да мне-то что с тобой делать, сатанаї Пусть с тобой дела делает леший, а не я!..

Андрею страшно тяжело было слушать эту ссору. Оп начал уговаривать старика, а потом достал из кармана порядочный кусок хлеба и подал его Бовдуру, говоря: — Ну на, поужинай, если голоден. Это у меня еще из дому осталось, да мне теперь не до еды!

— Эх, барин,— вступился дед Панько,— зачем вы хлеб раздаете? Не теперь, так через час, а то и завтра єсть захотите, принесут ведь не скоро.

— Нет, нет, не проголодаюсь,— ответил Андрей,— а если и проголодаюсь, так авось выдержу, пока принесут.

— А єсть у вас хоть с чем послать?

— Есть, єсть! У меня с собой пятьдесят гульденов, это я взял задаток от того, к кому ехал на урок; придет-ся немного растратить этих денег, хотя они, правду сказать, и не мои.

— Ну да, конечно, такой случай вышел, надо человеку поддержать себя, чем придется,— сказал дед Панько.

В это время Бовдур странным и страшним взглядом смотрел на Андрея. Он еще держал в руке хлеб, не бла-годарил, не произносил ни слова, но казалось, будто Андрей дал ему не кусок хорошего белого хлеба, а раска-ленное железо в руку, так исказилось лицо Бовдура, такое дикое, неописуемое выражение приняло оно. Боль, жад-ность или благодарность виражались так на этом лице, это трудно было угадать, да арестанты и не обратили на это никаного внимания. А Бовдур, посмотрев еще минуту на Андрея, как бы измеряя его глазами со всех сторон и испытывая его силу, сжал правой рукой хлеб, откусил от него

сразу огромный кусок и молча пополз обратпо в свой угол, где и потонул во тьме,— только слыпшо было глухое чавканье губ, жевавших сухой хлеб.

— Господи, какие разные бывают люди на свете,— начал гуторить дед Панько,— один, вот как наш дорожевский, готов за кусок хлеба своєму брату глаза выколоть, а иной, хоть и сам голоден, отдаст последнее другому. И это, знаете, не только люди, а и целые деревни таковы бывают. В иных деревних так народ смертным боєм де-рется из-за межей, из-за мостиков, из-за клочка трав, из-за репейника,— одно слово, сущий ад! Нищему не подадут, странника не примут, никому не домогут. Все только себе норовят: это моє! это моє! И так они за этим «своим» гоняются, а оно, это «свое-то» все уплывает, все уплывает куда-то, и все людям становится теснее на свете. А по другим деревням люди живут, как братья, мирно, согласно... Ни ссор, ни сплетен, один другому и в работе пособит, и деньгами, и добром своим поможет, и нищего не оставит, и странника приютит, накормит,— ну, и не разоряются как-то, живут и добро наживают, и детям оставляют. Уж кто-кто, а я это хорошо знаю, хоть и не-делго я Христовым именем ходил. А только я могу вам сказать, что на Пидгирью [113] народ много лучше, чем там, на Долах [114].

— Может быть, там беднее,— сказал Андрей.

— Да оно господь его ведает как,— ответил старик,-ˆ оно-то, видите ли, будто так, будто и не так. Потому на Долах и земли получше, и хозяева побогаче, а только такая уж там язва между народом, такая вражда, что упаси бог. А здесь вот придешь хоть к самому что ни на єсть бедняку, он уж не отпустит тебя с пустими руками, хоть что-нибудь да ткнет в руку.

Между тем, на дворе вечерело. Солнце зашло, а в камере сделалось совсем темно. Дед Панько встал, а за ним и Мытро, стали оба на колени и начали молиться.

— Ну, пора нам ложиться спать,— сказал дед после молитви, — только вот не знаю, где бы тут вас, милый барин, поместить. Уступил бы я вам своє место, да стар я, калека...

— Нет, нет, не надо,— прервал его Андрей,— вот еще чего не доставало! Да я и не хочу спать, ноги у меня мо-лодые, здоровые, эту ночь проведу на ногах, а там по-смотрим, что бог даст.

— Ну да, рассказывайте! Легко говорить, а оно не го-дится,— ответил старик.—Вот бы вы, дорожевский, уступили своє место барину.

— У нас для бар места не припасено,— огрызнулся дорожевский,— пусть баре барствуют, а не лезут в острог, А коли их черт сюда несет, так пусть под кроватью ле-жат. Там привольнее, єсть где развернуться да и некуда упасть.

Андрея неприятно поразили эти жестокие слова, но он промолчал на них и еще раз попросил деда Панька не хлопотать о нем,— он уже сам о себе позаботится...

Вдруг Мытро дернул его за полу и прошептал:

— Вы, барин, еще немножко походите, а я засну, а когда устанете и захотите спать, то разбудите меня, я встану и пущу вас на своє место.

— Хорошо, братец, спасибо тебе,— сказал Андрей,— вот возьми моє пальто, укройся, ночью будет холодно, мне оно, хоть и легкое, а руки уже порядком оттянуло.

Все легли, кто раздевшись, а кто так; один Андрей, широко раскрывая глаза, чтобы не споткнуться на что-нибудь в густой темноте, начал тихо, как душа без покаяння, ходить по камере, мерно стуча ботинками по мокрому асфальтовому полу.

VII

Мысли его, угнетенные тяжестыо всех впечатлений этого дня, сначала обривались и путались. Ему мерещи-лись бессвязные обрывки всех виденных и слышанных в этот день событий, жгли его мозг своей вопиющей не-правдой, замораживали кровь своей безграничной мер-зостью. Но мало-помалу, по мере того, как темнота все больше и больше сгущалась перед его телесными глазами, мысли его успокаивались, крепли, приходили в порядок, память овладевала картинами воображения, и дух его с трудом, но быстро освобождался из этой темной западни и летел к ярким звездам, к чистым водам, в прпвольный веселый мир, который он оставил сегодня, увы, кто знает, как надолго!..

Никогда еще этот мир не казался ему таким прекрас-ным, таким веселым, таким привольным, как именно в последние дни, именно в последпее утро! Никогда еще его душа не чувствовала себя такой сильной и смелой, как сегодня, именно перед этим страшным, глубоким паде-нием. Никогда не роилось столько блестящих надежд на будущее в его голове, как именно сегодня, за несколько минут до удара, который должен был разбить их все в са-мом зародыше. Никогда еще звезда любви не сияла ему так ярко, так чудно, так обаятельно, как именно сегодня, перед той минутой, когда должна была погаснуть для него — быть может навсегда!..

Вся жизнь его прошла в бедности и нужде, в тяжелой борьбе за пропитание, за ученье. Он окончил своє образо-вание круглым сиротой, без отца, без матери, содержа себя собственным трудом. G малых лет привык он к труду, полюбил науку и, по мере перехода в высшие классы, он все с большим увлечением отдавался науке. Высшим счастьем представлялось ему найти учителей, которые бы могли заинтересовать, давали бы простор

самостоятельной работе мысли ученика, приохочивали бы к независимому ТРУДУ- Вне науки, вне чтения учебных и неучебных книг он не знал жизни, прошел гимназию ребенком, аскетом и еще до окончания гимназии начал болеть грудью и гла-зами.

После экзамена зрелости он уехал для поправлення здоровья к одному товарищу в горы и там познакомился с его сестрой Ганей. Неведомое ему до тех пор чувство любви к женщине пробудилось в нем, взволновало его молодую кровь, раскрыло постепенно его глаза на дей-ствительную жизнь, рассеяло книжную дымку, сквозь которую он мало замечал до сих пор действительность. К тому же и новое общество университетских людей, сре-ди которого он очутился, навело его на новые мысли, рас-крыло перед его глазами новые взгляды на жизнь, на цель науки, на цель образования и всех человеческих стремлений. И все его прошлое явилось ему в другом свете, многие вынесенные из гимназии убеждения и веро-вания исчезли без следа. Это была тяжелая внутренняя борьба, долгая и разрушительная и только любовь давала ему поддержку и силы. Вместе с ним Ганя, с которой он вел деятельную переписну, проходила все фазы его умст-венного развития и это общение укрепляло их в дальней-шем следовании по начатому пути. Они давали друг другу слово — отдать свою жизнь борьбе за свободу, свободу народа от чужевластия, свободу личности от пут, нало-женных на нее другими людьми, несчастно сложившимися общественными условиями, свободу труда, мысли, науки, свободу сердца и разума. Они оживленно разбирали вдвоем эти новые, возвышенные мысли, следили за их развитием во всем современном мире, радовались их новим приверженцам, старались утвердить на этих идеях все своє миросозерцание. Это были блаженные минуты для Андрея и Гани, минуты, когда человек с человеком встречается заветными мыслями, подает руку на почве самых святых убеждений! Но им обоим все еще чего-то недоставало. После горячих споров о теориях, после чте-ния лучших и капитальнейших сочинений о занимавших их предметах, они невольно взглядывали друг другу в глаза, глубоко-глубоко, будто старались усмотреть в них нечто большее, чем общность в теориях. Глаза их горели более жарким огнем, чем огонь убеждения, их уста дро-жали не от слов научных доказательств, их лица алели не от наслаждения найденной истиной. Их кровь обращалась живее, когда они встречались, и это была другая могучая сила, которая влекла их друг к другу. И часто среди чте-ния, среди горячего теоретического спора их голос дрожал и тихо замирал на трепетних устах, рука искала руки, глаза — милых глаз...

— Ах! — застонал вполголоса Андрей и живее за-бегал по темной камере,— Отчего эти минуты так быстро пропіли, зачем они не продолжались? За что я дол-жен был потерять тебя, навек потерять, Ганя, счастье моє?!..

G трепетом тревоги мысль его пролетела сквозь мрач-ное, тяжелое время преследования, муки за его заветные ВЗГЛЯДЫ. Он видел себя в тюрьме, перед судом,—перед его глазами проходили едкие, бесстыжие издевательства га-зетчиков над его мыслью, над его любовью. Он дрожал всем телом от этих воспоминаний, словно на морозе. А потом ему вспомнидась его утрата. Ганины родители отка-зали ему от дома, запретили видеться с Ганей, переписы-ваться с ней, перехватывали письма, которые он тайно ей писал, чтобы хоть в нескольких словах поделиться своим горем с любимой жєнщиной! Скоро и этого нельзя было делать... Еще раза два-три блеснуло ему прежнее счастье — на несколько мгновений, а потом настала ночь, темная ночь горя, сомнений, отчаяния... Ганю принудили выйти замуж за другого... Андрей переболел эту утрату, смотрел на нее спокойно.— «Что ж! он человек добрый, хороший, он не убьет ее мысли, не заглушит ее сердца, она счастлива с ним, полюбила его,—но я!.. Что я без нее? Ведь она была моей душой, моей силой, моей на-деждой,— а что я теперь без души, без силы, без наде-жды?.. Трупі временно ходящий по свету труп! Все, что я любил больше всего в мире, стало моим горем. Если бы я не полюбил ее так всей душой, я мор бы еще теперь полюбить другую, найти утраченное счастье. Если бы я не полюбил так всей душой свободу, я бы не терпел теперь неволи, а может быть, и самая неволя не казалась бы мне такой ненавистной, такой мучительной...»

И ему вспоминается его последнее свидание с ней уже замужней, вот теперь, вчера, сегодня утром! Их разгово-ры, их радость, смешанная с горем и тоской, все это жжет его, к земле давит. А все-таки он был счастлив, ах, как счастлив! Потому что в те минути он чувствовал, что его прежняя лгобовь не остыла, не замерла, что она живет, пылает, как и прежде дарит над его мыслями, управляет всеми его желаниями и стремлениями по-прежнему... Правда, он теперь гораздо глубже чувствовал горечь утрати; немного затянувшаяся со временем рана теперь от-крылась, и кровь, успокоенная горем и болезнью, опять разыгралась,— но что ему до этого! Вместе с прежней любовью он почувствовал в себе прежнюю силу, прежнюю охоту к труду, к борьбе за свободу...

— Ганя, сердце моє, что ты со мной сделала? — шеп-тал он єй, упоенный отравляющим счастьем.

— Что я с тобой сделала?.. Ты же сам говорил, что не хочешь

меня связывать... А я так много, так много вы-страдала за тебя! целые годы!..

Слезы катятся из ее глаз, а он прижимает ее к сердцу, как будто прежние счастливые минути их свободной любви еще не прошли.

— Ганя, счастье моє, что ты с собой сделала? Хва-тит ли у тебя сил сопротивляться всей окружающей мер-зости, развиваться самой и стоять за свободу, за добро, как мы когда-то вместе клялись?

— Я не забыла этого, дорогой, и не забуду никогда. А сил у меня хватит. Мой муж поможет мне!

— А со мной что будет, Ганя? Кто мне поможет устоять на трудном пути одному?..

Она обнимает его с улыбкѳй.

— Не бойся, дорогой! Не грусти! Еще все будет хорошо, мьі все будем счастливы, все!..

Андрей охватил свою голову руками и опять забегал по камере.

— Все будем счастливы, все?! Нет, Ганя, это заблу-ждение. Все будут счастливы когда-нибудь, все наши отда-ленные потомки, которые и знать не будут о том, что претерпели, как страдали их предки для их счастья!.. А мы что? Единицы среди миллионов! Какая же нам цена? И мы еще хотим быть счастливы, когда миллионы вокруг нас рождаются и гибнут в слезах... Нет, моя лю-бовь; мы оба жалки будем! А ты не веришь этому? Уви-дишь!..

Он все ходил, всматриваясь широко раскрытыми гла-зами в густую темноту, как будто впитывая ее в себя. И ему казалось, что темнота действительно плывет во внутрь его, сквозь все поры, заливает все нервы, напол-няет все мускулы, все кости и ЖИЛЫ, и что уже не кровь, а сгущенная тьма льется холодным потоком в его грудь, в его сердце. Его пробрала дрожь, ему стало страшно, но только на минуту. Он хотел отряхнуться от этого призра-ка, но скоро увидел, что это не призрак, а действитель-ность. И он продолжал ходить и все впитывал в себя все-ми порами новые волны прохладной тьмы, наполнялся ими, как губка, дышал тьмой, чувствовал ее холодное вея-ние в горле, в легких, всюду. И ему становилось все лег-че. Боль утихала... Воспоминания глохли. Воображение замерло и не ставило уже перед его глазами никаких об-разов, ни покрытых инеем горя, ни залитых ярким светом счастья, согретых огнем любви. Все онемело, замерло, остановилось. Ему сделалось легко, словно в теплой ванне. Вот он плещется едва слышно в чистых легких волнах, которые тихо-тихо, нежно-нежно ползут вокруг него, лас-кают его тело. И вот

кто-то перерезал его жилыї — совсем неслышно, вовсе без боли,— и кровь из них течет так спо-койно, так сладко, так приятно. Течет, вытекает эта не-укротимая, бунтовская, бурная кровь, а вместо нее начи-нает беспрепятственно, тихо обращаться в его жилах сгущенная, тягучая, холодная темпота... С последиими каплями крови горячие слезы полились из глаз Андрея. Далекий звук колокола, словно удар грома, прервал ти-шину и словпо молотом поразил слух Андрея. Оп встрене-нулся и опомнился.

— Ах, вот час пробило, а я так устал, еле жив! — прошептал он и, шаря, принялся искать места на кровати около Мытра.

— Это вы, барин? — прошептал разбуженный Мыт-ро.— Ложитесь вот здесь, я встану.

— Нет, нет, не надо,— ответил Андрей,— мне доволь-но места и рядом с тобой! — и он прилег около Мытра, обняв его рукой за шею. Нет, горячая, бунтовская кровь еще не вытекла из него, слезы полились опять из его глаз, он начал горячо целовать лицо Мытра, и его горячие слезы оросили молодое, детское лицо его непросвещенного брата.

— Чего вы плачете, барин? — тихо спросил Мытро.

— Я несчастен, Мытро!

— Не плачьте,— сказал парень,— как-нибудь обойдет-ся. Вот я, может, еще несчастнее вас, а, видите, не плачу!

Тьма тяжелым пластом залегла в камере, придавила все сердца, которые бились под ее гнетом: иное спокойно, иное тревожно, иное от боли, иное от счастья. А на краю постели, обнявшись, заснули рядом две молодше голови, просвещенная около непросвещенной, и спали так спокойно, будто им никогда и не снилось ни о каком горе.

VIII

Арестанты встали на другой день очень рано. Их раз-будил капрал криком и проклятиями. Стебельского и до-рожевского сейчас погнали подметать в канцеляриях и коридорах, носить воду, вообще, на «домашнюю» службу. Дед Панько, Мытро, вчерашний плачущий мужик — он был из деревни Опакой — и черноволосый еврейчик пошли с метлами улицы мести. В камере остались Андрей, Бовдур и старый еврей, который все еще лежал прямо с непокрытой головой на мокром полу и хрипел, как под-резанный. Бовдур тоже не вставал, не думал даже умываться, а только напился воды и молча, передвигая свои голые, блестящие от опухоли ноги, лег опять в свой угол.

Снаружи рассветало. Солнце гордо всходило на чистое небо, на свете люди пробуждались к труду, новые наде-жды оживали, из сердец выливались молитвы о хлебе на-сущном, о здоровье, о тихой, спокойной жизни. В камере этого не было. Здесь

человеческое сознание оживало только для новых мучений; первое, что здесь поражало слух, быда ругань; первое, что вырывалось из уст, были проклятия.

— Разрази их, раскатай за их порядки! — ворчал в своем углу Бовдур.— Морят тебя голодом до десяти часов, пока там какому-нибудь свинопасу угодно будет встать и раз дать эти паршивыθ крейцеры! Чтоб им столько по-стрелов в каждый бок, сколько они мне здесь этих крей-церов дали!

В камеро стоял уже тот же серый сумрак, что и среди дня был, н Андрей, лользуясь несколько большим простором, начал опять ходить по камере, хотя ноги его все еще дрожали от устаяости, и голова была тяжелая. Но оп чувствовал, что его тело было после этой ночи словно посыпано горячей золой и ему было противно ложиться опять на эти вонючие матрацы, гнилые испарения кото-рых, казалось, разъедали кожу и заражали своей нечисто-той кровь. Оя ходил н думал.

— И отчего это человек не машина такая, которую бы рассудок мог заводить на свой лад? — думал or.— К чему еще эта другая, неподдающаяся вычислениям сила — чувство, которое путает и сбивает правильный ход рассу-дочной машины? Вот, нанример, я, если бы по рассудку поступал, разве я сидел бы сегодня здесь? Нет! Я жил бы себе во Львове, хоть и бедствуя, да перебиваясь кое-как, а все-таки жил бы и работал, и учился, и был бы свобо-ден, в безопаслости... до поры до времени. А то вдруг... угораздидо меня поехать в Дрогобич, чтобы ловидаться с лей хоть на денек, хоть на минутку. Ну, я увиделся, почувствовал в груди новый прилив этого чувства, которое дало мне так много страдания взамен за каплю на-слаждения,— а теперь опять... А жаль, что так случилось! Теперь я чувствую в себе удвоенную силу к работе,— да что в том? руки связаны.

Ходя по камере, Андрей несколько раз посматривад на Бовдура и замечал, что тот неотступно следил за ним глазами, каким-то дико-угрюмым взглядом. Андрею становилось жутко под надзором этих глаз без человеческого выражения, светивпшхся только блеском гнили. Он начал чувствовать себя еще стесненнее среди этих тесных стен, сердце его тревожно билось, как-будто вырываясь прочь к ясному свету из этой отвратительной ЯМЫ, где, казалось, жил вампир, медленно вытягивавший теплую кровь из груди. Но Андрей не поддавался этому страху,— в его сердце слишком много было любви к людям, а осо-бенно ко всем «униженным и оскорбленным», слишком много было веры в доброту человеческого сердца, чтобы тотчас подозревать человека такого же несчастного, как и он сам, в каких-нибудь нечистых намерениях. Свою невольную дрожь и тревогу он приписывал

усталости и те-лесной слабости и, побеждая отвращение, он бросился на кровать старика, чтобы немного отдохнуть. Но через ми-нуту он вскочил, как ужаленный, весь дрожа, хватая себя то за руку, то за грудь, то за голову, пробовал еще ходить по камере, но долго не смог. Усталость взяла своє, он упал на кровать и скоро заснул крепким, мертвецким сном.

И снится ему, будто чья-то скользкая, мерзкая рука медленно раздвпгает одежду у него на груди, раздвигает рубаху, а потом самую грудь,— кости расступаются перед ней, а она лезет внутрь, холодная, противная. Она ста-рается достать сердце, добирается к нему осторожно сквозь сеть вен и артерий, словно пловец, который хочет поймать воробья среди хвороста. Вот она уже близко,— он это чувствует по холоду, проникающему вглубь, как лез-виє ледяного ножа. Но вот и сердце поняло врага, забилось, заметалось во все стороны, как птичка в клетке,— напрягается, бросается назад и в сторону, чтобы не дать себя поймать. Но таинственная рука, движимая невидимой силой, лезет все дальше и дальше, широко расправила крепкую ладонь, еще шире распялила пальцы и уже вот-вот, вот-вот поймает трепещущее сердце, поймает и зада-вит. Острая, пронзительная боль молнией прошибла тело Андрея,— он проснулся и вскочил на ноги.

— Фу, что это такое? — сказал он, протирая заспан-ные глаза и оглядываясь по камере. Ему казалось, будто кто-то в одно мгновение снял с его груди большую тя-жесть, давившую его во сне, и еще показалось ему, будто сначала, спросонок он видел наклоненное над ним дикое, страшное лицо Бовдура. Но это должво быть так только со сна почудилось, потому что на груди не было никакой тяжести, а Бовдур спокойно сидел в своем утлу, с завернутими в мешок ногами и даже не смотрел на него, а уста-вился куда-то в угол, как будто рассматривая фигуры пятен от плевков на стене.

— Э, должно быть, это запонка надавпла грудь,— нодумал Андрей, вынул запонку и опять лег на кровать.

Его разбудило звяканье ключей и шум пришедших с работы арестантов. Они внесли с собой немножко свеже-го воздуха, внесли какой-то запах воли, и в темной, угрю-мой камере повеселело. А тут еще черноводосый еврейчик нашел, подметая, четыре крейцера, которым страшно об-радовался и за которые готов был накупить бог знает каких благ, чтобы празднично провесть нынешний счаст-ливый день. А Стебельский и дорожевский хозяин принесли по целой горсти всяких окурков; только дорожевский свои показал и назад спрятал, а Стебельский свои разделил «на всю камеру». Эти окурки были единственной платой для арестантов, подметавших канцелярии, но и эта плата

казалась им большой и заманчивой.

Но вот пришел и вахмистр с деньгами и, выдав на каждого арестанта по 14 кр[ейцеров], послал двух из них, старика и Мытра, в сопровождении полицейского, в город для покупки хлеба и чего там еще было нужно. Андрею тоже дали 14 кр[ейцеров], а он прибавил к ним еще своих 20 кр[ейцеров] и попросил, чтобы и ему купили такой хлеб, какой сами едят, и колбасы. Когда Андрей вынимал из своего кошелька эти 20 кр[ейцеров], то должно быть не видел, как блестели в углу Бовдуровы глаза и следили неотступно за каждым его движением, измеряли объем и взвешивали содержимое кошелька, смотрели, куда пря-чет его Андрей, какой завистью, какой злобой запылали эти глаза при виде вынутых 20 кр[ейцеров]! Как будто эти 20 кр[ейцеров] были вынуты у самого Бовдура из-под его сердца.

И опять ходит Андрей по камере и опять думает. Ду-мает о Гане, о ее жизни с мужем, как она описывала ее в своих письмах, думает о своем одиночестве, о своем обессилении после утраты любимой женщины. Но вот является другая, менее мрачная мысль: нет, я не одинок! Есть у меня товарищи, хорошие, сердечные, горячо-про-никнутые той же идеей, что и я. Они в нужде помогут, и посоветуют, и поддержат! Но все-таки — тут мысль опять обрывается на печальной болезненной ноте. Но нет, новая мысль рождается с новым утешением: ведь и она для меня не погибла, она любит меня по-прежнему, не отре-кается от меня, не ограждается от меня своим замужест-вом, как стеной, переписывается со мной и советует, и уте-шает, как и прежде; да он тоже человек хороший, он мой приятель, единомышленник... Ах, но все-таки! — и опять обрывается веселая мысль, и Андрей, словно под гнетом страшной боли, опускает голову и катятся из глаз его две робкие, дрожащие слезы, жгучие, как пламя, и нимало не облегчающие сердце. Он быстро вытирает их и опять хо-дит по камере, стараясь ни о чем не думать, или думать

о самых обыденных, ближайших вещах, вот хотя бы о еде.

— А интересная, право, вещь,— сказал он про себя,— пока не вспоминали о еде, то я и голода не чувствовал, и желудок был спокоен, хотя и пустой. А теперь вот напомнили, так и он, как старая собака, начинает вор-чать и возиться. Это стоило бы внести в психологический дневник — «влияние мысли на органические функции» *... Вот хорошо бы вести такой дневник, куда заносились бы все проявлення чувства, все впечатления и так день за днем, долгое время! Интересная вышла бы статистика ду-шевной жизни! Мы бы узнали, какими впечатлениями, какими чувствами больше всего живет человек, какова будничная жизнь этой «искры божией», которая в редкие, исключительные

мгновения так ВЫСОКО возносится.

Его заняла мысль о таком дневнике, и он начал разби-рать и развивать ее всесторонне, как будто собирался сам привесть ее в исполнение. «Надо несколько человек, даже несколько десятков людей добросовестных, преданных истине,— думал он,— чтобы они разделили между собой главнейшие проявлення психической деятельности и что-бы каж^ый записывал преимущественно проявлення сво-его отдела, а остальные касались бы их только между про-чим. Но нет, это ни к чему не приведет: проклятая раз-ница характеров, минутных настроєний все перепутает. Вот если бы какой-нибудь механический психометр[115] изо-бресть, вроде того, как сделал Вундт * для измерения интенсивности[116] чувства! Интересная была бы штука и очень важная для науки. До сих пор психология зани-мается качеством впечатлений, но мало заботится об их количестве. Тем не менее, казалось бы, в этом ключ к раз-решению многих запутанных психологических загадок, так как известно, что те впечатления и чувства, которыѳ чаще всего повторяются, оставляют наиболее глубокие следы в душе. Статистика, статистика поможет проникнуть глубже в загадку характеров и натур человеческих, как уже отчасти могла проникнуть в психологию обществ, масс народних!»

Мало-помалу такие мысли о науке, о теориях, не ра&-дражакицих сердца и чувства, усшжоили Андрея. Ему вспомешлжсь молодые пылкие товарищи, искренво пре-данные вдее свобода и счастья всех людей, вспомнились их споры, их общие стремления к нополненто сноих знаний, их детская радость от назнавання всякой еговсн истж-ны* ш ему стало так легко, так весело, как будто он опять очутися среди них, как будто ни его, ни кого другого на свете уже не давит вековая мерзость рода человеческого — неволя! Его уста, бледные, но счастливьге, неволь-но шептали слова песниг

На всегда бушует море — чаще в море типгь да гдадь*

Не всегда и в буре гибель — крепче снасти, друг, наладь!

И, быть может, в непогоде храбрым счастье суждено, Вверься морю, к ясной цели донесет тебя оно.

IX

Зазвенел замок, створилась дверь,— это пришли из го-рода арестанты с закупзгенной провизией. Начался шум. Дед Панько раздавал хлеб, соль, табак, лук, кто на что дездьги дал. Арестантьг разместились, где кто мог, и начали єсть. Бовдур, который, видимо, был раздражен сегодня, проклинал вполголоса деда Панька за то, что тот дал ему такой маленький хлебец, а атому черномазому поросенку такой большой.

— Да ведь его хлеб стоит 19 кр[ейи;еров), а твой 14,—

объяснял старик, не обращая внимания на проклятия Бовдура.

— Четьфнадцать бы тебе зубов выпало, попрошай-ка! — проворчал вместо ответа Бовдур и начал по-волчьи кусать хлеб, не режа его и даже не ломая.

— На тебе нож, Бовдур! — сказал Мытро.

— Зачем? Голову тебе отрезать что ли? — гаркнул Бовдур и всей челюстью откусил огромную часть хлеба. В его руках был уже только небольшой остаток ковриги.

Андрей тоже принялся за еду. Он порезал прине-сенную колбасу на равные части и разделил на всех, никого не обходя. Дорожевский и Бовдур ни одним словом не поблагодарили, а Бовдур взял поданный кусок и, не носмотрев даже на него, бросил в рот, словно в про-пасть.

Смотря со сторони на то, как ел Бовдур, можно было подумать, что этот человек ужасно голоден, с такой про-жорливой алчностыо теребил он свой хлеб, так быстро исчезали у него во рту огромные куски хлеба. Другие еще и не принялись как следует за свои ковриги, а Бовдур уже ни одной крошки не оставил. С минуту смотрел он мрачно на свои пустые руки, а в его лице виднелись та-кие муки голода, как будто он несколько дней не видал хлеба. Андрей взглянул на него и даже испугался этого жадного выражеппя лица и этой прожорливости Бовдура. Ему казалось, что Бовдур мог бы теперь съесть первого попавшегося человека живьем ж что оп вот-вот бросится на кого-нибудь из арестантов и отхватит от него зубами такой же кусок живого мяса, как те куски хлеба, которые бесследно исчезли у него во рту.

— Что это, он всегда так голоден у вас? — спросил Андрей старика, с отвращением отшатнувшись от БовДУра.

Старик взглянул и тоже быстро отвернулся.

— Да что с тобой, Бовдур? — спросил он.— Ошалел ты, что ли? Ты уж, кажется, готов людей кусать? — потом, обращаясь к Андрею, прибавил: — Нет, это на него сегодня что-то такое нашло, ночного мотылька проглотил, что-ли. Он, бывало, всегда сопрет вот этак цедый хлеб, выпьет полковша воды да и ложится себе, в добрый час, на своє место.

— Может быть и ошалел, не знаю,— сказал угрюмо Бовдур,— только я єсть хочу.

— А может быть, ваша милость подождете, пока прислуга принесет жаркое из трактира? — дразнил его старик.

— Я єсть хочу, я голоден,— твердил с тупым упрям-ством Бовдур.

— Ну, так ешь, кто тебе запрещает? — сказал черно-волосый еврейчик.

— Не запрещаешь? — обратился к нему Бовдур, впи-ваясь глазами в начатий большой хлеб, лежавший перед еврейчиком.— Не запрещаешь, ну, ладно. Давай! — и он протянул обе руки к хлебу. Еврейчик схватил хлеб п спря-тал от Бовдура.

— Давай! — крикнул Бовдур, и глаза его заблестели каким-то страшным огнем.— Давай, а то мне или тебе пропадать!

— Скажите, пожалуйста! — дразнил еврейчик.— Мне или тебе? Мне-то зачем пропадать? За что? Проваливай по добру по здорову и пропадай себе, я сам єсть хочу.

— А я тоже хочу,— сказал более мягко Бовдур,— давай сюда хлеба!

— Сбесился ты, что ли? Чего ты ко мне пристал? — крикнул еврейчик.-— Мытра оставил в покое, теперь ко мне лезешь!

— Дай хлеба, дай, пожалей меня! -— лепетал плаксивим тоном Бовдур, но глаза его разгорались все более и более страшным огнем.

— Пожалуйста, Бовдурчик, голубчик,— ответил так же ласково еврейчик,— сделай милость, поди себе к черту.

Вместо ответа на эту благочестивую просьбу Бовдур высоко поднял кулаки и разом, словно две дубины, опус-тил их на голову еврейчика. Тот повалился наземь точно топором подрубленный, а кровь хлинула носом и ртом и полилась на хлеб, на пол, на ноги Бовдура. Но еврейчик не кричал. Едва опомнившись, поднялся он, словно беше-ный, на колени и обеими руками впился ногтями в голыѳ опухшие ноги Бовдура. Бовдур глухо заревел от боли, начал лягаться ногами, но не мог отвязаться от еврейчика. Он схватил его одной рукой за волосы, а другой начал колотить по спине, но еврейчик не отпускал, а еще все глубже запускал острые ногти в тело Бовдура, так что даже кровь выступила из-под каждого ногтя. Бовдур, не выпуская волос еврейчика, рванулся назад, и еврейчик упал лицом на пол. Но и тут он не испустил ни звука, только, быстро схватив окровавленный хлеб, замахнулся им и хватил, как попало, Бовдура в живот, так что у того даже екнуло внутри. Бовдур выпустил волосы и схватился обеими руками за живот, словно боялся, как бы он не раз-летелся в куски, будто пустая бочка. Между тем, еврейчик поднялся на ноги. Его лицо, посиневшее от боли и злости, было почти все в крови, на глазах выступили сле-зы, разбитые губы раздулись, а зубы крепко стиснулись — вот так он выпрямился и, не говоря ни слова, замахнулся опять на Бовдура тяжелой ковригой хлеба.

— Да разнимите их, ради бога! — кричал, остолбенев от ужаса, Андрей, отводя глаза от этого страшного зрелища.

Он был очень впечатлителен ко всякой боли, а к чужой больше, чем к собственной, и ему казалось, что каждый удар

попадает в него самого.

— Ну да, еще чего недоставало! — ответил старик продолжая спокойно єсть.— Не надо! Ведь им это полезно немножко расшевелиться, поразмяться... їіеченкам поль-зительно. А ежели еще они из себя немного своей поганой крови выпустят, то и вовсе им полегчает. Оставьте их, они ведь как собаки: погрызутся да и полижутся. А если бы кто-нибудь принялся их разнимать, то я готов на что угодно об заклад побиться, что они оба на того бросились бы.

Между тем, борцы с пеной у рта, раскровянившись, стояли наготове п ждали, кто кого первый ударит. Но они ждалп только минуту, а потом, будто по команде, бросились друг на друга. Бовдур ударил кулаком еврейчика по руке и выбил из нее хлеб, за это еврейчик левой рукой двинул Бовдура по носу. Потом сцепились вместе, и уже нельзя было разобрать, кто кого бьет, пхает, дерет, уро-дует, пока, наконец, оба не попадали на пол и, не выпус-кая друг друга из рук, не заревели разом как звери: «Караул! караул! бьют!»

На этот крик ворвался в камеру капрал с плетью в руке, и, при виде двух бойцов, окровавленных, упавших на пол, кричащих и все еще дерутцихся, он обратил плеть «старшим концом», т. е. взял ремень в руку, а деревян-ной ручкой начал лупить обоих по чем попало. Ручка забила по костям, зашлепала по отекшему, опухшему телу, как по подушке,— а борцы все еще не выпускали друг друга, не переставая орать, как два борова, которым неловкий мясник плохо вбил нож в грудь. Капрал и сам разозлился и, не говоря ни слова, начал обоих угощать носками сапог между ребер. Только таким образом удалось ему разнять их. Они выпустили друг друга и бросились по углам, но капрал не переставал колотить их ручкой, куда только мог попасть.

— Ах, мошенники! Ах, разбойники! Ах, канальи! — шипел капрал, задыхаясь.— Так вам мало одной беды, вы еще драться хотите? Постойте, гады, я вам покажу! *

— Да он первый на меня напал,— заревел со слезамп еврейчик,— он хотел вырвать у меня хлеб! Что я ему сделал?

— Ах ты, свинья эдакая! — заорал во все горло капрал, и опять посипались на спину Бовдура, как град, удары ручкой. Бовдур молчал, изогнувшись дугой, пока, наконец, сам капрал уходплся и перестал бить.

— Ну, погоди, я тебя научу, как у других хлеб отни-мать! Мало тебе своего, проклятая прожора? — кричал капрал, направляясь к двери.

— Мало! — ответил Бовдур угрюмо и глухо.

— Что? ты еще пасть открываешь? — озлился капрал,

замахнулся издали плетью.— Будешь ты у меня мол-чать, куча навозная? Вот погоди, если тебе мало, так и того не получишь! Попостись-ка немножко! Авось отпа-дѳт охота к драке. Нарочно попрошу господина вахмист-ра, чтобы тебе завтра ничего не дали. Ты у меня по-свищешь в кулак, дай срок! А вы тут, слышите,— обра-тился он к прочим арестантам,— не давать ему ничего даже понюхать! Пусть знает, сукин сын, как драться. А чуть что затеет, сейчас меня зовите, я с ним справлюсь!

По уходе капрала, в камере воцарилось тяжелое, угрю-моє молчание. Всем словно что-то сдавило горло, никому не шел кусок хлеба в рот. Все чувствовали, что у них на глазах произошло что-то слишком уже скверное и бесче-ловечное.

Только Стебельский, сидя на полу, на том самом мес-те, где обыкновенно спал, ел преспокойно дальше свой хлеб, закусывая маленькими кусочками колбасы, а когда в камере наступила полная, глухая тишина, он, обращаясь к Андрею и обводя рукой вокруг себя по камере, сказал: — Homo homini lupus est[1].

Андрей, бледный как смерть встал и повернулся к Бовдуру, дрожащему, съежившемуся в углу, окровавлен-ному и синему, как бузина, но вид этого человека отнял у него силу,— он не мог ни слова произнесть, а только стоял и смотрел с выражением глубокого соболезнования на лице.

— Вот видишь, надо было тебе этого? — отозвался дед Панько, принимаясь опять за еду.

Бовдур молчал.

— Бовдур,— сказал, наконец, Андрей,— если ты так голоден, сказал бы мне, я все равно не съем своего хлеба. Зачем было начинать драку, я тебе дам хлеба, сколько хочешь...

Он взял свой хлеб, отрезал от него небольшой кусок для себя, а остальное подал Бовдуру.

— Не надо мне твоего хлебаї Жри самі Подавись! — проревел Бовдур, не подымая глаз, и швырнул поданный хлеб под кроватй. Андрей окоченел от страха и недоуме-ния и, не говоря ни слова, отступил. А Мытро полез под кровать, поднял хлеб, вытер, поцеловал и опять положил перед Андреем.

— Да что с тобой, болван? — обратился грозно дед Панько к Бовдуру.— Ты это чего святой хлеб швыряешь? Дух бы тебе сперло, кикимора проклятая!

— Всем бы вам сперло! — проворчал Бовдур.— Да и мне заодно!

Проговорив это, он ударил кулаком о пол так, что гул отозвался, а потом свернулся в клубок и лег на своє место.

X

Андрей долго ходил по камере, пока успокоился. А когда

возвратились к нему душевные силы, он поста-рался мысленно улететь далеко-далеко от этого проклятого места плача, горя и отрицания всякого человеческого достоинства. Он уносился мыслью в иные, лучшие места, где молодые, чистыѳ сердца вышѳ всего подымали знамя человечности, где готовились могучие вооруженные рядьг, которые со временем — скоро! — ДОЛЖНЫ пойти в борьбу за человечество, за его святне права, за его вечные при-родные стремления. Он уносился мыслыо и туда, где билось единственное женское сердце, привязанное к нему, может быть в эту минуту оно обливалось кровью о его несчастьи. И мысленно он утешал свою Ганю, ободрял своих товарищей, призывал их смело держать своє знамя высоко, не опускать его ни на минуту, потому что человечество страдает, оно унижено, подавлено, попрано в лице своих миллионов!

Он думал о своем деле, о своей любви, о своем горе.

О Бовдуре же с его страданием и злобным упорством он И не ПОМЫШЛЯЛ.

Эх, голова молодая, горячая, себялюбивая! В своем святом порыве тни не видить, как себялюбивы все твои мысли, все твои стремления! Ведь и твоє дело, хотя оно ведет ко всемирному братству и всеобщему счастью,— не потому ли оно так дорого, так близко тебе в эту мину-ту горя, что оно твоє дело, что в нем соединяются все твои мысли, желания, убеждения и цели, что работать и даже страдать ради него доставляет тебе удовольствие? Ведь и та женщина, которую ты любить, хотя и не связывая ее ничем, хотя и отрекаясь от обладания ею, хотя и желая ей счастья с другим, ведь и она не тем ли так дорога тебе, что около нее протекли самые счастли-вые минуты твоей жизни, что ее поцелуи до сих пор горят на твоем лице, что прикосновение нежной руки ее до сих пор дрожит в твоих нервах? Эх, молодая себялю-бивая голова! Оглянулась бы ты вокруг себя пристально, внимательно, братским любящим взором! Может быть, ты бы увидела около себя других несчастнее тебя! Может быть, ты бы увидела таких, которым ниоткуда не светит луч утешения даже такого, как твоє! Может быть, ты бы увидела таких, которые не принесли с собой сюда, на дно общественного гнета, ничего, ничего: ни ясной мысли, ни счастливых воспоминаний, ни блестящей, хотя бы даже обманчивой надежды! Может быть, одно твоє искренное, приветливое слово усладило бы их участь, утишило би в их сердце борьбу, которая ужаснее всего, что ты только вообразить можешь, разбило бы вокруг их сердца плотную ледяную кору, намороженную бесконечным, неустанним горем!.. Но увы! Такова уж природа всякого большого горя, что оно замыкает сердца человеческие, как вечерний холод закрывает

цветы, сжимает их, словно мороз. И с за-крытыми сердцами, со сжатыми устами проходят несчаст-ные друг мимо друга, хотя часто могли бы несколькимп словами, одним теплым братским пожатием руки уничто-жить половину своего горя; проходят они друг мимо друга и —молчат... Эх, люди, люди! Не убийцы, не злодеи и преступники, не господа и рабы, не палачи и жертвы, не судьи и подсудимые, а бедные, забитые, обманутые люди!..

Между тем Бовдур лежал в своем гнилом углу, с болящим, гниющим телом, с разбитой душой, без проблеска надежды, утешения, отрады,— а в голове его кружили свои мысли, проносились неясними картинами свои вос-поминапия.

Нужда с малых лет, с детства... Презрение, пинки, по-бои... Насмешки детей, сторонившихся от него, не при-нимавших его в свои игры... Подкидыш! Найденыш! Бовдур!.. Тяжелый труд на злых чужих людей... Слякоть, морозы, жажда, усталость — все это только хозяина дони-мает, а батрака нет!.. Батрак железный, он все выдер-жит... он должен... за то деньги берет!.. Заморыш, болез-ненный, захудалый, плохо оплаченный, плохо одетый... Без приятеля, без друга... Нет, был приятель, был друг — в Бориславе, у воротила встретились. Хороший приятель, верный друг, душа-человек! Ха-ха-ха!.. А позавидовал, по-завидовал единственному счастыо — отбил девушку, взял и женился!.. Если бы бедняку ветер не дул всегда в глаза, то, пожалуй... пожалуй, бедняк не был бы бедняком!

В таких отрывочных картинах, переплетенных словами, произносимыми вполголоса, проносилась в сознании Бовдура его первая молодость. Ничего в ней не было отрадного, ничего такого, на чем могла бы отдохнуть душа, чем бы могло порадоваться воспоминание. Но мысль летит дальше, переворачивает прошлое, страницу за стра-ницей, будто человек, который заложил деньги в книгу и старается найти их между листами.

Что привело Бовдура в Борислав? Об этом он и вспо-минать не хочет. Это такая мысль, от которой мороз по коже подирает. Но скоро, скоро, кажется, и это придется припомнить хорошенько. Как бы там ни было — он бежал и, убегая, еще раз посмотрел с пригорка на горящие — но Еечерним ли блеском? — избы и проклял их. И никому, ни одной душе он не сознался, из какого села он бежал, хотя после того прошло уже пять лет. Как знать, может быть, он уже и сам забыл название села!..

В Бориславе он немного ожил. Хотя работа плохая, да все-таки сначала платили хорошо и єсть было вдоволь, не то, что в батраках. Словно голодный волк набросился он на еду, и ел, ел без памяти,— проедал все, что зарабаты-вал, чуть не нагишом

ходил, но ел, чтобы хоть раз почув-ствовать себя сытым. Пить сначала не пил, но потом начал, когда ее не стало. Тогда распьянствовался, здорово запил.

В Борославе, у воротилы, Бовдур впервые в жизни свел дружбу с одним таким же круглым сиротой, как и сам. Душевный был человек, и Бовдур четыре года жил с ним, как с родным братом. Они работали вместе, жили вместе и почти никогда не расставались. Помогали друг другу в нужде, не спрашивая: а когда отдашь? Хотя, сказать правду, Бовдур чаще брал, чем давал. Он и теперь, хотя считает Семена изменником и притворщиком, все-таки с удовольствием вспоминает это время дружбы. Хорошеє было время, да черт забрал. А жаль, что дальше не продержалось.

Из-за девушки только расстались друзья. Полюбили оба одну бедную, жалкую работницу, круглую сироту, как и они оба, взросшую в унижениях и под гнетом, привык-шую к молчаливому послушанию и безграничной покор-ности, к отречению от собственной воли, от собственной мисли. Странное что-то произошло тогда с Бовдуром. Его реэкая, самолюбивая, дикая, будто колючая натура стала еще резче и диче йри ѳтой ТЙХ6Й, кроткой, послушной и доброй женщине. Он любил ее, но его любовь угнетала ее еще больше, чем вся ее прежняя шизнь. Сколько бра-ни, сколько побоев вытерпела она от него! Сколько горячих слез пролила! Но никогда не слышал от нее Бовдур ни слова противоречия. И это бесило его. Он донекал ее до крайности, чтобы возбудить у ней силу сопротивления, а между тем, ее сила — это была податливая, моячаливая и послушная любовь. Потому что она, этот тихий ягненок, любила этого зверя! И эта любовь придавала ей сил терпеть все его, на вид безумные, но вытекающие из его натуры, прихоти, отплачивать ласками за побои, неж-ностью за брань и проклятия... И чем только не честил он ее! И сукой, и жабой,— она ничему не противилась. Наконец, он почувствовал отвращение к атож безграничной покорности и податливости, и хотя не перестал ее любить, но раз в припадке злобы поколотил ее и прогнал от себя. Она ушла к его другу, они скоро поженились — уже и ребенок єсть...

— И она, собака, счастлива с ним! — ворчал Бовдур.— Оба такие размазни! Черт бы их побрал! Не хочу я и вспоминать об них!

Сколько раз уже давал он зарок, что не будет вспоминать об них, а они сами лезут на ум. Потому что они оба силой противоположности сроднились с его душой и до-полнили ее. Потому что в его сердце, под толстой ледяной корой тлеет и до сих пор еще не угасла искра любви к этим двум «размазням»!

А потом все было кончено... Все пошло прахом. Он стал пить.

Черт побери! — крепко пил! Бывало придет утром с работы,— он работал в ночную смену в шахте,— и прямо в кабак! Кабатчик, давай єсть! Хорошо. Кабат-чик, давай пить! И пьет, пока хватает дөнөг в кармане, пока может устоять на ногах. А как откажутся ноги служить, он падает под скамью и спит до вечера, пока опять не разбудят на работу. Это выгодно, не надо квартири нанимать. Кабатчик днем из кабака не вышвырнет, он хочет и на другой раз залучить,— еще его же собаки и рот оближут, чисто!..

Это было единственное время, в которое теперь БовДУР вдумывался с каким-то пьяным увлечением. Это время вечного одурения, вечного похмелья, вечного бессвяз-ного шума казалось ему единственным истинно и всеце-ло счастливым временем в его жизни. Ни в чем ему не было тогда недостатка, а впрочем, черт его знает, может быть, и недоставало чего-нибудь, только он, ей богу, ни

о чем не знал. Никакпх мыслей, никаких воспоминаний, только шум, словно мельничное колесо в голове гудит... Туррр-ррр! И все: люди, дома, солнце, и небо, и весь свет ходит ходуном, ходуном, ходуном! Туррр-ррр!.. И больше ничего нет, ни на земле, ни на небе, нигде ничего!..

— Ах, еще раз бы так, хоть денек, хоть минутку! Господи! — вздохнул Бовдур.— Забылся бы, а то вот опять начинает все, все оживать, опять шевелится!.. Или вот, если бы так: встаю завтра утром и вдруг в голове шум, кружится: туррр! перед глазами все мешается, кругом, кругом, кругом идетI./Вижу и не узнаю, слышу и не понимаю, живу и сам об этом не знаю,— и так навеки, навсегда! Чтобы и не пить, и вечно пьяну быть! Чтобы уже совсем, совсем одуреть!..

— А если нет, так что? Пусть идут мысли, пока идут. Будем клин клином вышибать — скверное еще худшим! Ничего другого не придумаешь... Да и зачем придумы-вать?.. А перед концом раз, но... Хоррошо!.. Пятьдесят, только без двадцати крейцеров,— право, стоит!.. Дамнеже и нечего терять!..

— А моя молодость?..— Черт ее возьми! Одни колючки в ней, одна крапива! Будь она проклята!

— А те двоє?.. Черт их возьми! Бросили, изменили... Нет, не хочу и вспоминать!..

— А может быть, еще когда-нибудь лучше будет?.. Нет, не надейсд! Пустые надежды! Будь она проклята эта надежда!

— А он... может быть, у него єсть отец, мать? Ну, и пускай себе,— у меня их нет и не было.

А может быґь... какая-нибудь?.. Тьфу, что это я, разве стоит на это смотреть? Мне-то какое дело? Пусть выходит за другого!

— А может быть?.. Ну, что еще? Ничего больше. Все тут!

Кругом, кругом, кругом!.. Ах, как больно, как жжет? как ноет! И тут, и тут, и тут, все тело!..

Была уже глубокая ночь, полночь. Все арестанты спали точно бревнами придавленные. Андрей тоже спал и не слышал этой прерывистой речи, этого шепота вполголоса, не слышал и не знал этой ужасной муки человека, одича-лого от горя и одичалостью доведенного до крайнего от-чаяния. А между тем, кто знает, если бы Андрей услышал эти слова, если бы по думал об этой муке,— может быть, одно слово успокоило бы ее и остановило бы ее ужасные последствия. Но Андрей в это время спал спокойно около Мытра и во сне обнимал свою и не свою Ганю.

XI

Опять день, гам, ругань, издевательства, лязг замка, крики, работа. Опять Андрей ходит по камере, бледный и ослабленный недостатком свежего воздуха, и думает. Но сухой кашель начинает душить его слабую грудь, и мысли начинают путаться. Он чувствует страшную уста-лость во всем теле, как будто оно у него оловянное. Ах, отдохнуть бы, полежать удобно, покойно, под ЯСНЫМ небом, на чистом воздухе, в тени. Его любовные грезы бледнеют, и он напрасно силится вызвать их в своем воображении с прежней живостью. Даже Ганино лицо не хочет показаться ему, а перед закрытыми глазамп все только мелькают дикие искаженные лица с растрепанны-ми волосами, неумытые, угрожающие. Он лег на спину на кровать, широко раскрыл глаза и всматривался в пото-лок, стараясь не думать, не вспоминать. Но вот потолок оживает, сжимается, расширяется, колышется и мало-помалу на его буро-желтом фоне выступают сквозь полу-мрак опять те же безобразные грозные лица, спускаются сверху, наклоняются над ним, немые, словно мертвые. Он вскакивает и опять начинает ходить.

— И что это со мной делается? говорит оп про себя.— Ведь я не склонен был к галлюцинациям! Почему это они вдруг стали меня нреследовать? Неужели печаль так скоро подточила меня? Но ведь я, кажется, и не печалюсь так уж очень... Фу, это скверно!

А Бовдур в своем углу тоже лежит и думает. Вот, как будут у него деньги, так это будет штука нелегкая спря-тать их так, чтобы не нашли да не отняли. Да как же от-нимут, когда никто не будет знать? Придется представиться сумасшедшим, что ли, ну, да все равно! Придет время, придет и совет! Только бы припрятать хорошенько, ну, а потом я бы уж себя ублажил, хоть раз, да хорошенько, чтобы все наверстать! Прежде всего хлеба, хорошего, белого,— нет, булок, и много, много, чтобы досыта єсть. Колбас, мяса целый ворох! А потом пить,— пива, вина в бутылках. И все по бутылке на каждый раз, бу-тылка на раз! Чтобы голова

без устали шумела, вечно бы кружилась, чтобы ничего, ничего в голову не лезло, не думалось, не вспоминалось! Все кругом, все кругом, и так до конца. А какой же будет конец? Одна минута! И совсем не страшно, только бы голова шумела и кружилась... А впрочем, увидим, будет ли страшно,— все равно, раз сука-мать родила!

— А он такой молодой и добрый! — робко отозвалась тихая мысль где-то в глубине сердца Бовдура.

— Черт возьми! А я разве не молод? — возразила другая мысль.— Он до сих ігор был счастлив, он столько счастья имел каждый день, сколько я и за всю жизнь не узнаю! Это несправедливо, надо немножко поменяться!

— А может быть, не так уже очень?..— опять робко отзывалась тихая* глубокая мысль.

— А то как же? Чего баловаться? — резко оборвала опять громкая> господствующая мысль.— Обоим нам лучше будет, скорей кончится!

— А может быть, у него єсть отец, мать?.. А черт с ними! Пусть погорюют! У меня их нет и не было, а я разве не человек?..

Но странно, как ни старалась усиленно громкая, властная мысль успокоить Бовдура и утвердить его на раз избранном пути, он все-таки чего-то дрожал всем те-лом, искоса поглядывая на Андрея и боязливо сжимал что-то в руке, что-то такое, чего и сам боялся, а вместе с тем берег, как зеницу ока.

— Хочется єсть! — ворчал он.— Страсть как єсть хо-четсяі Это он, проклятый, своим хлебом нагнал на меня голоді А таким притворяется добрым да ласковымі Нет, братец, не поможет тебе твоя доброта, не надуешь!..

Отворилась дверь, и в камеру просунул голову старик полицейский с добродушным лицом.

— Господин Темера! — произнес он ласково.

Темера вздрогнул. Ему послышалось, что это голос его

отца, такой, какой он слышал еще давно, давно в дет-стве. Он подошел к двери и начал всматриваться в лицо полицейского, но не мог его узнать.

— Что, не узнаєте меня? Ну, конечно, гдє узнать, вы ведь еще ребенком были, когда я ушел из Тернополя. А мы с покойным вашим папашей соседи были и приятеля такие, помилуй бог! Упокой, господи, душу его! Да что же это с вами случилось? Я просто ушам своим не вєрил, когда мне сказали, что тут сидит Темера из Тернополя! Какой такой Темера, думаю себе? Там всего только один Темера и был. Уж но сын ли его? Бедпый маль-чик! И это вас к такому сброду посадили! Я уже просил господина инспектора, так он обещал, что с завтрашнего дня вы будете

сидеть в стражнице, я за вас пору-чился.

Темера горячо поблагодарил старика, но на лице Бовдура при этих словах промелькнуло нечто похожее на тревогу,— вот-вот у него вырвется из рук то, что он уже считал наверняка своим.

А может быть, вам надо принесть что-нибудь — єсть или пить? — расспрашивал старик.-— Сегодня капрала нет, вместо него я заведую, так я вам принесу. Наго-товьте деньги, я сейчас приду, мне еще надо в канце-лярию.

Старик запер дверь и побрел в канцелярию. Андрей повеселел, даже в груди легче стало, когда он услышал эти приветливые, дружеские слова, когда узнал, что и здесь єсть добрая душа, которая делает для него, что может. Ах, как он обрадовался известию, что завтра его переведут в стражницу из этой дыры! Ему казалось, что это он завтра выйдет совсем на волю. Свет, воздух, зелень, живая природа, эти ежедневные божьи дары, кото-рым в обыкновенное время человек не знает цены, не боясь их утратить,— какими дорогими, какими желанны-ми были они теперь для Андрея!..

— Барин! — прервал его мысли Бовдур своим резким голосом.— Прикажите принесть водки, штоф целый, так хватит раза па два.

— А разве сюда разрешается приносить? — спросил Андрей.

— Еще бы! Старик принесет!

Андрей сам водки не пил, но он знал, что для прочих арестантов это будет большой праздник, если смогут випить по рюмке. Поэтому он попросил старика принести водки и что-нибудь закусить. Старик сначала колебался насчет водки, приносить ли цѳлый штоф, но когда Андрей уверил его, что будет смотреть, как бы це вьши-ли много, и что, впрочем на девять человек штоф водки не так и много, старик решился исполнить его же-лание. <

Полдень. Весело шумя, арестанты сели вокруг прине-сенной водки и закуски. Глаза их наслаждались видом пиршества, о каком они давно уже и не слыхивали. Вее благодарили Андрея за его доброту. Один Бовдур сидел, как бревно, в своем углу и только следил глазами за бу-тылкой с водкой. Вдруг он вскочил, схватил бутылку, сжал ее крепко обеими руками, прижал к губам и при-нялся тянуть водку. Все сначала с изумлением смотрели на него, затем бросились отнимать. Но это им не скоро удалось. Почти полбутылки утекло за то время в глотку Бовдура.

— Ах, убей тебя сухая ель, ублюдок проклятый! — ругался дед Панько.— Так это ты не ждешь очереди, а прежде всех лакаешь, как свинья?..

— А-а! — крякнул, отдуваясь, Бовдур.— Вот за зто спасибо!

Это по-прежнему, по-бориславски! По всем жилам словно рукой провел, а в голове шумит, бурлит, туррр!

Он схватил кусок колбасы, бросил ее в рот и, шатаясь, упал назад в свой угол.

Долго еще шумели арестанты, угощаясь водкой, долго бранили подлого Бовдура, но тот лежал, будто и не слы-шал их разговора, только глазами хлопал, бессоэнательно глядя в пространство.

— Ах, вот где-то тут у меня был нож,— єпохватился Андрей, шаря в карманах,— да, видно, куда-то выпал, что ли. Нечем отрезать хлеба. Оно, положим, нож не ахти какой, да все-таки неудобно.

— Ищитѳ хорошенько,— сказал дед Панько,— нож не игла, в камере продасть не может.

Но, однако, ножа не было.

— Ну, так режьте пока вот моим, а потом поищем,— сказал Мытро,— может быть, когда вы спали, он как-нибудь сквозь дыру попал в сенник. У нас и это может статься, поглядите, какие дырявые эти сенничищаі

— И то,— сказал дед Панько,— надо будет потом поискать.

Но все арестанты так заговорились и занялись водкой и закуской, что потом пошли спать, даже и не подумав

о ˆоже. Заснул и Бовдур. Только Апдрей, который не пил водки, ходил по камере, чувствуя себя как будто здоровее и бодрее после известия, обещавшего на завтра освобо-жденпе из этой мерзкой дыры.

— Эх, если бы поскореѳ и совсем освободили! — про-шептал он, вздыхая.— Началась бы новая работа, новая борьба, и хоть что-нибудь да делалось бы. Но только надо приняться хорошенько, всем сплотиться вместе, не тратить по сторонам ни времени, ни денег! Надо учиться, много учиться, но не той мертвечине, которой забивают головы в гимназиях. Ах, немного он попробовал настоя-щей науки, но каким иным, свежим духом веет от нее! Как льнет к ней душа! И отчего это люди так упорствуют против нее и заранее смотрят с презрением на ее приоб-ретения? Потому что она этих приобретений не выдает за окончательную, безусловную истину? Ах да, людям еще нужен авторитет, который бы с высоты величия приказы-вал: быть по сему! нужно еще писание, которое бы являлось началом и концом премудрости, вне которого все было бы ложным или излишним!.. Но нет! Недолго про-держится власть авторитета. Со всех сторон являются живше умы и разрушают, разрушают ту стену, которая ты-сячи лет закривала свет от глаз человеческих. Скорее бы последний удар! Скорее бы пришла свобода, ясная, как день,

широкая, как мир, знающая только природу и брат-скую любовь!..

— Что значит наш муравьиный труд для такой огром-ной цели? Что для нее наши мелкие страдания, вся наша жизнь? Пылинка против горы! А все-таки гора состоит из пылинок. А все-таки отрадно хоть на пылинку уско-рить великое дело!

— А может быть, все эти наши мысли, наши стрем-ления, наши бон — все это, может быть, опять только одна большая ошибка, каких тысячи уже пронеслись над человечеством, как вихри? Может быть, паш труд ни к чему не слуншт? Может быть, мы пролагаем окольный и 'бесцельный путь, основываем город на безлюдном острове? Может быть, ближайшее поколение пойдет вовсе не туда, оставит нас в стороне, как памятник бесплодно-го стремления людей к ненужной цели? Ах, эта мысль ре-жет сердце, жжет мозг! Ио что делать, ведь и ото воз-можно! Мы должны быть готовы и к такой крайности, п если бы наш путь оказался несогласным с естественными законами всеобщего развития, с вечными человеческими стремлениями к добру и всеобщему счастью,— тотчас надо вернуться...

— А пока надо идти вперед! Только бы на волю ско~ рей! Что можно будет сделать, то и сделаем. Только бы по совести, искренно и с умом, а о прочем не будем за-ботиться!..

XII

Наступила ночь. Спят арестанты, тяжело дыша густым спертым воздухом. Порой то тот, то другой закашляется долгим сухим кашлем, повернется на другой бок, вздох-нет глубоко или вскрикнет во сне. В камере густая тьма, потому что и на дворе тучи и душно, а издали, из-за реки Дила, грохочет дальний гром.

- ■ -

Один Бовдур не спит. В его душё ёще темнее, чем в камере, только утомленные долгим страданием, заглушен-ные водкой мысли не текут, воспоминания не шевелятся. Он сидит в своем логовище и держит в руке нож Андрея с длинным садовым клинком. Его пальцы время от вре-мени щупают этот клинок, будто испытывая, достаточно ли он остер. Все его тело дрожит какой-то тревожной дрожью, обливается холодным потом. Он ждет, пока совсем затих-нет в камере и на дворе, ждет глухой полночи.

— Там гром,— бормочет Бовдур,— под гром крепче спится. И я заснул бы... Ах, заснуть бы так надолго, на-всегда!.. А кто-то нынче тут так уснет!

Эта фраза поразила его своей неожиданной резкостью, он вздрогнул и замолчал.

■— Фу ты,— начал он опять через минуту,— что это за дьявольская штука — слова! Вот скажи только этакое дурацкоѳ

слово и вдруг весь оцепенеешь, будто нивесть что сделал. А думай только без слов и ничего, можно. К самому страшному глаза привыкают, а ухо, беда, сей-час бунтует!..

— Э, да что там, всо это пустяки, лишь бы деньги! А подумаешь, право, как люди глуны. Вот и этот... Столь-ко у него денег, а разве он смыслит употребить их с поль-зой для себя? Купит что-нибудь п сам не ест! Я бы не так! Эх, я бы еще пожил на них, хоть несколько днейі И поживу, ей-ей поживу! А что, не пора ли уже?..

Он поднялся и начал прислушиваться. Сначала ничего не было слышно, а потом на крыльце заговорили грубымп голосами сторожа-полицейские.

— Ну, что же,— спрашивал один,— пе застали уже бедняги в живых?

— Нет, сейчас как прибежали, так еще был чуть теплый. Да где там! Горло до самой кости перере-зано.

— Господи,— пробормотал другой,— видно, уж конец света приближается! Такой народ-подлец становится, так друг против дружки враждует, брат брату жить не дает! Ну, как только у него духу хватило, такого молоденького...

Тут раздался сильный гром, и Бовдур не дослышал слов полидейского. Он съежился в углу и стучал зубами; ему казалось, будто полицейские отгадали его замыслы и вот-вот придут его вязать, живьем рубить. Он бессильно опустил руки. Нож упал на пол. Стальной звук испугал его хуже, чем гром. Он сел в углу, согнулся и закрыл глаза, заткнул уши, чтобы никакие внешние впечатления не достигали до него. Сам не зная, когда и как, он на минуту задремал.

Вдруг он проснулся и едва не закричал во все горло. Ему снилось, что он бредет через кровавую реку, как вдруг нечаянно попал на глубину и ухнул туда. Кровь кипучая, теплая, живая, злорадно плеща и бурля вокруг него, заливает его, покрывает все тело, рот, глаза. Он хочет спастись, но чувствует, что кровь, словно тягучая смола, опутала его тело, сковала руки и ноги. Тут он проснулся.

— Ух, что за страшный сон! Инда жарко стало, вспо-тел даже. Да что там сон, пустой туман!.. Ну, теперь, пожалуй, уж пора?..

Он опять встал и долго прислушивался. Ничего не слышно, кроме дыхания спящих. Он наклонился и начал шарить по полу, ища нож, как вдруг, точно ужаленный, поднял руку вверх. Он схватил было старого еврея за горло и почувствовал, как под его пальцами забилась, будто живая, кровь в жилах, и гортань забегала, будто встревоженная его прикосновением.

— Накажи тебя Христос, жидюга! — заворчал Бовдур.— Вот

испугался проклятої псины, словно змею рукой схватил. Тьфу на тебя!

И он опять ш&вулся, пошарил и нашел нож, Потом тихонько, на цыпочках начал пробираться к той кровати, где спал Андрей. Он прежде всего обшарил его, не спит ли он, обнявшись с Мытром, увидя же, что нет, смело взял Андрея за талию, поднял вверх, как ребенка, и легко, осторожно положил на пол.

— Вот так, здесь лучше,— бормотал он,— будет тре-пыхаться, так не разбудит других.

Андрей крепко спал. Только прикоснувшись $ мокрому полу головой, он встрепенулся и вскрикнул вб сне: ˆ Ганя, помоги!..

Бовдур, думая, что он проснулся, быстро налег коле-ном на его грудь, левой рукой схватил за горло, а пра-вой резанул изо всех сил. Андрей затрепетал и крикнул, но негромКо, потому что горло было сдавлено. Кровь хлинула на руки Бовдура. Тот взмахнул ножем еще раз, чув-ствуя, что Андрей сильно бьется в судорогах.

— Где деньги? Давай деньги! — шептал он над Андреем.

— Ах! — стонал Андрей,— в старостве... отня...

Он не кончил. Острие ножа в ту минуту перерезало гортань, перерезало жилы до самой кости. Кровь брыз-нула сильнее, движения тела становились все слабее, пока вовсе не прекратились. Андрея Темеры не стало... А е£о мысли, его надежды, погибли ли и они вместе с йим? Не*! Потому что эти мысли принадлежат всему человечеству и, лелея их, он был только маленькой частицей всего че-ловечества. А человечество тем только и живет, что одни его частицы постоянно погибают, а вместо них новые на-рождаются...

А Бовдур стоял около него на коленях, как поражен-ный громом. Деньги отняты в старостве,— значит, он на-прасно зарезал Андрея! Словно завеса спало ослепление с его глаз... Что оп сделал?.. За что он лишші жизни это молодое существо? Что за проклятое колдовство попутало его?.. Он долго стоял в оцепенении над трупом Анд-рея, без мысли, без движения, как будто и сам был труп. Его правая рука все еще держала нож, а левая, купаясь в крови Андрея, сжимала молодое холодеющее горло.

Вдруг чья-то холодная рука тронула его за плечо п глубокип сонпьій голос сказал:

— Ты что тут делаешь, Бовдур?

Это был голос Стебельского, которого разбудил стон Андрея.

Бовдур ничего не ответил, не дрожал, не боялся,— он, словно камённый, стоял на коленях над трупом Андрея.

— Что ты здесь делаешь? — допрашивал Стебельский, тряс я

Бовдура за голое плечо.— Почему ты не спить?

Казалось, слова Стебельского и прикосновение его холодной руки мало-помалу пробуждали Бовдура от его оцепенения. Он потевелился, поднял голову, глубоко вздохнул и сказал кротким, почти вёселым голосом, в ко-тором не было и следа прежней жестокости:

— Постой, увидшпь комедшо.

— Да какую же? — спросил тихо Стебельский.

— Ну, уж там увидишь.

Он встал, перетагнул через труп, подошел к двери и застучал изо всех сил обеими руками, словно колотуш-ками, в дверь. Этот внезапный и резкий грохот заглушил шум грозы на дворе. Все арестанты вскочили.

— Что тут такое? Что тут такое? — спрашивали все в тревоге.

— А где барин? Где господин Темера? — спрашивал Мытро, не чувствуя около себя Андрея.

Но Бовдур не слушал этих расспросов и, стоя у двери, колотил кулаками, что было мочи.

— Да ты никак рехнулся? — кричал дед Панько.— Чего ты лупишь? К чему это?

— Да вот для какой-то комедии,— ответил Стебельский,— только неизвестно для какой.

Из дежурной комнаты донесся крик и ругань. Это про-снулся капрал, схватил фонарь и в одном белье, как был, примчался к двери.

— Какие тут черти грохочут? — кричал он.— Чтоб у тебя в брюхе загрохотало! Чего надо?

— Отвори! — крикнул Бовдур, не переставая стучать.

— Да перестанешь лп ты, рвань проклятая! Ведь уж как я отворю, так недаром!

— Отвори! Слышишь? — не унимался Бовдур и грох-нул кулаком в заклепанный волчок так, что он разбился, и щепки полетели в противоположную стену.

— Ах ты, мерзавец! — озлился капрал и, поставив на землю фонарь, принялся отпирать замок, все время зады-хаясь от злости, так как Бовдур все время, не переставай, бил в дверь. Но как только капрал приотворил дверь и наклонился взять фонарь, Бовдур распахнул ее настежь и стиснутым кулаком со всей силы треснул капрала в дере-носицу так, что тот брякнулся без сознания на коридорний пол, а фонарь выпал из его рук, разбился и потух.

— Я тебе говорил, пес, отвори! Ты не спешил! Ну, вот и получил! — приговаривал Бовдур, держа дверь от-воренной.

— Караул! Помогите! Бунт! Караул! — заголосил капрал.

Прибежали полицейские с фонарями.

— Ах ты, Бовдур проклятий, что ты делаешь? — закричали они, бросаясь на него.

— Свечу из-под темной звезды этому свинтусу,— ответил спокойно Бовдур,— пусть пошевеливается.

Полицейские, как звери, накинулись на Бовдура, но тот одним прыжком очутился в камере. Толпа ворвалась за ним с фонарями. Но как скоро давно невиданный свет упал желтым пятном на средину камери, все полицейские стали как вкопанные, и невольно ахнули. Посреди ка-меры, плавая в крови, лежал труп Андрея, а около него стоял на коленях Бовдур и мочил руки в его крови.

— Это я, это я сделал,— говорил тихо Бовдур,— не верите? Вот смотрите, нож его собственный.

— Да за что же ты, нехристь, жизни его решил?— спросил дед Панько.

Но Бовдур не отвечал на этот вопрос, как будто не слы-шал или не понимал его. Он стоял на коленях над трупом и всматривался в его бледное, еще и по смерти красивое лицо. И странная перемена происходила в Бовдуре. Его собственные черты лица, казалось, становились более мяг-кими и кроткими... В глазах потух гнилой блеск тлеющей трухлятины... Угрюмые, гневные складки на лбу разгла-живались. Казалось, будто человеческий дух вновь вселяется в это тело, бывшее до сих пор обиталищем

какого-то беса, какой-то дикой зверской души. И вдруг слѳзы градом полились из глаз Бовдура... Он припал ли-цом к залитому кровью лицу Андрея и страшно зарыдал.

— Брат мой! Что я сделал с тобой? За что я жизнь твою загубил? Святая, чистая душа, прости меня бесчело-вечного! Что я наделал, что я наделалі Господи! что я сделал!

С минуту еще стояли арестанты и полицейские, слов-нр околдоваццые этим потрясающим зрелищем, и слуша-ли йриˆитанир ЁовДура. Но вскоре они опомнились.

Собирайся, молодчик! — сказали полицейские.— Тˆбе уже здесь ке место. Пора перейти на другую квартиру. Теперь не время плакать!

Бовдур поднял глаза и гневно, с болью взглянул на них.

Будьте вы прокляты, крючки,— сказал он,—■ вот посмотрите! — и он приложил руку к зияющей ране Аядрея, деля ее дадонью поперек на две половини: — Вот смотрите, это моя половина, а это ваша! Это моя, а то варт! Не бойтесь, тут я поплачусь один за обе, но там еще єсть бог. Он справедлив. Он сумеет распознать, которая моя половина, а которая ваша!..

Зазвенели железные цепи, и Бовдур дал надеть их на себя без сопротивления. Между тем, арестанты кре-стрлись и читали молитвы над трупом, только Мытро пла-кал в уголке. Стебельский сидел на своем месте, молчал-молчал, а потом вдруг заговорил каким-то неестественным голосом:

Что, господин? Богу душу от дал?

Не слыша ответа на этот вопрос, он обернулся к БовДУРУ и, указывая на него рукой, сказал:

— Пусть гибнет человек, лишь бы росло чувство челo-вечности!

Но не находя возможности усмотреть на лицах окру-жающих ни дохвалы, ни порицания своей премудрости, он повернулся лицом к стене и лег спать.

ЛЕСА И ПАСТБИЩА

(Рассказ бывіиего уполномоченного)

Господи боже, сколько шума было у нас из-за этих лесов и пастбищ! Уж как егозили помещики, как совето-вались, подкупали инженеров да адвокатов, чтобы осво-бодиться от всякой тяготы! Хитрые головні Они знали, что хотя цесарь [1] и дал мужикам волю и отменил бар-щину, а все же если они, помещики, не дадут мужикам леса и пастбищ, так все-таки мужику придется или пропадать на пне, или к ним «приидите, поклонимося»,— а тогда возвратится опять барщина, хотя и в другой одежне, да для мужика она от этого легче не будет!

И что же вы думаете, не возвратилась к нам барщп-на? Подите-ка посмотрите на нашу деревню, так сами убедитесь. Правда, атаманы да экономы[2] не ездят уже под окнами с арапниками, на помещичьем дворе нет уже дубового бревна, на котором, бывало, каждую субботу про-изводилась «оптовая порка», но поглядите вы только на людей да поговорите с ними! Сами они черные, как земля, избы ободранные, старше, накренились набок. Заборов, почитай, и вовсе нет, хотя лес вокруг деревни что твоє море; приходится людям окапывать усадьбы рвами да об-саживать ивами, как на Подольи. Скот жалкий, захуда-лый, да и то у редкого хозяина он єсть. А спросите иду-щих с косами или серпами: куда, мол, йдете, люди? Так наверняка ответят: «На господское поле рожь жать» или «Господский сенокос косить». А если вы удивитесь, как это так, что они идут теперь к помещику работать, когдй у самих еще и не начато, а тут жара, зерно осыпается,— так они разве только головами покачают и скажут груст-но: «Что же делать? мы сами видим, и сердце болит, да

[1] Импѳратор.

[2] Старости и приказчики.

что поделаешь? Мы задолжали помещику, а у него уж так заведено, что прежде ему отработай, хоть бы тут гро-мовые ядра летелп, а потом уж себе». Это у нас так каж-дый год: помещику сделаем все в своє время и хорошо, и чисто, а наше собственное в это самое время гибнет и пропадает на поле. И как это ловко обделал наш поме-щик! У него лес — у нас и щепки на дворе нет без его ведома! У него пастбище — у нас весь скот измором пошел, перевелся, а что осталось, то бродит, как сонное. У него пахоть исправная, чистая, а наше* заросла пиреем, горчицей да быльем всяким, навозцу нет, чтобы подпра-вить, скотинки тяглой нет! А еще и то, что на таком поле уродится, тоже на корне пропадает, потому что надо прежде всего помещика оправить, пока погода держит. И никогда мы этак не можем хлеба припасти вдоволь, не можем стать на свои ноги, не можем вивернуться из-под помещичьей руки. А помещик, знай, жмет, ух, жмет изо всех сил! Он у нас теперь общинним начальником, а один из его прислужников писарем, и весь общинний совет должен покоряться их воле. Бедняка он не пустит из де-ревни на заработки или на службу, книжки не вндаст: «Сиди, мол, дома, нечего шляться, работай у себя!» А у себя-то, конечно, нечего работать,— ступай к помещику! А помещик бух тебе десять крейцеров [117] в день, в самую страдную пору, и должен работать, потому некуда де-ваться! Вот так-то он нас прижал и, чем дальше, все больше прижимает! Сами скажите, какой же тут еще бар-щипи недостает? Мне кажется, что прежняя барщина с розгами да с экономами едва ли била тяжелее.

А теперь послушайте, как он нас так ловко объего-рил, чтобн випроводить в поле и прибрать нас к своим рукам. Я сам был при этом, так могу вам все толком рас-сказать и за каждое слово готов хоть к присяге. Вот послушайте!

Началась наша беда с переписи, знаете, вот что била в 1859 году. До того времени ми жили с помещиком в добром согласии. Он боялся нас трогать, потому что тогда еще била острастка помещикам после той, знаете, мазур-ской резни[118]. А нам тоже незачем било его трогать: паст-бище было, в лесу мы рубили так, как и наши отцы! и все считали, что это лес общественный — даже обществом леспика содержали. Как вдруг бац — перепись! Знаєте, народ темпыіі, не понимает, что к чему, испугался. Вот как теперь наш мужик все опасается, как бы податей не прибавили, так и тогда: говорят, будут перепи-сывать не только людей, а и скот,— ну, значит, это уж не к добру!

Вот раз в воскресепье, после службы, как это водится у нас, выходят люди из церкви, собираются на берегу на совет. Там и войт всегда читает приказы, какие случатся, иные люди так про

хозяйство калякают... Вдруг, видим, помещик... «Так и так,— говорит,— господа общество, важное дело, переппсь народная. Я ваш радетель, я теперь такой же мужик, как и вы. Сами знаете, цесарь сравнял нас всех, теперь уж нет господ...» Ну, словом сказать, начал нам бобы разводить. Мы и рты разинули, что это, мол, в первый раз заговорил с нами помещик по-человечески! «Так и так,— говорит он дальше,— важ-ное дело, народная перепись. Кому угодно, пожалуйте ко мне, я вам что-то важное скажу, как вам себя держать во время этой переписи». Да и двинул сам вперед, к своей усадьбе. А мы все, сколько было, толпой повалили за ним. Пришли на двор. Он взошел на крыльцо, осмотрел народ, потом вызвал нескольких стариков к себе и пошел с ними в горницу. Стоим мы, ждем. Приходят наши старики. «Ну-ка, ну-ка, выкладывайте, что говорил помещик, какое дело?» А старики наши седыми головами покачивают да все бормочут: «Так-то так, оно, вишь, и правда!», а потом к нам: «Пойдем в деревню, нечего тут галдеть на

господском дворе. Нешто вам тут место для совета?» Пошли мы.

— Знаете, люди добрые, господа общество,— заговорили наши старики, когда мы опять собрались на общест-венном берегу,— завтра приедет к нам перепись. Так вот помещик, дай бог ему здоровья, велел нам предостеречь общество. Обратите, говорит, внимание на скот! Они пе-репишут скот, а потом наложат на вас по гульдену подати от каждой штуки. А если скажете, что пасете в лесу, так еще и от леса будете платить двойную подать: раз за лес, а еще, кроме того, за вьшас. Так вот барин советует сделать так: прежде всего, не говорить, что мы пасем в лесу, а кроме того, припрятать часть скота в лесу [на] вавтрашний день да при переписи объявлять меньше скота, чем у нас єсть. Так, говорит, и в других деревнях делагот. А лес, говорит, как был ваш, так и будет, потому что переппсь земли не касается».

Посоветовались мы, подумали да и решили послу-» шаться помещика. Дурачье как єсть! У кого было пять голов скота,— он три в лес, а две оставляет напоказ; у кого десять,— он семь в лес, а три оставляет. Целое стадо скота со всей деревни согнали в лес, в самые дебри да варосли, и ждем себе спокойно переписи. И так ужб тяжело даются нам ѳти подати, а тут еще помещик так н$ £угал нас новими будто бы прибавками, что мы и не задумались просто обмануть перепись, лить бы как-ни-будь извернуться от беды.

На другой день, еще рано, так до обеда, перепись тут как тут в деревне. Переписывают. Ну, мы все стоим на том, что было

решено, показываем как можно меньше скота, отпираемся от выпаса в лесу. да еще и радуємся, как гладко идет дело. Вот, наконец, после нас дошла перепись и до помещика. Кое-кто из наших пошел за ней поглядеть. Вдруг, мало погодя, бегут в деревню, испуган-ные, задохлись совсем... «Что мы наделали? — кричат.^ Тут что-то не так, что-то неладно! Уж не подвел ли нас помещик на беду? Он не только свой скот весь запи-сал, а еще и наш, который в лесу, и комиссия поеха-ла туда!»

Мы помертвели, услышав такие чудеса. Сейчас собра-дись все гуртом и побежали в лес. Комиссии там уже не было. Спрапшваем пастухов: были, говорят, господа и наш барин, что-то писали, считали скот, только нас ни о чем не спрашивали, Мы в деревню опять, а там нам говорят, что комиссия уже уехала из помещичьей усадьбы около-ной дорогой. Мы двинули за ней, догнали уже в другой деревне. Так и так, говорим, это ваши благородия наш скот в лесу считали.

— Каким образом он ваш, когда вы сами сказали, что больше у вас скота нет, и что вы в лесу не пасете?

— Да мы-то это говорили, нам барин посоветовал.

— Так чего же вы теперь хотите? Чтобы мы другую перепись для вас делали, что ли? Прощайте! Что сами заварили, то и расхлебывайте. Что написано пером, не вырубишь топором. А впрочем, что ж, вы можете жало-ваться, но заранее вам можем сказать, что от жалоби вам толку не будет, а только еще сами в тюрьму угодите за то, что обманули цесарскую комиссию.

С тем мы и домой пришли. Пропало дело, говорим, посмотрим, что из этого выйдет.

Ждем год, другой. Помещик опять ладит с нами, только как вспомним иногда о переписи, улыбается и говорит: «Пустяки, я пошутил!»

Вдруг на третий год слышим, какая-то комиссия едет в деревню, пастбище размеривать,

— Фу ты, будь ты неладно! — думаєм.— Что это, к чему и зачем? Ведь пастбище-то наше искони, зачем же его размеривать? Положим, мы за последние годы один кусок разделили между обществом и вспахалщ вот и сме-каем, не для того ли приехали, чтобы промерить, сколько мы вспахали, а сколько еще осталось. А комиссия прямо в барскую усадьбу покатила; отобедали, а потом на пастбище. Развернули план, а помещик сам с ними ходит и показывает: вот отсюда досюда тянется, а это они вспахали.

Подошли мы к этой комиссии, кланяємся еще издали, потом ближе, опять кланяємся, а комиссия и ухом не ведет. Наконец, войт осмелился и говорит:

— Ваши благородия, это наше пастбище, зачем вы его мерите

и вехи ставите?

— А ты кто такой? — спрашивают господа.

— Я войт здешнего общества.

— Ну и ладно,— ответили онй да опять за своє. Обтикали вехами тот кусок, что вспахан, отдельно, а осталь-ное отдельно. Мы уже с войтом ходим за ними да смо-трим, а что они говорят, не понимаем, потому что по-не-мецки лопочут. Потом кончили, садятся на повозку. Войт за ними, не отстает, все выпытывает. Тогда один пан под-нимается на повозке и обращается к нам:

— Вы, люди, видели, как мерила комиссия пастбище?

— Да видеть-то видели,— говорим.

— й видели, как вехи ставили?

— И это видали.

— И знаете, что вот это там,— и указал на вспахан-ный кусок, — это ваше, общественное, а вот ато з десь — помещичье?

— А? Что? Как? — вскрикнули мы все как ошпарен-ные да к комиссии. Та лататы задала.

На другой день гонят наши пастухи скот на паст-бщце, а там у ж помещичьи слуги: «Пошли вон отсюда, это господское пастбигце, чтоб и ноги вашей тут не било, не смейте!» Пастухи завернули стадо, гонят в лес, а там помещичьи лесники да дворовые: «Пошли вон отсюда, это господский лес, не смейте шагу ступить за окоп!» Пастухи, вестимо, дети малые, в слезы; гонят скот назад домой. Гам, шум в деревне поднялся такой, словно кто зажег деревшо с четырех концов.

Что тут делать? Бабы орут: «Ми с кочергами пойдем, мы этим барским холуям голови раскроим!»

Но старшие мужики угомонили их как-то и сейчасже вибрали несколько человек уполномоченних ехать во Львов к адвокату, посоветоваться. Вибрали и меня. Пое-хали, нашли адвоката, русина \ заслуженного, говорят, честного. Пришли к нему, рассказнваем: такови, мол, дела. «Что ж,— говорит,— начнем тяжбу. Постарайтесь найти свидетелей, документи, денег, а пока ведите себя смирно, спокойно, так как всякий бунт может только по-вредить делу».

— Да как же, барин,— говорим ми,— как же нам бить спокойними, когда некуда совсем вигнать скот? Ведь без корма-то скот наш как єсть весь подохнет!

— Ну,— говорит адвокат,— что же я тут могу по-мочь? Вниграем дело, тогда помещик должен будет воз-вратить вам все убнтки, а пока перебивайтесь, как можете.

С тем ми и ушли. Началась тяжба. Сколько ми в нее денег ухлопали, один бог ведает. Я насчитал одному адвокату да на марки что-то сверх семисот гульденов. Общество тянулось из

последних сил, хоть и круто прихо-дилось. Потому что лес и пастбище остались в поме-щичьих руках, а ми должны били с места продать боль-шую часть скота почти даром — нечем било кормить. Остальной стал бродить — да и теперь еще бродит — то по гусиннм лужайкам, то по пустирям, то по огородам. Сади наши от этого испортились, пчельники перевелись, а скотинка ходит — кожа да кости.

Семь лет тянулось наше дело, словно из нашего общества семь лет жили тянули. Совсем ми обнищали за то время, а к помещику ни ногой, уперлись. Помещик тоже уперся на своем. И в каких мы только судах, в ка-них инстанциях не побывали! И в округе, и в губернии, и в министерстве, и бог весть еще где. И все, как только мы в одном месте проиграем — жалуємся; в другом мы выиграем — помещик жалуется, а конца все нет, как нет. Вот, наконец,— слава тебе господи! — дождались мы! Приходит пристав, приносит нам решение из самого выс-шего министерства. Дело такое: чтобы окончить спор между обществом и помещиком, назначается губерпская комиссия, которая должна на спорном месте все рассмот-реть, пересмотреть документы, выслушать свидетелей и дать окончательное решение. Для этого обе стороны дол-жны в назначенный день явиться на спорном месте со всеми своими материалами доказательств. Решение этой комиссии будет утверждено и исполпено бесповоротно. Ну, и слава тебе господи! — подумали мы. Теперь уже на-верняка наша возьмет, если комиссия будет на месте судить. Тут каждый сможет сказать все, что знает по делу, каждого выслушают, а в таком случае должны же они признать, что правда на нашей стороне.

Наш помещик получив такую резолюцию, что-то очень постную рожу скорчил и совсем было НОС повесил, но потом, видно, что-то придумал, сел в повозку и пока-тил во Львов. Куда он ездил, неизвестно, но два наших человека, которые, были тогда во Львове, рассказывали потом, что видели, как он разгуливал по городу с нашим адвокатом. Конечно, рассказывали уже тогда, когда все было кончено! Так или иначе, только через три дня приехал наш барин из Львова много веселее, даже как-будто довольный. Дивимся мы, да не знаєм, что оно озна-чает.

Наведались и мы к своєму адвокату. Он очень обра-довался... «Выиграем дело,— говорит,— я сам,— говорит,— приду с вами на спорное место говорить с комиссией. Только за день до того приходите сюда ко мне: войт, уполномоченные, свидетели, привезите с собой все бума-ги, какие имеете, надо будет пересмотреть, посовєто-ваться. Знаете, как перед битвой на войне готовятся, так и нам надо приготовиться. Приезжайте пораньте,

так я каждому скажу, что и как ему надо говорить, потому что, видите ли, дело запутанное, а после полудня сядем на телегу и марш в деревню, чтобы в назначенный день рано быть на спорном месте!»

Послушались мы его совѳта да ещѳ и благодарим. Собрались мы: войт, два уполномоченных и три старшие хозяина из деревни за свидетелей, собрали все старыѳ бумаги, какие у кого были, и поехали в полночь во Львов, за день до приезда в деревню комиссии. Приходим утреч-ком к адвокату нет его дома, куда-то ушел, но сейчас придет, просят обождать. Ждем мы, ждем — нет адвоката. Уже десятий час, одиннадцатый, двенадцатый — нет. Проголодались мы, пошли к телеге перекусить. Прибегаем через минуту, все еще нет адвоката. Экое несчастье! Уже и первый час, ж второй, наконец, и третий,— нам бы уже и домой пора ехать, чтобы к вечеру быть, а его все нет. Наконец, так около четырех часов, идет он. «Ах, изви-ните,— говорит,— извините, пожалуйста, господа хозяева, но это не моя вина, что я так опоздал, был в суде при разборе дела, затянулась защита до этого времени. Но это ничего, мы еще все хорошо успеем сделать. Прошу в мой кабинет».

— А не лучше ли нам сейчас сесть на телегу да ехать в деревню,— сказал я,— там ваша милость могли бы про-смотреть бумаги и научить нас, что говорить.

— Э, нечего спешить,— сказал он,— успеем еще до-ехать, а просмотр бумаг не займет много времени.

Пошли мы с ним в его комнату и сели. Бумаг принесли целый ворох. Стал он их читать: читает, читает, мед-леяно так да пристально, иногда снросит нас что-нибудь, мы ответим, он опять читает, а тут уже и полчаса, а там и час, и целых два прошло — он ничего. Мы сидим, как на иголках, мнемся, потеем, а он все расспрашивает нас, словно перед протоколом, все бумаги читает, бормочет про себя — и конца-края нет! Мы уже несколько раз приставали к нему: пора ехать! А он все: сейчас, сейчас! Да и ну опять читать. Шестой час пробил, когда он дочитал. Ну, думаєм, слава тебе, господи, конец уж этому чтению, поедем! Да как бы не так! как начал наш адвокат толко-вать нам всю тяжбу, от самого начала, пространно да подробно, как будто мы совсем ничего о ней не знаєм. Говорит, говорит, а мы как только из кожи не выскочим — вот, кажется, так бы вскочил, плюнул ему в рожу да и пошел прочь. Да не тут-то было! начал он нас потом учить, как мы должны перед комиссией говорить, и в самом деле, толково учил! Таким ясным показалось нам все дело, так хорошо каждый понял, что ему надо говорить, что любо-дорого! Шаль только, что когда все это кончилось, то пробил уже девятый час. Совсем

стемнело. Он как будто только теперь заметил, что поздно, а тут еще и гроза стала надвигаться.

— Э, да что это? никак уж вечер? — сказал он, ози-раясь.

— Вестщдо, вечер,— ответили мы как осужденные.

— Что же теперь делать? Как же нам ехать?

— Разве я знаю? — ответил я.— Теперь трудно ехать, дорога плохая, да оно и неблизко, лесами все!..

— Сами не знаєм, что делать! — сказали наши люди.

— А в котором часу завтра должна приехать комис-сия?

— В десять утра.

— В десять? Ну, так пустяки: переночуйте вы здесь, а завтра ранехонько встанем да и махнем в деревню, так что только пыль взовьется. В восемь будем уже там. Вот подите, сейчас около моего дома єсть кабак, там кабатчик порядочный, там вы переночуете, а завтра, смотрите, не опоздайте, я вас буду ждать.

Что было делать? Рады не ради, пошли мы. Кабатчик словно ждал уже нас.

— Вы от господина адвоката? — спрашивает.

— Да!

— Ну, ну, пожалуйте, найду для вас место, во-чуйте себе по добру, по здорову! А не надо ли вам чего?

— Да уж давайте по косушке, лучше спать будем,

Выпили мы, легли в добрий час, и сразу заснули, словно ко дну пошли. Долго ли мы так спали, бог знает. Только просыпаюсь я — на дворе день. Я к окну — смотрю на солнце,— никак пол день! Гляжу я в округ — спят наши хозяева, как бревна! Господи, ты боже мой, да что же ато такое? Сон или явь? Крикнул я что єсть мочи — нет, не сон! Они вскочили и тоже скорей к окну. Что же это? уже за полдень? Неужто мы так долго спали? Ахти, грех какой, вот беда-то! Вьемся мы, как пискари посоленные, а голова-то у всех кружится, все кости болят, словно пе-рѳломанные! Зовем мы кабатчика: «Сколько вам следует за ночлег?» — «Немного, всего шесть гульденов».— «Как? что? каким образом?» А он, мошенник, видит, что мы спе-шим, что мы разрываемся да губы кусаєм от нетерпения, стоит себе в дверях да только улыбается и бороду погла-живает: «У меня так все проезжающие платяті»

Некоторые из наших давай с ним торговаться, да куда тебе, и слова не дает сказать. Швырнули мы ему деньги, сколько он требовал, а сами скорей к адвокату — нет дома, утром он ждал, ждал нас, а потом сам поехал, велел, чтобы мы как можно скорее поспешили за ним. А наши бумаги! — Бумаги он оставил, вот вам ваши бумаги! — Вот так штука! Поехал, а бумаг не взял! Боже правый, что с нами тогда делалось, даже вспомнить страшно! Ну

уж, думаєм, там, почитай, без нас дело-то решили, общество проиграло, что теперь нам люди скажут? Какая беда ждет еще нас впереди? Мы словно наперед видели все, что нас ожидало, да оно тогда и не трудно уже было видеть все это наперед!

Помчались мы домой, да уже не в деревню, а на паст-бище. Нет никого. Мы в лес. Нет никого. А тут уже скоро и вечер. Мы к барской усадьбе — в хоромах песни, хохот, пир горой, музыка,— это помещик комиссию угощает. Глядим, ан и адвокат наш в горницах, красный, веселый, болтает. Сколько проклятий упало тогда на его голову, так он, пожалуй, за всю свою жизнь стольно стаканов вина не выпил! Мы уже совсем одеревенели, ничего не говорим, ни о чем не расспрашиваем, да и зачем? Сами знаєм, что стряслась уже беда над нами! Стали мы, как столпы, на крыльце, стоим, ждем, а кого и зачем ждем, и сами не знаєм. Увидели нас как-то господа, подняли хохот в горницах, но к нам никто не выходит. Барские лакей идут мимо нас, тоже хохочут, издеваются, подтал-кивают нас, но нам ни слова не говорят. Барские собаки подходят, обнюхивают нас, иные заворчат, а иные и так тихопько отойдут. А мы ничего, стоим тихо, как мертвые. Уже свечерело, в горницах зажгли огонь, господа и ба-рыни стали песни какие-то играть, на дворе дождь начал накрапывать, а мы все стоим на крыльце, уставились в эти яркие окна, в теле дрожь, в сердце отчаяние.

Наконец, уже поздней ночью, отворились двери и начали один за другим выкачиваться баре к своим коляскам. Прежде всего господа из комиссии.

Самый толстый из них остановился, проходя мимо нас, взглянул этак грозно и говорит:

— Вы кто такие будете?

— Чего вам надо?

— Что с нашим делом вышло? .

— С вашим делом? Так вы только теперь пришли узнать о нем? Ах вы, пьяницы проклятые! Стоите вы ле-са? Стоите вы пастбища? А не угодно ли вам нищенской сумы? Ступайте-ка домой, да не смейте и вспоминать об этом! Не все коту масленица! Не трать, кум, силы, спускайся на дно I

Вся комиссия захохотала, села на повозки и уехала. За комиссией вышел наш адвокат, крадучись как вор, смущенный, как будто пьяный.

— А, вы здесь, вы здесь? — лепетал он.— Я ждал вас, ей-ей, ждал, отчего вы не приходили?

— А много вам наш помещик заплатил, чтобы вы нас задержали в городе, пока тут комиссия рассудит в его пользу?

— Что? как? А! оскорбление!..— лепетал он, садясь на повозку, и дернул что есть духу со двора.

— Чтоб ты себе шею сломал! — крикнули мы ему вслед. Да и то напрасно — не сломал шеи, собака!

Как вдруг и наш помещик словно вырос перед нами. Он стоял пошатываясь на пороге отворенной двери.

— Хе-хе-хе,— говорил он с пьяным хохотом,— господа общество, граждане, излюбленные люди, уполномочен-ные, а что там слышно? Как идет дельце? Ничего, ничего! Но погодите-ка вы, я вас теперь стану уму-разуму учить! Теперь вы будете под мою дудку плясать! Я вам себя покажу, будете знать!

И сдержал слово! Так нас всех прижал, что и дохнуть некуда. Положим, общество не сразу поддалось. Подали мы жалобу, ее не уважили. Тогда мы решились сплой за-щищать свое право, да этим только хуже себе повредили. Бабы, дети, мужики, старики — все гурьбой повалили из деревни, чтобы не дать помещику занять пастбище. Помещик вызвал войско. Мы попадали перед войском на землю и кричали: «Хоть топчите нас, хоть стреляйте, а мы не сойдем с этой земли, она наша!». Но войско и не стреляло, и не топтало, а только разделилось на две роты да и двинуло на лошадях прямо по хлебам, через заборы в деревню. Пришлось и нам вернуться. Два месяца стояли солдаты в нашей деревне, все, что было получше из скота, перебили и съели, всех нас разорили, а когда уехали, по-мѳщик наш мог ужѳ быть покоѳн; общѳство было сломле-но, разорѳно вконец, оставалось только самим отдаться в руки помѳщику.

Вот такова-то наша судьба. Будет ли когда-нибудь яучше, приведется ли хоть перед смертью вольготнее вздохнуть, господь ведает. А только помещик изо всех рил старается, как бы нас связать еще потеснее, да посильнеє прижать. Пять кабаков открыл в деревне, школы дат, священника выбрал себе такого, что его сторону дер-ящт, живем мы, как быки подъяремные, уже и детям своим не подаєм надежды на лучшую жизнь...

ИСТОРИЯ ТУЛУПА

I

Был на свете тулуп. Простой овчинный тулуп, даже не особенно новый; правда, без заплат, но уже порядком поношенный, пропитанный запахом человеческого пота, с давно поблекшими украшениями, которые когда-то придавали ему вид настоящего покутского [1] тулупа. Словом, теперь это был тулуп обыкповенный, будничный, нев-зрачный, неинтересный для этяографа-любителя [2] и, на первый взгляд, не имеющий ни малейшего права гордиться собой.

А между тем он очень собой гордился и в разговорах с самим собою, которые он вел обыкновенно во тьме ноч-ной, вися на тесте над постелью хозяина, хвастался и кичился необыкновенно.

«Что, в самом деле,— размышлял он,— какой тулуп, какая туба, какое облачение имеет больше прав на гор-дость и почести, чем я? Правда, перед барской лисьей шу-бой, крытой темно-синим сукном, больше кланяются и шапки ломают, перед церковним облачением больше припадают, да что все это значит? Это все только для ви-димости! Потому что, правду сказать, какие же их заслуги? разве только, что дороговизна. Да могут ли они сравниться со мной, простим, бедным тулупом, которыц своим натуральним теплом согревает всю семью? Да! Смело могу сказать, что без меня одного никто, как єсть никто из всей хозяйской семьи не мог бы зимой виглянуть из избы, потому что я их единственный тулуп, един-ственная теплая одежда. И пусть мне . их благородия — лисьи да волчьи шубы — укажут хоть одну одежду,

[1] Покутье — часть австрийской провинции Галиции.

[2] Этнограф — человек, занимающийся исследованием быта и нравов различных племен.

Которая бы так верой и правдой, так неутомимо и беско-рыстно служпла свому хозяину, как я! Чуть только пер-выѳ петухи пропоют, уже встает хозяин, тащит меня с шеста и отправляется в конюшню давать лошадям резки с овсом. Придет он из конюшни и примется за работу — крошить резку для лошадей, тогда уж хозяйка накиды-вает меня на плечи и в коровник идет доить коровушку. Вернется опа от коровы, опять хозяин меня надевает, идет на двор рубить дрова. Нарубит он дров, напоит лошадей и корову у колодда, воды принесет и возвращается в избу, а мне все нет отдыха. Уже меня надевает дочь, девушка, чтобы идти на весь день прясть богатому соседу, за ложку щей да за доброе слово. Едва она придет туда, как уж служанка этого богача несет меня

опять домой, потому что я нужен для иовой службы. Сынок хозяина, семилетний мальчонка, съевши кусочек хлеба с чесноком и чашку теплой «затирки» [1], должен идти в школу. Вот он тоже берет меня на свои жиденькие плечи, хотя я достаю ему почти до щиколоток и сзади тащусь по снегу, и идет в школу. Но и тут мне нельзя долго замешкаться. Еще в сенях снимает меня с мальчика парень — слуга другого богатого соседа, которому нужен мой хозяин, чтобы молотить или навоз из конюшни выгребать. А в полдень, когда дети уходят из школы, опять тот же парень несет меня в школу, чтобы я укривал от холода мальчугана по дороге домой, а из дома несет меня опять к хозяину, а вечером я опять отправляюсь за дочкой. И так день-день-ской мыкаюсь я, словно ткацкий челнок, из угла в угод, с плеч на плечи, от работы к работе, всегда готовий к услугам, всегда желанный, с тоской ожидаемый и с бла-годарностью принимаемый. Право, так жить — значит недаром жить! Это значит — исполнять своє назначение, служить усердно, быть полезным! Живя так, можпо чувствовать удовлетворение от исполнения своих обязанно-стей, можно гордиться собой».

Так рассуждал бедняга-тулуп. Одно только его смуща-ло — это, что он слишком скоро изнашивался.

«Чувствую, что недолго уже мне существовать. Того и гляди, швы разойдутся, шерсть вылезет, да даже и кожа кое-где начинает уже лопаться. Что же тогда будет делать

[1] Мелкие клецки на водѳ без приправы. Их делают просто, рас-тирая тесто в руках, нѳ раскатывая скалкой, не разрезая и не на-бирая ложкой. Отсюда слово —* «затирка».

мой бедный хозяин? Знаю, что уже давно самое горячеє его желание — сколотить деньги на новый тулуп, но как же далек он от исполнения этого желания! С тех пор, как помещик вырубил свои леса, нет заработка с лошадь-ми зпмой. Овец хозяин не держит, а что зимой своими руками заработает, того едва хватает на какую-нибудь обувь да на подати. Какой же при этом тулуп? А зимой без тулупа хоть ложись да помирай! Эх, тяжела ты, му-жицкая доля!»

II

Однажды случплась маленькая перемена в расписании услуг тулупа. Утро, впрочем, прошло, как обыкновенно.

Тулуп отвел мальчугана в школу, как вдруг прибегает отец мальчика в легкой «полотнянке» К Вбежал он в школу — учителя не было — и, дуя в кулак, торопливо сказал мальчику:

— Дай-ка мне, Юрочка, тулуп. Там барин прислал за мной, чтобы ехать с его подводами в лес.

— Ай, ай! а как же я приду из школы без тулупа? — говорил

мальчик, почесывая затылок.

— Что ж делать, сынок, припусти духу, беги скоренько, авось согреешься, ничего с тобой не случится,— сказал отец, надевая тулуп. А за то, бог даст, найду у барина работу получше, тогда вигадаєм и на другой тулуп,— прибавил он, чтобы утешить озабоченного мальчугана.

В тот день тулуп уже ни на минуту не слезал с хо-зяйских плеч. Когда вечером они оба вернулись домой, тулуп лопнул в трех местах на рукавах, и хозяин недоволь-но ворчал, потому что приказчик мало заплатил за работу и даже не велел приходить завтра.

Но главную беду они застали дома: Юрочка лежал больной. Жар пожирал мальчугана, он стонал бессозна-тельно запекшимися губами и все повторял: колет в боку, ай колет!

G этого дня изменилась жизнь тулупа. Мальчик не хо-дил в школу. Что советовали, как выгоняли болезнь, как шептали, сколько слез было, родители и рассказать не могут. Как бы то ни было, но, повалявшись недели две,

[1] Полотнянка — холщевая поддевка. 15 Леся Украінкаї т, 7 449

Юрочка выздоровел, Выноелива мужицкая натура! Жар пршпед, кашель остановился, не стало колотья в боку, осталась только слабость. Мальчик порывался в школу, да мать, видя его бессилие, не хотела его отнустить.

Вдруг однажды, как раз вся семья сидела вокруг чашки с затиркой, а тулуп висел на тесте,— отворяются двери, и входят в избу законные сельские общественные в ласти: десятский и присяжний.

— Слава Исусу Христу! [119] — сказали они, входя в избу.

— Во веки веков аминь,— ответил хозяин, вставая из-за стола.

— Время обедать,— сказала хозяйка.

— С богом святым, благослови вас бог,— ответила об-щественная власть.

Минуту в избе царило молчание.

— Прошу садиться,— сказал хозяин.

Вдасть села на скамью.

— Что же вас, господа, к нам привело? — спрашивает хозяин.

— Да мы-то, кум Йван, не сами от себя,— сказал присяжний, почесав затылок,— нас господин начальник по-слал.

— Ахти, что случилось? — ахнул хозяин.— Ведь я, кажись, мирское отработал.

— Дело тут не в работе,— сказал десятский,— а вот вы маяьчика в школу не посылаете[120]. Господин учитель представил

его к оштрафований), Придется вам гульден[121] у платить.

— Гульден? Господи! — вскрнкнул Йван.— Да ведь мальчик-то был болен!

— А кто же это знал? Почему вы учителю об этом не доложили?

— Ах ты, боже мойї Да нешто мне до того было? — сказал Йван.

— Ну, и мы тоже тут ни при чем. Нам приказано взять с вас гульден штрафа.

— Питайте меня, жгите меня на медленном огне, если найдете во всем дворе гульден наличными.

— Это не наше дело, куманек милий,— сказали присяжний и десятский,— мы, кум, мирские слуги: что нам велено, то мы и должны исполнять. Нет денег, нам при-казано брать, что можем. Вот тулуп!

— Кум! в этом тулупе все наше добро! — крикнул хозяин как у жал енний.— Без него никому из нас не в чем будет из избы на мороз высунуться!

Но напрасны были все мольбы. Тулуп уже был в руках десятского, который, посмотрев его, сказал, качая головой.

— Ну, два-три гульдена он еще пожалуй стоит!

— Не бойтесь, кум,— сказал присяжний,— тулуп ваш не пропадет. Мы отнесем его к Юдке, вы сегодня принесете гульден — сегодня же мы вам и тулуп этот отдадим.

— Кум, бога вы не бойтесь! — сказал Йван.— Откуда я вам этот гульден возьму! Ведь я без тулупа зимой ничего заработать не могу!

— Какое нам дело? Возьмите откуда хотите! Нам строго приказано.

— Да ведь тулуп мокрый,— сказала хозяйка, ломая руки,— хоть бы его Юдка высушил раньше, чем бросить куда-нибудь в клеть.

Но вдасть уже не слушала этих слов. Десятский взял тулуп под мышку и, ни с кем не простясь, ушел из избы. За ним ушел и присяжний. Оставшиеся в избе после того, как унесен бнл тулуп, испытнвали такое чувство, как будто винесено било тело кого-нибудь самого дорогого из семьи. Минуту сидели они как остолбенелне и только потом, словно по команде, обе женщини громко заридали, мальчик отер слезн рукавом, а сам хозяин сидел угрю-мо у окна; он взглядом провожал властей, которне, во-рвавшись неожиданно, как вихрь, унесли именно то, без чего вся семья вдруг стала вдвоє беднее и совсем беспо-мощна.

III

Прошла неделя с этого дня. Йван каким-то чудом до-бил

гульден, отнес войту и получил позволение взять назад заграбленний тулуп. Вместе с десятским пошел он к Юдке, радуясь, что, по крайней мере, опять в избе будет тулуп. Но радость его скоро прошла. Когда Юдка винес тулуп из клети, Йван уже издали почуял запах гнили. Мокрий тулуп, пролежавши неделю в сырой клети, сде-лался вовсе негоден к употреблению, сгнил и расползался под пальцами. Йван ахнул и даже за голову схватил ся.

— О, чтоб вас бог наказал! — сказал он, обращаясь то к десятскому, то к Юдке.

— Ну, а меня за что? — ответил Юдка.— Разве я обя-зан сушить ваши тулупы?

— Я тоже в атом не виноват,— говорил десятский,— мне сказано взять, я и взял, остальное меня не касается.

— Побойтесь вы бога! — сокрушался Йван.— Я запла-тил гульден и потерял тулуп! Кто же мне за мой убыток заплатит?

Юдка и десятский только плечами пожали.

К СВЕТУ!

(Рассказ арестанта)

I

Ученые естествоиспытатели говорят, ЧТО СЛОИ ВОДЫ, лежащие на самом дне морской глубины, представляют из себя настоящую «мертвую воду». Огромный столб верх-них слоев, давящий каждую частицу нижнего, лишает ее всякого движения, всякой жизни. Солнечный свет сюда не доходит, здесь не водится никаких живых существ, не отзываются здесь даже ни единым отголоском ни водяные течения, ни бури, ни землетрясения. Единственное движе-ние, какое здесь можно бы наблюдать, это вечное беспре-станное падение миллионов трупов и скелетов от живых существ, которые некогда, порой довольно-таки давно, жили и гуляли там, вверху, красовались на солнце, купались в тепле, качались на могучих морских волнах. По-гибнув, они медленно, медленно опускаются вниз — осо-бенно эти маленькие фораминиферы, диатомеи [122] и прочая мелюзга, составляющая главную массу морского населення,— трупы их медленно проникают в слои, все более и более насыщенные кислородом и углекислотой, разла-гаются, как бы сгорают в них, и только спустя много вре-мени, в виде микроскопических шариков и кристалликов, достигают дна и ложатся на этом болыпом кладбище, что-бы в будущем, через тысячи лет, создать меловую скалу.

Должно быть, тяжело и грустно ЭТИМ нижним слоям воды вечно стоять и цепенеть на мертвом дне, в страшной тьме, под неслыханным гнетом, среди одних трупов. Тяжело и грустно им,

особенно, если в них скрыто отзовется та вечная, неистребимая сила, без которой нет ни единой частицы в природе. Живая неистребимая сила внутри, а вокруг — тьма, гнет ужасный и бесконечное кладбище!

А что, если в этих несчастных, на вечную смерть осу-жденных частицах зашевелится порой, раз в тысячелетие, легкий оттенок МЫСЛИ — вы думаете, ЧТО ЭТО невозможно? Но ведь и наш мыслящий мозг, что же он такое, если не собрание тех же частиц кислорода, углерода и других элементов? О, как горька, мучительна должна быть подоб-ная мысль — греза этих морских частиц!

— Мать-природа! Откуда такая несправедливость к нам? Неужели мы хуже тех, которые там вверху над нами гуляют, качаются и красуются в чудном свете? И от-чего бы тебе не установить очереди, отчего бы не отпу-стить нас хоть на минутку туда, вверх?

Но мать-природа не знает чувствительности и не слу-шает мечтаний.

— Стану я с вами, дураками, возиться! — ворчит она.— Если чувствуете в себе силу, так пробуйте сами ввірваться наверх! Точно мне делать нечего, стану я еще вас подымать!

Да, пробуйте сами ввірваться!

Не случалось ли вам видеть подобные явленія в жиз-ни человеческой? Ох, случалось, милые мои, кому же не случалось их видеть? И от каждого такого случая ныло ваше сердце и теперь еще ноет, если вы попытаетесь поставить себя мысленно в положение этих бедных ЖИВЫХ частиц человеческого общества, осужденных завистливой судьбой на вечную тьму, на тупой застой, на безвестную смерть. Ведь и мы все — разве мы не такой же нижний слой среди народов? Разве каждое сильное здоровое дви-жение свободных и счастливых народов не отзывается болью, гнетом, толчком на нашем народном теле?

А каждый из тех, которые ценою страшних усилий, иногда ценою существования самых близких людей, вирвались хоть на одну ступень выше этого темного спу-да,— разве он не чувствует порой невольного ужаса и боли при одной МЫСЛИ об атом спуде и о том, что не будь того или иного счастливого стечения обстоятельств, он, пожалуй, и поныне пропад&л бы там, темный, беспомощ-ный, был бы не человеком, а частицей массы человеческой? И разве не заболит наше сердце при воспоми-нании о тисячах тысяч таких, которые, подобно нам, силились вирваться из этой тьмы, тосковали о свете, стремились к свободе и теплу — и все напрасно! И не почувствуем ли мы жуткой дрожи, вспоминая о жизни и кончине таких никому не известных,

забытых, часто по-пранных и оплеванных единиц, и когда нам станет ясно, что иногда только глупейшее в мире обстоятельство, сле-пой случай, шутка, необдуманное слово, одна пылинка столкнула их с дороги и навеки сбросила обратно в ту тьму, из которой они вот-вот уже собирались вибраться на волю?..

Такие мысли сверлили мой мозг и отгоняли сон от моих глаз во время долгих, долгих ночей и дней, прове-денных в тюрьме. Мои товарищи по несчастью, которых и самих что-то сверлило и мутило внутри, не могли найти для меня слова утетения, напротив, я видел, что они самп часто гораздо больше нуждались в таком целитель-ном слове. Чтобы не сойти с ума среди этой сутолоки горя, мы разговаривали, рассказывали друг другу — не о себе, а о других, далеких, и все-таки о горе. Один из таких рассказов, который глубже других затронул меня, я предлагаю теперь читателям. Тот, кто мне ато расска-зал, был — я умолчу о его «специальности» — парень еще молодой, полный сил и отваги, не лишенный доброго, ис-тинно человеческого чувства, воспитанный по-мещански, кончивший народную школу, учившийся ремеслу, словом, он тоже немало потратил силы и средств, чтобы выкараб-каться наверх, вийти в люди,— ну, а вышел он... Но не об атом речьі

Шестой раз уже сидел он под замком и знал весь аре-стантский обиход, чуть не всю историю каждой камеры: кто в ней сидел, за что, на какой срок был осужден, как обращались с арестантами прежде и как теперь, и т. д. Это была живая тюремная летопись. Надзиратели считали его неугомонным бунтарем и давали ему ато чувствовать беспрестанными дисциплинарными наказаниями. Но он не унимался и вспыхивал, как порох, едва только замечал, что где-нибудь поступают не по правилам, что в чем-ни-будь обижают арестанта. Особенно часто бывали у него стычки с часовым, который ходит под окнами тюрьмы и должен смотреть за тем, чтобы арестанты не выглядывали в окна и не разговаривали друг с другом. Несколько раз солдат грозил ему, что будет стрелять, если он не уйдет от окна, но он преспокойно сидел, не говоря ни слова, и только когда солдат начинал щелкать курком, он соска-кивал с подоконника и кричал:

— Ну, ты! ведь я знаю, что ты не смеешь стрелять!

— А почем вы это знаете? — спросил я раз.

— Как ато почем знаю! Я сам был свидетелем, сам видал!

— Что видали?

— Э, да ато целая история, после которой часовым запретили стрелять! Вот лучше я вам ее раяскажу, пусть там бедный рекрут не беспокоит себя. Ведь и он, бедня-га, что ему прикажут, то и

должен исполнять.

И

— Два года тому назад,— начал он,— вот как раз два года кончилось, сидел я тогда в этой дыре под следствием. Двоє нас только было тогда в камере, я и какой-то бари-нок, Журковский по прозванью. Кто он такой был и за что сюда попал, атого я уже не помню. Как-то раз вечером, уже после вечернего обхода, мы уже разделись и спать легли, вдруг слышим шаги тюремщика и громкий скрип ключей в замках. Наконец, отпер. В камеру ворвался сноп желтого света от фонаря, и в атом свете мы увидали какую-то съеженную, полуголую, тощую фигурку. Тюремщик толкнул ее вперед и втолкнул в камеру,— она, видимо, не могла попасть туда сама достаточно скоро.

— Вот тут тебе одеяло и простыня! — крикнул тю-ремщик, бросив ати вещи на голову фигурке и прибив ее зтим почти к земле.— Ложись спать, посуду получишь завтра.

Сказав ато, тюремщик запер дверь и ушел. В камере стало темно, как в погребе, и тихо, как в могиле. Только изредка мы слышали, будто кто-то рубит ножами мясо на доске,— ато наш новый товариш; зубами стучал. Осень, видите ли, была уже поздняя, две недели после «всех святих» холод такой, что упаси господи.

— Кто ты такой? — спрашиваю я окоченевшего то-варища, не вставая с постели; согрелся уже было я кое-как, и не хотелось вставать, а в камере было-таки холод-новато, потому что окно должно было стоять открытым — иначе духота.

Товарищ наш молчит, только еще пуще забил тревогу зубами, и сквозь эту дробь слышно стало всхлипыванье. Жаль мне стало парнишку, потому что я уже догадался, что это какой-то совсем еще зеленый «фрейер» [1]. Встал я и постлал ему ощупью постель.

— Ну, ну,— говорю,— тише, не плачь! Раздевайся и ложись спать!

— Не... не... мо... гу,— едва пролепетал он.

— Почему?

— Я... я... очень... озяб.

Господи! я к нему, а он весь окоченел, словно кость, ни рукой, ни ногой пошевелить не может. Каким только чудом дошел он до камеры, не понимаю. Встал и баринок мой, сняли мы с парня его лохмотья и раздели его совсем догола, растерли хорошенько, завернули в простиню и одеяло и положили в постель. Через каких-нибудь четверть часа слышу я, вздыхает он,

шеве-лится. .

— А что? Лучше тебе? — спрашиваю его.

— Лучше.

— Руки, ноги оттаяли?

— Еще не совсем, но уже лучше.

— А ты откуда?

— Из Смерекова.

— Так тебя верно жандарм привел?

— Ну да. Гнал он меня сегодня с самого утра чуть что не голого и босого по морозу. Десять раз я падал по дороге, не мог идти. Он меня бил ремнем, так я уже шел, что делать? Только в корчме в Збоисках немного мы отдохну-ли, там еврей мне водки дал.

— А как же тебя зовут?

— Иоська Штерн.

— А, так ты жид?

— Ну да, жид.

— А черт тебя подери! Хоть убей, не узнал бы я из твоего разговора, что ты жид, так ты чисто по-нашему говорили».

— Что ж, я вырос на деревне, между мужиками. Я был пастухом.

— А сколько тебе лет?

— Шестнадцать.

— Да за что же ато тебя сюда, в самый этот острог упрятали?

— Ах, я не знаю! Говорил жандарм, что мой хозяин пожаловался на меня за кражу со взломом, только я, ей-богу, ничего не украл, только свои бумаги, ей-богу, только свои бумаги!

И он стал всхлипывать и реветь, как дитя.

— Ну, ну, молчи, глупый,— говорю,— ты ато все завтра судье расскажешь, а меня ато вовсе не касается. Спи теперь.

— Ах, жандарм говорил, что меня повесят! — причи-тал Иоська.

— Да ты ошалел, что ли? — крикнул я.— Курам на смех! где ато ты слыхал, чтобы за такие пустяки вешали?

— А мой хозяин говорил, что меня закатают на десять лет в острог.

— Ну, ну, не бойся, бог милостив, перемелется. Только спи теперь, а завтра поговорим днем.

Мы замолчали, и я скоро захрапел. Только и хоро-шего в тюрьме, что сплю, словно заяц в капусте.

III

Только на другой день могли мы хорошенько рассмо-треть новичка. Мне даже смешно стало, что я вчера мог не узнать в нем

сразу жида. Рыжий, с пейсами, нос изо-гнутый, как у старого ястреба, фигура съеженная, хотя на его возраст вовсе не тощая и хорошего роста. А вчера, когда мы его растирали впотьмах и только слова его слы-шали, об атом вовсе нельзя было догадаться!

И он тоже со страхом стал озираться по камере, как испуганная белка. Он поднялся, когда мы с барином еще оба лежали, умылся, оправил свою постель и сел на ней в углу, да уж и не шелохнется, словно заколдованный.

— А что, голоден ты? — спрашиваю его.

Молчит, только еще как-то больше съежился.

— Ты что-нибудь вчера ел? — спрашивает барин.

— Да... вчера... когда жандарм собирался меня вести, войтиха дала мне немного щей и кусок хлеба.

— А, вот как, теперь уже знаєм! — улыбнулся барин.

Дал ему позавтракать — изрядный кусок хлеба и вче-

рашнюю котлету. Бедняга даже задрожад. Хотел как-то благодарить, да только слезы на глазах показались.

И вот, видите, еще одна неожиданность объявилась в атом мальчугане. На вид он совсем жид, а в натуре его казалось не было как єсть ничего того, что называют «жидовщиной». Тихий, послушный, без всякого признака самохвальства, не охотник до разговоров, но если, бы-вало, прикажешь ему что-нибудь сделать, так он бросал-ся к работе, как искра. Било что-то такое натуральное, мужицкое во всей его повадке. Когда нечего было делать — а какая там у нас в камере работа! — он любил сидеть молча в уголке, скорчившись, охватив руками ко-лени и положив на колени подбородок, только глаза, бы-вало, блестят из темного уголка, словно у любопытной

МЫШКИ.

— Ну, расскажи-ка нам, какую ты это такую страшную кражу совершил, что жандарм тебе за нее даже ви-селицей грозил? — спросил его раз барин, когда уже было видно, что мальчишка несколько успокоился и освоился.

— Ах, барин,— сказал Иоська и задрожал всем те-лом,— долго это говорить, а мало слушать. Это очень глупая история.

— Ну, ну, рассказывай, а мы послушаем. Все равно, тут нам нечего более умного делать, так можем и глупую историю послушать.

— Рос я у Мошки, кабатчика в Смерекове,— начал Иоська,— сначала я играл вместе с его детьми и называл Мошку «тате», а

Мошиху «маме». Я думал, что они мои родители. Но скоро я заметил, что Мошка своим детям заказывает хорошие халатики, а Мошиха одевает их каж-дую пятницу в чистые рубашечки, а я в то же время хо-дил грязный и оборванный. Когда мне кончилось семь лет, мне приказали смотреть за гусями, чтобы они не делали потрав. Мошиха не смотрела, холодно ли, дождь ли идет нли жарко, а все выгоняла меня из дома на луг и все меньше да меньше давала єсть. Терпел я голод, пла-кал не раз на лугу, но все ато ничуть не помогло. Дере-венские мальчики лучше со мной обращались. Они давали мне хлеба, сыра, допускали меня к своим играм. При-вык я к ним, а потом стал их виручать в присмотре за гусями. Был я на свои лета сильный и ловкий, и деревен-ские хозяйки начали сами доверять мне своих гусей, а потом телят, когда их дети должны были ходить в школу.

За это я получал от них хлеб, горячее, а иногда в пра-з днин и несколько крейцеров. Мошиха была очень скупа, так она и рада была, что я дома єсть не просил. Но когда Мошкины дети узнали, что я ем мужицкую стряпню, так прозвали меня «трефняком» [123] и начали меня дразнить, а потом и сторониться от меня.

Сначала мне это ничего не метало, но скоро я почув-ствовал эту неприязнь очень больно.

Мошка нанял своим мальчикам бельфера (учителя), чтобы он учил их чтению и письму. Это было зим ой, так что и у меня было свободное время. Но когда я подошел к ним, чтобы и себе поучиться читать, то мальчики стали кричать, толкать меня и щипать и, наконец, со слезами заявили матери, что они вместе с «трефняком» учиться не станут. Кажется, сама Мошиха их к этому подговорила, очень уж меня эта ведьма ненавидела, хотя и не знаю, за что. Поэтому она сейчас, как только дети подняли крик, прибежала и вытолкала меня вон из комнаты, говоря, что ученье не для меня, что они слишком бедны для того, чтобы еще для всяких нищих держать бельферов. Запла-кал я, да что поделаешь? Пойду, бывало, на деревню, играю с деревенскими ребятишками или присматриваюсь, как старшие мастерят телеги, сани или другую утварь. Часто целой толпой бегали мы к кузнецу, кузница кото-рого стояла на краю села, и там по целым часам присма-тривались к работе. А так как я был сильнее всех маль-чиков, то кузнец не раз приказывал мне раздувать мех, или молотом ударить, или точило вертеть. И как же я тогда был счастлив! Как я горячо желал, если уж ученье не для меня, так хоть иметь в руках какое-либо ремесло!

Весной опять возвращался я на луг, к гусям и телятам, которых Мошка скупал по окружным деревням и, продержав немного, возил во Львов продавать. Смерековский луг велик,

изредка только порос кустами, так мне и не при-ходилось много бегать. Бывало, сяду себе где-нибудь на п|)игорке, отточу ножик и давай строгать, долбить, выре-зывать что-нибудь из дерева. Сначала маленькие лесенки, шїуги да бороны, потом клетки, ветряные мельницы да веялки. Через год я был уже таким мастером, что всех деревенских ребят за пояс заткнул. Стал я фабриковать трещетки да скрипучие чучела для отпугивания воробьев от пшеницы, проса, конопляников, и продавал я такие чучела по десять крейцеров за пару. Скоро я заработал столько, что мог уже купить себе кое-какие столярные ин-струменты: долотца, буравчики и пр. Дальше я принимал-ся уже за вещи покрупнее, охота у меня была такая. Чуть что увижу, так сейчас мне и хочется это сделать. Зимой сидел я по целым дням то у столяра, то у кузнеца, помо-гая им и приучаясь к их работе. Было мне уж шестна-дцать лет, а Мошка и не думал виводить меня в люди — сделал из меня пастуха, да больше и не заботился ни о чем. Я даже не знал, кто я такой родом. В деревне знали только, что Мошка привез меня откуда-то маленьким; был даже слух, будто я сын какого-то Мошкипа родственника, который не оставил после себя никого, кроме меня, а вместе со мной немалое наследство, и что будто Мошка захвати и присвоил это наследство себе.

— Жаль тебя, Иоська,— говорили мне иногда мужики,— такой ты разбитной парень и к ремеслу охоч, а что из тебя выйдет?

— Что же может выйти? — отвечал я.— Выйдет мир-ской пастух.

— Эх, совести нет у Мошки, что он так о тебе не ду-мает!

— Он говорит, что он беден, что нет у него средств,— говорил я.

— Не верь ты старой лисе! Есть у него деньги и даже немалые, да он все своим «бахорам» (детям) припасает. А тебя вот даже богу молиться не научил.

Во мне что-то бунтовалось от таких слов. Начал я сам

о себе думать.

— В самом деле,— думаю,— чего я тут дождусь? Даром на Мошку работать — ато я всегда успею. Хоть бьі ремеслу какому-нибудь виучиться, все же был бы свой кусок хлеба в руках. Да как же мне этого добиться? Как мне вирваться от Мошки? Куда мне деваться, особенно, когда я даже не знаю, откуда я родом, кто был мой отец и есть ли у меня где-нибудь родня?

Наша корчма стояла на большой дороге. В нее часто заходили жандармы, ведя с собой скованных арестантов во Львов или в Жовкву. Сначала я страшно боялся этих дюжих грозных

молодцов, одетых в темное, с ружьями на плечах и в шапках с блестящими султанами из пе-тушьих перьев. Со страхом и трепетом, съежившись у печки, слушал я часто, как они разговаривали с Мошкой или с деревенскими хозяевами. Говорили они обыкновенно

о страшних для меня вещах: о пожарах, о ворах, о бродягах, и в этих разговорах я очень часто слышал слово: «бумаги». «Если у него нет бумаг, сейчас же его задержать».-— «Ого, вижу, у него бумаги не в порядке».— «Если бы у него была хоть одна путная бумага, я бы его отпустил». Да что же это за бумаги такие,— думал я не раз,— что такая в них сила єсть, что одна бумага может прохожего человека защитить от жандарма с ружьем и с петушьим султаном? Но я не мог найти на это ответа и тем сильнее пугала меня мысль о бумагах. Как же я могу пуститься в путь, не имея бумаг? Ведь меня сейчас же, на нервом шагу поймает жандарм и поведет бог весть на какие муки! Я дрожал всем телом при этой мысли. Чем я чаще думал об освобождении от Мошки, тем чаще грези-лись мне эти бумаги. Они даже снились мне, эти бумаги, старые, пожелтевшие, с огромными печатями, смотрели на меня с грозным сморщенным лицом или смеялись надо мной противными беззубыми ртами. Я был тогда очень несчастен. Все, кого только я об этом спрашивал, подтверждали, что без бумаг ни в путь пуститься невозможно, ни быть принятым к кому-либо в ученье. Но откуда же я возьму ЭТП. бумаги? Кузнец советовал мне спросить о них Мошку, ведь он должен же был получить какие-ни-будь бумаги после моего отца.

Да, спросить у Мошки! Если бы мне было так легко подойти к Мошке! Прежде, когда я был мал, он был со мной приветливее, когда же я начал подрастать, он меня сдал совсем на руки своей женег-ведьме и почти никогда ни о чем со мной не разговаривал. Мне даже казалось, что он избегал меня. С тех пор, как мне люди сказали, что он, должно быть, взял деньги после моего отца, я начал внимательнее присматриваться к нему; я понимал, что такое моє внимание беспокоит его,— он как-то беспокойно мялся, когда мы порой оставались наедине, как будто его что-то грызло. «А что,— думаю себе,— если бы когда-ни-будь этак, когда жены дома не будет, напасть на него ВДРУГ, может быть, и удалось бы узнать от него хоть что-нибудь?» Вот и решился я, при случае, так и сделать.

Случай такой скоро выдался. Мошиха уехала в Жов-кву, в корчме никого не было, только один Мошка, вот я подошел к нему и говорю:

— Реб (господин) Мойше, люди говорят, что у тебя єсть какие-то бумаги после моего отца.

Мошка вздрогнул, будто его оса ужалила.

— А ты это откуда знаешь?

— Да люди говорят.

— Какие такие люди?

— Да все, как єсть на деревне.

— Ну, а тебе зачем эти бумаги? Ведь ти даже читать не умеешь!

— Да, но все-таки я хотел бы знать. Значит, они у тебя єсть?

— Есть, єсть, эти нищенские бумажонки! крикнул Мошка раздраженно, как будто я не знаю какую неприят-ность сказал.

— Нищий был твой отец, растратил все добро, а тебя мне на беду оставил. Какая мне от тебя польза?

— Знаешь что, реб Мойше,— говорю я,— от дай мне эти бумаги. Я себе уйду, если я тебе не нужен.

— Что? — заорал Мошка.— Ты хочешь уйти? Да ку-да же ты, дурак, пойдешь?

— Я бы хотел поступить куда-нибудь в учение, по-учился бы ремеслу.

Мошка захохотал во все горло.

— Ступай, ступай, капустная твоя батка! Ты дума-ешь, тебя кто-нибудь примет? Ведь за ученье заплатить надо, а к тому же еще надо уметь читать и писать, да еще и не по-еврейски, а по-гоевски !.

Я словно остолбенел. Наконец собрался с духом и сказал:

— Так ты хоть покажи мне эти бумаги, я хочу по-смотреть на них.

— Тьфу! — крикнул Мошка.— Вот пристал, словно репьях к тулупу! Ну, ступай, покажу тебе твои сокрови-ща! Еще-счастье твоє, что я их до сих пор не сжегі

Это последнее слово поразило моє сердце, как ножом. А что, если бы Мошка и в самом деле сжег мои бумаги? Ведь я был бы тогда беспомощен, как лист, оторванный от дерева. Ни сам бы я не знал своего происхождения, ни

меня никто нѳ знал бы. Я бы тогда с места двинуться не смел, я был бы навсегда прикован к Мошкиной скамье, был бы закабален на всю жизнь. Дрожь меня прошибла при этой мысли, какой-то тусклый свет замерцал перед глазами. G большим усилием овладел я собой и пошел спокойно за Мошкой в чулан.

Чулан этот был деревянный, пристроєними сзади к корчме, а вход в него был из сеней. В нем было только одно узкое окошечко, забитое накрест железными полосами. Там Мошка прятал всякие вещи, которые брал от мужиков в залог, и все, что было у него подороже. Там было полно тулупов, барашковых шапок, сапог, в сундуке лежали кораллы, люди говорили даже,

что там на дне были у него старинные дукаты и талеры. Несколько раз пробирались к этому чулану воры, но никогда не могли его взломать, потому что был он крепко построен, а Мошка держал чутких собак. Дверь чулана была низкая и узкая. Мошка должен был наклониться, чтобы войти внутрь. За ним вошел и я.

— А ты сюда зачем? — огрызнулся он на меня.

— Как зачем? Ведь ты велел мне идти.

— Да ведь не сюда же! Подожди в сенях!

— Все равно,— говорю,— я подожду и здесь, ведь я ничего здесь у тебя не съем!

Мошка вытаращил глаза и уставился на меня, как будто он меня в первый раз в жизни увидал. Не знаю, что ему во мне не понравилось, только он плюнул и от-вернулся. Потом он влез на сундук, протянул руку к полке, прибитой под самым потолком, и достал оттуда пачку пожелтелых бумаг.

— Вот твои дрянные бумаги,— буркнул он, показывая мне их издали.

— Дай, я хочу их рассмотреть,— говорю я и протя-гиваю руку.

— Ну, что же ты, дурак, в них увидишь,— ответил

Мошка,— и зачем тебе это? Сиди у меня, если тебе здесь хорошо, и не ищи себе беды! -

И он положил бумаги опять на полку.

— Пойдем отсюда,— говорит он,— теперь можешь успокоиться. А что тебе люди обо мне говорят — я знаю, у людей языки длинные — ты тому не верь. Это все враки!

— Что враки? — спрашиваю я.

■— Эх, с тобой говорить все равно, что горохом о стену бить, — проворчал Мошка и почти вытолкал меня из чу-лана, а потом, заперев его на ключ и на замок, пошел в корчму.

IV

Иоська замолчал на минуту. Журковский, который внимательно слушал его рассказ, улыбнулся и сказал:

— Ну, ты говорил, что это будет глупая история, а ты вот рассказываешь, будто по книге читаешь.

— Эх, барин, то, что до сих пор было, это еще не была глупая история. А вот теперь начинается глупость. А чТо я гладко рассказываю, так не удивляйтесь. Я научился на деревне сказки рассказывать, память у меня хорошая, и как только услышу раз какую-нибудь сказку, так потом расскажу ее еще лучше и интереснее, чем тот, от кого я ее слышал. Прошлой зимой меня

так все в деревне за эти сказки полюбили, что ни одни вечерныци (посидел-ки) без меня не обходились.

— Э, да ты, как я вижу, мастер на все руки!

— Ох, барин,— ответил Иоська, вздохнув,— не знаю, что это значит, но мне кажется, что в том-то и горе моє. Когда я чувствую, что я могу что-то сделать, что могу чему-нибудь выучиться, то так меня что-то и жжет внутри, так и давит, так и мучит, и нет мне ни минуты покоя, пока я этого не сделаю, не узнаю, не выучусь. Ведь не что иное, как это и в острог меня привело.

— Ну, ладно, рассказывай.

Но Иоська не мог в этот раз кончить своего рассказа, потому что именно в ту минуту отворилась дверь нашей камеры. Иоську позвали на допрос. .

— Это необыкновенный мальчик,— пробормотал барин и начал ходить, задумавшись, по камере.

— А мне кажется, что он много врет,— говорю я,— привык он там мужикам сказки рассказывать, вот и нам сказку рассказал.

— Ты так думаешь?

— А что же, разве этого не может быть?

— Конечно, возможно, но его лицо говорит за него. Впрочем, еще будет у нас время исподволь убедиться.

На допросе Иоська сидел недолго, не больше получаса. Пришел он гораздо веселее и спокойнее, чем уходил.

— Ну, что же,— спрашиваю его,— не сьел тебя судья?

— Э, что там, судья добрый человек. Признаться, я таки сильно трусил его сначала, в деревне мне говорили, что здесь на допросах бьют и жгут подошвы раскаленным железом.

— Ха-ха-ха,— захохотал я,— теперь-то я знаю, отчего ты по ночам так ворочался, кричал да охал. Тебе, видно, снилось, что тебе жгут подошвы.

— Ох, не смейтесь, пожалуйста, мне и подумать страшно об этих снах, столько я в них натерпелся. А все по-пустому. Судья такой добродушний, говорил со мной по-человечески, не кричал, не пилил, не бил меня так, как жандарм.

— А разве тебя жандарм бил? — спросил Журковский.

*— Ох, барин, я думал, что он из меня душу выколотит.

Посмотрите только на мои плечи!

й Иоська снял рубашку. Мы так и ахнули! Все плечи мальчика были покрыты синяками и рубцами с засохтей кровью.

— Ну, о чем же тебя спрашивал судья? — первый за-говорил Журковский.

— Да вот все об этой несчастной краже, как оно было.

— Ну и что же?

— Да, что же? Я ему рассказал все, как было, да и только. Он написал протокол и приказал меня увести.

— Ну, так расскажи теперь ж нам, как это было.

— Да как былоі Вы уже знаете, какая была моя жизнь у Мошки. Не хотел я дольше у него оставаться, а к тому же еще боялся, что если я ему еще раз как-нибудь напомню о бумагах, то он возьмет да и сожжет их. Вот я и надумался украсть их сам. Мне легче было добраться до чулана, чем постороннему вору: меня и собаки знают, и сам я знаю все входы и выходы в доме. Сначала хотел я выкрасть у Мошки ключи, но он видно почуял что-то и носил их всегда при себе, или прятал где-то так, что я не мог найти. А меня горячка разбирала, как только я в мьіслях своих постановил, чтобы добыть свои бумаги. Тут уже ни о чем невмоготу было думать только об этом. Да и что, наконец, было мне еще долго думать? Раз как-то ночью, когда все спали, я быстро сделал выемку в одном из столпов чулана — он был построен в столпы,— вывер-нул долотом бревно, влез в чулан, взял свои бумаги, а потом вдвинул бревно опять на место. Только и всего.

— Пустяки,— пробормотал барин.

—- Как только я захватил бумаги в свои руки, так, даже не иросмотрев их, не развязав шнурка, которым они были перевязаны, завернул их в тряпку, спрятал за пазуху и оставил Мошкину корчму. «Куда теперь идти?» — подумал я. Еще мой страх не совсем прошел. А что, если Мошка меня обманул, показывая какие-нибудь пустяч-ные бумаги вместо моих? А что, если я впотьмах взял ка-кой-нибудь другой сверток? Надо было непременно с кем-нибудь посоветоваться, что в таком случае делать. Вот, переночевавши в первом попавшемся стоге сена, пошел я на другой день к знакомому кузпецу и все ему расска-зал. Он первьш окатил меня холодной водой.

— Плохо ты сделал, парень,— сказал он мне,— поди сейчас к войту, расскажи ему все и отдай ему на сохране-ние бумаги.

Замутило меня от этих слов, но что же делать? Вижу, совет умный, я и пошел. Пришел я к войту и со двора еще увидал, что за столом на скамье сидит жандарм. Мне сра-зу словно что-то шепнуло, что тут мне и конец. Остолбе-нел я и не мог уже ни шагу дальше ступить. В голове моей мелькнула мысль — убежать! Но было уже поздно. Войт увидал меня и радостно крикнул:

— А вот и сам он! Легок напомине. Ну-ка, подойди поближе!

Вижу я, что все уже всплыло, что меня уже тцут. Вот я собрал всю свого смелость и пошел в избу.

— Как тебя зовут? — спрашивает меня жандарм.

— Иоська НІтерн.

— Откуда родом?

— Не знаю.

— Ага, значит ты бродяга.

Я окаменел на месте. Часто слышал я ато страшное слово, слышал много страшных историй о том, что проде-льшают жандарми над бродягами, и всегда боялся этого пуще всего на свете. И вдруг, с первой же минути, сам в это попал!

— Да ведь я здешний,— простонал я,— господин войт меня знает.

— Я? тебя? — говорит войт.— Врешь, голубчик ты мой! Знаю тебя в лицо, знаю, что зовут тебя Иоська и что ты служишь у кабатчика Мошки, но кто ты таков и откуда пришел, этого я не знаю.

— А, так, значит, он в глаза врет! — крикнул жандарм и что-то записел себе в книжечку,— Поди-ка сюда,— сказал он потом мне,— ближе! Смотри мне в глаза!

И в ту же минуту, когда я поднял на него глаза, он своим тяжелым кулаком ударил меня по лицу, да так, что я сразу упал наземь и кровью облился.

— Встать! сию минуту! — крикнул мне жандарм.— И не сметь у меня кричать, а то еще лучше задам! А теперь отвечай правду на мои вопросы. Ты служить у Мотки?

— Да.

— Ты его обокрал?

— Нет.

— Как же нет?

Я опять уставился в жандарма, утирая рукавом кровь с лица, и опять здоровенный удар его повалил меня на землю.

— Господин жандарм,— сказал на это войт, пока я го-мозился, чтобы встать,— я, как начальник сельского общества, не могу спокойно смотреть на такое обращение с арестантом. Я должен только присутствовать при состав-лении протокола, а все, что делается перед протоколом, меня не касается. Если вы хотите учить его, что он должен говорить, так найдите себе другое место для этого, у меня этого нельзя.

Жандарм закусил губы, а потом, не говоря ни слова, встал со скамьи, достал из своего мешка цепи, заковал меня и повел к Мошке в корчму. Что там делали со мной, как меня учили говорить, не буду об этом рассказывать. Я несколько раз падал в обморок во время этого ученья. Да и недаром они злились. Я им сделал большой убыток. Мошка сказал сначала жандарму, что я украл у него большие деньги, завернутые в бумагу. Он думал, что если меня поймает жандарм и приведет в корчму, так он сейчас отымет у меня бумаги и сожжет, и я уже навсегда останусь у него

в кабале. Как только я вошел в корчму, первый же вопрос мне был:

— Где деньги?

— Не знаю, я никаких денег не брал.

— А где бумаги?

— Я спрятал.

Где спрятал?

Начали меня склонять к сознанию сначала побоями, а потом добром, но я все своє твержу: — Я взял бумаги, потому что они мой, я даже не заглядывал, что там. Спря-тал я их и никому не покажу, кроме войта.

Мошка чуть не сбесился. Со злости велел он стащить с меня сапоги и одежду, какая на мне была, и одеть меня в эти лохмотья. Наконец, увели меня к войту, изби-того и полуголого.

Опять меня там начали допрашивать о бумагах. Но я не дурак. Только когда я увидал, что в избе уже много свидетелей, пошел я в сени и вытащил из щели бумаги. У войта сени были темные, просторные. Когда я первый раз шел в избу и увидал там жандарма, я заткнул свой сверток в щель, чтобы его у меня не отняли. Когда Мошка увидал сверток в руках жандарма, бросился к нему, как коршун, крича, что это его деньги, требуя, чтобы тот отдал сверток ему.

— Ну нет, господин Мошка,— сказал войт,— так не годится. Мы должны все это представить в суд. Мы здесь составим протокол, и если только этот парень сознается, что он украл у вас этот сверток, то это уже дело суда, какой дать этому делу ход. Мы опечатаєм все это, как оно есть, печатью сельского общества, и господин жандарм доставит все во Львов вместе с арестантом. А вы уже будете доискиваться правды в суде.

Мошка мой так поморщился на это, словно выпил штоф своей собственной сивухи, но на это никто не обратил внимания. Жандарм сел писать протокол, а когда все было написано, войтиха дала мне немного поесть, жандарм опять меня заковал, и мы двинулись в путь в о Львов. Я думал, что умру от боли и стужи в этом пути, да и до сих пор не знаю, как я выдержал. Ах, барин, как же вы теперь думаете, что со мной будет?

— Ничего не будет,— ответил Журковский,— поси-дишь немного и пойдешь себе на волю. Да почем знать, может быть еще вся эта история к твоей же пользе будет.

— Как же это?

—■ Ну, увидим. Человек никогда не знает вперед, что его ожидает,

Что-то дня через два зовут Иоську, только не в суд, а к доктору.

— Что бы это значило? — думаю я себе,— Ведь он не заявлялся больным.

— Сам он не заявлялся,— говорит мне Журковский,— а если бы даже и заявлялся, так это бы ему ничего не помогло. Но я сам о нем заявил. Я был в воскресенье у пред-седателя и просил, чтобы велели его освидетельствовать. Ведь это ужасное дело, что тут творится. Так дальше про-должаться не может.

И в самом деле, доктор велел Иоське раздеться и на-писал о нем протокол. Вышло ли что-нибудь из этого, не знаю. В наших судах дела идут так страшно медленно, что не всякий имеет счастье дождаться их конца.

— Между тем, Журковский как-то говорит Иоське:

— Послушай, парень, хочешь ты, чтобы я научил тебя читать?

Иоська вытаращил глаза на барина.

— Ну, чего ты так смотришь? Если только єсть у тебя охота, так через несколько дней и зачитаешь. А если я увижу, что ты в самом деле не врешь и память у тебя хорошая, так я уже так устрою тебе, что тебя примут в ремесленное училище и ты научиться ремеслу, какому сам пожелаешь.

— Ах, барин! — вскрикнул Иоська и повалился бари-ну в ноги, заливаясь слезами. Больше он ничего не мог сказать, только целовал барину руки.

На другой день принесли барину букварь, и он стал учить Иоську читать. Через два дня еврейчик умел уже узнавать и складывать буквы. А через неделю он уже чи-тал короткие отрывки почти плавно. Пристрастился он к этому чтению, как у нас говорят, «как жид к коломый-ке» Казалось, он готов был читать день и ночь, да только у нас ночью света не было. Насилу можно было ото-рвать его от книги для еды.

Когда уже темнело и нельзя было больше читать, Иоська садился в уголок на свой матрац, поджимал ноги, обхватывал их руками и, так сидя съежившись, начинал

[1] Коломыйка — короткая песня, большею частью плясовая, с несложным мотивом, который можно повторять до бесконеч-ности.

рассказыватъ сказки. Говорил он их бесконечно, и хотя казалось, что он повторяет все те же чудеса и приключе-ния, все-таки он умел их каждый раз иначе размещать и на иной лад рассказывать. А иногда прямо-таки видно было, что он в сказке выводит перед нами свои собствен-ные мечты. Рассказывал он о бедном парне, который в тя-желой беде встречает колдуна-благодетеля, научается от него волшебным словам и заклинанням и идет странство-вать, чтобы добыть счастье себе и другим. В трогательных и вместе простих словах изображал он его

страдания, встречи с жандармами, кабалу у кабатчика, иногда забавно перемешивая то, о чем говорит сказка, с тем, что он сам пережил.

Никогда еще не видал я мальчика, который бы с таким жаром ухватился за книги, как Иоська. В эти несколько недель он, казалось, хотел наверстать то, что пропустил за несколько лет. Больше всего он сокрушался

о том, что осенние дни так коротки, а в камере так быстро совсем темнело. Наше единственное окошечко, обращенное к западу и прорубленное почти под потолком, пропускало свет очень скудно даже в полдень; в четыре часа уже не-возможно было читать, а Иоська был бы рад продолжить день вдвоє. Наконец, раз он закричал радостно:

— Придумал! Я буду читать у окна! Там скорее света-ет и дольте светло, чем в камере.

— Неудобно тебе будет читать, стоя на подмостках,— говорю ему,— впрочем, это для тебя слишком выеоко.

— Я буду так высоко сидеть, как только захочу.

— Как же ты это сделаешь?

— А вот привяжу простиню за два конца к решетке, в углубление положу одеяло, свернув его в трубку, и сяду на нем, как в седле.

И в самом деле, выдумка была очень ловкая, с тех пор все в тюрьме так делают. Несколько дней Иоська иоложи-теяьно наслаждался окном, вставал в шесть часов, как только немного рассветало, делал свой насест и, взгро-моздясь на него, корпел над книгой, прижимаясь лбом к самой решетке, только бы захватить как можно больше света господня. Мы с барином поочередно сторожили у дверей; когда шел тюремщик в камеру, мы тотчас давали знать Иоське, чтобы он слезал и снимал своє приспособле-ние, потому что арестантам строго воспрещается сидеть у окна. И всегда удавалось нам счастливо избегать напасти,

а может быть и тюремщик оказывал внимание Журковско-му и не так уже строго смотрел за нашей камерой.

Но, к несчастью, напасть подошла с другой стороны.

Кроме коридорной стражи есть ведь у нас еще и другая: под окнами тюрьмы ходит часовой, солдат с караби-ном. Ему строго приказано смотреть, чтобы арестанты не выглядывали в окна, а особенно, чтобы они между собой не разговаривали через окна. Военные правила велят ему даже, в случае сопротивления, употребить оружие.

Правда, до тех пор не было такого случая. Разве уж что-нибудь необыкновенное, если часовой уходил со своего поста и

докладывал начальнику караула, что из того или иного окна говорили или смотрели. Старшие солдаты уже привикли понимать, что предписание одно, а исполне-ние — другое, и обыкновенно не очень уж строго придер-живались предписаний. Многие из них преспокойно смотрели сквозь пальцы на всякий разговор, вообще, как говорится, давали поблажку; иной добродушно убеждал или просил арестантов, чтобы они вели себя спокойно. Но хуже было, когда на часах стоял рекрут, который бо-ится капрала пуще огня. Этот понимал всякое приказа-ние буквально. Если сказано ему «смотреть строго», то он понимал это так, что всякого арестанта, если он выста-вит голову в окно, надо изругать из последних слов, донести капралу, а то даже и за карабин схватиться. Таким «клапачам» [124] арестанты мстили тем, что во время его де-журства подымали самый страшный шум у окон, так что бедный рекрут иногда прямо бесился и на всякий крик из окна считал своей священной обязанностью ответить, по меньшей мере, таким же громким и резким криком. Но так как арестантов бывает всегда несколько десятков, а часовой один, то через несколько минут такого адского гама часовой обыкновенно умолкал и хватался за карабин. Конечно, тогда все окна напротив него мигом пустели, а крик подымался на другом конце длинного арестного дома, и часовой, как травленный зверь, бежал туда и опять грозил карабином — конечно, с таким же успехом.

Такие беспорядки бывали обыкновенно вечером, но иногда случались и днем. Вот, к несчастью, однажды днем, между третьим и пятьім часом пополудни, стоял на часах именно такой несчастный рекрут. С самого начала отпу-етил он грубость какому-то арестанту, смотревшему в ок-яо. Тогда подан был знак устроить «клапачу» «кошачью музыку». Со всех концов арестного дома, с разных эта-жей, из множества окон сразу посыпались крики, вызовы, свист и пронзительное мяуканье. Рекрут тоже кричал, бегал нод всеми окнами, но нигде никого не мог ѵвидеть. Доведенный до исступления, он наконец замолчал и оста-новилея на одном месте, чтобы отдохнуть. Немного спустя утихла и «кошачья музыка». Казалось, настала полпая тишина и спокойствие. В камере уже начало темнеть, и Иоська устроил своє приспособление, взлез на него с книгой в руках, да так и прильнул к окну. Едва только прочел он себе под нос несколько слов, как вдруг часовой, заметив его, подбежал и остановился против окна.

— Пошел вон от окна, мошенник! закричал он Иоське.

Иоська даже не слышал первого окрика, так живо был заинтересован историей о цапле и рыбе, которую он имен-но в ту минуту читал.

— Прочь от окна! — еще громче крикнул часовой.

— Да чего тебе надо? — ответил Иоська.— Ведь я тебе не мешаю. Ты же видишь, что я читаю. В камере уже темно, так я вылез сюда к свету.

— Пошел прочь или выстрелю! — рявкнул часовой, и не успел Иоська слезть со своего насеста, как раздалея выстрел карабина.

— Ай! — крикнул Иоська и, как сноп, повалилея с насеста на кровать, стоявшую под окном. Ноги его судорожно задергались, а руки, державшие книгу, были прижаты к груди. Из-под листов книги брызгала кровь. Пуля попала прямо в грудь.

— Что с тобой? Куда ты ранен? — вскрикнули мы оба, бросаясь к Иоське. Но он не отвечал, только черные глаза его блестели, как раскаленные угли, и казались страшними на этом мертвенно бледном лице.

На дворе под нашим окном и в коридоре у нашей двери одновременно поднялея шум. Там воєнний караул при-бежал на выстрел, а тут тюремщик с помощниками искал камеру, в которую стреляли. Они ворвались к нам.

— А, это здесь? — крикнули опи, увидя лежа-щего Иоську,— А что, мошенник-жид, попало тебе на орехи?

Иоська метался еще и тихо стонал, все прижимая книжку обеими руками к груди, как будто старайсь заткнуть ею смертельную рану.

— Что он делал? — спросил меня тюремщик.

— Да... я... только ... к свету...

Иоська хотел еще что-то сказать, да не хватило дыха-ния. Последним движением отнял он руки от груди и показал тюремщику окровавленный букварь.

— Он читал у окна,— пояснил я тюремщику.

В эту минуту пришел из суда курьер с бумагой, спра-шивая тюремщика.

— Господин тюремщик,— заговорил он в коридоре,— где тут заключенный Иоська Штерн? Тут вот бумага из суда, чтобы выпустить его на волю.

А Иоська уже с минуту как был свободен.

М. В. Гоголь

ВЕЧОРНИЦІ НА ХУТОРІ ПІД ДИКАНЬКОЮ

ПЕРЕДМОВА ПАНЬКА РУДОГО

«Се що за дивовижа? «Вечорниці на хуторі під Диканькою»! Що се за вечорниці? І шпурнув у світ якийсь пасічник! Слава тобі

господи! Ще мало ос-кубли гусей на пір'я та перевели ганчір'я на папір! Ще мало народу, всякого званія і всякої масті, покаляло пальці у тому чорнилі! Призвела ж лиха година ще й пасічника попертись услід за іншими! Далебі, друкованого паперу розвелось уже стільки, що хутко не придумаєш, що б таке й загортати в нього!

Чуло, віщувало моє серце всі сії речі ще за місяць!.. Себто, я ж кажу, що нашому брату, хуторянину, та виткнути ніс із свого закутка у великий світ — батьку мій! — се все одно, як, трапляється, часом зайдеш у покої до великого пана: всі обступлять тебе ї почнуть чіплятися! Ще б нічого, коли б там старша челядь; ні, яке-небудь обшарпане хлоп'я, глянути на нього — дрантя, що отам шпортається на задньому дворі, і те причепиться,— і почнуть з усіх боків тупати на тебе: «Куди? Куди? Чого? Геть собі, мужик, геть!..» Я вам скажу!.. Та що й казати!.. Мені легше двічі на рік поїхати у Миргород,— де мене от уже п'ять літ як не бачив ні підсудок з земського СУДУ, ні шановний панотець,— аніж поткнутись у той великий світ; а поткнувся — плач-не плач — давай Одповідь!

У нас, ласкаві читці, не у гнів вам будь сказано {ви, може, розгніваєтесь, що пасічник говорить до вас !гак просто, мовби якому своєму сватові або кумові!), у нас, на хуторах, ведеться здавна: як тільки скінчиться робота на полі, мужик залізе на піч спочивати на цілу зиму, і наш брат заховає своїх пчіл у темний земник; отож, коли ні журавлів у небі, ні грушок на дереві не побачите більш,—

тоді, тільки вечір, вже певнісінько де-небудь в кінці улиці маячить огник; регіт, співи чутно здалека, грає сопілка, а часом і скрипка; гомін, гамір... Се в нас вечорниці. Вони, маєте собі, скидаються на ваші бали; тільки не можна сказати, щоб зовсім... На бали коли ви йдете, то тільки для того, щоб подригати ногами та напозіхатись в кулак; а у нас — збереться у одну хату гурт дівчат зовсім не для бенкету, а з веретенами та з гребінками. І спершу здається, мовби й діло роблять: гудуть веретена, ллються пісні, і кожна не одведе й очей набік; тільки ж, як налетять парубки з музикою — здійметься галас, заведеться пусто-вайня, підуть танці і почнуться такі штуки, що й розказати не можна.

Тільки краще всього, коли зіб'ються усі в тісну купку та почнуть загадувати загадок або просто теревені розводити. Боже ти мій! Чого тільки не накажуть! Звідкіля старовини не видеруть! Яких страховий не наверзуть! Ніде, може, не було розказано стільки дивного, як на вечорницях у пасічника Рудого Панька. За віщо мене прозвали миряни Рудим Паньком — їй-богу,— не можу сказати! І волосся ж, здається, у мене тепер більш сиве, ніж руде.

Та у нас, не прогнівайтесь, такий звичай: як дадуть люди яке прозвище, то й у вік-віків воно зостанеться.

Бувало зберуться, проти свята, добрі люди у гості, в пасічникову хижку, посідають за стіл і тоді прошу тільки слухати! І то сказати, що люди були не простого розбору, не які-небудь мужики хуторянські... так, може, іншому і повище пасічника зробили б своєю гостиною честь.

От, наприклад, чи знаєте ви дяка диканьської церкви, Хому Григоровича? От так голова! Що за оповідання він умів розказувати! Два ж тих оповідання знайдете ви в сій Книжечці. Він ніколи не носив пістрьового каптана, який вам часто доводиться бачить на селяпських дяках; от заходьте до нього хоть і в будень — він вас завжди зустріне в каптані з тонкого сукна, от такої барви, як захоложений Картопляний кисіль; за те сукно платив він у Полтаві, йибонь, чи не по шість рублів за аршин. В його чобіт — у нас ніхто не скаже на цілому хуторі, щоб чути було дьогтем: тільки всякому звісно, що він мастив їх самим Найкращим смальцем, якого, здається, радий був би інший мужик положити і в кашу. Ніхто теж не сказав би, щрб він коли-небудь сякав носа у полу од свого каптана, як то роблять інші люди його звання, але доставав з-за пазухи гарненько зложену білу хустку, вишиту по всіх краєчках червоною заполочею, і, зробивши, що там слід, складав її знову, як завжди, у дванадцятеро і ховав за пазуху.

А один з гостей... ну, той уже був такий панич, що хоч зараз одягти засідателем або підкоморієм. Бувало постановить перед себе палець та, дивлячись на кінець того пальця, і почне розказувати — химерно та мудро, як у тих друкованих книжках! Іншим часом слухаєш, слухаєш та аж розпач візьме! Нічого, хоч убийте, не второпаєш! Звідкіля він і слів доставав таких? Хома Григорович якось-то йому про се гарну сплів приказку: він розказав йому, як один школяр, що учився у якогось дяка читати та писати, приїхав до батька і став таким латинцем, що навіть забув нашу мову християнську, усі слова звертав на «ус»: лопата у нього — лопатус, баба — бабус. От, трапилось якось, пішли вони укупі з батьком у поле. Латинець побачив граблі та й питає в батька: «Як се, батьку, зветься по-вашому?» та й наступив, роззявивши рота, ногою на кілочки. Батько не встиг зібратись з одповіддю, як держално, розлетівшись, піднялось угору та торох хлопця в лоб! «А, проклятущі граблі! — скрикнув той школяр, схопившись рукою за лоб та підскочивши на аршин.— Чортяка б зіпхнув їх батька з мосту,— як же вони дошкульно б'ються!» — Так от як! згадав, як і звуться, неборак! — Така приказка не до мислі прийшлась мудрієві-оповідачу: не кажучи ні слова, встав він з місця, розставив ноги посеред кімнати, похилив голову

трохи наперед, засунув руку у задню кишеню в своєму гороховому каптані, витяг круглу під лаком табатирку, стукнув пальцями по намальованій пиці якогось бусурманського генерала і, захопивши немалий понюх табаки, розтертої з попелом та листом з любистку, підніс її «коромислом» до носа і витягнув на льоту цілу купку — і все ні слова; та як поліз

У Другу кишеню і витяг синю в кратках хустку, тоді тільки промимрив сам собі, либонь, чи не сеє примовля: «Не мечіте бісеру перед свиньми».— «Ну, бути ж тепер сварці!» — подумав я, побачивши, що пальці у Хоми Григоровича так і втулювались — дати дулю. На щастя, моя стара догадалась постановити на стіл гарячий книш з маслом; усі узялись за діло. Рука Хоми Григоровича, замість того, щоб дати дулю, потяглась до книша, і, як завжди бував, почали вихваляти господиню.

Ще був у нас один оповідач; тільки той (не треба буро б проти ночі й згадувати про нього) такі вискіпував Страшні оповідання, що волосся догори ставало! Я навіть і не вміщав їх сюди: ще налякаєш добрих людей так, що пасічника, прости господи, мов того чортяки всі лякатимуться! Нехай лучче як доживу, коли бог дасть, до нового року та надрукую другу книжку, тоді можна буде пострахати марищами з того світу та дивами, які чинились у старовину в християнській стороні нашій. Між тими оповіданнями, може бути, знайдете побрехеньки й самого пасічника, які розказав він своїм онукам. Аби слухали та читали, а в мене, либонь,— от тільки лінь проклятуща грабатись, — набереться і на десять таких книжок!

Так от я був уже забувся саме найважніше: як будете, панове, їхати до мене, то простісінько беріться по стовповому шляху на Диканьку. Я навмисне і написав її на Першому аркуші, щоб хутчіш добрались до нашого хутора. Йро Диканьку ж, думаю, ви начулись доволі. І то сказати, й;о там будинок не потак якого-небудь пасічникового ку-ріня! А про садок нічого й казати: у Петербурзі вашому, певне, не здибати такого! Як приїдете ж у Диканьку, спитайтесь тільки у першого зустрічного хлоп'яти, що пасе і засмальцьованій сорочці гусей: <сА де живе пасічник Рудий Панько?» — «А он тамечкиї» — скаже він, показавши пальцем, і, коли схочете, доведе вас до самого хутора. Црошу тільки не дуже-то закладати назад руки та, як то Говориться, фінтити, бо шляхи по наших хуторах не такі рівні, як перед вашими будинками! Хома Григорович, от позаторік, як їхав з Диканьки, навідався-таки в провалля, і своєю новою тар[а]тайкою та з гнідою кобилою,— дарма, що сам поганя та поверх своїх очей наклада часом ще й куповані.

Зате вже, як з ласки своєї завітаєте, то динь подамо таких,

яких ви, може, зроду не їли; а меду — і забожуся, іцо кращого не знайти по хуторах. Зміркуйте собі, що як внесеш щільник, то пах піде по всій хаті, здумати не можна який! Мед вам чистий, як сльоза, або кришталь дорогий, що в сережках буває. А якими пирогами нагодує моя стара! Що за пироги, коли б тільки ви знали! сахар, чистий вам сахар! а масло — то так і тече по губах, як почнеш їсти. Подумаєш тільки: до чого не здатні тії жінки! А чи пили ви, панове, грушевий квас з терном або варенуху з родзинками та сливами? Або не лучалося вам їсти путрю з молоком? Боже ти мій милий, якої тільки страви нема на світі! Почнеш їсти — смакота, та й годі: солоднеча незміркована! Торік... Але що се я справді так розбазікався! Приїздіть лишень тільки, приїздіть хутенько,— а нагодуємо так, що будете розказувати «і стрічному й поперечному!»

Пасічник Рудий Панько

ЗАПРОПАЩА ГРАМОТА

(Бувальщина)

Так ви хочете, щоб я вам розказав про діда? — Добре, чому ж не потішити оповідкою І

Ох, старовина, старовина! Що за радість, що за втіха впаде на серце, як почуєш про те, що давно, давно, і року йому і місяця нема, діялось на світі! А як вплутається ще який-небудь родич — дід або прадід,— ну, тоді і рукою махни: бодай я похлинувся за акахвистом великомученици Варварі, коли не привиджується, мов би сам усе те робиш,— неначе вліз в прадідівську душу або прадідівська душа гуляє в тобі... Ну, мені нема гірш, як оті наші дівчата та молодиці: з'явись тільки їм на очі,— зараз: «Хома Григорович, Хома Григорович! а нуте, яку-небудь страховинну казочку! ось нуте-бо, нуте!» та-та, та-та, тата,— і почнуть, і почнуть... Розказать-то, звісно, не штука, та подивіться, що робиться з ними потім у постелі. Адже ж я знаю, що кожна тремтить під укриттям, мовби її пропасниця трясе, і рада б з головою влізти в кожух. Дряпне об горщик миш, сама як-небудь зачепить ногою кочергу — крий боже! — і душа в п'ятах. А на другий день, як нічого не було; чіпляється знову: розкажи їй страшну казку, та й годі! — Що ж би таке розказать вам? Одразу і не наверзеться на думку... Так, розкажу я вам, як відьми грали з покійним дідом у дурня. Тільки зарані прошу вас, люди добрі, не збивайте з пантелику, а то такий кисіль вийде, що сором буде в рот взяти! — Покійний дід, треба вам сказати, був не з простих за свого часу козаків. Знав і твердо-он і слово-титлу поставити. В свято одчеше було апостола так, що тепер і попович інший нехай сховається! Ну, самі знаєте, що в тодішні часи, коли зібрати зо всього Батурина письменних, то нічого було б і шапки

підставлять,— в одну жменю можна було б усіх убгати. То ж то нічого й дивуватись, що всякий, хто було зустрінеться, вклонявся ДІДОВІ мало не в пояс.— Одного ж разу здумав вельможний гетьман послати за чимсь до цариці грамоту; тодішній полковий писар — от, лиха година його знає, прозвища не згадаю... Вискряк не Вискряк, Мотузочка не Мотузочка, Голопуцьок не Голопуцьок... знаю тільки, що якось чудно починається те мудре прозвище,— покликав до себе діда і сказав йому, що от виряджає його сам гетьман посланцем з грамотою до цариці. Дід не любив довго збиратьсяː зашив грамоту в шапку, вивів коня, почоломкався з жінкою та з двома своїми, як він їх звав, поросятами, з котрих один був рідний батько хоч би й вашому оповідачу, і зняв за собою таку куряву, неначе п'ятнадцять хлопців заходились гратись посеред вулиці в «кашу». На другий день, ще четверті півні не співали, дід уже був в Конотопі. На ту пору там буз ярмарок: люду по вулицях такого, що аж в очу миготіло. Тільки ж, як була рання пора, то все дрімало, простягтись на землі. Коло корови лежав гульвіса-парубок з почервонілим, як той снігур, носом; оддалік хропла, сидячи, перекупка, з кремінями, з синькою, дроб'ю та бубликами; під возом лежав циган; на возі з рибою — чумак; на самісінькій дорозі простяг свої ноги бородатий москаль з поясами та з рукавицями... Ну, всякого зброду, звичайно, як на ярмарку. Дід спинився, щоб роздивитись гаразд. Тим часом по ятках почали потроху ворушиться: жидівки почали бряжчати пляшками, дим посунув подекуди кружальцями, і дух від гарячих сластьон розійшовсь по всьому ярмарку. Дідові спало на думку, що в нього нема ні кресала, ні тютюну напоготові: от він і пішов вештатися по ярмарку. Не вспів же він ступити і двадцяти кроків — як назустріч йому запорожець. Гульвіса, по виду знати! Червоні, як жар, штани, ясний барвистий пояс, при боку шабля і люлька з мідяним цепком по самі п'яти,— запорожець, та й годі! Ех, людці були! стане, випростається, поправить рукою молодецькі вуси, цокне підковами — та й ушкварить! та ще як ушкварить: ноги витинають, мов те веретено в баб'ячих руках, мов той вихор; торкне рукою по кобзі, по всіх струнах, та зараз, узявшись у боки, і летить навпри-сяди: утне пісні — гуляй душа!.. Ні, минули вже тії часи: не бачити вже більше запорожців!..—От, як зустрілись, слово по слову,— чи довго пізнатися? Почали балакати, так що дід був уже зовсім і забувся про своє подоріжжя. Напійка почалась, як на весіллі перед великим постом. Та, мабуть, наостанку надокучило бити горшки та шпурляти в людей грошима. Та й ярмаркові ж не вік стояти!

От, умовилися нові товариші, щоб не розлучатися і дорогу держать укупі. Було давно надвечір, коли вони виїхали в поле.

Сонце пішло на спочивок, де-не-де горіли замість нього червоні пасма; наоколо миготіли ниви, як празникові плахти чорнобривих молодиць. Нашого запо-роясця страшенні теревені взяли. Дід та ще другий при-плентач-гульвіса подумали вже, чи не біс эасів у нього. Звідкіля що й бралось! Приведенції та пригоди розказував такі чудні, що дід разів скілька хапався за боки та мало кишок не порвав од сміху. Тільки ж в полі дедалі все більше сутеніло, а разом з тим ставала безладніш молодецька мова. Далі оповідач наш зовсім замовк і здригався при найменшому шелесті!

«Еге-ге, земляче! та ти бо вже не на жарти почав сов лічити. Вже думаєш, як би додому, та на піч!»

— Перед вами нічого таїться,— сказав запорожець, одразу повернувшись, і звів на них нерухомий погляд.— Знаєте, що душа моя давно запродана нечистому!

«Ото яка дивовижа! Хто ж на своєму віку не знався з нечистим? Тепер-то й треба гулять, як то кажуть, на прах!»

— Гей, гуляв би я, та сеї ночі остатній час молодцеві! Гей, братця! — сказав він, ударивши їх по руках.— Гей, не поспіте однієї ночі! Не видайте! Вік не забуду вашої ласки!

Чому ж не помогти чоловікові в такій біді? Дід сказав прямо, що скоріш він дасть одрізати оселедця з своєї голови, ніж попустить чортяці понюхати тією собачою мордою християнської душі.

Козаки наші їхали б, може, й далі, коли б не обгорнула всього неба ніч, мов чорне рядно; в полі стало так темно, як під кожухом. Здалека тільки блищав огник, і коні, чуючи близько повітку, поспішались, насторожившн вуха та уковавши очі в темряву. Огник неначе сунувся назустріч, і перед козаками з'явилась корчма, похилена набік, мов тая баба на дорозі, ідучи з веселих хрестин. В ті часи корчми були не те, що тепер. Доброму чоловікові не тільки розійтися, вдарити горлиці або тропака,— лягти навіть ніде було, коли в голову вкинеться хміль, а ноги зачнуть

писати покбй-он-по. Двір був увесь заставлений чумацькими возами; під повітками, в яслах, у сінях,— інший зігнувшись, інтий простягтись,— хропли, як ті коти, чумаки. Шинкар сам собі перед каганцем карбував на ломачці, скільки кварт та восьмушок висушили чумацькі голови. Дід, купивши третину відра на трьох, пішов під повітку. Усі тров полягали поруч. Але пе встиг дід повернутися, аж бачить, його земляки сплять уже, як убиті. Розбудивши третього козака, що ото пристав до них, дід натякнув йому про обіцянку, дану товаришеві. Той прокинувсь, протер очі — та й знов заснув. Нічого робить, прийшлось самому стерегти. Щоб чим-небудь розігнати сон, дід оглядів всі вози, навідався до

коней, запалив люльку, прийшов назад і сів знову коло своїх. Всюди було тихо, так що, здавалось, і муха не пролетить. Аж ось, здається дідові, ніби з-за близького воза щось сіре витикає роги... Тут очі йому почали злипатись, і він мусив щохвилини протирати їх кулаком та промивати позосталою горілкою. Як тільки ставало в очах трохи ясніш,— все зникало. Далі, трохи згодом, знов витикається з-під воза страшидло... Дід витріщив баньки, скільки мбга; так проклята ж дрімота все туманить його; руки стали, як цурупалки, голова схилилась, і міцний сон знеміг його так, що він покотився, як убитий. Довго спав дід, і, як уже сонце таки добре припекло йому виголене тім'я, тоді тільки схопився він на ноги. Потягшись разів зо два та почухавши спину, примітив він, що возів стояла уже не так багацько, як звечора. Чумаки, либонь, поїхали ще до світу. До своїх — козак спить, а запорожця нема... Питаться — ніхто не знає; сама тільки свитка лежить на тому місці. Страх і думки обхопили діда. Пішов до коней — ні свого, ні запорожцевого! Що б то за знак був! Нехай, запорожця взяла нечиста сила, але хто ж коней? Розміркувавши все, дід збагнув, що, мабуть, чорт приходив пішки, а як до пекла світ не близький, то він і вкрав коня. Гірко було дідові на душі, що не здержав козацького слова. «Ну,— думає дід,— нічого робить, піду пішки: може, якраз спіткаю дорогою якого купця, що їхатиме з ярмарку, — як-небудь куплю уже в нього коня». Тільки ж кинувся до шапки —і шапки нема! Сплеснув покійний дід руками, бо згадав, що вчора ще вони з запорожцем помінялись на якийсь час шапками. Кому ж більше вкрасти, як не нечистому! От тобі й гостинець гетьманський! От і

привіз грамоту цариці! Тут почав дід вітати чортяку такими прізвищами, що, мабуть, не раз чхалось йому тоді в пеклі. Одначе ж лайкою нічого не поможеш, а потилиці дід скільки не чухав,— нічого не міг придумать. Що його робить? Кинувся дід добирати чужого розуму: зібрав усіх добрих людей, що були тоді в шинку, чумаків і просто заїжджих, розказав, що так і так, таке-то лучилось горе. Чумаки довго думали, підперши батогами бороди, крутили головами і сказали, що не чували ще такого дива на цілому хрещеному світі, щоб гетьманську грамоту вкрав чорт. Другі додали, що коли чорт або москаль украдуть що-небудь, то вже поминай як звали. Один тільки шинкар сидів мовчки в кутку. Дід і підступив до нього. Уже коли чоловік мовчить, то, мабуть, у нього натоптано розуму. Тільки шинкар не був щедрий на слова, і коли б дід не поліз у кишеню за п'ятьма злотими, то був би дурно простояв перед ним. «Я навчу тебе, як знайти грамоту»,— мовив він, одвівши діда далі. У діда на серці полегшало. «Я бачу по очах, що ти козак — не баба. Дивись же! коло шинку буде поворітка

праворуч у ліс. Тільки почне в полі сутеніти,— щоб ти був уже готовий. В лісі живуть цигани і виходять із своїх шатрів кувати залізо в таку ніч, в яку тільки самі відьми їздять на своїх кочергах. Чим ті цигани промишляють навспра[в]жки — знати тобі не треба. Багацько буде грімоту по лісі, та ти не йди туди, звідки будеш чути стукотняву; а буде перед тобою маленька стежка, побік обгорілого дерева: тією стежкою ти собі йди та й іди, та й іди... Почне тебе терен дряпати, густа орішина дорогу заслоняти — ти все йди; і як прийдеш до невеличкої річки, тоді тільки можеш зупиниться. Там і побачиш, кого треба. Та не забудь набрати в кишені того, для чого й кишені зроблені... Ти знаєш, се добро і чорти й люди люблять». Сказавши те, шинкар пішов у свій закамарок і не хотів більш говорить ні слова.

Покійний дід був неабиякий чоловік: бувало зустріне вовка, так зараз і зцупить його прямо за хвіст; пройде з кулаками поміж козаків — всі так, як груші, покотяться на землю. Одначе щось подирало йому поза шкурою, як увійшов він у таку глупу ніч в ліс. Хоч би тобі зорипочка на небі! Темно та глухо, як у пивниці; тільки чутно було, що далеко-далеко угорі, над головою, холодний вітер гуляв по верховітті, і дерева, мов захмелені козацькі голови, весело хитались, шепчучи листям п'яну мову. Аж ось повіяло таким холодом, що дід згадав і про кожух, і зненацька немов сто молотів загримотіло по лісі таким гря-мотом, що у нього задзвеніло у голові і, мов блискавкою, освітило на хвилинку увесь ліс. Дід зараз побачив стежку, котра пробивалась між чагарником. Ось і обгоріле дерево, і тернові кущі! Так, все так, як було йому казано; ні, пе піддурив шинкар. Одначе не зовсім було весело продиратись крізь колючі кущі; ще зроду не бачив дід, щоб прокляті шпички та сучки так боляче дряпались: мало не за кожним ступнем його поривало скрикнуть. Помаленьку вибився він на просторіше місце; скільки міг примітить, дерева рідшали і ставали дедалі такі товсті, яких дід пе бачив і по той бік Польщі. Зирк — поміж деревами блиснула й річка, чорна, мов гартована криця. Довго стояв дід над берегом, роздивляючись наоколо. По тім боці горить вогонь і, здається, от-от мав погаснути, та й знов одбиває-ться в річці, що тремтіла, мов шляхтич у козацьких лапах. Ось і місток! «Ну, тут сама тільки диявольська чор-топхайка хіба проїде». Дід одначе ступив сміливо і, скоріше, ніж би інший встиг добути ріжок, щоб понюхати табаки, був уже по тім боці. Тепер тільки роздивився він, що коло вогню сиділи люди,— та такі мацапури, що другим часом дорого б дав, аби б улизнути від такої знако-мості. Але тепер нічого робить, треба спізнатись! От дід і виважив їм поклон, мало не в пояс: «Помагай біг вам, добрії люди!» Хоч би тобі одно кивнуло

головою — сидять та мовчать, та щось сиплють у вогонь. Бачивши одно місце порожнім, дід без довгих заходів сів і собі. Довго сиділи мовчки. Дідові уже й надокучило; давай шарити в кишені, вийняв люльку, подивився кругом — ні одно не дивиться на нього. «Уже, панове добродійство, будьте ласкаві: як би так, щоб наприклад сказать, теє...» (дід жив на світі немало, знав уже, як підпускать баляси, а при оказії, може, і перед царем не вчинив би собі сорому), «щоб, наприклад, сказати, і себе не забуть, та й вам збитку не зробити. Люлька у мене є, та того, чим би запалить її, не мається». І на сю річ хоч би слово; тільки одна мацапура сунула гарячу головешку прямісінько дідові в лоб, так що коли б був трохи не одхилився, то могло б статися, що попрощався б навіки з одним оком. Бачивши далі, що час даремне плине, одважився — чи буде слухати нечисте кодло, чи ні — розказати про діло. Мацапури і вуха понаставляли і лапи попростягали. Дід догадався, забрав у жменю всі гроші, що були у нього, та й кинув, мов собакам, туди, проміж їх. Як тільки кинув він гроші, все перед ним перемішалось, земля задрижала і — як уже він і сам не міг того розказати,— опинився мало не в самому пеклі. «Батьку мій рідний!» — охнув дід, роздивившись добре. Що за страшидла! мацапура на мацапурі, як то говориться! Відьом така лропасня, як лучавться іноді на різдво випаде снігу: та убрані, та розмальовані, мов панночки на ярмарку. І всі, скільки їх там було, як п'яні, оддирали якогось чортівського гопака. Куряву збили, боже спаси, яку! Дрижаки пройняли б хрещеного чоловіка, якби тільки побачив, як високо скаче бісовське кодло. Дідові ж, невважаючи на всю страхотняву, зробилось страшенно смішно, коли побачив, як чоˆіти, крутячи хвостами, з собачими мордами, на німецьких ніжках звивались коло відьом, мов хлопці коло дівчат, а музики товкли себе в щоки кулаками, мов у бубни, та свистали носами, як у сопілки. Тільки ж побачили діда — так і потурили до його ордою. Свинячі, собачі, козині, дрохвині, конячі морди — всі попростягались та отак і лізуть цілуваться. Дід тільки плюнув, як тая погань його напала. Далі схопили його та й посадили за стіл, завдовжки, може, з дорогу від Конотопа до Батурииа. «Ну, се ще не зовсім погано,— подумав дід, побачивши на столі свинину, ковбаси, кришену цибулю з капустою і багацько різних ласощів,— мабуть, диявольська шушваль не держить посту». Дід таки — не заважає вам теє знати — не гребав під елу-чай перехопити сього-того на зуби: їв небіжчик добре; а через те, не пускаючись у розмову, присунув до себе миску з накраяним салом та окіст, взяв видельце, трохи чим менше від тих вил, котрими господар бере сіно, захопив тим видельцем найбільший шматок, підставив скоринку хліба, аж зирк, досталося у чужий рот! Ось-ось над

самим вухом — чутно навіть на весь стіл, як чиясь морда жує та плямкає. Дід нічого; схопив другий шматок і ось, здається, вже й по губах мазнув, тільки знов не в свою пельку пішло. В третій раз — знову у чужу. Розсердився дід, забув і страх, і в чиїх він лапах сидить, гримнув на відьом: «Що ви, іродяче кодло, задумали глузувати з мене, чи що? Коли не оддасте зараз моєї козацької шапки, то будь я католик, коли не переверну вам свинячих ваших

рил на потилицю!» Не встиг він вимовить останніх слів, як всі мацапури оскалили зуби і зняли такий регіт, що у діда аж у душі похолонуло. «Добре,-— проверещала одна відьма, котру дід мав за найстаршу над усіма, через те, що личина у неї була краща всіх,— шапку ми тобі дамо, тільки хіба тоді, як виграєш тричі в дурня!»

Що з ними зробиш? Козакові сісти з бабами в дурня грати! Дід одмовлявся, одмовлявся, далі сів. Принесли карти — такі засмальцьовані, якими тільки в нас попівни ворожать на женихів. «Слухай же! — заскавучала відьма вдруге.— Коли хоч один раз виграєш — твоя шапка; коли ж всі три рази зостанешся дурнем, то, не прогнівайся, не тільки шапки, а може, й світу більше не побачиш».

— «Та здавай уже, здавай, чортова довбне! що буде, то й буде!» Вже ж і карти здано. Взяв дід свої карти в руки — дивиться не хочеться, така погань: хоч би тобі па сміх один козир. Із мастей десятка сама старша, пари навіть ні одної нема; а відьма все суне п'ятерики. Прп-йшлось остатись дурнем! Не вспів же остатись дід дурнем, як з усіх боків заржали, забрехали, захрокали всякі морди: «Дурень! Дурень! Дурень!» — «А, щоб ти перелопа-лось, диявольське кодло!» — скрикнув дід, заткнувши собі пальцями вуха. «Ну,— думає,— відьма відкинула, тепер я буду сам здавать». Здав карти, засвітив козиря; подивився на карти: масть хоч куди і козир е. Перше діло йшло як не треба краще; тільки ж відьма суне — п'ятерик з королями! У діда на руках самі козирі! Не думавши, не гадавши довго, смальнув королів козирями!

— Еге-ге! се вже не по-козацьки! А чим ти б'єш, земляче?

— Як чим? Козирями!

— Егеж, може, по-вашому се й козирі, тільки по-нашому — ні!

Зирк — справді проста масть. Що за дідько!

Прийшлось удруге бути дурнем, і диявольське кодло почало знов драти пельку: «Дурень! Дурень!», так що аж стіл ходором ходив, і карти стрибали по столу. Дід розпалився, здав уостатне. Знов іде добре. Далі відьма знов п'ятерика; дід побив його і набрав з колоди повну руку козирів.

— «Козир!» — крикнув він, ударивши по столу картою так, що вона зжолобилась навіть. Відьма, не говорячи ні слова, побила

восьмакою простої масті.

«А чим се ти, стара чортяко, б'єш?» Відьма підняла карту: під картою була проста шостака. «Ач, диявольська мана!» — мовив дід і з досади вдарив по столу кулаками щосили. На щастя, у відьми була погана масть; а у діда, як на той час, трапились пари. Почав набирати карти з колоди, тільки — ані способу: дрантя таке, що дід і руки опустив. А в колоді більше ні одної карти. Походив уже так, не дивлячись, простою шостакою; відьма прийняла. «От тобі й на! се що? Еге-ге! мабуть, щось воно та не так!» От, дід карти нишком під стіл, та й перехрестив; зирк — аж у його на руках туз, король, валет козирьовий, а він замість шостаки пустив кралю. «Ну, дурень же й я був!.. Король козирьовий! Що — прийняла? А, кошача мордо, а туза не хочеш? Ось тобі — туз! валет!..» Гримот пішов по пеклу; відьму напали корчі, і — звідки не взялась — шапка бух дідові прямісінько в очі! «Ні, сього мало!» — крикнув дід, підбадьорившись та надівши шапку. «Коли зараз не стане передо мною мій козацький кінь, то от побий мене грім на сьому самому нечистому місці, коли я не перехрещу святим хрестом вас всіх!» та вже був і руку звів; коли се зненацька загуркотіли перед ним кінські кістки.

— От тобі твій кінь!

Заплакав бідолаха дід, як мала дитина, дивлячись на ті кості. Шкода старого товариша!.. «Дайте ж мені хоть якого-небудь коня, вилізти з вашого кубла!» Чорт ляснув малахаєм — огир, як огонь, заграв під дідом, і він, як птиця, вилетів наверх.

Одначе страх обняв діда дорогою, коли той кінь, не слухаючи ні гукання, ні поводів, скакав через провалля та болота. В яких тільки місцях він не був — просто аж дрижаки проймали при самій розповіді!

Глянув дід якось собі під ноги — і ще гірше злякався: провалля! круча страшенна! А диявольській скотині ні гадки: просто через те провалля! Дід — держатись; коли де тобі! Через пеньки, через куп'я полетів сторч головою в провалля і так гепнувся на дні об землю, що дідові здалось мовби й дух вибило.

Принаймні, що тоді з ним діялось, нічого пе пам'ятав і як прочумався та трохи обдивився, то вже розвиднілось зовсім. Перед ним мріли знакомі місця, і він лежав на стрісі своєї хати.

Перехрестився дід, як зліз додолу. Що за чортів батько! Які тільки з чоловіком чудасії діються! Зирк на руки — всі в крові, подивився у бочку, що стояла стромко з водою — аж і вид теж у крові. Умившись гаразд, щоб не перелякать дітей, увіходить дід нишком у хату; коли дивиться — діти оступаються до нього, точаться назад та, жахаючись, показують йому пальцями, мовлячи: «Дивіться, дивіться, тату, мати, мов дурна, скаче!» І

справді, сидить стара, заснувши перед гребенем, держить в руках веретено і сонна підскакує на лавці. Дід, взявши її потихеньку за руку, розбудив: «Здорова була, жінко! чи ти здорова?» Вона довго дивилась, витріщивши очі, далі пізнала діда і почала розказувати, що їй снилось, ніби піч їздила по хаті і виганяла геть лопатою горшки, цебри,— і ще чортзна-що таке далі! «Ну,— каже дід,— тобі снилось, а я навсправжки бачив. Треба буде, як я бачу, освятити хату. Тепера ж мені ніколи». Сказавши се та одпочивши трохи, дід добув собі коня і вже не ставав ні вдень ні вночі, аж поки не доїхав до місця та не віддав грамоти самій цариці. Там дід набачив усяких див, що стало йому розказувать надовго після того: про те, як він був заглянув у одну кімнату — нема, у другу — нема, в третю — ще нема, в четвертій навіть нема та аж у п'ятій уже, зирк — сидить сама, в золотій короні, в сивій новісінькій свитці, в червоних чоботях і золоті галушки їсть; далі — як звеліла насипать йому повну шапку «синицями», як... та всього й згадати не можна! Про ту ж мороку свою з чортами дід і думати забув і коли траплялось, що хто-небудь згадував про се, то дід мовчав, мовби то не до нього приходилось, і великої труднації стоїло впросити його розказати про все, як було. І вже, мабуть, за покуту, що не похопився зараз після того посвятить хати, з старою кожнісінького року, якраз в той самий час, диво робилось, та й годі: за що не візьметься, ноги починають своє, і от так аж жижки трусяться піти навприсяди.

ЗАЧАРОВАНЕ МІСЦЕ

(Билиця, розповідана дяком ***ської церкви)

їй же богу, надокучило вже розказувать! Та що ви думаєте? справді обридло: розказуй та й розказуй — і одчепитись не можна! Ну, добре, я розкажу, тільки вже, їй-богу, в остатній раз!

Егеж, от ви балакали про те, що чоловік може перемогти тую, не тут згадуючи, нечисту силу. Воно, звичайно, так, себто, коли поміркувати добре, бувають на світі всякі пригоди... одначе, не кажіть сього: схоче заморочить диявольська сила, то заморочить, їй-богу, заморочить! От послухайте. Нас всіх у батька було четверо; я тоді був ще зовсім дурень — звісно, було всього років з одинадцять; от неначе зараз пам'ятаю, що якось поліз рачки та став брехати по-собачому, а батько посварились на мене, покивали головою та й кажуть: «Ой, Хомо, Хомо!

тебе вже от женити пора, а ти дурієш, як те молоде лоша!»

Дід був ще тоді живий і, нехай йому легенько згадається на тім світі, на ноги був доволі мідний. Було задумає... е, та що ж так розказувать?! Один цілу годину вигрібає жар на люльку, другий побіг чогось за комору. Що ж справді! — сказать би хто неволив, а то ж самі намоглись. Коли слухать, то слухать!

Батько ще з ранньої весни повезли тютюн у Крим продавати — не пам'ятаю тільки, дві чи три хури навантажили; тютюн був тоді в ціні. З собою взяли брата мого, так років три йому було,— бачите, щоб привчивсь зарані чумакувати. Ми й зостались ото: дід, мати, я, брат та ще брат. Дід засіяв баштан, саме при шляху, та й жити перебравсь у курінь; взяв він і нас до себе — ганяти горобців та сорок на баштані. Для нас се було, не можна сказать, щоб погано: було за цілісінький день стільки наїшся тих огірків, динь, ріпи, цибулі, гороху, що в животі, їй-богу, неначе півні кукурікають! Ну, воно ж зате і користь велика: проїжджачі товчуться шляхом, кожному заманеться поласувати кавуном чи динею; а з близьких хуторів було нанесуть на обмін курей, яєць, індиків... Добре було життя!

Отже ж, дідові більш усього було втішно те, що чумаків було проїде щодня возів з п'ятдесят. Народ, знаєте, бувалий, почне розказувати — то тільки слухай; а дідові се все одно, що голодному галушки. Інший раз було зустрінеться з давніми знакомими (діда вже всяк знав),— то вже самі здорові знаєте, що буває, коли зберуться старі: та-ра-ра, та-ра-ра, отоді та отоді, таке-то та таке було... Ну, і почнуть — згадають бог зна колишнє!

Раз якось — ну от, справді, неначе тепер діялось,— сонце вже повернуло на захід, дід ходив по баштану та скидав лист з кавунів (бачте, понакривані були, щоб не попеклись на сонці).

Коли я глянув та й кажу братові: «Дивись, Остапе, он чумаки їдуть!»

«Де чумаки?» — мовив дід, зводячись; він саме значив велику диню, щоб часом хлопці не з'їли.

Шляхом їхало возів шість. Попереду йшов пристаркуватий чумак, уже з сивими вусами. Не дійшовши ступнів, як би вам сказать, може, з десяток, він спинився та до діда:

«Здоров, Максиме! от дав бот побачитись!» Дід прижмурився, пізнав. «А, здоров! здорові звідки бог несе? І Болячка тут? Здоров, здоров, брате! Що за дідько! та тут усі: і Печериця! і Ковелик! і Стецько! Здорові» — «А, га, га!.. го, го!..» і почали цілуватись!

Волів розпрягли та пустили на попас: вози зоставили при дорозі, а самі сіли очертом у гурт та запалили люльки. Але де вже тут до люльки! — за приповістками та за теревенями навряд чи й по одній досталось. Після полудня дід почав приймати гостей динями. От, кожний, узявши по дині, обчистив її гарненько ножиком (народ, бачте, все такий, що був у бувальцях, знав уже, як що їсться у світі,— хоч би й зараз за панський стіл здатні сісти); еге,— так обчистивши гарненько, проткне кожен у дині пальцем дірочку, вип'є той кисіль, та далі ріже шматочками і їсть.

«А ви що ж, хлопці? — озвався до нас дід.— Чого роти

пороззявляли? Танцюйте, бісові діти! Остапе, де твоя сопілка? Ну, лиш козака! Хомо, берися в боки! Ну, оттак! гоп-чуки, гоп-чуки!»

Я був тоді хлопець меткий! — Ох, старість проклята! тепер уже не втну так: замість викрутасів, ноги тільки спотикаються!..

Довго дивився на нас дід, сидячи з чумаками. Коли я бачу, аж у нього ноги щось не встоять на місці, неначе діда хто сіпає за ноги.

«Дивися лиш, Хомо,— мовить до мене Остап,— коли й старий наш не піде в скоки!»

Що ж ви думаєте? Не встиг доказать, аж наш дідуга таки не втерпів: закортіло, знаєте, почванитись перед чумаками. «Ах ви ж, бісові діти! — промовив до нас.— Хіба ж так танцюють? Ось як танцюють!» Промовив сеє, звівсь, та як розставив руки, як ударить в закаблуки!..

Ну, нічого сказать, танцювати він танцював так, що хоть би й з гетьманшею. Ми оступились, а дід і почав витинати на тому місці, що було порожнє коло грядки з огір-гами. Отже ж, тільки що дійшов до половини, та саме хотів розійтись, викинути якогось мудрого викрутаса, аж тут — не здіймаються ноги, та й годі! Що за лиха година! Розігнався знов, дійшов до середини — ні, не втне! — ноги неначе розсохи поробились. «Ач, диявольське місце! Ач сатанинська морока! Уплутається ж ірод, ворог роду людського!.. Ну, як же ж таки прийняти сорому перед чумаками?!» Ушкварив знов та й почав різати дрібно, дрібно — мило подивитись; тільки ж до середини — ні, не танцює-ться, та и годі!.. «А, гемонський сатано! бодай ти задавився гнилою динею! бодай ще був малим здох, сучий сину! от на старість у який сором увів»!

І справді ззаду хтось засміявся.

Озирнувсь — аж ні баштана, ні чумаків — нічого; і позад його нема нічого, і попереду — нічого, і збоку — скрізь чисте поле. «Еге-ге!., ссс... от тобі й маєш!» Прижмурився дід, придивився — місце, здається, трохи зна-коме: збоку — ліс, з-за лісу стирчить якась віха і видко тую віху далеко-далеко на виднокрузі. Що за лиха година? та се ж голуб'ятник, що в попа на городі. З другого боку теж щось мрієє; придивився — аж то тік волосного писаря. От куди запроторила нечиста сила! Покрутившись кругом, натрапив дід на стежку. Місяця не було видно,— замість його блискала тільки біла пляма крізь хмару. «Завтра буде вітряно!»—подумав дід.

Далі зирк, аж оддалік стежки спалахнула свічка. «Ач!..» Спинився дід і руками не зведе, тільки дивиться. Свічка згасла; тільки ще трохи далі зайнялась друга. «Скарб! — скрикнув дід.— Готов бог знає на що закластись, що то скарб!» і вже був і на руки

поплював, щоб копати, та оглядівся, що при ньому ні заступа, ні лопати. «Овва! шкода! ну, та хто ж знав? А може бути, що треба б тільки підняти дерен, а він тут і лежить, голубонько! Нічого робить, треба положить хоч знак на місці, щоб часом не забутись,- де!» От притяг чималу гілляку — мабуть, колись вітром зломило, — поклав її на могилку, де горіла свічка, та й пішов стежкою. Молодий дубовий лісок почав рідшати; далі майнув і тин. «Ну, чи я ж не казав, що се попова левада! — міркує сам собі дід.— Оце ж і попів тин! тепер і версти нема до баштану». Пізненько одначе прийшов дід додому та щось і галушок не схотів їсти. Розбудив тільки брата Остапа, спитався, чи давно поїхали чумаки, та й закутався в кожух. Коли ж Остап почав був питатись: «Куди се вас, діду, лиха година носила сьогодні?» Дід одказав тільки: «Не питайся, Остапе! не питайся, а то швидко посивієш!» Та й захріп так, що аж горобців сполохав на баштані. Та де вже-то йому там спалося! Ніде правди діти, хитра з нього шельма була, дай боже йому царство небесне! — завжди вмів викрутитись. Інший раз було такої почне, що тільки губи кусаєш.

Другого дня, тільки що стало в полі сутеніти, дід одяг-ся в свитку, підперезався, взяв під пахву заступ і лопату, випив кухоль сирівцю, надів шапку, утерся полою та й подався до попового города. Ось поминув тин і дубовий чагарник; проміж деревами звивається стежка і виходить на поле — здається, та сама. Вийшов і на поле — місце якраз таке, як учора: он і голуб'ятник стирчить; — якраз, як учора. Тільки ж току не видно. «Ні, се не те місце,— міркує дід,— те, мабуть, далі; треба, мабуть, повернути до току». Повернув назад, почав іти другою дорогою; тепер уже тік видно, а голуб'ятник зник! Знов повернув до голуб'ятника — тік щез. А тут, як навмисне, почав дощиК накрапать. Побіг знов на тік — голуб'ятник зник, до голуб'ятника — току нема!..

«А, бодай ти, проклятий сатано, не діждав дітей своїх бачити!» А тут дощ приспорив, линув як з відра.

Скинув же дід нові чоботи, щоб не пожолобились от дощу, та задав такого дропака, неначе панський виноход.

Уліз у курінь мокрий ЯК ХЛЮЩ, та все тільки щось мимрить сам собі; а вже що чортяку шанував такими словами, що я й зроду не чував таких! Кажу вам, я, мабуть би, зчервонівся з сорому, якби се було вдень.

Другого дня встав я... дивлюсь — дід уже ходить по баштану, начебто нічого й не було, та накривав собі лопухами кавуни. За обідом старий знов розговорився, почав лякати меншого брата, що проміняє його на кури замість кавуна; по обіді вробив з дерева дві пищавки і пограв на них; потім дав на забавку диню, зігнуту у три погибелі, мов гадюка: він звав її турецькою. (Тепер таких динь

я ніде не бачу; правда, й дідові насіння десь здалека досталось).— Пізненько, вже по вечері, пішов дід копати грядку на пізні огірки; отже, проходив коло того зачарованого місця та й промимрив сам собі: «Прокляте місце!» Зійшов на середину, де не танцювалось учора, та ще й заступом ударив спересердя. Коли зирк — навкруги нього те саме поле: з одного боку стирчить голуб'ятник, з другого — той самий тік. «Ну, гаразд, що надумався взяти з собою заступ. Онде й стежка, й могилка! онде й гілка наволочена! ген-ген горить свічка!., коли б же тільки не помилитись!»

Побіг він підтюпцем, піднявши заступ угору, неначе хотів ним пошанувати кабана, що часом унадиться в баштан. Біля могилки спинився. Свічка згасла; на могилі лежав камінь, заріслий травою. «Сей камінь треба підняти!» — розміркував дід та й почав підкопувати його з усіх боків. «Та й великий ше, гаспидський камінь!» Отже ш, упершись міцно ногами в землю, дід таки зіпхнув його з могили, тільки загуло долиною. «Туди й дорога! Тепер швидше піде діло!»

Тут дід став, добув табатирку, насипав на кулак таба-ки та тільки що хотів нюхнути, аж се в нього над головою — «ачхи!» — чхнуло так, що дерева захитались, а дідові навіть увесь вид заплювало. «Хоч би набік одвернувся, коли вже хочеш чхати!» — промовив дід, протираючи очі. Обдивився — нема нікого. «Отже, мабуть, не любить чортяка табаки!» — міркує дід, ховаючи табаку за пазуху та беручись за заступ. «Дурень же він, а такої табаки ні батькові, ні дідові його не доводилось нюхати!» Почав копати, земля м'яка, заступ так і йде в землю; аж далі — щось брязнуло. Одкинув землю, бачить — казан.

— «А, голубе, осьдечка ти!» — скрикнув дід, підважуючи казан заступом.

— «А, голубе, осьдечка ти!» — запищав зненацька якийсь птичий дзьоб, клюнувши казан.

Оступився дід і заступ упустив.

Аж се й зверху, з дуба, мекнула бараняча голова: «А, голубе, осьдечка ти!»

— «А, голубе, осьдечка ти!» — ревнув ще й медвідь, виткнувши морду з-за дерева. Діда дрижаки пройняли.

— «Та тут страшно й слово сказать!» — промовив дід сам собі.

— «Тут страшно й слово сказать!» — писнув знов птичий дзьоб.

— «Тут страшно й слово сказать!» — мекнула бараняча голова.

— «Слово сказать!» — ревнув медвідь.

— «Оце!» — мовив дід та й сам злякався.

— «Оце!» — писнув дзьоб.

— «Оце!» — мекнув баран.

— «Це!» —ревнув медвідь.

Жахаючись, озирнувся дід навкруги себе... Боже мій, яка ніч — хоч в око стрель! ні зірок, ні місяця. Кругом провалля! Під ногами бездонне провалля, над головою нависла гора і от-от-от, здається, так і повалиться на нього! Аж ось здається дідові, що з-за гори моргає якась морда... у-у! ніс — наче той ковальський міх; ніздрі — в кожну відро води влізе; губи — їй же богу,— мов дві колоди! Червоні очі викотились догори... Та ще й язика висолопило, та й дражниться! «А, дідько б тобі утисся! — промовив дід, кинувши казанок.—* Задавися ти своїм скарбом! що за паскудна морда!» Та вже був посунув звідти, але побачивши, що все так, як і перше, він спинився. «Се тільки лякає нечиста сила!» Взявся знов до казанка—ні, тяжкий. Що робить? Не покинути ж тут! от, зібравшись з усією силою, вхопився він за його руками: «Ну, враз, враз! ще трохи, ще, ще!» — витяг.

«О! теперечка понюхати табаки!»

Добув табатирку. Отже ж, перше, ніж пошохати, подивився добре навкруги, чи нема часом кого. Здається, що нема; коли се, здається йому, що пеньок надимається й сапає, ростуть йому вуха, червоні очі наливаються, ніздрі роздимаються, ніс зморщився і от так і збирається чхнути. «Ні, не буду нюхати табаки!» — подумав дід, схопивши табатирку.— Знов заплює сатана очі!» Схопив скоріш казанок та й дременув чимдуж; тільки чує, що ззаду хтось так

і чухрає хворостиною по ногах... «Ой, ой, ой!» — репетував дід, біжучи з усієї сили, та тільки як добіг до попового города, тоді звів трохи дух.

«Куди се дід зайшов?» — думали ми, дожидаючи вже годин зо три. Вже давно й мати прийшла з хутора, з галушками. Нема, та й нема діда! Повечеряли самі вже. По вечері вимила мати горщик та й шукає місця, де б вилити помиї, бо навкруги всюди були грядки; коли дивиться, лізе простісінько до неї назустріч кухва. В небі таки темненько було. Мабуть, хто-небудь з хлопців, пустуючи, сховався та й підштовхує тую кухву ззаду. «От якраз сюди й вилити помиї!» — мовила та й вилила гарячі помиї.

«Ой!» — крикнуло щось грубо. Зирк — дід! Ну хто ж знав, що то він?! їй-богу, думали, що діжка лізе! Признатись по правді, хоч воно трохи й гріх, а, справді, смішно здалось, як сива голова дідова була в помиях та обвішана шкурками з кавунів та динь. «Ач, бісова баба! — мовив, обтираючи голову полою.— Як обшпарила! Наче свиню перед різдвом! Ну, хлопці, буде вам тепер на бублики! будете, сучі сини, в золотих жупанах ходить!

Дивіться лиш, дивіться, що я вам приніс!» — промовив дід, одкривши очі.— Що ж би ви думали таке там було? Подумайте гаразд. Га? Золото? От то-то ж, що не золото: сміття, паскудство... сором казати, що таке! — Плюнув дід, шпурнув казанок, ще й руки після того помив.

З того часу закляв дід і нас діймати коли-небудь віри чортяці. «І не думайте! — часто казав він нам: — Все,щоб не сказав ворог господа Христа, все збреше, сучий син!»

І було тільки почує старий, що в іншому місці непевно. «Ану, хлопці, нумо хрестити! — крикне він на нас.— Так його! так його! добре! гаразд!» І почне хрестити. А те прокляте місце, де не танцювалось, загородив тином, наказав кидати туди все, що єсть непотрібного,— весь бур'ян та сміття, що згрібав з баштану.

То ось як часом морочить нечиста сила чоловіка! Я добре знаю ту землю: потім наймали її в батька сусідні козаки під баштан. Земля славна, урожай був завжди чудесний: тільки на тому зачарованому місці ніколи не було нічого путнього. Засіють як слід,— а зійде таке, що й розібрать не можна: гарбуз — не гарбуз, кавун — не кавун, огірок — не огірок... чортзна-що таке.

П'ер-Жюль Етцель ЖИТТЯ І ФІЛОСОФСЬКІ ДУМКИ ПІНГВІНА

Чи шукати щастя? — спитала я в Зайця.
Шукайте, але бійтесь!..^ одказав він мені.
Безіменна Птиця
I

Коли б я не родився саме ополудні (опівдні), під промінням палкого сонця, дякуючи котрому я й проклюнувся і котре б то я можу вважати за свою матір, стільки ж, як і Пінгвінку, що зоставила на піску яйце (дуже міцне), котре я повинен був пробити, з'являючись на світ... і коли б я до того міг жартувати, говорячи про такі поважні речі, то я б сказав, що родився під нещасною звіздою.

Але родившись,— як я тільки що сказав вам,— при ясному сонці, і коли, звичайно, не було ні щасливих, ні нещасних зорь, я можу тільки сказати, що родився в нещасливий день,— і докажу сеє. Коли мені вдалося нарешті визволитись із шкаралупки, в котрій я був ув'язнений досить довгий час, і де мені — запевняю вас — було страшенно тісно, я більше як годину не міг опам'ятатись від всього, що зо мною сталося.

Я мушу признатись, що в народженні єсть щось таке нове і несподіване, що хоч би у вас на той час було в сто раз більше сміливості, ніж буває звичайно при таких обставинах, то й то б ви

потім дуже неясно пам’ятали про ту хвилину.

«Оце! — подумав я, як тільки опам’ятався. — Хто б сказав мені за чверть години перше, коли я сидів, скорчившись в цій бридкій шкарлупці, без всякої спроможності поворухнутись, що зробившись занадто великим для яйця, я дійду до того, що мені буде де-небудь занадто просторо?» Я признаюся, що я відвертий, і для того скажу, що мене скоріш здивувало, ніж зрадувало видовище, котре з’явилось перед моїми очима, коли я вперше одкрив їх; одну хвилину, бачачи над собою небесне склепіння, я

подумав, що перейшов тільки з нескінченно маленького в нескінченно велике яйце. Признаюся теж, що мене далеко не зрадувало до нестями моє з’явлення на світ, хоча в першу хвилину я був певний, що все, що я бачу, належить до мене і що земля, певно, ніколи не мала іншої признаки, як носить мене і моє яйце. Простіть бідному Пінгвінові сю гордість, котрої він потім досить позбувся. Коли я догадався, до чого можуть служити очі, котрі у мене мались, себто, коли я уважно обдивився навкруги себе, то побачив, що сиджу в так званій, як я дізнавсь пізніше, розщелині скелі, недалеко від моря,— і один однісінький.

Отож, скелі і море, каміння і вода, безкраїй виднокруг, незміренна просторінь і посеред того всього — я сам, як атом,— от що я побачив найперше.

Найбільш вразила мене величінь того, що я бачив, і я зараз же подумав: нащо світ такий великий?

II

Скільки раз з того часу доводилось мені,— та й ще скільки раз доведеться повторять (проказувати?) се питання,— перше, що прийшло мені в голову.

Та й справді, нащо світ такий великий?

Хіба ж маленький, зовсім маленький світик, де було б місце тільки для друзів і тих, котрі люблять один одного, хіба ж він не був би в сто раз краще сеї величезної безодні, де все губиться, де є місце не тільки для створіннів, ненавидячих одне одного, але для цілих племен, котрі б'ються між собою, грабують, забивають і навіть їдять один одного; для немилосердних, ворогуючих одна на одну пород, для різних бажаннів, незгодних між собою пристрастів, і що гірше всього, для звірів, котрі, після того, як вони дихали одним повітрям, бачили один місяць, одно сонце і одні зорі, мусять умирати найдурнішим способом, навіть не знаючи про існування один одного.

Питаю вас усіх, Пінгвінів, читаючих моє оповідання: Пінгвіни, друзі мої любі, хіба маленька земля, на котрій була б маленька гора, не дуже висока, укрита свіжим маленьким ліском з густим ярим зеленим листям, і прехорошими квітками, і добрими овочами, славою і гордістю гілля, на котрому вони ростуть, з дюжиною або двома прехороших кубелечків, заселених добрими, веселими та чепурними Птицями, що блищали б красою та здоров'ям, а не такими нещасними Пінгвінами, як ми з вами,— кубелечків, на дні котрих лежало б скілька яєчок, котрі тепло та любо висиджували б; хіба така земля, питаю я вас, не була б до мислі всім і кождому? Хто, скажіть на милість, хто міг би повстати проти сеї маленької землі, сього маленького лісу, сих прехороших дерев, сих надзвичайних птиць, люблячих одна одну, зв'язаних між собою тісною дружбою — ну хто ж?

Вже, звісно, не я, пишучий сі щілки,-— або, може, ви, читаючі їх? Але коли так, я, невважаючи ні на що, од-казав би вам: «Ідіте ви к дідьку, ви мене одурили; ви навіть не Пінгвін; закрийте сю книжку, і посварімося».

Але прости мене, друже чительнику, прости; звичай жити одиноким зробив мене воркуном, навіть нечемним, я (забываюсь) і забуваю, що ніхто не сміє (забиваться) перед вами, можний чительнику!

Жорж д'Еспардес

УХ! ВОЛКИ!

Много говорится об интересе французов к русской литературе и жизни. Действительно, французи не только переводят произведения русской литературы, но и сами пишут повести и рассказы из русской жизни. Но каково в большинстве случаев это знакомство с русской жиз-нью — о том можно судить по предлагаемому рассказу из русской жизни, принадлежащему перу французского литератора Жоржа д'Зспардеса и напечатанному в па-рижском журнале «Echo de la semaine». В рассказе этом так много забавного, вытекающего из самых странных понятий автора о русской жизни, что все повествование об-ращается для нас, русских, из драматического в комиче-ское. Нельзя сказать, чтобы автор вовсе ничего не знал

о России, о жизни русского народ а,— он кое-что слыхал, знает даже кое-какие русские слова, которые помещает даже без перевода (le moujik, la baba, le pomeschtchik, la barynia, la chuba, les onoutchis, la pliassowaia), но это знание переплетается у автора с самыми грубыми промахами, делающими рассказ смешным. Достаточно указать, что приводимое в подлиннике слово pliassowaia автор поясняет — chant d'exil et de pauvrete [1]. Все осталь-ное читатель увидит из перевода, который должен был отразить все странности содержания и стиля подлинника.

Примечанпе переводчика.

Мужичок Стацевско с трудом поднимаетея.

Утро. Голуби, воркуя, порхают по светлой крыше из маисовой соломы. Лошади, стоя у яслей, фыркают от не-терпения. Мужик одевается, натягивает лезгинские панталони, оборачивает ноги накрест онучами — четырьмя красными шерстяными полосами — и наконец надевает шубу, славную шубу, очень длинную и очень теплую, которая стоила два рубля и годовой сбор меда. Баба Кивкин, его жена перед богом, спит, растянувшись на печке. Он бьет ее пальцем по носу, щекочет по лицу от правой щеки к левой. Он ее будит и говорит:

— Я еду к тестю, в город, купить то, что ТЫ мне при-казала: кобыльего молока два меха, флейту еще тоном повыше, чем у брата Серкова, и жирную овцу, которую ты зажаришь к заговенам.

И мужичок, как добрый муж, играет со своей женой. Он тихонько похлопывает по лбу, потом по ноздрям и по шее.

Он говорит ей:

— Я возьму с собой Попова, нашего сынка. Воздух свеж. Это расшевелит Попова! Это его расшевелит!

И мужик принялся шумно хохотать.

Мужик — честный человек. Он занимается сапожным

ремеслом. Он ходит в церковь, никогда не ругается. Кре-стится, когда встречает похоронную процессию, молится каждый вечер и знает, что если его рука взнуздывает лошадь, то ему помогает бог.

Он будит своего сына. Попов протирает глаза кулаками, даже плачет, не зная, чего от него хотят, но мужик возвышает голос и говорит:

— Я еду в город купить кобыльего молока, флейту и овцу. Кто хочет со мной?

— Я! — кричит Попов.

Отец берет сына, сажает его к себе на плечо и идет в конюшню. Потом он закладывает свою телегу с тонкими осями, с высокими колесами, пристегивает лошадей к кожаному дышлу...

Заря; свежий лиловый рассвет разливается над дерев-ней.

И Стацевско и Попов уже в телеге, они хорошо уселись, хорошо закутались. Мужик погоняет лошадей ударом кулака и кричит бабе:

— Я привезу тебе сегодня вечером молока, флейту 0 овцу!

* *

*

Они уехали со двора. Баба тревожится, глядя, как они исчезают вдали:

— Как бы снег не застал их в пути, как бы Попову не было холодно! если бы лошади быстро бежали!..

Она возвращается в дом молча, зажигает свечу перед иконой, стает на колени и поет молитву.

«Бог защитит того, кто живет в страхе божьем. Дыха-ние творца — божественная лампада, которая освещает все, что єсть нечистого в сердце человека. Мы должны приготовить свою душу, он же направит язык наш. Будем следовать закону!»

Отец и сын все это время проезжают поля, долины, равнины.

Попов задает вопросы мужику.

Попову восемь лет, но он уже мудрец.

— Отец, зачем кобылье молоко?

— Для бабы, если она заболеет.

— Отец, зачем овца?

— К заговенам: семье надо хорошо поесть.

— Отец, зачем флейта?

— Для пчел. Пчелы, как и простые люди, любят музику. ■

И Попов доволен. Он дюбознателен и вдумчив. В его голове, окруженной ореолом тонких развевающихся волос, проходят важные мысли, и эти мысли радостные: при них дитя улыбается.

— Я буду пить кобылье молоко, я буду сосать мозг из костей овцы, я буду играть на флейте!

Мужик погоняет своих вороных лошадей:

— Ну, батенька! пошел, голубчик!

И вороные кони словно летят над землей. Они остав-ляют за собой дороги, рвы, обрывы, реки, болыпие живые изгороди. И вдруг надвигается степь — как море...

Они едут тогда еще быстрее, но ровною рысыо. Ничто не будет задерживать осей — ни колеи, ни камни. Лило-вая заря восходит, солнце появляется. Попов бьет в ла-доши:

— Как хорошо, день!

И, чтобы позабавить ребенка, мужик напевает плисовую, песнь изгнания и бедности, песнь иронии народной:

Как от северного полюса до южного
Да ни в чем-то нам удачи нет!
А полиция наша — и не двинется!
Наш помещик зло поглядывает.
Ай, ай, тра-ра-рай, ай!
Ох, пречистая, как он зло глядитi

— О ком ты поешь? — спрашивает удивленный Попов.

— О господах, хозяевах полей.

— Полей?

— Да, земли.

Попов не понимает. Он спрашивает:

— А разве у земли єсть хозяева?

Мужик одним ударом кнута погоняет лошадей. Он кричит на них яростным голосом:

— Ксс! ксс! чертенята!

И обращается к сыну:

— Бедный только умоляет, богатый отвечает только жестокими словами.

— А мы, отец, богаты мы или бедны?..

— Посередине между тем и другим,— сказал мужик просто.

* *
*

Полдень! они въезжают в большой город. Тесть очень обрадован. Он дает им кубок чаю, предлагает пироги, пу-лярку, дает мужику дагестанскую трубку, а Попову фарфорового казака, который высовывает язык. Тесть осве-домляется, хорошо ли идет торг башмаками, много ли меду и как здоровье бабы?

Наконец мужик говорит:

— Я приехал за двумя мехами кобыльего молока, ты мне дашь от твоей кобылы.

— Вот они.

— Потом за жирной овцой.

— Сегодня утром я продал последнюю.

— Потом за звонкой флейтой.

— У меня их три, выбирай.

Мужик свистит во все три флейты и берет ту, которая резче всех, потом все идут гулять вместе. Они смотрят па хорошеньких барынь, развалившихся на подушках в своих возках, смотрят на красивше лавки, на людей, разго-варивающих по-французски на улицах, и, насмотревшись на все ато, мужик решает:

— Пора уже, надо ехать.

И вот отед и сын едут опять по полям, долинам, рав-нинам, и опять, как и утром, Попов расспрашивает мужика:

— Отец, есть у тебя флейта?

— Да.

— А пчелы любят музику?

— Как простые люди,— повторяет Стацевско. И он дергает вожжи.

— Пошел, батенька! пошел, голубчик!

Вороные кони словно летят над землей. Они оставля-ют за собой дороги, рвы, обрывы, реки, болыпие живые изгороди. И вдруг надвигается степь — как море... Опи едут еще быстрее,— ничто не задержит осей — ни колеи, ни камни. Ясный вечер восходит над полем, луна появ-ляется, Попов бьет в ладоши.

— Как хорошо! ночь!

Мужик напевает плясовую:

Как от северного полюса до южного,

Да ни в чем-то нам удачи неті

— Как красиво — черно! — кричит Попов, довольный, что подвигается в невидимое пространство.

Вот уже два часа, как они несутся в галоп. Месяц светит. Пот на лошадях дымится при лунном свете. Они все мчатся. Восемь подков сливаются в одно сверкание!

— Ксс! ксс! пасхальний барашек! Ксс! ксс! горлинка моей крыши! — кричит мужик своим лошадям.

Но вот внизу у колеса зажигаются две белые точки. Мужик Стацевско чувствует, как легкая дрожь пробега-ет у него по бокам. Но он храбрее пандура *, сильнее бомбардира; он хлестнул волка кнутом по глазам, волк пере-бегает с правой сторони на левую, и в то время, как мужик бьет его еще раз кнутом, другие белые точки зажигаются направо и вот уже два волка бегут за телегой, Они прыгают и молча смотрят на мужика...

Стацевско наконец чувствует страх. Он смотрит на бесконечную темную равнину и, опуская взор, видит не четыре, а

тридцать золотых точек, прыгающих вокруг него!

[1] Пандуры — неустрашимая гвардия венгерских королей.

— Го, го, гої голубчик! батенька! скорей! скорей!..

И подгоняемые лошади подымают копыта, вытягивают шеи, фыркают. Они так бегут, что кажутся вдвоє длиннее.

— Го, го, го! Рай, ра, рай!—рычит Стацевско.

Мужик правит стоя, сильно натянувши вожжи, шапка у него на затылке, глаза широко открыты, смотрят прямо во тьму. Но за [ними] уж мчится целая толпа вол-ков. Слышно дыхание, слышно, как скребут землю когти, будто бежит стадо.

— Го! ай! ра! рай! голубчик! батенька! бегите скорей!

И телега летит, мчится, как тень. Стацевско стоит, как ямщик, мрачный почтовый возница с пламенными глазами. Ему страшно... Ему кажется, что вот-вот волки бро-сятся на него, схватят его за одежду, вонзятся в руки, прыгнут на лошадей, перервут вожжи, разорвут сына. А Попов смеется, он ничего не понимает! По временам он поигрывает на флейте и смотрит на звезды.

— Гу! го! рай, рай! го! гу!..

Бедный Стацевско! он думает о бабе, о прекрасной бе-локурой бабе, которая ждет у печки или перед [нрзб.] с ячменным жемчужным супом, клокочущим в горшке, он думает, что он расскажет ей о своем путешествии.

Между тем толпа волков все увеличивается,— еще и еще волки; остервененные, сбегаются они сотнями, не во-ют, ждут, пока лошадь упадет! Ветер забивает в откры-тый рот мужика. О, как ужасен каждый глоток этого острого ледяного воздуха!

— Хлоп! хлоп! — Гу! го! рай! го! гу! — Хлоп! хлоп!

Волк вскакивает на сиденье и хватает мужика за башмак. Стацевско испускает крик, схватывает зверя за ноздри, отталкивает его кулаком, но страшная внутренняя боль сжимает мужика. Он прыгает на спину лошади и рыдает над ушами своих верных животных:

— Скорей, барашек, скорей, голубчик! ради Попова!

— Ради Христа! — закричал вдруг Стацевско. Волк вскарабкался на сиденье; тогда Стацевско бросается с лошади опять в повозку, прячется на дне ее, подымает фар-тук и смотрит...

Их уже тисяча, три тысячи, семь тысяч, десять тисяч... Это черный океан, искрящийся звездами,— словно адское небо отражается в степи!

А мужик все кричит: — Го! рай, рррай, ра, рай! го!

Но он уже не надеется, он выбился из сил! Попов вы-пустил флейту, милую флейту, которую так любят пчелы.

— Попов! Попов! — зарыдал вдруг мужик с криком и с жестами обезумевшего.

— Что, отец? — лепечет мужик.

— Попов! Попов! — плачет мужик.

— Ах, отец, что же ты говорить?

— Попов, Попов! ты видишь волков?

— Да, отец, да!

— Они нас съедят!

— Нет, отец! если пчелы любят мувъшу, то вояки...

Но Попов не кончилі Мужик «жимает горло своєму ре-

бенку, изрыгает богохульство, хватает мальчика за голову, за золотые волосы и кричит во тьме: «Рай, рай, рай!» И широким отчаяииым размахом он бросает Попова вол-кам!

Тогда черная толпа останавливается... она останавли-вается, чтобы разделить ребенка, а повозка продолжает путь...

Вот она проезжает степь. Вот лошади замедляют бег, въезжают в аул с потухшими огнями, баба, прекрасная, белокурая баба, ждет на пороге:

— Ну, Стаць, дорогой мой Стаць, хорошо ли ты съез-дил? Не холодно ли было Попову? Хорошо ли бежали лошади?

Но мужик не отвечает. Он играет на флейте и хохо-чет. Ои пом-ешаяся.

[З КНИГИ «НАРОДНІ КАЗКИ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ»]

«БУВ СОБІ В СОЛЯНІЙ ОАЗІ СОЛЯР»

Був собі в соляній оазі соляр. Мав він жінку, мав троє дітей; мав ослів і навантажував тих ослів товаром з оази та їздив продавати його до міста Хініисутон. А продавши свій товар, він накуповував усякого доброго товару в Хініисутоні, навантажував знов своїх ослів, вертався додому і проводив щасливий день з жінкою і дітьми. А потому знов збирав добрий товар з соляної оази, навантажував ослів і їхав в Хініисутон. От що він робив.

Отож одного дня він навантажив ослів лозою та очеретом, содою, сіллю, дровами, гарбузами, ганусом, зерном

і всіма найкращими товарами з соляної оази. Так той купець поїхав на південь до Хініисутона, а як він доїхав до місця, що зветься Пафіфі, недалеко від містечка Маде-ніта, він здибав чоловіка, що стояв над водою. Тотнахуїті було йому на ймення, був він син чоловіка, що звався Азарі, підданий великого управителя Маруітенсі. Сей Тотнахуїті, ледве побачив ослів того купця, сказав, дивуючись в своєму серці: «Оце добрий час, щоб захопити собі добро сього купця».

Отже хата сього Тотнахуїті стояла при дорозі і виступала на дорогу так, що аж дорога в тому місці була не ширша від полотна; а по один бік дороги була вода, а по другий бік — нива. Сей

Тотнахуїті сказав своєму слузі: «Принеси мені мерщій шматок полотна з дому». Слуга зараз же приніс. Він розстелив полотно по дорозі так, що один край торкався води, а другий — ниви.

Отож ледве той соляр ступив на битий шлях, сей Тотнахуїті сказав: «Будь ласка, соляру, чи то ти маєш ступити на моє полотно?» Соляр сказав: «Будь ласка, се ж добра дорога». І він трохи збочив з дороги. Але сей Тотнахуїті сказав: «То се ти маєш іти по моєму збіжжі замість дороги?» Той соляр каже: «Я йду, як треба, та узбіччя високе, збіжжя заходить на дорогу, а ти застелив нам дорогу своїм полотном. Невже ж ти не даси нам пройти дорогою?» Аж тут один осел набрав повен рот колосків. Тотнахуїті сказав: «Я тобі заберу твого осла, соляру, бо він їсть моє збіжжя, і я його пущу в роботу, бо він сильний». А соляр сказав: «Я йшов просто дорогою. Щоб не було суперечки, я одвів набік осла, а тепер ти забираєш його за те, що він раз ухопив колосків! Але ж я знаю пана сеї маєтності, се — великий управитель Маруітенсі, а він же якраз той, хто нищить кождого злодія у всій цілій Землі,— невже ж мають мене ограбувати задля нього на його маєтності?» Тотнахуїті сказав: «Се ж я до тебе говорю, а ти думаєш про великого управителя Маруітенсі». Узяв зелену галузку з тамариска і збив йому ціле тіло; забрав йому всі осли і загнав їх у своє поле. Соляр же став плакати гірко з того жалю, що з ним таке зробили, а той Тотнахуїті сказав: «Не голоси, соляру, а то підеш у місто бога-володаря мовчання». А соляр сказав: «Ти мене набив, ти загарбав моє добро, а тепер ще й одбираєш скаргу від уст моїх! Божественний володарю мовчання, верни мені моє добро, щоб я не скаржився на твою жорстокість».

Л1. Якобовсъкий

ПРИМЕЧАНИЕ К ПЕРЕВОДАМ ИЗ Л. ЯКОБОВСКОГО

Людвиг Якобовский, рано умерший молодой писатель, сравнительно мало известен в России, но очень популя-рен на своей родине, особенно как автор романа «Wert-her der Jude» *. По лнтературному направленню он при-надлежал к немецкой «модерне», часто определяемой как «новоромантическое направление». Лучшим органом это-го направлення служил долгое время журнал «Die Gesel-schaft», основанный Л. Якобовским и его товарищем и со-редактором Оппельн-Броникoвским, но в конце 90-х го-дов, после смерти Якобовского, журнал этот утратил своє прежнее значение. Смерть Якобовского отразилась фатально также и на другом его литературном предприятии: издании дешевых и строго художественных книг

для бед-нейших классов народа. Это издание Якобовский пред-принял после «анкеты», открытой им в своем журнале по поводу Гетевского юбилея и выяснившей, как мало немецкие народные массы знают своего величайшего ге-ния, а вместе с ним и всех прочих «светочей литературы». Смерть неожиданно прервала благородные начипапия мо-дерниста-народника.

ДУХИ

...Я пишу это письмо без слова обращевгия. «Дорогая Тереза» не имеет смысла при моем теперешнем настроєний, а «Милостивая государыня» было бы еще бессмыс-леннее после всего, что пережито за последние месяцы.

Если быг я вчера не увидел тебя случайно в театре, я бы не написал тебе. Но когда я увидел твоє маленькое беленькое личико, оттененноѳ упрямой волной черных кудрей, то самое личико, которое я так часто ласкал, я больше не в состоянии был оставаться вдали. После пер-вого действия ты ушла, и когда ты проходила в толпе, мы встретились на мгновение лицом к лицу, ненависть к ненависти. Потом послышался шум твоей кареты і, то-пот. и фыркание лошадей, я все еще стоял, не снимая пгляпы.

Неправда ли, на это ты пожмешь плечами? Хотя я ударил тебя, как безумный, все-таки я должен был снять шляпу! Так поступил бы всякий джентльмен.

В том-то и дело! Потому-то я тебя и ударил. В первый и последний раз. Я, плебей.

Поймешь ли ты меня, почему?

Я всегда спрашивал себя, что заставило тебя прика-саться своей головкой к моей груди. Что заставило меня стремиться удержать тебя? Да, да, обожаемая маленькая женщина с самой гордой головкой, какая когда-либо укра-шала аристократическую шею, с самой нежной ручкой, какая когда-либо покоилась в моих толстых пальцах... Я не нахожу слов, чтобы выразить, чем ты была для меня. Поэтому моя нежность заполонила тебя, как тюрьма, из которой ты не могла вырваться, хоть бы ты ушла на край света, так как все вокруг было полно моей любовью, и ты была в моей молчаливой власти.

Ты это знала, Тереза, и ты допустила, чгобы я тебя ударил?

Да, Тереза, ты виновата.

Ты знаешь моє происхождение. Я родился в позпан-ском захолустье, где мой отец держал кабак и был лавоч-ником, шорником, кожевником, портным, лошадипым баришником, все это одновременно. Всем этим занпмался он ради вечно больной

жены и девяти ребятишек, один другого хуже, озорных, уродливых, голодных, неотесап-ных. Троє из них пропали в Америке, четвертий удавшіся, пятый, попав в солдаты, оскорбил лейтенанта и умер в казематах Торнской крености, остальные троє — теперь крестьяне, а я вот — девятый.

Мне посчастлпБилось. Начальнеє школьное учєпие далось мне шутя, поэтому меня приняли даром в реальное училище. Я был там первым. В каждом классе первьш. Только поведение никогда не было «отличным», много-много — «удовлетворительпым». Шутя выдержал я все ЭК-замены. А когда я познакомилея с тобою в Берлине — это было в театре,— ты была в темно-красном платье,— я уже был известным инженером. Но шлифовки у меня было мало.

Впрочем, это приобретаетея скоро. Я скоро выучился єсть рыбу вилкой, не брать картофельного шоре пожом, не прикасаться салфеткой к губам и шзбегать зубочистки.

Все это я уже внал раныпе, чем был введен в твой салон.

Потом начались недели... Тереза, ты знаешь их? Пом-нишь ли ты их еще?

Если я даже возненавижу тебя, как злейшего врага, довольно мне будет одного воспоминания об этом време-ни, чтобы я стал бессилен, как больной, и слаб, как ре-бєнок. Я внутренне улыбнусь, и что-то засияет надо мной, и веч[ная] моя благодарность будет у твоих ног, пока они не перестанут ходить, а сердце моє не перестанет биться.

Ты, баронесса фон Вернер, и я, сын кожевника из Мильцина!

Тем не менее, это звучало вполне гармонично, потому что наши уши были восприимчивы только к мелодии на-шей любви.

Но однажды... Странно, что я раньше никогда не обра-щал на это внимания. Я всегда замечал с нежным восхи-щением, какие тонкие духи разливались скромними

волнами по твоим комнатам, как благоухали твои темныө волосы и, склоняясь к тебе на плечо, я всецело погружал-ся в наслаждение, в благоухание, в упоение.

Шесть недель тому назад — конечно, ты это хорошо помнишь — ты пожелала осмотреть огромную мастерскую машин, где строились мои локомотивы и динамомашины. Я с гордостью ходил по этой мастерской, потому что каж-дая линия в ней была делом рук моих, и каждая частица железа была покорена моей воле. Когда же ты с твоими двумя подругами пожелала, чтобы тебе показали желез-ную мастерскую, я был «вытребован», как был в своей рабочей синей куртке, сопровождать аристократок... Я не подозревал, что твоя холодная сдержанность просто со-ответствовала твоей натуре, а только в качестве влюблен-ного

удивлялся, как чудно моя возлюбленная разыгрывает роль в этой мастерской, среди лязга машин, перед полу-торатысячной толпой рабочих. Часто мой взгляд останав-ливался на твоей головке, часто скользил по твоей тонкой ножке, когда твоя ручка приподнимала элегантный вы-ходной костюм, и хотя мне было грустно, что ТЫ не отве-чала на мои взгляды, но я оправдывал тебя: наша тайна требовала от тебя сдержанности. Я повел вас дальше. Я продолжал говорить совершенно объективно, совершен-но спокойно и даже учено, но часто, когда рабочие почти-тельно расступались, кланяясь мне, когда другой инже-нер поминутно спрашивал моего совета, я чувствовал себя счастливым до глубины души. Потому что ведь и ты это видела. И мне так хотелось взять тебя за руку, а еще лучше — прижать к своей груди и сказать: «Дорогая, это все моє, это я создал. А между тем, тебе стоит только по-желать, и я отдам тебе всю мою жизнь и деятельность за то, чтобы ты только погладила мои волосы».

Должно быть, я был раньше слеп, так как я только в ту минуту заметил, что ты поднесла платок к носу, и я почувствовал запах фиалок. Я спросил тебя — обе графини отстали несколько от нас,— не дурно лп тебе. Что же ты ответила?

— Нет, но эта масса людей! Они так дурно пахпут!

Вот тут-то и началось, Тереза!

Ни слова обо мне, ни о моей работе!..

Я все-таки ожидал хоть маленького нежного словечка: «Ах, ты» или «Милый»... Но его не было, и я уже с грустыо думал, как ты можешь разыгрывать так долго свою роль, особенно в эту минуту. Но ты права, повторял я себе. Тысячи глаз смотрели на нас.

Но хоть бы слово моим рабочим, моим верным, чест-ным помощнпкам, без которых я сам — ничто и не могу ничего создать. Нет, и этого слова не было.

— Пожалуйста, заговори с рабочими! — умолял я в то время, когда стук и лязг машины усилился около нас.

— Мне противно. Этот запах от всех этих людей! — вот был твой ответ.

Это было все! Я посмотрел на тебя, а ты на меня. Иногда случается так посмотреть в глаза человеку, кото-рый был нам целые годы дорог и близок. И вдруг от одного взгляда он становится странным и чужим. Как будто бы у нас и у него стали другие глаза, и мы вдруг по-смотрели иными взглядами. И мы уже не узнаєм друг друга, хотя раньте были близки. Мы видим, что каждый из нас что-то скрывал многие годы, и только в эту минуту оно открылось. С быстротой молнии мы постигаєм в

другом холодный и чуждый элемент.

Так было с нами, Тереза, в ту минуту.

Когда подошли опять обе графини, одна из них, строй-ная блондинка, которую ты всегда не переносила, сказала:

— Только теперь постигла я, что такое труд, я прекло-няюсь перед ним.

— Смею ли я поцеловать Вашу руку в знак благодар-ности? — отвечал я и восторженно схватил ее руку. Она улыбнулась при этом. Ты посмотрела насмешливо, а я вскричал:

— Вот наша многоуважаемая баронесса только ню-хает людей, в то время как вы преклоняетесь перед их трудом.

— Что делать, если я этого не переношу! — отве-чала ты.

Это был ребяческий, невежливый, нет, хуже, НОСТЫД-ный ответ!

Но какая размолвка устоит перед мягкими женскими ручками? Один женский поцелуй уничтожает самые же-стокие слова, сказанные теми же устами, а один долгий взгляд выпросит больше прощенья, чем злые слова причинили обиды.

На другой день уже все уладилось. Но там, в мастер-ской, собираясь уходить, ты стояла на своем. Ты уверяла, что ты иначе не можешь. Такая, мол, ты эстетическая натура: дурной запах делает для тебя лучших людей не-выносимыми.

Часто в обществе тебя кто-нибудь заинтересует, но вдруг какое-нибудь некрасивое движение руки, неизящ-ное движение носовым платком, плохие духи... О, ты наговорила массу подобных вещей раздраженно, прямо мне в глаза. Ты старалась оправдаться, но вместо защититель-ной речи ты совершала каждую минуту новое преступ-ление.

Прощаясь с тобой в тот день, я поцеловал тебя как всегда. Но в ту минуту я ненавидел тебя и всю твою породу.

Твои слова запали мне в душу, подобно каплям рас-плавленпой меди. Я начал заниматься собой. Повязывая галстук, я срывал его раз десять, все мне не нравился его бант. Я простаивал подолгу перед зеркалом, растяги-вая губы до боли, чтобы хорошенько осмотреть свои зу-бы. Я останавливался у витрип косметических магазинов, рассматривая выставленные там товары. Раз мне бросил-ся в глаза ящичек с вещицами из слоновой кости. При-смотревшись ближе, я насчитал там одиннадцать разных предметов, которые все предназначались для чистки пог-тей. Одиннадцать предметов за сорок четыре марки для десяти ногтей.

Но я не поддался. Сорок четыре марки с трудом за-рабатывает в неделю самый искусный мастер в машин-ном отделении нашего завода. И на эти сорок четыре марки живут

муж, жена и двоє, троє, а иногда и шестеро де-тей. И как еще довольны! Благодарят бога за хлеб насущний!

Я круто повернул от магазина.

Это било в час дня.

Вечером, в шесть часов, была окончена последняя машина в большой мастерской. На восемь часов мои хозяе-ва назначили в мою честь большой парадний ужин. У меня оставался только час времени, чтобы забежать к тебе. Я отправился из мастерской прямо к тебе. Кому же пер-вому должен был я излить своє счастье, радость и гор-дость?

Надо ли тебе повторять, что произошло в эти несколько минут?

Я пришел к тебе весь еще в трудовом поту, прямо от машипы. И когда я, в своей старой блузе, привлек тебя к своей груди, чтобы рассказать тебе, что я теперь сделал-ся директором одной из крупнейших машинних фабрик Германпи, что теперь мой заработок достаточпо велик, и я могу устроить в давно желанном маленьком замке свою избалованную жену... Вдруг ты уперлась обеими руками в мою грудь, в то время когда я обнимал тебя за талию, и откинула голову так далеко назад, что я увидел твой белый подбородок и...

Это физическое отвращение в твоих глазах!.. Я его не забуду никогда!

Я не знаю, что случилось потом.

Но я наверное обезумел, так как только в безумии я могу ударить женщину.

И еще любимую женщину!

Тебя, Тереза!..

Вот исповедь моя окончена.

Я не сержусь на тебя, так как ты не могла чувство-вать иначе, чем ты чувствовала. Но признай же и за мной право чувствовать, как я могу.

Только то, что я тебя ударил, мучит моє сердце и наполняет его раскаянием. Поэтому прости меня.

Но каждый раз, когда я думаю об этой минуте, мне кажется опять, что в моем лице плебей наказал олице-творенное тобой аристократическое начало, то начало, ко-торое он от всей души ненавидит и вместе с тем любит с непреодолимой страстью.

Будь довольна этим последним признанием.

КАК Я РАЗ БОЖЕНЬКУ ЗАБЫЛ

Когда я был маленький, я был умница и набожный мальчик. Каждое утро я целовал папу в руку, а маму в лоб. Когда в воскресенье, ранним утром, доносился в мою комнату торжественный церковний звон, я склади-вал благочестиво руки и

чувствовал себя вдвойне умни-цей. Когда я в душный солнечный день шел по полю сквозь густую массу золотой пшеницы, я видел благодать божью вокруг себя. Когда же буря раскачивала липы у наших дверей и гнула с треском их ветви к земле, моє сердечко билось, и я чувствовал в грозе присутствие бога. А когда я стоял на могиле моей сестренки Марии-Маргариты, умершей год тому назад (мне как раз тогда кончилось девять лет), в темно-зеленой листве цветущей сирени лепетал ветер, а я думал о сонмах ангелов у под-ножья божьего трона, и мне хотелось знать, там ли теперь и Мария-Маргарита, которая всегда шалила гораздо больше меня, неужели она теперь сидит в первых рядах, так близко к боженьке?..

Да, я был набожный ребенок, потому что я был умница и был очень маленький.

* *

*

Однажды на рождество отец сунул мне в руки боль-шую книжку. Этот подарок наверное был послан мне прямо с неба, потому что такие красивые картинки я видел только в окнах церкви святого Михаила. Сейчас после завтрака я раскрыл книгу и прочел благочестивое заглавие: «Грех безбожных крестьян, которые взбунто-вались против в ласти».

— Ах, эти гадкие крестьяне! — подумал я, потому что я был еще мал... Я был умница и набожний мальчик... Я стал читать .....

В этот день я не мог прочесть молитвы перед обедом. Уста мои были бессильны и не годились для божьего слова. Я даже не мог удержать куска хлеба в своей дрожа-щей руке. Папа рассердился и вывел меня из-за стола, а мама склонила своє бледное лицо перед этим строгим приговором. Я ускользнул из дома в лес и лег там на мох среди папоротника. Тогда-то я забыл боженьку и все

МОЛИТВЫ мои.

Вот, что я прочел в большой книге:

«Ганс был страшно упрям. Ему уже кончилось двадцать лет, и хотя он был беднее всех в деревне, душа его была исполнена самой глубокой гордости. «Не стану я работать на графа по три дня в неделю. Телеги у меня нет, а плуг мой разбили королевские ландскнехти. А если они, живодеры, украли у меня последнюю корову, так и я стану красі*ь»,— так безбожно говорил молодой крестья-нин своей матери, лежавшей в жалкой лачуге на гнилой соломе. «Ганс, я єсть хочу»,—бормотала мать и беспо-мощно смотрела на сына. Он же смотрел вдаль сквозь трещину в стене.

Там, за стеной, расстилались графские поля, и солнце

заливало их своими лучами, как будто оно светило только для того, чей замок так смело смотрел с высокой горы на широкую равнину.

И безумный ропот подымался в парне.

— Достань мне хоть репы, Ганс!

— Собаки порвут на мне кафтан, если я пойду красть ее.

— Ну, так выпроси костей в замке...

— Ого! Они мне там покажут длинный кнут! Знаю я его!

Щеки Ганса горели от муки и стыда.

— Погодите,— прошипел он,— зажарю и я вас в эту ночь, как вы зажарили мою последнюю корову!

И в своей гордыне он оставил- старуху-мать одну, а сам пошел в кабак «Бычачью голову». Там стоял неисто-вый гам, так как среди крестьян был один безусый маль-чишка, беглый ученик Виттенбергской школы, который кричал и шумел. Крестьяне тоже все кричали и шумели и за собственным криком друг друга не понимали. Вит-

тенбергский мальчишка орал больше всех: «Где, в какой немецкой стороне крестьянин сохранил еще свои древниθ права? Где пользуется он общими полями, лугами и ле-сами? Где равные наделы? Где свой суд? Господи! Преж-нее почетное положение крестьян исчезло без следа и пусть только кто-нибудь заговорит о нем сейчас услы-шит в ответ: ты — враг господ, ты — бунтовщик. За это ты поплатиться своим добром, шкурой и жизнью».

— Вот подлецы! — крикнул Ганс громче всех, так что другие оглянулись на него.— Граф Фалькенштейн, вон тот, что на горе, сказал: «Лошадь создана для кнута, осел для узды, а спина дурака — для розги!» —Это мы-то лошади, ослы и дураки? Я этого больше не потерплю! Не МЫ ли поклялись только что телом господним, что пустим в эту ночь на его замок красного петуха, а? Кто за мной?

— Мы все! —- крикнули эти несчастные и в своей без-умной дерзости схватились за вилы и ржавые пики. Потом ночью тайком пробрались к замку графа.

О, там их ждал крутой приемі Один старий пред-усмотрительный крестьянин донес Фалькенштейну, и графская дворня прогнала мятежную шайку винтовками, алебардами и дубинами. Только Ганс держался твердо, пока его не взяли в плен.

К нему пришел священник в его мрачную темницу, чтобы приготовить его к смерти, но упрямые губы греш-ника не проронили ни слова. Священник спросил его, нθ-ужели он забыл божии слова, сказанные через святого Павла, кто противится власти, тот преступает божью волю. Но Ганс опять промолчал.

Настало утро. Взошло солнце, и разложен был костер, и двоє слуг повели Ган-са на костер. Он не сказал ни слова.

Поднялась первая струйка дыма от стружек к привя-занному крестьянину. Тогда он заплакал горькими сле-зами.

— Ах, вот я уже умираю, а еще как єсть ни разу не наелся досыта хлеба!

А пламя подымалось да подымалось, и вспыхнуло високо, подобно тому огненному столбу, который был возжен над Содомом и Гоморой...

\+ *

*

Вот когда я забыл боженьку.

Е. де Амічіс

ПЕРШОГО МАЯ

(З книжки E. de Amicisa «Карета для всіх»)

1 мая 1899 р. в Туріні.

Чудовіш райок... і безглузда розмова «добромисльних» в трамваї з поводу числа місяця. Напевне оці самі люди, як Перше мая бувало у них бурхливе, говорили: «Нехай би вони святкували спокійно, коли хотять, щоб їх свято всі поважали! Отже тепер, коли свято вже стало спокійним, сі люди кепкують з хатніх зборів та з мирних маївок розсудливих робітників, накидаючи тій розсудливості нечисті причини. Нема бридкіших людей, як отакі боягузи, що ледве самі позбудуться страху, як уже пащикують і наклепують всякий бруд на того, кого ще так недавно боялись. Довго вони базікали, доказуючи один одному те, в чому вже й так всі вони були певні, а власне: — що ідея свята Першого мая безглузда. Але мені навіть аж мило було слухати їх, бо я собі думав про той час, коли такі розумування здаватимуться так само чудними, як тепер декому здаються думки супротивні. Дивна річ, справді, здатна до байки: одна хвиля морська дивується, що на неї друга наступав, і вона гукає тій: — відступись назаді — Але сей слабкий гомін сусідських прикрих голосів хутко згубився для мене в великому гомоні, що я чув в своїй думці, в гомоні незчисленних голосів інших таких самих «добромисльних», як і сі, промовляючих такі самісінькі речі на трамваях в тисячах міст, найближчих і найдальших, за горами, за морями, в різних країнах, тим часом навколо їх, як от навколо сих їх турінських товаришів, готуються тисячі зборів і маївок, де знов мільйони людей різними мовами висловлять ті самі думки, ті самі надії, що здаються безглуздими моїм сусідам. І здалось мені, ніби майовий

вітрець, що повівав мені в обличчя, приніс мені невиразну луну безлічі тих голосів, змішаних в уро-

чистий і лагідний гомін, мов зітхання світу, збудженого почуттям весни.

А все ж я був сумний. Се число місяця все нагадувало мені ту будову, що коштувала мені п'ять років праці, щирих заходів, палких поривів, а потім, одного дня за одну хвилину критичної яснозорості, я раптом побачив, як моя будова, мов від землетрясення, позбулася цементу, репнула від стелі до підмурівку і розсипалась вдрузк. Сей день, се число все приводили думку мою на ту смутну руїну, що я міг би відбудувати хіба за інших багато літ тяжкої праці, якби мені знов прояснився розум, щоб утворити новий план; і сей спогад про марні пориви, розбиті надії, даремні безсонні ночі, і сумнів, чи не спостигне такий самий смутний кінець мої нові проби відбудування, мучили мене думкою, що я засуджений на вічну муку...

Раптом я здригнувся — веселий голос гукнув мені: «Першого мая!» Я оглянувся і побачив на платформі знайоме обличчя молодого білявого хлопця, убраного про свято, з гвоздичкою в петельці, червоною, як уста самого молодика. Всі мої сумні думки відлетіли геть, їх прогнала ся молодість, іскриста, радісна. Се був мій знайомий друкар, вірою палкий і душею ясний, щирої і нелукавої натури, завзятий вояк партії, найзручніший і найупертіший агітатор-виборець, невтомний бігун по вулицях та сходах, завжди готовий до всякої послуги для справи, радий мирити, загоджувати, ширити згоду серед товаришів; він не сподівався для себе жадної користі, ні близької, ні далекої, він був радий служити хоч останнім вояком у великому війську; він такий був гордий своєю вірою, так глибоко пройнятий почуттям гідності класової, що паленів від сорому і терпів тяжку муку, коли бачив де п'яного робітника; ревний, як місіонер, він первий прибігав на кожді збори і там білявою головою поблискував поміж тисячами, як золотий місяць, а вигуки його і сміх передавались сусідам, як громовина. Сьогодні він був щасливий; він не тямився, радіючи наперед з побідної маївки; він вже з'їздив хтозна-скільки колій трамваєм, закликаючи нерішучих товаришів; знав усе, що мало відбутись по головних містах на чужині, зарані тішився, що буде читати про те звістки, вимовляв: товариші з Брюсселя, з Берліна, з Відня, з Парижа — і всміхався втішно, прислухаючись сам до сих слів, так наче то були імення його любок; і щохвилі сам себе перебивав, показуючи мені червону гвоздичку, сказав мені, що се йому несподіваний дарунок від його старенької мами,— вона йому принесла сю квітку до ліжка сьогодні рано,— то не значить,

що мамуня нарешті «переконалась»*, але де там! вона тільки хотіла зробити йому втіху, та ще перше, ніж віддала квітку, наговорила йому безліч добрих порад, щоб він мав розум «принаймні» хоч сьогодні. Бідна бабусенька! так наче виряджала сина на війну!

Раптом мій друкар скочив з платформи, сказавши мені, що йде купити шість єдиних чисел, щоб роздати невільним приятелям, потім швиденько повітав мене рукою і зник, лишивши мені в душі промінь своєї молодості і щастя.

«НАРЕШТІ МЕТА МОЄЇ КНИЖКИ ЯСНО ВИЗНАЧИЛАСЬ...»

Нарешті мета моєї книжки ясно визначилась мені в думці: записувати цілий рік, день за днем, те, що бачитиму в трамваї, спиняючись більше на видатніших особах, що стріватиму частіше; виявляти відносини і взаємний вплив різних, помішаних межи собою, суспільних класів, не нарушаючи правди для жадного заміру; списувати, нарешті, якнайвірніше оцю розмаїту комедію людську, розсіяну і біжучу по п'ятнадцяти довжезних коліях, що стрічаються і пересікаються в сотні пунктів і серед загального міського руху творять інший рух, ще швидший, так наче друге життя, що літає понад життям пішої людності. Але ж між визначенням мети книжки і початком самої роботи є ще один крок, що не раз так і зостається незробленим. Щоб його зробити, треба часом остатньої побудки, якоїсь малої події, що сталась би тим вогником, що запалює велику піротехнічну будову, віддавна уряджену.

Така маленька подія трапилась мені власне остатнього дня січня, отак вже під вечір, на колії Корсо — Він-цаліо. Вагон був повний. На Корсо Віктора Еммануеля увійшла і стала на передній платформі якась проста жінка, літ коло тридцяти, одягнена абияк, на руках тримала прехороше дівчатко, що мало заледве дев'ять— десять місяців. Жінка стояла, обернена обличчям до коней, а дівчатко, злігши їй на плече, дивилось всередину вагона крізь віконце. Там у вагоні, зараз за вікном, сиділа молода пані,— я вже не раз бачив її на сій самій колії і задивлявся на її обличчя, одяг і поводіння, якісь зовсім особливі. Вона була малесенька на зріст, але гарна, з великими, темними, видатними очима; обличчя емагляве, повне життя, освічене поважною і разом гарячою і неспокійною добрістю, мов у сестри милосердя на бойовиську; я завважив, що коли вона говорила, краска кидалась їй хвилею до лиця, шия тропіки надималась, і груди раптово здіймались, неначе сила пристрасті спирала їй дух. Вона була убрана порядно, але без найменшої показності, знати було, що то вмисне така скромність, надто замітна при чепурнім убраннячку дітвори, що завжди мала з собою; крім того, в убранні пані ще було знати

певну недбалість, вже не навмисну, що була до пари її волоссю, завжди трохи розтріпаному, як видно, з неуважності, а не з наміру. На сей раз у неї на колінах стояв хлопчик, може однорічний, пишно убраний, чорнявий, як мати, з такими самими темними великими очима; хлопчик стояв, притулившись обличчям і руками до шибки віконця.

Таким способом хлоп'ятко і дівчатко зустрілись обличчями, розлучені тільки шибкою.

Ледве побачили одно одного, як уже, здавалось, пізналися знову, мов після довгого ждання й шукання. То часто трапляється з дітьми такого віку, але я ще не бачив, щоб коли так гарно було. Вони почали усміхатись, потім сміятись, метушитись і простягати ручки, дівчатко нахилялось, хлопчик здіймався на дибки; вони лапали рученятами по шибці, хотіли торкнути одно одного, виривались з рук своїм матіркам і, додаючи собі охоти тим закоханим метушінням, дедалі все більше трепета-лись та сміялись, показуючи біленькі молочні зубки,— обоє разом мали їх ледве шістнадцять, заходячись, паленіючи в видочках, гукаючи та пориваючись одно до одного так, що обидві мами мусили обернутись і притримати їх, щоб часом не розбили шибки. Потім всі подорожні, які були в вагоні, задивились на них, усміхаючись, здивовані таким нестримним об'явом радощів і симпатії.

Раптом пані схопилась на рівні ноги, сильним рухом одсунула двері і, вийшовши на платформу, здійняла свого хлопчика до дівчатка, що ждало його, простягнувши рученятка. Дітки хотіли поцілуватись, але не вміли, клали руки одно одному на шийку, торкались обличчями, потім обнялися і на хвилину здавалось, що то одна велика дитина з двома головами, одягнена наполовину вбого, наполовину по-панськи, з волоссям напівбілявим, напів-чорнявим...

— Дивись ти, що за шибеницька дітвора,— гукнув погонич, глянувши, а потім дав батога коням,— гей, ви, прокляті дармоїди, лежебоки безличні,— далі обернувся до мене з веселим обличчям: — Га, чи бачите? В такім віці та ще й прилюдно! А я стій та дивись! — і зареготався. Але я бачив, що він мав вогкі очі.

— Моя книжка готова,— подумав я собі.-

DUBIA

М. Р[озенбаум1

ВЕЛИКДЕНЬ У ТЮРМІ

Ось і до мене заглянув промінець весняного сонця.

Несміливо, крадькома, боязко продираючись крізь грубі кра-ти, немов боячись розбитися об поржавлене залізне перехрестя, дістався він до моєї камери і тонкою сріблястою ниткою ліг на прикований до муру стіл, прорізавши тремтячою павутинкою стрічки розгорненої переді мною книжки.

Я підвела голову. Крізь високе вікно, ген аж під стелею я вгляділа цятку чистого блакитного неба. Знадвору на підвіконці сиділа біла голубка та збирала крихти хліба — я кидала їх туди для неї щодня, стаючи на підмощені стосом книжки.

Довго дивилася я на ту цятку блакитного неба і налинули на мене спогади давноминулих днів мого життя на волі. Довгою плетеницею проходили ті спогади, стискаючи серце солодкою тугою, сповняючи душу і жалем, і раюванням...

Давно то було, страх як давно!.. Здичавілий, тінистий сад.... широкий ставок з густо-зеленою ряскою, з білими водяними лілія-ми... стара плакуча липа... Моя бліда зажурена мати сидить поруч мене і дивиться в безкрай великими, блакитними, смутно мрійливими очима... Довгаста тонка рука так помаленьку, так ніжно гладить мов волосся... Ох, як же давно, як страшно давно то було!

Матусенько люба, єдина моя! Хоч би мені знову припасти устами до тієї руки і виплакати все, що набриніло на душі за сі довгі безкраї роки. Чи простила ти своїй Наді за те, що вона завдала тобі оте безмірне горе? О, вже ж, напевне простила! Ти ж була така добра, така чутка, така щира до любові. Ти ж сама навчила мене, що пе годиться бути егоїсткою, що треба любити своїх ближніх, що треба завжди помагати нещасливим...

Звечора мені полковник казав, що прийшов лист від матері, що вона жива й здорова, але самого листа мені, як завжди, не дали...

Як тяжко прагну я побачити тебе, матінко моя, коханая моя! Либонь, ти змінилася досі! Густе ясне волосся — я було залюбки бавилась ним — вже ж воно посивіло напевне! Тонке ніжне обличчя, відай, уже зморшками вкрилось, але очі лишились ті самі, тільки, може, туга ще більша світиться в них... Чи то ж я побачу тебе ще коли?..

Довго дивилася я на цятку блакитного неба, і спогади насувались все ближче та ближче. Туман, що їх обгортав і робив подібними до давнього сну, дедалі рідшав, тоншав; час, що ділив їх від мене, ставав прозорим, як гірське повітря після дощу; роки, що минули з того часу, тонули, змінялися в хвилини, зникали...

Як недавно, як зовсім недавно те все було!..

Я підійшла під вікно. Крізь одчинену кватирку влетів до мене теплий легіт. Він бавився моїм волоссям, ніжним оксамитним

подихом пестив мені чоло, лице, шию. Тихим, лагідним, ледве чутним шелестом, немов боячись, щоб не почула сторожа в сінях, він шепотів мені щось на вухо. Те шепотіння було подібне до тихого тремтячого співу скрипки, було невиразне, як лепет немовлятка. Але я розуміла його.

«Довго літав я по вільному світу. Скрізь я бував. Все оглядав. Грався з квітками на луках барвистих. Буяв в верховітті високих дерев. Ганявся за піною хвилі морської. На синім свічаді озер спочивав, любуючи хмарками в вільній безодні. Злітав я в узгір'я, здіймався на кручі високі. З пітьмою нічною бував я на тихій розмові над сонним верхів'ям гори. З привітом від гір я прилинув до тебе...» Так шепотів мені легіт...

І від того шепотіння рій нових спогадів налинув на мене зграєю легкокрилих пташок.

...Темно-зелене Тунське озеро. Велетенська й велична краса Оберлянду... Безкраїй світ нових ідей... Палкі довгі смеречки... Ночі, повні глибоко потужних дум... Молодечі пориви... Широкі надії...

Ох, ні, се було так дивно!..

...Верхів'я Дан-де-Жіман. Під ним стелиться женев-

ське озеро, і на тім блакитнім свічаді неначе заснули човни білокрилі... Поважні чорні очі дивляться на мене з болем, немов сердито.— «Натю, але ж ти знаєш?»... Голос його бринить глухо, в ньому чутно сльози.

— Так, я знаю. І я люблю тебе...

Яке щастя невимовне, яка ніжність бездонна в його погляді! Як обпалив мою руку його поцілунок.

— «Господи, за віщо таке щастя! Чим я його заслужив? Чим я заплачу за нього?»

О, він заплатив...

Як гордо, як твердо він ступав на ешафот...

— Христос воскрес!

— Воістину воскрес!

Се в сінях жандарми христосуються.

А я й забула: се ж сьогодні роковий день-великдень.

Як я любила колись ходити до всеношної до нашої сільської церковці! Як я тоді бога благала, щоб мама не була така сумна, щоб не було на сім світі убогих та нещасливих, щоб усі лихі стали добрими. Дурненьке дівчатко! Христос тебе не почув.

За стіною хтось зайшовся сухим, довгим кашлем... Він уже давно хворий і не встає з ліжка. Як ся маєте? — простукала я, сподіваючись, що, може, він на сей раз відповість. Але він не відповів. Він уже давно перестав відповідати на стук. Я притулилась вухом до стіни, наслухаю-чи хоч гомону якого. Але

нічого не було чутно. Панувала глибока мертва тиша... Знов вибух кашлю, ще довшого, ще тяжчого; тихий жалібний стогін з наболілих, змучених грудей... І знов тиша, зловісна, могильна тиша...

Як же помалу, як нудно та сумно сунуться години. Як тісно, задушливо-тісно в сій камері. Як гнітить оце темне, важке склепіння. Як багато часу і як мало простору!..

Господи! За віщо люди так мучать один одного? Нащо, для кого то треба? На що люди обернули сей світ красний, повний чарів і краси, створений для щастя й розкоші, в страшне люте пекло, повне сліз, прокльонів, крові? Для кого, навіщо се море бездонне горя, муки, розпуки? Кому потрібні сей голод, злидні, сором мільйонів? Навіщо тисячі людей, створених на образ і подобу божу, тратять людське обличчя та обертаються в диких звірів? Навіщо ся невпинна, бридка, зажерта, немилосердна, братовбивча війна? Чого люди, мов голодні вовки, виривають один

одному шматки від рота, готові перервати один одному гордо? Адже ж на землі всього, всього стане на всіх! Як се все несвіцько, безглуздо! Кому, для кого се все потрібно?.. Ой, дурні, дурні люди!..

Я лягла на ліжко і заплющила очі. Все те страшне лихоліття, що панує на світі, стало передо мною у всій бридоті, у всій нелюдській жорстокості.

Діти, що з голоду мруть, чорні злидні праці, незліченне військо жіноцтва, що торгує собою за шматок хліба, тисячі величних духом людей, замучених за їх саможертовну любов до людськості; тюрми, шибениці, кров, що ллється по всіх усюдах на землі, бридка розпуста дармоїдів, що не вгадають, чим наповнити порожній час і порожні душі; величезна армія вояків, приголомшених, темних, готових повсякчас пролити річками кров своїх братів!..

Господи! коли ж се скінчиться? Та чи й скінчиться коли?!...

Страшна розпука здавила мені груди, ридання підступили до горла. Я вже не могла стриматись. Я заплакала, мов дитина, схлипуючи. З гуркотом відсунувся важкий засув, кватирка в дверях відчинилась, хтось зазирнув до мене. Але я не вважала і все плакала. Сльози котились мені по лиці і по волоссі і зрошували подушку. Здавалось, що все пережите за сі десять літ самотини, всі гіркі почування, всі чорні думи виливались в тих рясних сльозах. Я плакала, і важкий камінь розпуки, що гнітив мені серце, дедалі розтавав, розпливався. На душі стало легко, так як бувало після довгої молитви в нашій сільській церковці.

Надія знов сповнила мені душу. О, вже ж, се скінчиться,

напевне скінчиться, так не може довго тривати.

...Зло навколо занадто гнітить,

Ніч навколо занадто вже темна.

Муки втомлять сей світ, як заллє його кров І знищить сей шал боротьби;

І він зверне туди, де безкрая любов,

Погляд, повний благання й журби.

Хтозна, може се вже в нас переддень сеї хвилини. Десять літ — довгий час. Може, пригнічені, поневолені маси вже досі встигли пройнятись розумінням своєї великої історичної місії, Хтозна, чи не здійме вже хутко дужу

руку робочий люд і весь оцей лад, сеє пекло, де гине все чесне, величне, одважне, обернеться в нівець?

Серце мені стукотіло, кров била до голови, t .....

Далеке гудіння, наче гомін бушуючих хвиль, долетів до мене. Ось гомін ближчав, міцнів, грізнішає, ось я вже виразно чую рев незліченної юрби. Він прибивав до гранітних мурів фортеці і мов розголос грому розливається Ь повітрі...

«Перемога! Перемога!»

Юрба з радісним гуканням вривається в сіни. Дубові двері тремтять і стогнуть, потрясені потужно.

«Перемога! Перемога!»

Які прехороші сі чорні обличчя! Скільки вогню завзяття в сих очах!

«Воля! Воля! Воля!»

Не знаю, чи довго я лежала напівнепритомна. Коли я одкрила очі, я нестямилась з дива на ту незвичайну темно-синю сутінь, що лилася вікном в камеру. Цятка блакитного неба зникла, її покрила густа синява хмара. Все причаїлось, замовкло. Дивно лунає зрідка мірний гук церковного дзвону серед зловісної тиші...

Бо-о-в... Бо-о-в...

Здається, все вигинуло, зникло, втопилось у темряві...

Темрява без краю, мов порожнеча вічності, а тісна, мов гнітюча змора.

Мертвою течією ллється голос дзвону в безкраю темряву і тоне без відгуку, зливаючись з гробовою тишиною.

Стало душно так, наче ось-ось має загомоніти хуртовина. Як бажала душа моя блискавиць, грому, зливи! З палкою тугою, з тремтячою надією я ждала, затаївши дух. Але такою ранньою весною на півночі рідко була громова хуртовина. Синява хмара проминула. На хвилину знов виглянуло сонце. Потім насунула сива мряка, закапотів дрібнесенький дощик...

Знов потяглись марудні сірі дні...

ПРИМІТКИ

У сьомому томі Зібрання творів Лесі Українки у 12-ти томах вміщена оригінальна й перекладна художня проза письменниці. Це найповніше на сьогодні зібрання прозових творів та прозових художніх перекладів Лесі Українки. Так, зокрема, тут вперте друкується оповідання «Браги», пізніша редакція VI—VII розділів оповідання «Жаль», плай окремих розділів цього ж твору, план оповідання з умовною назвою «Турчин і вірменочка».

У розділі «Перекладна проза» вперте друкуються переклади оповідань Л. Якобовського, окремих творів французьких письменників — П.-Ж. Етцеля, Ж. д'Еспардеса, італійського письменника Е. де Амічіса. Вперше у Зібранні творів письменниці подаються переклади російською мовою оповідань І. Франка «На дні», «Ліси і пасовиська», «Історія кожуха», а в розділі «Dubia» — переклад українською мовою оповідання М. Розенбаума «Великдень у тюрмі».

Опубліковані за життя Лесі Українки прозові твори та переклади подаються за авторизованими прижиттєвими виданнями. Видання Леся Українка. Твори. Кн. І. К., 1911, в якому передруковано кілька оповідапь, готувалося без участі письменниці і пе може вважатися джерелом основного тексту вміщених тут творів. Не друковані за життя Лесі Українки твори подаються за автографами, які здебільшого зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР у фонді Лесі Українки (ф. 2). У примітках використані також матеріали відділу рукописів з фондів І. Франка 3) та Олени Пчілки (ф. 28).

ПРОЗОВІ ТВОРИ така її доля

Вперше надруковано у журн. «Зоря», 1889, № 2, стор. 24—25. Автограф не знайдено.

Датується орієнтовно 1888 р.: не пізніше кіпця цього року оповідання було передано до журн. «Зоря».

Подається за першодруком.

«З о р я» — український літературно-громадський журнал ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Львові в 1880—1897 рр.

Вперше надруковано у журн. «Зоря», 1889, № 24, стор. 410—

Автограф не знайдено.

Датується 1888 р. на підставі листа Олени Пчілки до М. Косача від ЗО.Х 1889 р.: «Ще думаю послать, бо вже пора, ті три малюночки «Святого вечора» Лесі, що вона писала торік» (ф. 28, № 446). Подається за першодруком.

Олена Пчілка — літературний псевдонім української письменниці ліберально-буржуазного напряму Косач Ольги Петрівни (1849—1930), матері Лесі Українки.

Косач Михайло Петрович (1869—1903)—український письменник, виступав з перекладами та оповіданнями під псевдонімом Михайло Обачний, брат Лесі Українки.

МЕТЕЛИК

Вперше надруковано у журн. «Дзвінок», 1890, № 14, стор. 106.

Автограф не знайдено.

Надрукувавши оповідання у дитячому журналі, Леся Українка хотіла, щоб воно стало здобутком ширшого кола читачів. Як видно з листа письменниці до М. Косача від 30.XI 1893 р., вона переписує «дещо з своїх дрібниць давніх» і серед них «Метелика» для журн. «Зоря». Оповідання до журналу не було надіслане.

Датується за першодруком.

Подається за першодруком.

«Д з в і н о к» — український журнал ліберально-буржуазного напряму для дітей і юнацтва, виходив у Львові у 1890—1914 рр.

ВЕСНЯНІ СПІВИ

Вперше надруковано у журн. «Зоря», 1892, № 1, стор. 6—7. Чистовий автограф (ф. 2, № 746) з датою: «1-го грудня 1889 р., Волинь» Леся Українка надіслала до журн. «Зоря». Редакцією журналу в ньому зроблені виправлення згідно з правописними принципами «Зорі». Наприклад, слово «коней» виправлено на «коний», «завжди» — на «завжді», «робить» — на «робити», «єдналася» — на «єднала ся» та ін. Тексти автографа і першодруку ідентичні.

Датується за автографом і першодруком.

Подається за першодруком.

біда навчить

Вперше надруковано у журн. «Дзвінок», 1891, № 23, стор. 186 —

Автограф не знайдено.

Датується за першодруком.

Подається за першодруком.

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Неопубліковані твори. Львів, «Вільна Україна», 1947, стор. 105—107.

Чистовий недатований автограф (ф. 2, № 844) мав незначні авторські дописки.

Оповідання було, очевидно, написане для самодіяльного конкурсу «Літературної громадки» в кінці 80-х років.

Подається за автографом.

«Літературна громадка», або «Плеяд а» — літературний гурток, що об'єднував молодих письменників та літераторів з

Києва, Чернігова, Одеси, Житомира. На його засіданнях, які відбувалися на квартирах Старицьких, Косачів та Лисенків, обговорювалися художні твори, проводилися літературні конкурси, складалися плани літературних збірників і видань, зокрема бібліотеки світової літератури. Енергійними організаторами роботи гуртка були Леся Українка та М. Косач. Роки активної діяльності літературного гуртка «Плеяда» —1888—1893; пізніше «Плеяда» розпалась, плани видань лишилися нездійсненими.

ЛЕЛІЯ

Вперше надруковано у журн. «Ілюстрована бібліотека для молодіжі, міщан і селян», 1891, № 2, стор. 18—23; № 3, стор. 34—40.

Автограф не знайдено.

Датується орієнтовно 1890 р. на підставі листа Лесі Українки до М. Косача від I8.V 1890 р., у якому вона, зокрема, писала: «...Я тепер сотрудник «Бук[овини]», «Бібліотеки для молодіжі...».

Подається за першодруком.

«Ілюстрована бібліотека для молодіжі, міщан і селян» («Бібліотека для молодіжі») — український журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Чернівцях в 1885-1893 рр.

«Буковина» — українська газета, що виходила у 1885— 1910 рр. у Чернівцях, пізніше у Відні, з початку XX ст. стала виразником реакційної австрофільської політики.

ЖАЛЬ

Вперше надруковано у журн. «Зоря», 1894, № 9, стор. 193—199; № 10, стор. 217—222; № 11, стор. 241—245; № 12, стор. 265—270.

В архіві письменниці зберігається автограф (ф. 2, № 826), за яким оповідання друкувалось у журн. «Зоря». На останній сторінці рукопису вгорі авторкою зроблена помітка: «До оповідання «Жаль», на цьому ж аркуші стоїть підпис Лесі Українки, а невідомою рукою синім олівцем позначена дата: «21/10 93». В автографі немає початку до слів: «А я б на твоєму місці уже б мовчала,— обізвалась Надя...», а також уривку від слів: «До чого-то дівчині в тринадцять...» до слів: «...бавити гостей: повагом собі походжає по салону або сяде й поведе якусь поважну розмову з одним гостем, а за інших забуде»; є закреслення і виправлення. Особливо багато закреслень у I і II розділах. Правки авторські і редакторські.

Редакція журн. «Зоря» одержала вже правлений Лесею Українкою рукопис. Так, у розділі I після слів: «Пізно розпочали теє все,

варіант

1. «Хтозна, до чого дійшла б тая розмова у двох сестер, якби не надійшла мати з кухні. При їй, видно, вони не почували себе так вільно, як при батькові. Вглядівши матір, Надя замовкла, не змінивши, однак, зухвалого виразу лиця. Софія, ображена, закусила губку і зсунула темні брови; та розмова надто роздражнила її, і вона боялась, як би її не напала мігрень. «От уже було б гарно! розхоруватись перед самим вечором»,— подумала вона і для розваги встала, підійшла до вікна і почала виглядати, чи не йде Павлусь від столяра.

то пізно й буде...» автором знято такий уривок: «Та що ти все: «Пізно, пізно! не поспіє на вечір!» — обізвалась Надя.— Іще сто раз поспів, не бійсь! А як і ні, то не така вже велика біда, мовбито без твоєї канапки то й сісти ні на чому буде.

Ет, хоч би ти вже не втручалась! а то ще й вона просторікує! Тобі звісно що — байдуже! — одмовила гнівно Софія».

Після слів: «Чому се тільки той князь не їде? пора б уже!» закреслений такий уривок: «Поміж тим рухом тільки Надя походжає тихо та мовчки. Вона ще досі трохи гнівається.

— Ти б, Надю, пішла забавила Катрусю Гнатовську. Вона ж нудиться, сидячи сама! Так же не гречно. Іди забав її,— каже пані Турковська.

— От іще я буду з десятилітніми бавитиеь! — одповіла Надя з прикрістю, одначе мусила йти бавити малу гостю. «І чого приперлися на вечір з дитиною!» — думала вона».

Наведемо ще кілька прикладів авторських скорочень:

І

— Іде, іде! — і Софія побігла братові назустріч.— Ну що? як? Що вони тобі казали? — питала вона його ще в прихожій.— Готова? принесуть? швидко?»

ІІ варіант

«Хтозна, до чого дійшла б тая розмова у двох сестер, якби не надійшла мати з кухні. Вглядівши матір, Надя замовкла, не змінила, однак, зухвалого виразу лиця. Софія, ображена, закусила губку і зсунула темні брови; встала, підійшла до вікна і почала виглядати, чи не йде Павлусь від столяра.

— Іде, іде! — І Софія побігла братові назустріч.

— Ну що? як? що вони тобі казали? — Готова? Принесуть? Швидко?»

«Та стій-бо. Я прийшов,—хазяїна не було вдома.

— Ну, а ти і пішов?! — перебила Софія.

— Я сів і почав дожидати хазяїна. Лихо його знає, куди він подівся. Прийшов хазяїн, я зараз і спитав у нього, чи готова канапка?»

Подібні авторські скорочення і виправлення в й далі у тексті

автографа. У рукописі редактор журн. «Зоря» зробив свої поправки мовнОправописного і частково лексичного характеру. Так, слово «посаг» замінено словом «віно», «кредитори» — на «вірителі», «вокзал» — на «двірець».

При публікації в тексті оповідання пропущені окремі слова і речення.

Крім закінченої редакції оповідання, в архіві зберігаються автографи VI і VII розділів іншої редакції твору з написом «До по [вісті] «Жаль» (ф. 2, № 827), а також план IV—XII розділів (ф. 2, № 828).

Датується 1890 р. на підставі листів Лесі Українки до М. Драгоманова від 3.III 1892 та до О. Маковея від 25.IX 1893 р.

«Жаль» — перший великий прозовий твір Лесі Українки. Поштовхом до його створення став конкурс, що проводився у родині Косачів на тему «канапка» чи «кушетка». Про оповідання М. Косача «Кушетка» (пізніша назва «На огнище прогресу» («Зоря», 1891, № 11, стор. 205—206; № 12, стор. 227—230) Леся Українка писала братові у вересні 1889 р.: «От тобі, Миша, що раджу: пиши-но ти улити бо твоя «Кушетка» проймав навіть серце, р е в і з -м о м [125] пойняте». Оповідання під назвою «Кушетка» е і серед не-друкованих творів Олени Пчілки (ф. 28, № 71).

Як видно з листів Лесі Українки, оповідання «Жаль» опрацьовувалось досить довго. «Я було думала тут зайнятись добре і скінчить нарешті той нещасливий «Жаль», аж вийшло так, що він і досі лежить не скінчений...» (лист до М. Косача, вересень 1889 р., Коло-дяжне). «Треба переписати одну свою повість до тих пір, поки поїду в Київ...» (лист до М. Драгоманова, 24. XII 1889, Колодяжне). «Моя бідна la grande Oulita» [126] тепер, може, і на миші переведеться непереписана, бо не хутко дочекається вона честі мого власноручного переписування...» (лист до М. Косача, 18. V 1890 р., Колодяжне). Проте в січні 1891 р., по дорозі на лікування до Відня, Леся Українка, зупинившись у Львові, залишав у О. Франко в цілому уже завершений «Жаль». Оповідання було прочитане М. Павликом, І. Франком, а пізніше і О. Маковеєм. М. Павлик, напевне, запропонував передати твір до журн. «Зоря», бо 3.III 1891 р. Леся Українка відповідала йому з Відня: «Що ж до моєї повісті, то, далебі, не знаю, як з нею буде, бо не розумію, як маю думати про відносини «Зорі» до мене; «Зоря» мав чимало моїх віршів і дещо з прози, але нічого не друкує, хоч і назад не завертає і не каже, що їй моє писання непридатне, отже, не знаю, як з нею бути». А через кілька місяців Леся Українка знову пише М. Павликові: «Пригадала собі те, що Ви писали про повість «Жаль», добре що з Вас такий одвертай критик, бо з такими

людьми тільки й можна як слід говорити. Але я не у всьому з Вами згоджуюсь: мені здається, що тема не єсть так далека для автора, як Ви думаєте, бо таких людей, як героїня повісті, він знає чимало і бачить дуже зблизька, а тільки, може, Ви не сподівались такої теми, і для Вас вона в досить далека або просто нецікава; що залежить до виконання, то, певне, що воно далеко не бездоганне, але ще там мусить чимало поправитися. На самих ліричних віршах вже не втриматись! — тісно робиться, хоч се не значить, ніби їх зовсім покинути маю, того, певне, ніколи не буде. Ще от що: рідну дитину, та ще й першу, не так-то легко забити, як здається, а надто ще й те, що автор не зовсім розчарувався в своїй нещасливій і дурній Софії». Не погодилася Леся Українка і на пропозицію М. Павлика надіслати «Жаль» на перегляд М. Драгоманову: «Посилати «Жаль» до дядька не варт, бо то дуже затяжна справа,— нехай вже тоді вилає, як у друку побачить» (лист від 28.VII 1891 р.). Тим часом вона пише два вставні розділи до «Жалю» (певне, це саме ті, що зберігаються в архіві під № 827) і обмірковує з М. Косачем і Оленою Пчілкою питання про можливість надрукування твору у жіночому збірнику, оскільки «він створений для нього» (лист до Олени Пчілки з Євпаторії, липень,

1891 р.). А у вересні цього ж року І. Франко пише Олені Пчілці: «Друге діло, про котре я хотів поговорити з Вами, се новела Лесі Українки, котра находиться у мене. Що Ви думаєте з нею робити? Я чув, що Ви призначили її для другого тому альманаха. Та коли-то ще той альманах буде друкований, чи не можна би змінити сю постанову, щоби така гарна річ не лежала у рукопису. Я прочитав сю новелу, і вона мені дуже сподобалася, так що коли би була на те Ваша і Лариси Петрівни воля, то я радо опублікував би її в найближчій книжечці своєї «Літературно-наукової бібліотеки». Я готов розпочати друк, як тільки одержу Ваш дозвіл» (І. Ф р а н -к о. Твори в двадцяти томах. Т. 20. К., Держлітвидав України, 1956, стор. 431). У відповідь на це Олена Пчілка писала: «Повість Леси-ну щось-то не приходиться друкувати осібно в бібліотеці, краще зоставити її для того дамського видання, яке має вийти,— чи альманах, чи журнал, чи що воно там буде. Ця повість більше підходить до жіночого видання, аніж до друку осібно» (ф. 3, № 1612, стор. 264). У вересні 1893 р. Леся Українка звертається до О. Ма-ковея з проханням: «Підіть, будьте ласкаві, до пані Франкової і візьміть у неї моє оповідання під назвою «Жаль», та віддайте його до «Зорі», і запитайте, чи прийме вона його до друку, а коли прийме, то як хутко може воно бути надрукованим. Згляньтесь над долею сього нещасного оповідання, що вже третій рік світу-сонця не бачить,

лежачи у схові в господі пані Франкової, визвольте його з темниці». О. Маковей виконав прохання письменниці, але виявилось, що твір не має закінчення. 25 вересня 1893 р. Леся Українка надсилає О. Маковею закінчення, надписавши на ньому: «До оповідання «Жаль», а в супровідному листі ще раз просить

О. Маковея довідатись в редакції журн. «Зоря», коли оповідання буде надруковане. Далі в цьому ж листі Леся Українка писала: «Я думаю, Ви повірите мені, коли скажу, що тепер — по трьох чи чотирьох роках — я інакше б написала свій «Жаль», але ж поправляти давню писанину і скінчену річ дуже трудно, бо вже ніяк не можна погодити тодішньої течії думки з теперішньою. Через те я викидаю геть ті речі, які здаються мені ні до чого, а які ще до чого-небудь судні, ті друкую, поправивши хіба стиль і мову. Я признаю, що в «Жалю» багато є недотепного й «зеленого», але поправити не можу, раз, через те, що не маю оповідання в руках, а друге — через вищенаведену причину. Мені дуже подобається вираз

Вікт[ора] Гюго «Corriger un oeuvre par un autre»[1], отже, може, колись напишу щось кращого, ніж «Жаль», і тим його поправлю. Я думаю, що то нічого не шкодить, коли галичани побачать в моєму оповіданні далекий для себе світ — чим більше світу побачити, тим краще».

Подається за першодруком.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, потім ліберально-буржуазного напряму, рідний брат матері Лесі Українки.

П а в л и к Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист і громадський діяч революційно-демократичного напряму.

«Літературно-наукова б ібліотека» — серія започаткованих 1889 р. І. Франком видань, що виходила до кінця 90-х років накладом І. Франка, здійснених І. Франком протягом 1889—

1892 рр.

ПІЗНО

Вперше надруковано у виданні: Література. 36. 1. К., 1928, стор. 187—188.

Недатований автограф має кілька авторських скорочень і виправлень, зберігається в Центральній науковій бібліотеці АНУРСР (далі: ЦНБ АН УРСР) у відділі рукописів (І, 8906). Закреслено перше речення «Вже пізно». У реченні «Тільки все ж не могла вона привикнути до того тону, з яким її чоловік, багато молодший від неї, говорить перед гостями: «Як би ви думали, чий се портрет?» — і, натішившись ваганням гостей, вимовляє: «Се

моя жінка! ха-ха!». Слова: «багато молодший від неї» зняті. Речення «Одного разу жінка попросила чоловіка сказати, які книжки треба читати для того, щоб набути відомостей по політ[ичній] економії...» спочатку починалося словами: «Був навіть такий час, коли...».

Датується орієнтовно 1893 р. на підставі спогадів сучасників письменниці (див.: Спогади про Лесю Українку. К., «Дніпро», 1971, стор. 90, 324).

Подається за автографом.

Gyp (Жіп) — псевдонім французької письменниці де Мар-тель де Жуанвіль (1850—1932), авторки сентиментальних романів, популярних у буржуазних колах.

ОДИНАК

Вперше надруковано у журн. «Радянський Львів», 1947, № 4, стор. 19—34.

Чистовий недатований автограф (ф. 2, № 832; пертий розділ — початок шостого) уривається на словах: «Тут награємось за ніч в тісної баби,— говорить хтось з кутка». В автографі є кілька мовностилістичних авторських виправлень чорнилом, зроблених при переписуванні. Так, у реченнях: «Ходила ж оце я до пана, питала, чи то тебе можуть прийняти, що ти одинак...» слово «прийняти» виправлено на «взяти»; «Корній не йшов вулицею, він пішов поза-городдям...» слово «пішов» поправлено на «подався»; «Прощавайте, мамо! — раптом скаааав він хрипло, круто одвернувся, немов оді-пхнув сам себе...» — замість останніх трьох слів вписано «одірвався». Є в автографі ряд поміток олівцем: окремі слова і словосполучення підкреслені, а на полях відповідно поставлений знак питання, «фетфебель» виправлено на «фельдфебель», олівцем написаний і заголовок оповідання.

В архіві письменниці збереглися ще початок V частини «Одинака», переписаний рукою К. В. Квітки, без дати <ф. 2, № 834) і план VI—XII розділів (ф. 2, № 833).

В основі оповідання — враження письменниці від перебування в Луцьку в 1890—1891 рр. Сестра письменниці Ольга так згадувала про цей час: «Доводилося тої осені переживати Лесі тяжкі, болючі враження через сусідство «воїнського присутствія», що містилося в тій самій кам'яниці, де й ми жили, лише в другому кінці. Під час рекрутського призову на вулиці коло того «присутствія» збирались юрби рекрутів і їх родичів та відбувалися тяжкі сцени, лунало не раз таке голосіння, такі розпачливі ридання, що хотілося забігти кудись далеко з нашого дому, щоб того не чути і не бачити» (О. Косач-Кривинюк. Перебування Лесі Українки в Луцьку.— У кн.: Спогади про Лесю Українку. К., «Дніпро», 1971, стор. 50).

Оповідання «Одинак» Леся Українка написала для літературно-наукового збірника, який планував видати літературний гурток «Плеяда». «Я все роблю замахи на всякі повісті і драми на громадські теми»,— сповіщала вона М. Драгоманова 10.XII 1892 р., а вже у травні наступного року писала йому, що закінчує оповідання, яке має ввійти до збірника, «що хоче видати наша «Плеяда». Проте робота над цим твором розтяглася на довший час. 11.X 1893 р. Леся Українка писала І. Франку, що працює над більшим оповіданням, треба його кінчати, «бо воно призначене до одного збірника, що хутко має друкуватись». 5.1 1894 р. вона знову повідомляла М. Драгоманова: «...Пишу свою повість...». Нарешті, 28.1 1894 Леся сповіщає матір: «Я сими днями кінчила «Одинака» (як його назвати, я й сама не знаю!). Здається, вийшов непогано, тільки все-таки я його буду немало поправлять. Я його читала при маленькому зборі, і він справив дуже добре враження... Напиши, коли ти думаєш приїхати в Київ, якщо не хутко, то я пошлю тобі ті глави «Одинака», що ти ще не читала,— я не хочу друкувать його без твого перегляду. А перші глави почну переписувать. Тепер хоч уже ніхто не гризтиме моєї голови! Вони думають, що се так легко повість написать, спробували б самі!» Про закінчення роботи над повістю Леся Українка цього ж дня написала і М. Драгомано-ву, зазначаючи, що «кінчала її несамовито», «сиділа над нею до 4-ї, а то й до 5-ї год[ини] ночі».

Збірник, задуманий «Плеядою», не вийшов у світ. «Одинак» так і не був надрукований.

Очевидно, саме цей твір маїа на увазі Леся Українка в листі до О. Кобилянської від 9.VII 1899 р. з приводу запланованого Л. Якобовським видання новел українських письменників в німецьких перекладах: «Я знаю, що для п. Якобовського були б більше пожадані повісті з народного життя, у мене хоч і є одна така повість, та одно, що її ще треба причепурити, а друге — вона задовга, а третє (і головно) — я зовсім не в стані віддати нашого волинського народного стилю по-німецькп, виходить якось смішно, певне, для сього треба знати німецькі діалекти, тоді б можна вибрати якийсь відповідний, а літературний не вистачає».

Датується січнем 1894 р. на підставі листа Лесі Українки до Олени Пчілки від 28.1 1894 р.

Подається за автографом (ф. 2, № 832).

Квітка Климент Васильович (1880—1953) — український радянський музикознавець і фольклорист, чоловік Лесі Українки.

Косач-Кривинюк Ольга Петрівна (1877—1945) — молодша сестра Лесі Українки, за фахом лікар.

Якобовський Людвіг (1868—1900) — німецький письмен-ник-

реаліст.

ВОЛИНСЬКІ ОБРАЗКИ

І. Школа

Вперше надруковано у журн. Народ», 1895, № 3, 4, 1 і 15 лютого, стор. 34—37.

Автограф не знайдено.

Датується січнем 1895 р. на підставі листа Лесі Українки до М. Павлика від 21.1 1895 р.

Леся Українка задумала написати цикл нарисів під назвою «Волинські образки» для журн. «Народ». «Се справжні образки з натури, сливе дописи,— писала вона М. Павлику 21.1 1895 р.,— тільки що мені не подобається форма кореспонденційна, то я собі їх писатиму в напівбелетристичній формі, так мені самій цікавіше...» Разом з цим листом письменниця надіслала перший нарис під назвою «Школа». 30.IV 1895 р. Леся Українка в листі обіцяла М. Павлику надіслати ще один образок. Однак більше нарисів з цієї серії написано не було.

Подається за першодруком.

«Народ»— український громадсько-політичний журнал прогресивного напряму. Видавався у Львові і Коломиї в 1890—1895 рр.

Ушинський Костянтин Петрович (1824—1871) — видатний російський педагог, основоположник педагогічної науки і народної школи в Росії. «Рідне слово» — книжка для читання, одна з основних праць Ушинського.

Паульсон Йосиф Іванович (1828—1898) — російський педагог, засновник педагогічного журн. «Учитель», автор популярної «Книги для чтения».

«П о с р е д н и к» — російське просвітительське видавництво (1884—1935). Засноване за ініціативою Л. М. Толстого з метою видання літератури для народу.

Видавались також серії: «Деревенскея жизнь и крестьянское хозяйство», «Библиотека для детей и юношества», «Всемирное братство» та інші.

«Комитет грамотности» — громадська просвітительська організація в Росії, що ставила за мету сприяння початковій народній освіті, була своєрідним центром педагогічної діяльності, пройнятої демократичними тенденціями.

ЩАСТЯ

Вперше надруковано в альманасі «Складка», Харків, 1896, стор. 64—68.

Автограф не знайдено.

Датується орієнтовно 1895 р. на підставі цензурного дозволу на друкування альманаху «Складка».

Подається за першодруком.

«місто СМУТКУ»

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори. Т. X, К., «Книгоспілка», 1929, стор. 108—114.

Чорновий завершений автограф, датований «8/IX 1896, Колодяжне» (ф. 2, № 21), має ряд авторських скорочень з метою зробити опис економнішим, психологічно точнішим. Після слів: «Се невеликий дарунок, але його робили королівські руки» закреслено речення «Я завжди ласкава до таких молодих дівчат, як ви», у реченні «Чим же гірша моя королева від інших, що не тільки вірять самі, а й других силують вірити в свою короновану гідність» підрядне речення викреслене, а замість нього вписано: «коронованих осіб». У репліці «Ви ходите в окулярах,— відповів він просто, дивлячись на моє pince-nez, що я наложила, дивлячись на гімнастику»,— підрядне речення також закреслене. У наступній репліці «Таке студентство можна сховати в кишеню,— сказала я, сміючись, і справді сховала pince-nez» — знято слово «сміючись». Закреслено і останнє речення цього нарису: «Я хочу сказати слово сьому самому вченому тебанцеві».

Датується за автографом.

Історія створення нарису «Місто смутку» пов'язана з перебуванням Лесі Українки влітку 1896 р. у містечку Творки під Варшавою, куди вона приїхала на запрошення дядька О. П. Драгома-нова, який працював у Творках головним лікарем психіатричного санаторію. «Місто смутку»,— писала згодом Олена Пчілка,— побіжні замітки, нотатки. Можливо, Леся Українка думала, що ті нотатки здадуться їй колись для якогось її писання, яко «людські документи», але ні в одному її творі не видно, щоб їй здалися оті знадібки» (Леся Українка. Твори. Т. X, стор. 295).

Подається за автографом.

голосні СТРУНИ

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори. Т. X, стор. 115—128 — за рукописною копією Олени Пчілки; у виданні: Леся Українка. Твори в п'яти томах. Т. 3. К., Держ-літвидав, 1952, стор. 581—590 — за автографом.

У нашому виданні оповідання подається за автографом (ф. 2, № 823). Закінчення твору від слів: «...залунала перша фраза» подається у перекладі з німецької мови за текстом, опублікованим у журн. «Rutenische Revue», Відень, 1903, № 9, 10, під заголовком «Das Lied ohne Worte», що є перекладом оповідання «Голосні

струни», здійсненим О. Кобилянською.

В автографі є ряд авторських правок: у реченні «Сей романс,— думала тепер Настя,— був для мене тим, чим був для Паоло й Франчески роман про Трістана і Ізольду» два останні слова закреслено, замість них вписано: «Ланчелота і Джіневру»; у реченні «Дівчина, що сиділа при фортеп'яно, була молода, стрункa, чорнява, з поважним і трохи смутним виразом на блідому обличчі...» закреслено: «трохи смутним», натомість вписано: «енергічним».

Невідомою рукою в автографі під заголовком зазначено: «Премирован на литературном конкурсе 1897 г.». На першій сторінці автографа червоним чорнилом зроблені помітки київського окремого цензора для іноземної цензури: «Дозволено цензурою, Киев, 5 апреля 900 г.», а трохи нижче «N. B.— Дозволено при усло-вии применения к тексту правил правописания русского языка».

У архіві письменниці є початок (чотири сторінки) чорнового автографа оповідання (ф. 2, N° 824), що уривається на словах: «Там стояло піаніно з бюстом Шопена, етажерка...», з первісним заголовком «Єдиний скарб», закресленим авторкою.

Між текстами чорнового й чистового автографів в ряд різночитань. Наведемо окремі з них:

Чорновий автограф	Чистовий автограф
1. «...очі сині, чудові, немов	«...очі сині, чудові...» благаючі вічно когось...»
2. «Здається, що дівчина, чую-	«Здається, що дівчина, чуючи
його, кожний раз іще гірше чи	його, кожний раз немов хо-
згинає свою недолугу постать...»	тіла скритися від немилосерд
	них людських поглядів...»
3. «Вона, здається, страх само-	«Вона, здається, страх ураз-
любна!»	лива!»

В архіві зберігається також рукописна копія тексту оповідання, зроблена 1929 р. Оленою Пчілкою (ф. 2, № 845). Саме за цією копією «Голосні струни» вперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Твори. Т. X. У копії після слів, на яких уривається автограф, йде пояснення Олени Пчілки про умови написання оповідання і відтворене нею по пам'яті втрачене закінчення оповідання. Під час переписування Олена Пчілка здійснила певне редагування тексту. Додані окремі слова і речення, цілі фрази опущено, змінено порядок слів, пунктуацію.

Дати в автографі немає. Датується твір 1897 р.— часом подачі оповідання на конкурс, оголошений Київським літературно-артистичним товариством.

Історія створення оповідання «Голосні струни» починається у 1896 р. 7 грудня Леся Українка у листі до Л. М. Драгоманової, розповідаючи про існування у Києві літературно-артистичного товариства, яке оголосило літературний конкурс для творів українською та російською мовами і вже визначило жюрі, сповіщала: «Тепер, невважаючи ні на що, писатиму оповідання на конкурс, хоч, напевне, провалюсь». У жовтні 1897 р. у Ялті Леся Українка одержала телеграму від конкурсної комісії Київського літературно-артистичного товариства, якою її вітали з нагородженням золотим жетоном за оповідання «Голоспі струни». Премійований твір мав друкуватися у літературному збірнику товариства.

У липні 1899 р. Леся Українка перекладає оповідання «Голосні струни» німецькою мовою і просить О. Кобилянську (лист від 9 VII 1899 р.) відредагувати переклад. У цьому ж листі Леся Українка повідомляла, що Київське літературно-артистичне товариство ще й досі не спромоглось видати «Голосні струни». Німецький переклад авторка мала намір подати до збірника новел українських письменників, який готувався до видання у Дрездені Передмову до збірника повинен був написати І. Франко. Пояснюючи вибір саме цього оповідання для згаданого збірника, Леся Українка тоді ж писала О. Кобилянській: «Врешті се (перекладене) оповіданнячко типічне для мене, бо воно наскрізь ліричне, його б можна поемою в прозі назвати, а я ж, власне, лірик par excellenze...» Видання збірки українських новел в німецьких перекладах не було здійснене.

Тим часом справа з виданням збірника Київського літературно-артистичного товариства, до якого мали увійти «Голосні струни», зволікалась і врешті припинилась зовсім. Рукопис був повернений авторці. До інших видавництв, за свідченням Олени Пчілки (ф. 2, № 845), Леся Українка це оповідання не посилала.

«Ruthenische Revue» — український художній і громадсько-політичний журнал, видавався німецькою мовою у Відні з 1903 р. (з 1906 р.—під назвою «Ukrainische Rundschau»). В суспільно-політичних питаннях не мав чіткої програми, загалом дотримувався ліберально-буржуазних позицій.

Драгоманова Людмила Михайлівна (1842—1918) — дружина М. П. Драгоманова.

Київське літературно-артистичне товариство (1896—1905)— ліберальне культурницьке товариство.

Stecchetti — псевдонім італійського поета-реаліста Оліндо Гверріні (1845—1916). Вірші Стеккетті перекладала Олена Пчілка.

Н а д с о н Семен Якович (1862—1887) — російський поет.

EIN BRIEF INS WEITE

Вперше надруковано в журн. «Die Geselschaft», 1900, жовтень, зошит I, стор. 43—45, з поміткою під заголовком твору: «Skizze von Lessja Ukrainska».

В українському перекладі І. Ю. Гузар вперше надруковано у газ. «Літературна Україна», № 90, 13 листопада 1970 р.

Автограф не знайдено.

Датується орієнтовно не раніше 1898 р.

Подається за першодруком; український переклад Я. М. Погребенник.

«Die Geselschaft» — німецький прогресивний журнал, виходив у Дрездені в 1885—1902 рр.

НАД МОРЕМ

Вперше надруковано у журн. «Літературно-науковий вісник» (далі: ЛНВ), 1901, "Кн. 1, стор. 18—33, кн. 2, стор. 151—168.

Рукописний авторський примірник оповідання з датою: «19.XI 1898, Київ» зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, Я® 1862, стор. 267— 391). 14 сторінок рукопису — чистовий автограф Лесі Українки, решта, від слів: «...«хорошие господа», папаша — генерал, мама-ша — професорська дочка...» — авторизована машинописна копія. В кінці твору стоїть підпис Лесі Українки, в тексті машинопису е декілька авторських виправлень чорнилом та ряд вписаних рукою авторки іноземних виразів. І. Франко готував оповідання до друку: на першій сторінці автографа закреслено напис Лесі Українки: «До редакції Літературно-наукового вісника» і під заголовком — слово «Оповідання» натомість рукою І. Франка вписано: «Оповідання Лесі Українки».

У тексті першодруку допущені окремі друкарські помилки, перекручення слів та пропуски в тексті. Наприклад, у автографі було: «Він стояв межи двома іншими портретами...», надруковано: «...межи двома пишними портретами»; «закрутити голову сьому серцеїду» — під час друку слово «сьому» пропущено.

За текстом ЛНВ передруковано у виданні: Леся Украін-к а. Твори. Кн. І. К., 1911.

Датується за автографом.

Першу згадку про роботу над оповіданням знаходимо у листі до Л. М. Драгоманової з Києва від 18.XI 1898: «Пишу третій день «без просвітку». Завтра мають читати моє оповідання в Літературному обществі, а тим часом воно (оповідання) ще далеко не скінчене! Буду писать, певне, і вночі». Автограф «Над морем» датований наступним днем — 19.XI 1898 р. А в листі до Олени Пчілки від 21.11 1900 р. з Дерпта (тепер — Тарту) вона пише, що оповідання читалося на зібранні Київського

літературно-артистичного товариства. З цього листа дізнаємось також, що Леся Українка мала намір надіслати оповідання «Над морем» до «Сборника Киевского литературно-артистического общества» і що вже або мала текст оповідання російською мовою, або збиралась зробити такий переклад. Однак до згаданого збірника оповідання не було передане. Відомо, що в 1899—1900 рр. Леся Українка переписує оповідання «Над морем», читає його своїм знайомим. Так, у листі до О. Коби-лянської від 14.XII 1900 р. з Києва вона запитує: «Чи там вже вийшло моє «Над морем»? Мало з'явитись у 1 ч. «Вісника», писав Труш. Може, довідаєтесь, як воно там сподобалось кому з людей, то напишіть мені, воно все ж цікаво знати, треба признатись. Та й як Вам тепер воно здалось, коли самі прочитали, а не з мого голосу почули».

Подається за першодруком з виправленням помилок, допущених при друкуванні.

Літературно-науковий вісник — український художній, науковий і публіцистичний журнал. За ідейним спрямуванням історія журналу поділяється на три періоди: 1) демократичний (1898—1906, Львів); 2) ліберально-буржуазний (1907—1914) і буржуазно-націоналістичний (1917—1919, Київ —Львів); 3) буржуазно-націоналістичний, профашистський (1922—1939, Львів; з 1933 р. виходив під назвою «Вісник»).

Труш Іван Іванович (1869—1941) — відомий український живописець і художній критик, автор портретів І. Франка, В, Стефа-ника, Лесі Українки та інших.

Ле й к і н Микола Олександрович (1841—1906) — російський письменник, автор оповідань та фейлетонів, розрахованих здебільшого па невибагливі смаки міщансько-обивательських кіл читачів.

Ясинський Ієронім Ієронімович (1850—1931) — російський письменник і журналіст. В кінці 80-х років виступав в літературі як прихильник «чистого мистецтва».

Вперше надруковано у журн. «Южвые записки», 1905, № 4, стор. 22—25.

Автограф не знайдено.

Датується орієнтовно кінцем 90-х — початком 900-х років на підставі листа до матері від 22.III 1905 р.: «Мгновенье» дійсно навіяно тим моментом в Stephanskirche, ти, мамочко, вгадала. І ти знаєш сю дрібничку, тільки забула: се результат одного з наших «конкурсів», що був скілька років тому в Зеленім Гаю. Отож, значить, з посміху люди бувають».

У Зеленому Гаю Леся Українка жила влітку 1898, 1899, 1902 і 1903 рр. В основі сюжету твору — враження від перебування Лесі Українки у Відні 1891 р., відвідин собору св. Стефана.

Подається за першодруком.

«Ю ж н ы е за п и с к и» — ліберально-буржуазний тижневик, видавався в Одесі з 1903 по 1905 р.

СЛІПЕЦЬ

Вперше надруковано у журн. «Життя і знання», 1938, № 10, стор. 303—304.

Автограф не знайдено.

Цей психологічний етюд створений Лесею Українкою як своєрідний відгук на твір О. Кобилянської «Сліпець» (ЛНВ, 1903, кн. 10, стор. 109—110) і надісланий О. Кобилянській разом з листом від 14.IV 1902, у якому Леся Українка, зокрема, писала: «Хоч ведмідь (так жартівливо називали обидві письменниці О. Маковея.— Ред.) «Сліпця» не зрозумів, то ще то не значить, аби й ніхто не міг зрозуміти. Хтось думає, що зрозумів, а я к зрозумів, то видко 8 того Нарпсу-pendant, що тут приложений до листа. Хтось не міг утриматись, щоб того не писати, І ліг, і не встав, поки не написав».

Датується на підставі цього листа.

Подається за першодруком.

ПРИМАРА

Вперше надруковано у журн. «Червоний шлях», 1923, № 2, стор. 1—3.

Чорновий завершений автограф, датований «30/IV 1905 р.» (ф. 2, № 837), містить авторські закреслення і дописки. Так, після слів: «і хоч ои скільки їх падало позаду, передні знають, що неминуча зброя товариша завжди близько і завжди готова вп'ястися в його шию» ідуть такі закреслені рядки: «Бо товариш теж не може спинитись, ні назад податись, товариш теж за спиною чує зброю, і в'язи його тремтять. О, якби знав він, що за ним іде чоловік без божевільних слів у безглуздих очах, він би став і не рушив з місця. Але ж як станеться таке чудо? Той не мав би тих слів, хто не чув би їх за собою, та кождий же йде не остатній, і як же йому не жалити стоячого, не топтати лежачого, коли він чує зброю за собою і не сміє глянути назад в очі товариша свого». Наступний абзац починався такими викресленими рядками: «А хто був перший, хто був головою сього змія-полоза? Хто повів за собою сю довгу зграю? І коли так сталось? Він, може, був щасливий, він, може, знав, куди й на що він іде...» Останнє речення автографа «Вони ідуть, ідуть, і страшно дивитись на них» авторкою також закреслене. Після закінчення твору (під датою) Леся Українка дописала уривок, що починається реченням: «Хто пристає до зграї самохіть, уже собі не пан», а закінчується: «Він уже погонич!»

Датується за автографом.

Подається за автографом.

«Червоний шлях» — український громадсько-політичний і літературно-мистецький журнал. Виходив у Харкові в 1923—> 1936 рр.

ПРИЯЗНЬ

Вперше надруковано у журн. «Киевская старина», 1905, т. 91, кн. I, стор. 11—72.

Чистовий автограф твору не знайдено. В архіві зберігається чорновий автограф (ф. 2, № 838), без заголовка, з датою: «1 мая

1905 р., Тифліс», який має сліди кількох редакцій. Зіставлення чорнового автографа з першодруком свідчить про дальшу роботу письменниці над текстом під час переписування оповідання начисто: деякі закреслені в чорновику місця відновлено, зроблено нові скорочення. Так, Леся Українка знімає такий розгорнутий початок оповідання:

«І хто б подумав, що з тієї «тонконогої», «миршавої» Дарки виросте така хороша та справна дівка! Ну, тонконогою то й тепер її дражнять, як хто розсердиться, але ж тонкі ноги зовсім їй краси не уймають, бо й стан у неї тонкий та гнучкий, і вся вона струнка, як тополя. Тільки вже миршавою ніхто її навіть і зо злості не назове, бо хоч вона тонка, але висока, в плечах широка, міцна, звинна, а в руках така дужа, що не кожний хлопець її перетягне, як стануть часом силу міряти; вона й не худа тепер, тільки тіло на їй не пухке та не біле, як у міщанки, а тверде та бронзове, як личить молодій селянці-робітниці. І гарно їй з тим,— може, якби вона була пухка та біла, та ще сита й спокійна, як міщанка, то й не здавалась би гарною, бо яка ж там її врода: сиві очі, гладке темно-русе волосся, всі риси, як пишеться в паспортах, «обыкновен-ные». А проте подивіться на неї хоч у жнива чи на сіножаті, як вона певним та зручним рухом вимахує серпом або кидає сіно, мов не працює, а грається роботою, бронзове тіло лиснить на сонці, золотом одблискує, грубі темно-русі коси, валожені навколо голови, блищать над чолом, як мідяний вінець, у сивих очах то синє небо, то зелена сіножать відбивається, і міняться вони всіма барвами і всіма настроями гарячих жнив, палкої косовиці. Недарма не то хлопці, а й дівчата кажуть, що при Дарці кожна робота легше йде. Та й не тільки робота. На толоці, по тяжкій роботі, вже не хто, як не Дарка, протанцює до світу, а на весіллі скоріш охрипне співаючи, а не змовкне поперед інших.

Малою не така була. Бувало, як тільки ото весна настане, та й трясе бідну Дарку «шіпля».

Ряд змін зроблено у тексті чорнового автографа. II варіант збережений і в першодруку.

1. «Дарчин крик покрився голосом Юзі, що впала додолу,

трясучись і кидаючись, як непритомна, і лементуючи: «Ой, не бийте її, ой, не бийте, ой, я не можу, не можу, не можу... ой... ой... ой...»

З Юзею робилось щось таке страшне, що Мартоха мимоволі покинула і прут, і Дарку та кинулась до панночки.

— А господи, панно! Та що вам такого? Дарко, води, хутчій!

Дарка метнулась по воду і за хвилину вже бризкала сама своїй товаришці в лице водою з бляшаної кварти.

Тим часом від панського двора надбігла покоївка».

2. «Се мені нещастя з тим хлопським сусідством, просто ні на хвилину не можна бути спокійним за своїх дітей. І звідки у Юзі та приязнь до них взялася, не розумію».

3. «— Так, бо всі учаться.

Дарка сміялась: «А я ж не вчуся!» — «Так ти ж мужичка»,— хтіла сказати Юзя, але якось ніколи вона не могла такого вимовити вголос. Вона тільки сказала: «У вас нема такого звичаю, а в нас учаться всі».

— Нащо? — знов допитувалась Дарка.

*— Ну, так, щоб все знати.

— А що з того?»

«Дарчин крик покрився голосом Юзі, що впала додолу, трясучись і кидаючись, як непритомна, та лементуючи. Від панського двора надбігла покоївка».

«От завжди так,— не слухаєшся, бігаєш, куди не потрібно, поки захо-руєш, а потім возися з тобою».

«—- Так, бо в нас всі діти учаться.

— А що з того?»

«У пекарні, на стільці, коло чисто застеленого столу сидів молодший пан (старий заграв ся в безика і не пішов)».

В сцені приміряння Юзиної спіднички опущені детальні підрахунки вартості тканини на спідничку, що виявляли компетентність Юзі у господарських справах, а це но відповідало уже виписаному образу панночки. Далі закреслений опис переживань Юзі з приводу розлуки з Даркою: «І зраджувала, і мучилась тим, що її душа була з тих, що не створену для зради.

Даремно, роздумуючи вночі про те, чи гаразд то, чи не гаразд, що вона одбилася від Дарки, Юзя намагалася вмовити себе, що вона ж «нічого не обіцяла» Дарці; їй пригадувались їх спільні страждання, спільні сльози й забави, а найбільше та остання розмова про те, чи поїде Юзя за границю».

Про творчу роботу над текстом оповідання свідчать й інші скорочення та правки у автографі.

В архіві під тим же номером зберігається ще один чорновий автограф, що починається словами: «Беруть у двір Євцю...». На

першій сторінці Леся Українка написала: «План оповідання». Цей автограф містить чимало закреслень та дописок і дає уявлення про те, яким був первісний задум «Приязні».

«Беруть у двір Євцю...» подається у розділі «Незавершені твори. Фрагменти. Плани».

Без жодних текстових відмін «Приязнь» з журн. «Киевская старина» була передрукована у виданні: Леся Українка. Твори. Т. І. К., 1911.

Про намір Лесі Українки працювати над оповіданням свідчить її лист до О. Кобилянської від 14.VIII 1904 р.: «Хтось хоче писати на конкурс «Киевской старины» оповідання (термін конкурсу 1 октября ст. ст.)... Ну ще побачим, як там буде, а тим часом хтось мусить добре насталить перо і працювати так, що аж ну!» Однак через хворобу Леся не встигла подати твір на конкурс. А 6.11 1905 р. вона писала матері з Тбілісі: «Оповідання, почате восени для конкурсу (між іншим я тепер рада, що не взяла участі в такому чудному конкурсі, де почерк, а не талан автора здобуває премію), все ще не скінчене, бо мислі зайняті не такими спокійними темами під впливом щоденних перемін «весни» і «зими». В Тифлісі був теж один такий «весняний день», коли калюжі людської крові стояли на тротуарах до вечора. Не до спокійних тем при таких обставинах...» Тільки у травні письменниця завершила роботу над твором.

Датується за автографом.

Подається за першодруком.

«Киевская старина» — щомісячний історико-етнографіч-ний і белетристичний журнал ліберально-буржуазного напряму, видавався у Києві в 1882—1907 рр. (останній рік виходив українською мовою під назвою «Україна»).

Ф р е й т а г Густав (1816—1895) — німецький письменник-реа-ліст, у ранніх творах його відбилися радикальні буржуазно-демократичні настрої. Пізніше Фрейтаг перейшов на шовіністичні позиції.

П р е в о Ежен Марсель (1862—1941) — французький письмен-ник-романіст; сенсаційну популярність здобув його твір «Les demi-vierges», 1894 («Полудевы», російський переклад 1898 р.).

«Wesele na Mazowszu» — мається на увазі п єса «Wese-1e» видатного польського драматурга С. Виспянського (1869—* 1907).

РОЗМОВА

Вперше надруковано в ЛНВ, 1908, кн. 6, стор. 420—437.

В архіві письменниці зберігається чорновий завершений автограф оповідання, датований «1908 р., 20.1. Ялта», без заголовка, який фіксує первісну редакцію тексту (ф. 2, № 839).

Автограф, написаний синім олівцем, має ряд дописок і закреслень. Ці авторські виправлення свідчать про прагнення Лесі Українки вдосконалити текст, зокрема чітко виражена тенденція до скорочення реплік у діалогах.

Першодрук відбиває пізнішу досконалішу редакцію тексту оповідання. Він має заголовок і, порівняно з чорновим автографом, значну кількість смислових та стилістичних уточнень. Наприклад:

Чорновий автограф

1. «Я раз була уже закоха-

Першодрук «Я раз була дуже зако-

2. «Отож поїхала я на Сибір. Се я рятувала те, що здавалось мені дорожчим над усе, навіть над мов кохання. Я думала, що, принісши таку тяжку жертву своєму божищу, я вже стану навіть великою жрицею його».

3. «Про се не варто говорити,— мовила тихо,— це сюди не йде... він не такий... занадто вже він «чесний трудівник» і «зразковий сім'янин».

4. «Рішуче мовила вона».

б. «Вона стихла».

6. «А ви таки до неймовірності великодушні!»

7. «...мов найближче око-ло...»

«...моє

ство...»

8. «...се вища стадія драматичної штуки...»

9. «Жінки якось краще вміють консервувати поезію свого почуття серед життьової прози».

10. «Ви забуваєтесь!» — «Простіть!» «Отож поїхала я на Сибір. Я думала, що, принісши таку тяжку жертву своєму божищу, я вже стану навіки великою жрицею його».

«Про се не варто говорити,— мовила тихо,— це сюди не йде... він не такий...»

«Зважливо мовила вона».

«Вона вгамувалася».

«А ви таки до неймовірності жалісливі!»

найближче товари-

«...се вища стадія драматичного хисту...»

«Жінки якось краще вміють задержувати поезію свого почуття серед життьової прози».

«Ви що собі думаєте!» — «Пробачте!»

НЕЗАВЕРШЕНІ ТВОРИ. ФРАГМЕНТИ. ПЛАНИ

[ЖАЛЬ. VI—VII РОЗДІЛИ]

Друкується вперше за чистовим автографом (ф. 2, № 827), без дати.

На першій сторінці вгорі авторська помітка: «До пов[істі] «Жаль».

Датується липнем 1891 р. на підставі листа Лесі Українки до матері від початку липня 1891 р.: «...Ще написала вставну главу до «Жалю», до завтра докінчу другу главу, вставну, і пришлю тобі...»

[ЖАЛЬ. ПЛАН IV—XII РОЗДІЛІВ]

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 828).

Автограф без дати, має деякі закреслення: з плану VI розділу знято після слів: «за границею» таке речення «Жаль. Міста, по котрих проїжджала під час vojage de noces К Антипатія до бар[онеси]. Дрібні клопоти. Нудота». Закреслені і останні слова: «Візит пана». З плану XI розділу викреслено його початок: «В селі, в степах. Нудота страшенна. Дом у бар[онеси] багатий. Заздрість. Як мене всяка стара кокетка має поневірять. Швачка. Нужденна натура!»

Датується орієнтовно початком 1889 р. на підставі листа Лесі Українки до М. Косача, написаного у вересні 1889 р.

ЧОТІИРИ] КАЗ[КИ] ЗЕЛ [ЕНОГО] Ш[УМУ]

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори в п'яти томах. Т. 3, стор. 729—730.

Чистовий незавершений недатований автограф міститься в записній книжці Лесі Українки (ф. 2, № 842).

В кінці твору Лесею Українкою зроблено запис: «Поговорка: чи ти була на тій долині, де правду ділили? (Як хто чому не вірить.) »

Датується орієнтовно 1889 р. на підставі листів Лесі Українки до М. П. Косача. У вересні 1889 р. вона сповіщала брата, що розпочала одну казку для дитячого журналу. У наступному листі в жовтні 1889 р. Леся Українка пише про це докладніше: «Ще далеко раніш твого листа, ще в Колодяжиому, я почала писати казку для дітей, зветься «Чотири казки зеленого шуму». Казку сю я хотіла послать в Галичину в дитячий журнал; якщо вдасться мені добре ця проба, то писатиму більш, якщо ні —то, значить, кебети не маю!»

Подається за автографом.

Індепенденти (англ. independents — незалежні, самостійні) — радикальне релігійно-політичне угруповання пуритан в період англійської буржуазної революції XVII ст.

Вперше надруковано у журн. <градяпський Львів», 1947, № 4, стор. 54.

Чорновий автограф недатований (ф. 2, № 833).

В автографі в окремі виправлення. Так, закреслено: «VII. У матері». Натомість вписано: «VII. Муштра. Поступав в денщики на село». У VIII розділі після слів: «Денщицька доля» викреслено: «Веселі сцени».

Датується орієнтовно 1893 р.— часом напруженої роботи Лесі Українки над завершенням оповідання «Одинак».

Подається ва автографом.

«ОТ ВОНА, ТАЯ ЖАДАНА РІВНІСТЬ...»

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори в п'яти томах. Т. 3, стор. 730—731.

Чистовиц недатований автограф (ф. 2, № 843) не має початку й кінця.

Датується орієнтовно на підставі почерку серединою 90-х років.

Подається за автографом.

СПОГАДИ ТІТКИ ЛЮСІ

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. II. К., Вид-во АН УРСР, 1956, стор. 149—150.

У чорновому незавершеному і недатованому автографі (ф. 2, № 840) первісний заголовок твору («Люся») закреслено.

Датується орієнтовно на підставі змісту і почерку початком 900-х років.

Подається за автографом.

«БЕРУТЬ У ДВІР ЄВЦЮ...»

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори в п'яти томах. Т. 3, стор. 731—736.

Чорновий недатований автограф (ф. 2, № 838) має численні закреслення та дописки.

«Беруть у двір бвцю...» — план первісної редакції оповідання «Приязнь».

Датується орієнтовно 1904 р. на підставі листа Лесі Українки до О. Кобилянської від 14.VIII 1904 р.

Подається за автографом.

ПОМИЛКА

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори. Т. X, стор. 242-264.

В незавершеному недатованому автографі (ф. 2, № 836) майже всі виправлення зроблені в процесі авторедагування чистового рукопису і внесені спочатку олівцем, а згодом наведені чорнилом. Наведемо окремі з них: ˆ

1. «Коли б уже швидше вечорі- «Коли б уже швидше стем-
ло...» віло...»

2. «Я щиро пробував удачі...» «Я просто пробував уда
чі...»

3. «Я собі думаю...» «Я собі просто думаю...»

4. «Заголовка ніякого не треба, «Заголовка ніякого не тре-
я не вмію їх видумувати, а прос- ба, я не вмію їх видумувати
то так, пу, як листи пишуть». і завжди видумую не до ладу».

5. «Потім тою самою рукою ти «Потім ти зняла шапочку і
обтрясла сніг...» обтрясла сніг...»

6. «...иевже-таки хатній ком- «...невже-таки хатній комфорт
вищий від любові?» форт вищий від всього?»

У реченні «Я [може] не настільки сильний, щоб [створити партію] бути літературним [лідером] ватажком напряму, але самостійність мого пера не дав мені бути рядовим в літературі, писати в рамках чужої програми, покорятись чужим, у всякім разі не моєю думкою [виробленим] збудованим, планам» — слова, взяті в квадратові дужки, закреслені авторкою.

Датується орієнтовно 1905 р., виходячи із змісту оповідання та листа Лесі Українки до О. Кобилянської від 3.III 1906 р.: «І чи хтось знає, що хтось має 5 непочатих поем і 3 нескінчені повісті
і ніяк ладу їм не дійде».

Подається за автографом,

Е г е р і я — німфа, від якої, за легендою, римський цар Нума Помпілій одержав релігійні і громадянські закони. Тут у значенні — порадниця, натхненниця, керівниця.

М і л л ь Джон-Стюарт (1806—1873) — англійський буржуазний політичний діяч, економіст і філософ, у своїх працях відстоював емансипацію жінки.

Гонкур Едмои (1822—1896) і Гонкур Жюль (1830— 1870) — французькі письменники.

Негрі Ада (1870—1945)—італійська поетеса, рання творчість якої пройнята соціальними, демократичними мотивами.

Михайловський Микола Костянтинович (1842—1904) — російський публіцист, соціолог, один з теоретиків народництва, літературний критик.

«очі»

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори в п’яти томах. Т. 3, стор. 744.

Чистовий автограф без дати (ф. 2, № 835).

Датується орієнтовно на підставі змісту твору — після 1906 р.

Подається за автографом.

«А ВСЕ-ТАКИ ПРИЙДИ!»

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори. Т. X, стор. 234—239.

Незавершений недатований автограф (ф. 2, № 821)

складається із вступу і двох фрагментів, третій фрагмент не був написаний, зберігся лише заголовок «Фрагмент третій», має авторські правки. Наведемо окремі з них:

1. «...натрапила я на крамни- «...натрапила я на магазин
цю...» антикварний...»

2. «Задивившись на книжку, я «Тим часом меткий крамар-
стояла, аж поки меткий крамар- антикварій завважив мене...» антикварій завважив мене...»

3. «...я рискнула зайти на за- «...я рискнула зайти в крам-
просини...» ницю...»

4. «...Як то звичайно в серед- «Як то було у звичаю у давньовіч[них] письменників». ніх письменників».

5. «...були близькими родича- «...були колись нерозлучними...» ми друзями...»

6. «...бо сторона тая мав дивну «...бо тая сторона — плавуча
прикмету...» виспа серед вічного океану...»

Після слів: «... зручно єднаючи ті компліменти докупи», закреслено такий абзац: «— О, се книжка неабияка, тільки треба справдешнього знавця, щоб міг її оцінити. Я бачу, що сеньйора не тутешня, в Італії сеньйори не так виховуються... я завжди пізнаю чужинок, вони для мене жадані гості, я, власне, для них тільки й держу такий коштовний товар. Коштовний — по змісту, по змісту, сага Іеіа гроші я все беру дуже малі... Ох малі, signora benedetta[2], такі вже тепер часи...»

В архіві зберігається ще один автограф твору, чорновий початок його, що уривається словами: «Знічев'я спинилась я перед вікном тієї крамниці і так само знічев'я хтіла відійти собі геть, коли...» (ф. 2, № 822). Автограф, написаний олівцем, недатований, має заголовок «Утопії» і окремі виправлення. Між текстами обох автографів є ряд різночитань. Наприклад: «Обтріпані, вили-

нялі церковні орнати, дзигарі в стилі рококо, рум'яні амури з од-битими носами, по-дикарськи розмальовані мадонни та всякі недотепні імітації класичних моделів, добре відомі в Італії під іронічною назвою «antiquita moderne» (ф. 2, № 822) і «Обтріпані вилинялі церковні орнати, покривлений бронзовий дзигар в стилі рококо, порцелянові аморетки з одбитими носами, по-дикарськи розмальовані алебастрові мадонни, недотепні імітації класичних моделів, добре відомі в Італії під іронічною назвою «antiquita moderne» (ф. 2, № 821).

Датується 1906 р. на підставі листа до О. Кобилянської від 3.III

1906 р.

Подається за автографом (ф. 2, N° 821).

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори в п'яти томах. Т. 3, стор. 736—740.

Незавершений недатований автограф має авторські виправлення мовностилістичного характеру (ф. 2, № 829).

Датується орієнтовно за почерком і папером другою половиною 900-х років.

Подається за автографом.

[1] Моя дорога (італ.).— Ред.

[2] Вельмишановна сеньйора (італ.).— Ред.

INTERVIEW

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори, Т. X, стор. 240-241.

Чорновий автограф, написаний олівцем, має ряд незначних авторських правок, без дати (ф. 2, № 830).

Датується орієнтовно кінцем 900-х років.

Подається за автографом.

НЕНАТУРАЛЬНА МАТИ

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори в п'яти томах. Т. 3, стор. 745—750.

Незавершений чорновий недатований автограф, написаний олівцем, (ф. 2, № 831). У тексті є ряд авторських виправлень, дописок.

Наприклад:

I варіант	II варіант
1. «...і вже, коли казати прав- ду...»	«...і вже, коли хочеш знати правду...»
2. «...а воно трудно витравити з себе забобони».	«...а воно-таки в тім щось в, щоб не казати про себе».
3. «...жінки прості не люблять розказувати, коли саме вони спо- діваються дитини...»	«...селянки дуже не люб- лять розказувати, коли саме вони сподіваються дитини...»

Датується орієнтовно кінцем 900-х років.

Подається за автографом.

Фребелівки — послідовниці ідей німецького педагога Ф.-В.-А. Фребеля (1782—1852).

ТУРЧИН І ВІРМЕНОЧКА

Подається вперше за автографом (ф. 2, № 875).

Недатований автограф в початком плану прозового твору.

Датується орієнтовно кінцем 900-х років на підставі характеру почерку і паперу.

УТОПІЯ

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори. Т. X,

стор. 232—233.

Чорновий незавершений недатований автограф, написаний олівцем (ф. 2, № 841), має кілька авторських виправлень. Так у фразі «...ти ж бачила мене у мріях про те прийдешнє, що завжди загорнене у ясний срібно-блакитний та мало прозорий серпанок, от, як у срібний газ» порівняння «от, як у срібний газ» викреслене.

Датується орієнтовно кінцем 900-х років.

Подається за автографом.

«ЧИСТЕ РІВНЕ ПЛЕСО МОРЯ...»

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. II, стор. 151.

Чистовяй недатований автограф, написаний олівцем, знаходиться у записній книжці, яка була у Лесі Українки під час поїздки

до Єгипту 1911 р. (ф. 2, № 653). Уривок записаний між віршами: «Хто не жив посеред бурі...» та «Хто вам сказав, що я слабка...» атується 1911 р.

одавться за автографом. .

ЕКБАЛЬ-ГАНЕМ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1913, кн. 10, стор. 4—9.

Чорновий незавершений недатований автограф (ф. 2, № 825) має авторські виправлення, які свідчать про мовностилістичне редагування тексту. Наприклад:

II варіант

«...з чорними обідками навколо очей».

«...якось не йметься віри її неминучості».

«Здавалося, що вона не йшла, а неначе точилася».

I варіант

1. «...а чорними перснями навколо очей».

2. «...якось не віриться її неминучості».

3. «Здавалося, що вона не йшла, а неначе точилася на коліщатках».

Між текстами автографа і першодруку різночитань немає.

Датується червнем 1913 р. на підставі листа Лесі Українки до М. В. Кривинюка (1871—1944), чоловіка сестри Ольги, від 7.YI 1913 р.

Про задум написати новелу і дитяче оповідання на єгипетські теми, «але не стародавні, а теперішні», сповіщала Леся Українка

О. Кобилянську з Гелуана 21.111 1913 р., додаючи таке: «Заінтересувало мене життя, а радше психологія тутешнього мусульманського гаремного жіноцтва (сього року я мала нагоду його пізнати ближче) і тутешніх «дітей вулиці», що зростають зовсім-таки «під голим небом» і напрочуд уміють дати собі раду. Але і се не буду писати тепер, нехай уже дома». Повернувшись у

Кутаїсі, Леся Українка почала працювати над новим оповіданням. 29 травня 1913 р. вона пише про це матері, а 7 червня М. В. Кривинюку: «Я, правда, почала писати нове оповідання для «Вісника», але яка то робота, коли тільки остатні 3 дні маю t° нижче 37,5°... Ну та от сьогодні наче вже краще стало, то буду писати». «Екбаль-ганем» останній твір Лесі Українки. ЛНВ надрукував його з такою приміткою:

«Останні сторінки написані Лесею Українкою в кінці мая і початку червня 1913 р. Це мала бути повість з арабського життя; в ній Леся Українка хотіла дати нам образ, становище і психологію арабської жінки, яка вже прилучена трохи до зовнішньої європейської культури, але мусить жити ще в оточенні східного життя. Повість писала Леся Українка для «Вісника», але не скінчила її. Над цією повістю, що торкається далекого східного життя, витають передсмертні думки нашої незабутньої письменниці:

«Се вже починався єгипетський захід. Там сонце уміє вдавати переможця в остатній час перед неминучою поразкою і так гордо та весело, без найменшої тіні вечірнього суму, сипле барвисті дари на небо, на пустиню, на велику ріку і на кожну дрібную дрібницю своєї улюбленої країни, що павіть за одну хвилину перед навалом темряви якось не йметься віри її неминучості...»

Ці сторінки — це останній промінь перед «навалом темряви».

Подається за автографом,

С і м а р р а — довгий жіночий одяг. Дантелі (Франц. dentelle) — мереживо.

ПЕРЕКЛАДНА ПРОЗА

З УКРАЇНСЬКОЇ

І. Я. Франко

Над перекладами творів І. Франка російською мовою Леся Українка працювала в 1903—1904 рр. Ще з Сан-Ремо 9.IV 1903 р. вона посилає до книгарні у Львові замовлення на белетристичні твори І. Франка на народні теми, просить надіслати книги якнайшвидше. А в листі до І. Франка від 19.VI 1903 р. з Зеленого Гаю Леся Українка писала: «Вдаюся до Вас за дозволом перекладати Ваші оповідання на російську мову. Мені замовила сю роботу видавнича фірма в Ростові-на-Дону (книгоиздательство «Донская речь») і доручила самій вибирати твори і вмовлятись з

автором. Фірма ся має мету просвітню, а не комерційну (дешеві видання доорих творів для народних великоруських мас) і, як завжди в таких випадках буває, великими капіталами не розпоряджує». Цього ж дня Леся Українка звернулась до О. Кобилянської з проханням дозволити перекладати «Землю» і дрібні оповідання. Письменниця надсилає О. Кобилянській лист і для В. Стефаника з аналогічним проханням. Від усіх трьох письменників Леся Українка дістала згоду, але переклала для видавництва «Донская речь» тільки твори І. Франка. З листів Лесі Українки до І. Франка від 1.VIII та 9.VIII 1903 р. видно, що вона мала намір перекладати оповідання «Сам собі винен», «Слимак», «Ріпник», «Історія кожуха». У перекладі Лесі Українки вийшли оповідання І. Франка «Сам собі винен», «Добрий заробок», «На дні», «Ліси і пасовиська», «Історія кожуха», «До світла». Видавництво «Донская речь» надрукувало майже всі ці переклади кількома виданнями. Як правило, наступні видання були передруками з перших.

«Донская речь» — видавництво, засноване 1903 р. у Росто-ві-на-Дону, випускало соціально-політичну і художню літературу, у 1907 р. було закрите царським урядом. ■

САМ ВИНОВАТ

Вперше надруковано: И. Ф р а н к о. Сам виноват. Перевод с малорусского Л. У. Издание товарищества «Донская речь», Ростов-на-Дону, 1903, № 32. Друге видання — 1904 р.

Автограф не знайдено.

Подається за першодруком.

ХОРОШИЙ ЗАРАБОТОК

Вперше надруковано: И. Франк о. Хороший заработок. Перевод Л. Украинки. Издание товарищества «Донская речь», Ростов-на-Дону, 1903, № 38. Друге видання — 1903, трете — 1904 р.

Автограф не знайдено.

Подається за першодруком.

НА ДНЕ

Вперше надруковано: И. Ф р а н к о. На дне. Издание товарищества «Донская речь», Ростов-на-Дону, 1903, № 47. Друге видання — 1904, трете — 1906 р.

Автограф не знайдено.

Подається за першодруком.

В у н д т Вільгельм-Макс (1832—1920) — німецький психолог, фізіолог, філософ-ідеаліст і мовознавець.

ЛЕСА И ПАСТБИЩА

Вперше надруковано у збірнику «Только час» А. Крандиевской и другие рассказы», Ростов-на-Дону, «Донская речь», 1905, № 61,

стор. 25—38. Друге і третє видання оповідання «Леса и пастбища» вийшли окремими книжками у 1905 р.

Автограф не знайдено.

Подається за першодруком.

Крандієвська А. Р. (1865—1939) — маловідома російська письменниця, співробітниця журналу «Жизнь».

ИСТОРИЯ ТУЛУПА

Вперше надруковано у збірнику «Только час» А. Крандиевской и другие рассказы», Ростов-на-Дону, «Донская речь», 1905, № 61, стор. 54—60.

Автограф не знайдено.

Подається за першодруком.

К СВЕТУ!

Вперше надруковано: И. Ф р а н к о. К свету! Перевод с украинского Л. У. Издание товарищества «Донская речь», Ростов-на-Дону, 1904, № 98.

Автограф не знайдено.

Подається за першодруком.

З РОСІЙСЬКОЇ

М. В. Гоголь

ВЕЧОРНИЦІ НА ХУТОРІ ПІД ДИКАНЬКОЮ

Вперше надруковано: Вечорниці (Оповідання М. Гоголя). Переклад Михайла Обачного й Лесі Українки. Львів, 1885.

На титульній сторінці зазначено: М. В. Гоголь. Вечорниці на хуторі під Диканькою. Оповідання, пущені в світ пасічником Рудим Паньком. І. Запропаща грамота. ІІ. Зачароване місце.

Автограф не знайдено,

Датується переклад 1884 р. на підставі спогадів О. Косач-Кривинюк (Спогади про Лесю Українку, стор. 57).

Подається за першодруком.

З ФРАНЦУЗЬКОЇ

П'єр-Жюль Етцель

ЖИТТЯ і ФІЛОСОФСЬКІ ДУМКИ ПІНГВІНА

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 910).

Чорновий незавершений недатований автограф має авторські виправлення.

Датується переклад орієнтовно 1889 р. на підставі листа Лесі Українки до М. Косача від 26.XI 1889 р.: «З викінчених перекладів

я маю «Життя і філософські думки Пінгвіна» пані Сталь, якщо вважаєте сю штуку куди придатною, то пришлю вам».

Етцель П'єр-Жюль (Сталь, 1814—1886) — французький видавець і письменник, прогресивний політичний діяч. Тісні творчі контакти з Етцелем підтримувала Марко Вовчок. Леся Українка помилково вважала автором оповідання «Життя і філософські думки Пінгвіна» французьку письменницю А.-Л.-Ж. Сталь (1766—* 1817).

Жорж д'Еспардес

УХ! ВОЛКИ!

Друкується вперше за чистовим недатованим автографом (ф. 2, № 907).

Датується переклад орієнтовно початком 900-х років.

Д'Еспардес Жорж — маловідомий французький літератор.

[З КНИГИ «НАРОДНІ КАЗКИ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ»] «БУВ СОБІ В СОЛЯНІЙ ОАЗІ СОЛЯР»

Друкується вперше за рукоиисом К. Квітки (ф. 2, № 918).

Автограф не знайдено. В архіві письменниці зберігається недатований рукопис К. Квітки.

Датується переклад орієнтовно кінцем 900-х років.

«Був собі в соляній оазі соляр» — переклад розділу «Histoire d'un paysan (XIII-e dynastie)» з кн. «Les contes populaires de l'Eqyp-te ancienne. Traduits et commentes par G. Maspero у виданні «Les litteratures populaires». Tome IV. Paris, 1889, стор. 39—50.

З НІМЕЦЬКОЇ

Л. Якобовсъкий

ПРИМЕЧАНИЕ К ПЕРЕВОДАМ ИЗ Л. ЯКОБОВСКОГО

Вперше надруковано в газ. «Літературна Україна», 1 січня 1971 р.

Чистовий автограф (ф. 2, N? 911) без дати.

Датується переклад орієнтовно 1901 р. в

З Людвігом Якобовським Леся Українка познайомилась 1 червня 1899 р. у Берліні. Тоді ж Л. Якобовський запросив Лесю Українку до участі у збірці творів українських письменників, яку він з допомогою О. Кобилянської та О. Макове я мав намір підготувати до друку. До цієї збірки Леся Українка призначила своє оповідання «Голосні струни». В листах Л. Якобовського до О. Кобилянської і в листах Лесі Українки є згадки про листування

між Лесею Українкою і Л. Якобовським. Для журналу «Die Gesellschaft» письменниця надіслала нарис «Ein Brief ins Weite» та вірш «To be or not be?» А 14.XII 1900 р. Леся Українка писала О. Кобилянській: «Дуже оце Ви мені смутну новину написали про Якобовського! І чого так людині раптом умерти?! Чи не мавте яких там матеріалів про нього, щоб могли мені прислати, треба буде щось написати про нього до «Жизни», однаково я мала писати про його стосунок до німецької модерни, але тепер слід би до того приступити grundliher \ Шкода чоловіка, бо талановитий був і симпатичний, і не час би ще йому вмирати».

Розвідки про Л. Якобовського Леся Українка не написала, а для журналу «Жизнь» переклала в 1901 р. два оповідання письменника — «Духй» та «Как я раз боженьку забыл». Журнал в червні 1901 р. був заборонений, і ці переклади лишилися неопубліковаиими. В архіві Лесі Українки вони зберігаються в рукописах К. Квітки. Переклади авторизовані Лесею Українкою: під кожним є помітка її рукою «Перевод L. Z.», а в текстах — її правки.

«Ж изнь» — російський прогресивний літературний, науковий і політичний журнал, виходив у Петербурзі в 1897—1901 рр. На сторінках «Жизни» Леся Українка виступала. з літературно-критичними працями, позначеними впливом ідей наукового соціалізму.

ДУХИ

Друкується вперше за авторизованим рукописом К. Квітки (ф. 2, № 911).

КАК Я РАЗ БОЖЕНЬКУ ЗАБЫЛ

Друкується вперше за авторизованим рукописом К. Квітки (ф. 2, № дії).

...беглый ученик Виттенбергской ш К О Л Ы...—* Очевидно, мається на увазі студент Віттенберзького університету (Німеччина), відомого з XVI ст. протестантськими настроями, спрямованими проти основних догм католицької церкви.

З ІТАЛІЙСЬКОЇ

Е, де Амічіс

ПЕРШОГО МАЯ

Вперше надруковано у журн. «Воля», 1902, 15 червня,

№ Ю-12.

Автограф не знайдено.

Датується 1902 р. на підставі дати публікації перекладу.

Подається за першодруком.

Де А м і ч і с Едмондо (1846—1908) — італійський демократичний письменник-гуманіст. «Карета для всіх» — останній твір письменника.

«В о л я» — журнал, орган дрібнобуржуазної української соціал-демократичної партії націоналістичного напряму у Східній Галичині, виходив у Львові в 1900—1907 рр.

«НАРЕШТІ МЕТА МОЄЇ КНИШКИ ЯСНО ВИЗНАЧИЛАСЬ...»

Друкується вперше за автографом (ф. 2, N° 905).

Чистовий автограф не має заголовка і дати.

5.VI 1902 р. Леся Українка писала М. Ганкевичу: «Я пошлю Вам ще з дороги дальші переклади з де Амічіса. Писатиму на перестанках, а то для друкарів отаке тремтяче писання, певно, не дуже приємне». «Нарешті мета моєї книжки ясно визначилась...» — переклад розділу «Дві дитини» з книжки Амічіса «Карета для всіх».

Датується переклад 1902 р. на підставі вищезгаданого листа.

Ганкевич Микола (1869—1931) — публіцист, один з лідерів української соціал-демократичної партії на Східній Галичині.

DUBIA

М. Р[озенбаум]

ВЕЛИКДЕНЬ У ТЮРМІ

Вперше надруковано у журн. «Молода Україна», 1902, № 4, стор. 107—118, без прізвища перекладача. Переклад приписується Лесі Українці на підставі листа письменниці до М. Ганкевича від

5.VI 1902 р.: «...Посилаю Вам переклад новелки п. Розенбаума. Він просив, щоб йому потім одіслали сей переклад, як тільки буде вже манускрипт непотрібний в друкарні, бо він хоче поробити зміни в російському тексті відповідно моїм поправкам у перекладі. Його адреса: United States (Amerika), New York 171 Б, Broadway (East) M. Rosenbaum. Будьте ласкаві, зробити так, як він просить. Коли б до «Волі» ся новела не надалась, то автор просить віддати її «Молодій Україні».

Автограф не знайдено. *

Датується переклад орієнтовно 1902 р. на підставі вищезгаданого листа.

«Молода Україна» — український студентський журнал буржуазно-ліберального напряму. Видавався у Львові в 1900—1902 рр.

Розенбаум Мендель Абрамович (1872 — ?) — київський

знайомий Лесі Українки, політичний емігрант.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Леся Українка. Крим, Чукурлар. Фото. 1897 , , . 160—161
«Над морем». Сторінка автографа. Виправлення І. Франка. 1898 ..... 160—161
Леся Українка та Олена Пчілка. Крим. Фото. 1897 192—193
«Вечорниці (Оповідання М. Гоголя). Переклад Михайла Обачного й Лесі Українки». Обкладинка видання 1885 р.....192—193

ЗМІСТ

ПРОЗОВІ ТВОРИ
[Одинак. План VI—XII розділів] 297 554
Ж. д'Еспардес Ух! Волки! ..... « 500 561
Академия наук Украинской ССР

ЛЕСЯ УКРАИНКА

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ДВЕНАДЦАТИ ТОМАХ
ТОМ 7
ПРОЗАИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ПЕРЕВОДНАЯ ПРОЗА
(На украинском языке)
Редактор Л. П. Чорна Художній редактор Р. К. Пахолюк Оформлення художника В. М. Дозорця Технічний редактор В. М. Кричевська Коректори З. П. Школьник, А. В. Помаріна
Здано до складання ЗО.Х 1975 р. Підписано до друку ЗО.IX 1976 рˆ
Зам. 5—2651. Вид. JSfe 218. Тираж I00 000. Папір JSft 1, 84ХЮ8Vз2.
Друк.-фіз. ари. 17,75 + 2 вил. Умовно-друк. арк. 30,03. Облік.-вид. арк. 29.
Ціна 1 крб. 99 коп.
Видавництво «Наукова думна»
Київ, Рєпіна, 3.
Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Київ, вул. Довженка, 3.

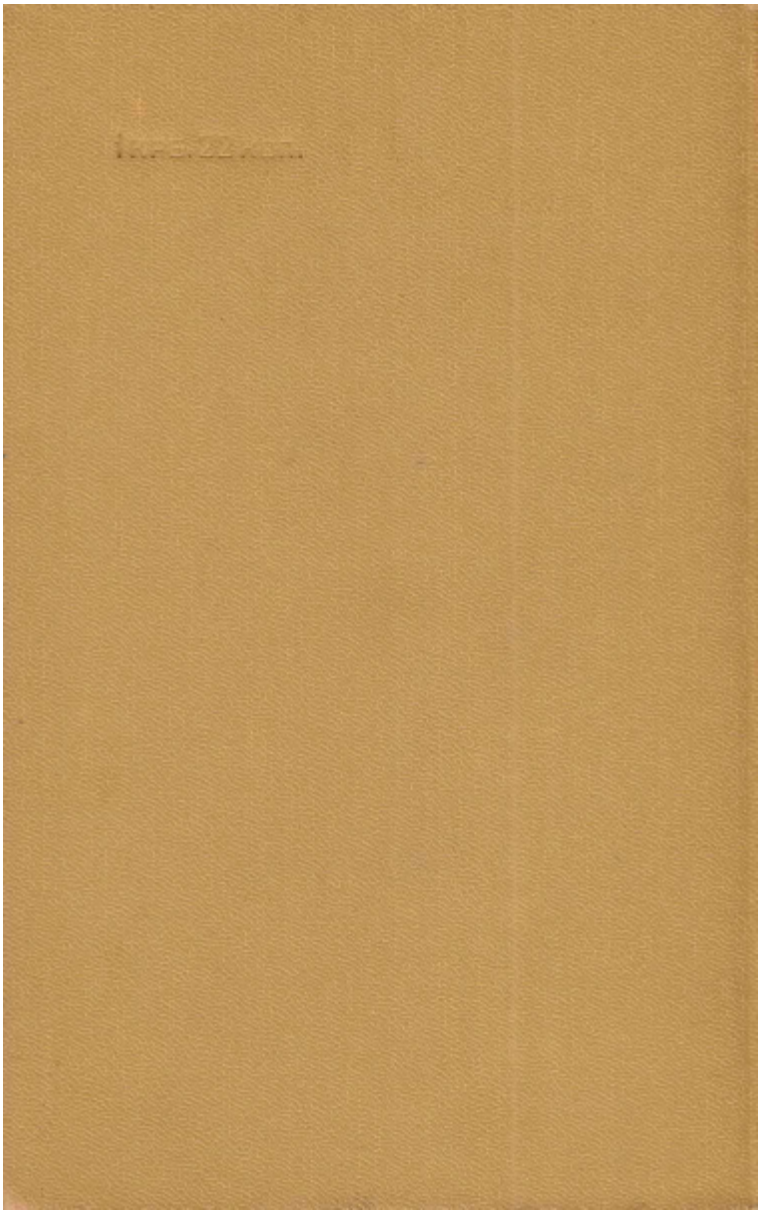

notes

1

Добридень! (франц.).— Ред.

Не церемонячись (Франц.).— Ред,

3

Дрібничок (фраЩ-)-—Ред.

3 доброго товарищества (франц.).— Ред.

Як міщанка (Фращ.).— Ред.

Як мансарду (франц.).— Ред.

Отже, цей бідний князь розорився (Франц.) — Ред.

Такий світ (франц.).— Ред.

Він яе був багатієм (франц.).—' Ред.

Треба було бути ощаднішими (франц.).— Ред.

11

Ото дурна сцена! (франц.).— Ред.

12

Якщо ваше становище таке скрутпе (франц.).— Ред.

13

Ви до цього не підготовлені за вашим вихованням (франц.).—

Моя люба! (франц.).— Ред.

15

Я тепер така неуважна! (франц.).-— Ред.

16

Ні дотепності, ні величі!'(фракії.).— Ред.

У цьому я пізнаю французький дух (франц.).— Ред,

Промінь (франц.).— Ред.

19

На баронесі С. було вбрання кольору сонячного проміння (франц.).— Ред.

20

Туалет був справді гармонійний. Графиня К. була в чорному оксамиті з розсипаними по ньому золотими зорями. Вона була зовсім як богиня ночі (франц.).— Ред.

21

Вона була як сама богиня ночі (франц.).— Ред.

22

Яке багатство відтінків сірого кольору: сірий перлистий, сірий, із блакиттю (франц.).— Ред.

3 ласки (франц.).'— Ред.

Подивись-но!.. (нім.).— Ред.

«Пригоди трьох парижан» (франц,).— Ред.

Боже мій! (франц.).— Ред.

27

«Пригоди трьох парижанок». Парижанок! Ви нестерпні, пані! Це недбайливість... (франц.) — Ред.

І не знаю що іще (франц.) — Ред.

Ану скиньте швиденько всі ці брязкотельця! (франц,).—Ред.

За ложею (франц.).— Ред.

І що вони скажуть? (франц.).— Ред.

Читайте ж! (франц.).— Ред.

Та читайте ж! (франц.).— Ред.

Розділ четвертий (франц.).— Ред.

35

Ранок був чудовий. Від ранкового вітерця переливалось легкими хвилями море, що блищало, як розтоплене золото, під пекучим промінням тропічного сонця... (франц.).— Ред.

36

Вона була чиста й прекрасна, як лебідь, і свіжа, як роса (франц.).— Ред.

Ви страждаєте? — О, як я страждаю (франц.).—Ред.

Нечисті її споганили, діва Марія вмерла... (франц.).—Ред.

В блакить (чім.).— Ред.

[6] «Великий полонез» (франц.).— Ред.

Розсудливого божевілля (франц.).— Ред.

Еротична манія (лат.).— Ред.

43

Квіти, що народились в моєму серці, вірші, що їх я придумав, але не написав, слова кохання, що їх не сказав тобі. Стек-кетті * (італ.).— Ред.

44

Л і в а д і я — резиденція царська біля міста Ялти в Криму.

45

Нахабний, напрасник.

Що в мені єсть щось чортівське.

47

«Иверская» — чудотворний образ матері божої в Москві. Побожні москвичі спроваджують її часами до себе в господу, служать молебень і роблять обід духовенству, се зветься «подымать Иверскую».

Тільки в білому! (франц.).— Ред.

Цнотлива (франц-).— Ред.

Просто й елегантно (франц.).— Ред.

51

Панночкою.

Діло панське, панам так і слід.

53

Порядні пани.

Не варта шкірка за виправку.

М о л — мур, виведений в море для захисту пристані.

56

Яйла — гірський кряж, що оточує Ялту і відділяє її високою площиною від степу.

Учан-Су — гірський потік з водопадом в околицях Ялти,

58

Паровий байдак.

Нетіпанкою.

Минула втіха, зламана забавка! (франц.).

Ваша міна сестри милосердя (франц.)»

Міс Форстер (англ.).— Ред.

63

Турецькі кораблі.

Юзя! Юзя! Куди ви йдете? (нім.).— Ред.

Дуже цікавої (нім.).— Ред.

Ісус та Марія! (полъсък.).— Ред,

Юзя! Юзя! Але де ж ви? Боже миліш! (нім.) —Ред,

Сяк-так (польськ.).— Ред.

Опіка очі випікає (польськ.).— Ред.

Бідна, нещасна! (польськ.)—Ред.

Незвичайне (польськ.).— Ред,

[Б] Дитя (польськ.).— Ред.

73

Але ж, люба Качкосю, господь бог ніколи не забуває про сиріт (польськ.),— Ред.

Як визволення (польськ.).— Ред.

Кошенятко (польськ.).— Ред.

Я холостяк, а ти вдова (польськ.).— Ред.

Паппи Люсі (франц.) — Ред.

Занадто ізольоване (франц.).— Ред.

Заміжні жінки (польськ.).— Ред.

«З троянд, лілей та тим’яну»... (польськ.).— Ред.

Мовчіть, пане! (польськ.).— Ред.

Люба княгине! (франц.).— Ред.

О, не потрібно плакати, милий друже! (франц,).— Ред.

Наша свята релігія (франц.).— Ред.

Співчутливого (франц.).— Ред.

Гаразд! (франц-)— Ред.

Який сумний цей дедь, чи не так! (франц.).— Ред.

Нерівного шлюбу (франц.).— Ред, ’

Дякую (франц.).—Ред.

Змінювати відносини (франц.).— Ред.

Добрий день! (франц.).— Ред.

Мій бідний Борис (франц.).— Ред.

А, так! ви знаете! (франц.).— Ред,

Годі (франц.).—Ред,

Прикростей (франц.).—Ред.

Ради бога (франц.).— Ред.

Люба (франц.).—Ред.

Фіаско, поразку (італ.).— Ред.

Інакше (лат.).— Ред,

100

Бірюза, що вважається талісманом проти «уроків».

101

Барбаріно, хитрий, хитрий, їж свинину, пий вино! (італ.).—

Крейцер — [127]Д копейки.

Х а л у п н и к — крестьянин безземельний, владеющий только

104

Стражница — отделение для приема арестантов.

105

Староство — окружное правление; староста — начальник округа.

106

Ц ю п а с — этап.

107

Гальба — кружка в полштофа.

108

П а р и и — отверженные, презираемые, бесправные люди в Индии, не принадлежащие ни к какому сословию.

109

Майдан — рынок, тюремный кабак,

По-польски — дед, а также нищий,

111

Мальчик из бойков; бойками называют крестьян-русинов в одном из восточных округов Галиции.

112

Бургер — гражданин.

113

У подножия восточных Карпатских гор.

114

На равнине.

115

Инструмент, который мог бы показывать душевное настроение.

Напряженности.

117

Крейцер — [128]Д копейки.

118

В 1848 году был голодный бунт ередії польских крестьян

119

Обичное дриветствие галицких крестьян.

120

В Австрии по закону требуется обучеяие всех детей с семилетнсго возраста, за уклонение от этого без уважительных причин взимается штраф.

Гульден — 80 код,

122

Мелкиө мягкотелыө морские ЖИВОТНЫӨ.

Трефняк— тот, которыйест «трефное», т. е. запрещенную еврейской религией пищу* '

124

На воровском жаргоне «клапач» значит солдат.

«Та стій-бо, зараз розкажу. Я прийшов,—хазяїна не було вдома, я спитався у якогось робітника за канапку, той сказав, що не знає нічого...

— Ну, а ти з тим і пішов?!—перебила Софія.

— Та ні. пожди! Я сів і почав дожидати хазяїна. Лихо його знає, куди він подівся, я зовсім зголоднів, дожидаючи.

— Ну? та й що? Господи, як ти нудно розказуєш!

— Та чого там нудно? От, нарешті, прийшов хазяїн, я зараз і спитав у нього, чи готова канапка»,

Велика улита (франц.).— Ред.

усадьбой.

(мазуров) в западпой Галиции со мпогими кровавыми расправамп над помещиками.